Politikai gazdaságtan 3.

A szocialista gazdaság elmélete

Írta:
Hámori Balázs

Politikai gazdaságtan 3.

A szocialista gazdaság elmélete

Írta:
Hámori Balázs

Második, változatlan kiadás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1986

A Politikai gazdaságtan 3. kötet szerkesztőbizottsága:

Szabó Kálmán (elnök), Bara Zoltán, Erdei György, Fekete Ferenc, Hámori Balázs, Kopányi Mihály, Tóth Ferenc

© Hámori Balázs Budapest, 1985

Közös: ISBN 963 221 652 0
3. kötet: ISBN 963 221 655 5

Tartalom

Előszó 13

I. rész: A szocialista gazdaság szereplői, megjelenésük és együttműködésük szabályozott piacokon

1. A szocialista gazdaság szereplői (indítékok, motivációk, cselekvési korlátok) 19
A vállalat 19
A termelőfolyamat a szocialista vállalatban 20
A vállalati hierarchia — a vállalat belső tagolódása 22
A vállalati célok 24
A személyes jövedelmek növelése a vállalati célrendszer meghatározó eleme 25
Növekedés—terjeszkedés 26
A vállalatról alkotott kép (image) — a vállalat társadalmi elismerése 27
Tartalékolás — biztonság 27
Nem immanens célok a vállalati célrendszerben 28
A szövetkezeti vállalat sajátosságai 29
Egyének, illetve kisebb csoportok vállalkozásai 30
Az állam mint gazdasági szereplő 32
A szocialista állam gazdasági funkciói 32
A szocialista állam: tervező állam 32
A szabályozó állam 34
Az állami költségvetési intézmények működtetése 35
A szocialista állam alapvető céljai 37
Diszfunkciók az állami irányításban, az állami gazdaságirányító szervek elkülönülése, az apparátusok külön érdekei 38
A párt és az állam közötti munkamegosztás a makrogazdasági irányításban 40
A háztartásban zajló gazdálkodási folyamat 41

2. A vállalat tevékenysége, együttműködése a szocialista gazdaság többi szereplőjével a szabályozott árupiacokon 44
A vállalat kapcsolódása a környezethez 44
Fizikai transzformáció — a transzformáció korlátai 44
Hiány és slack (felesleg, tartalék) — a vállalati tevékenység velejárói 47
Alkalmazkodás a körülményekhez 47
Pillanatnyi alkalmazkodás 48
Rövid távú alkalmazkodás 49
Hosszú távú alkalmazkodás — a beruházás 51
Vállalatok a piacon 53
A vevő — a vásárlási folyamat 53

A vásárlási körút — siker vagy kényszerhelyettesítés? 53
A várakozás 54
A kezdeti kereslet formálódása 55
Az eladó 57
A részpiacok jellemzői 59
Súrlódási jelenségek a részpiacokon 60
Az eladó előrebecslési hibája 60
A vevő keresletének ingatagsága 61
A vevő tájékozatlansága 62
Az eladó alkalmazkodásának késlekedése és merevsége 64
Az árak szerepe a vállalatok működésében és piaci kapcsolataikban 66
Az árak osztályozási szempontjai 66
Az árak „hatásosságának" feltételei és e feltételek korlátozottsága a vállalati szférában 67
Az ár egyensúlyi és ráfordításokat kifejező funkciója 67
A termelői árak jövedelmi hatásának korlátozottsága 68
A helyettesítési hatás — kemény és puha költségvetési korlátnál 70
Az eladók árérzékenysége 73
A technikai fejlődés és az árak 74
A termelők differenciálása, az árak szelekciós és allokációs hatása 75

3. Az állam szerepe az alkalmazkodási folyamatokban 77
A központi irányítás centralizált típusa 77
A központi irányítás kiépülésének történelmi körülményei és az irányítás jellege 78
A rendszer naturalizálódása és ennek intézményesítése: az ágazati elv 79
A tervezés — tervlebontás — „visszatervezés" — tervalku — ellenterv 81
A centralizált irányítás axiómái és az irányítási gyakorlat ellentmondásai 82
Mennyire helyettesítette a centralizált irányítás a „legyengített" piaci mechanizmust? 88
A központi irányítás rendszerének fejlődése — kiigazítások és reformok 91
Korrekciók a túlcentralizált irányítás rendszerében 91
Reformfolyamatok 93
A reformok iránya 94
Az állami irányítás rendszere a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában 96
Gazdaságpolitika 96
Tervezés az indirekt irányítási rendszerben 97
A gazdasági szabályozás 99
Az állami irányítás intézményi rendszere 101
Visszarendeződés és nekilendülés. A reformok ellentmondásai és fejlődési lehetőségei 102

4. A költségvetési intézmények gazdálkodása és beilleszkedésük a gazdasági rendszerbe 107
Közjavak, vegyes javak, személyes javak — a költségvetési intézmények sajátosságai 107
Mi tartozik, avagy mi tartozzék a költségvetési intézmények tevékenységi körébe? 109
A költségvetési intézmények működését irányító célok 111
A költségvetési intézmények gazdálkodásának gondjai 112
Input- vagy outputfinanszírozás? 112
Az inputfinanszírozás ellentmondásai 113
A költségvetési intézmények teljesítménye és az iránta megnyilvánuló társadalmi igények 116

A hiányjelenségek sajátosságai a költségvetési intézményekben. Abszolút és közvetlen hiány 116
A hiány okai a költségvetési szektorban 118
A költségvetési intézmények belső gazdálkodásának a racionalizálása: az outputfinanszírozás kiterjesztése 120
A költségvetési intézmények általános helyzetét javító tényezők 121

5. A háztartások gazdálkodása 125
Háztartások a piacon 125
Igénylés vagy vásárlás? 125
A háztartás piaci viselkedését meghatározó szabályok, az árak szerepe a háztartás vásárlásaiban 126
A helyettesítési hatás, kényszerhelyettesítés, kényszerköltés, kényszermegtakarítás 130
A háztartások pénzallokációs tevékenysége 131
Primer és szekunder javak 132
Folytonos és diszkrét keresletű javak — a tartós javak közgazdasági kérdései 132
Fix és szabad rendelkezésű kiadások 133
Megtakarítások 135
A munkaidő és a szabadidő közötti átváltás 138

6. A munkaerő és a foglalkoztatottság problémái a szocialista gazdaságban 140
A munkaerő-kereslet és -kínálat összehangolása 142
A munkaerő-kereslet és -kínálat az „erőforrás-korlátos" gazdaságban 144
A munkaerővel összefüggő alapvető kategóriák 144
Normálállapot a munkaerő-kereslet és -kínálat kapcsolatában 146
Alkalmazkodás a munkaerőhiányhoz és a hiány okai 149
Teljes foglalkoztatottság — hatékony foglalkoztatottság 151
A munkaerő-felesleg levezetésének lehetőségei 152
A munkaerő-kereslet és -kínálat strukturális sajátosságai 154
A munkaerő-kereslet és -kínálat szegmentációja 154
Egy kitérő: a „szűrés", a helytelen kiválasztási kritériumok és az inkongruencia 155
A munkaerő-kereslet és -kínálat a vállalaton belül 156

7. Pénz és pénzmechanizmusok a szocialista gazdaságban 158
A pénz keletkezése és körforgása 159
A hitelpénz sajátosságai a szocialista gazdaságban 161
Bankműveletek és a pénz „technikai formái" 162
Pénzfunkciók a szocialista gazdaságban 163
A pénz az értékmérő funkcióban és a pénzérték (pénz vásárlóereje) alakulása 165
Árszintmeghatározás. A fogyasztási javak árszintje 165
A pénz vásárlóerejének alakulása a szocialista gazdaságban 169
Pénz a forgalmi és a fizetési eszköz szerepben: forgási sebesség és a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség 173
A forgási sebesség meghatározása 173
A hitelezés problémái 174
A pénzmechanizmus mint az állami gazdaságpolitika eszköze 178
Állami költségvetés 178
A költségvetés egyensúlyi problémái 179
A deficites költségvetés politikája 180
Monetáris politika 181
A szocialista bankrendszer fejlődése 182

II. rész: A szocialista gazdaság jövedelmi rendszere

1. A vállalati nyereség 187
A vállalat jövedelmei és ezek értelmezése 187
A nyereség belső és külső tényezői a szocialista vállalatoknál 189
A forgási sebesség 190
Az árbevétel és a költségek különbözetét befolyásoló tényezők 191
Külső hatások a lekötött eszközökben 193
A vállalatok lehetőségei a külső tényezők által meghatározott keretek között 195
A nyereség felhasználása 196
A vállalati jövedelemalakulás állami szabályozása 197
Normativitás vagy „kivételezés" — Az elosztási funkció érvényesülése 197
Egyedi vállalati lépések ösztönzése vagy a vállalati tevékenység egészének a stimulálása? 198
A reálgazdaság öntörvényei 200
2. A munkabérek és a bérmechanizmus 201
A munkaszerződéshez köthető jövedelemfajták 201
A bérekkel szemben támasztott követelmények 203
A bérek egyensúlyi feladata 203
A bérszint szerepe a globális egyensúly kialakulásában 203
A relatív bérek és a munkaerő allokációja 206
A munkaerő minőségének, a minőségi paramétereknek és a munka mennyiségének kifejeződése a bérekben 208
Képzettség és bérszint 209
A vezetők anyagi elismerése 210
A munka nehézségi fokának kifejeződése a bérekben 211
A teljesítmény szerinti bérezés — az egyéni és kollektív teljesítmény tükröződése a bérkülönbségekben 211
A bérek ösztönző funkciója 213
Elosztási funkció 215
Alkalmasak-e a vállalatnál szerzett jövedelmek a szociális funkció ellátására? 217
A vállalatnál szerezhető jövedelem státusfunkciója 218
Keresetszabályozás: a bérek és vállalati jövedelmek állami szabályozása 219
3. A társadalmi járandóságok (transzferek) 222
A társadalmi járandóságok közgazdasági tartalma és rendszerezése 223
A társadalmi járandóságok (transzferek) típusai 224
A munkából kikerültek ellátását biztosító járandóságok 224
A nyugdíjak 224
Az aktív korban levő keresőképtelenek létbiztonságának szavatolása — táppénz, leszázalékolás 227
Az ellátásra szorulók természetbeni járandóságai 228
A jövendő generáció képzését, felnevelését szolgáló társadalmi transzferek 229
A gyermeknevelést szolgáló pénzátutalások 230
Ösztöndíjak 232
Az új generáció felnevelését segítő természetbeni járandóságok 233
Az egészség helyreállítását és megőrzését célzó transzferek 235
Kulturális — a kulturált életmódot szolgáló — jövedelemtranszferek 237
Lakásjuttatás 239
4. Jövedelmek a komplementer és az árnyékgazdaságban 242
A jövedelmek osztályozása 242

A kiegészítő gazdaság néhány jövedelmi problémája 245
Az elsődlegesen munkán alapuló legális jövedelmek 245
Jövedelmek a háztáji és kisegítő gazdaságokban 250
A munkával össze nem függő jövedelmek a komplementer gazdaságban 252
A különböző jövedelemtípusok ésszerű kombinációja a háztartások jövedelemszerzési stratégiájában 253
A különböző jövedelemtípusok összefonódása: jövedelemhibridek 254
A láthatatlan jövedelmek 255
A láthatatlan jövedelmek típusai 256
A láthatatlan jövedelmek nagysága 258
Az árnyékgazdaságból származó jövedelmek társadalmi-gazdasági tartalma és keletkezésük okai 258

5. Adók, adózás, állami kiadások. A szocialista állam a jövedelemelosztás rendszerében 261
Az adó közgazdasági természete a szocialista gazdaságban 261
Az adóztatás gazdasági céljai 264
Az adók, illetve költségvetési befizetések fajtái 265
A termelési elvonások 265
Az amortizáció központosításával összefüggő problémák 268
A vállalati jövedelem megadóztatása 269
A mezőgazdasági szövetkezetek jövedelemadóztatása 272
A kisiparosok és kiskereskedők adóztatása 273
Az illegális (adózás alól kibúvó) tevékenységek legalizálásának szükségessége 275
A kisszervezetek különféle formáinak adóztatásában megnyilvánuló preferenciarendszer 276
A háztartások adóztatása 276
Ésszerű-e a háztartások jövedelmeinek a megadóztatása? 277
A lakossági vagyon megadóztatása 279
A költségvetésben összpontosuló jövedelmek felosztása — a költségvetési kiadások 281
A költségvetés gazdasági funkcióival összefüggő kiadásai 281
A lakossági funkcióval kapcsolatos kiadások 283
A költségvetés közhatalmi funkciójával összefüggő gazdasági problémák 284

III. rész: A szocialista gazdaság makroösszefüggéseinek és termelési viszonyainak a rendszere

1. Gazdasági növekedés a szocialista rendszerekben 289
A növekedési ütemet meghatározó tényezők a szocialista gazdaságban 290
A műszaki haladás és a gazdasági növekedés 290
A felhalmozási ráta, a növekedés és a tőkeigényesség kapcsolata 293
A technológiák közötti választás 294
A pótlással összefüggő problémák és a gazdasági növekedés 295
A szocialista gazdaság Kornai-féle növekedési modellje 298
A modellben alkalmazott absztrakciók 298
A modell változói és az egyenletek 299
Hiány és növekedés 299
Háztartási kereslet és vásárlás 303
A vállalatok kereslete és vásárlása 303
Beruházások 306
Foglalkoztatás, reálbér és háztartási megtakarítás 309
Input-output kapcsolatok 311
Készletek 312

A normál növekedési pálya 313
Extenzív és intenzív növekedés 315
A növekedés strukturális problémái 317
A feszültségek felhalmozódása és leépülése a növekedési folyamatban — a beruházási ciklus 319
Ingadozások a szocialista gazdaságban 319
A beruházási rendszer 320
A beruházások anyagi természete mint a ciklikus ingadozás alapja 320
A szocialista beruházási rendszer sajátosságai 321
A beruházási hajlam 322
A ciklus fázisai 323
Megélénkülés 323
Fellendülés (virágzás) 324
Megtorpanás 325
Visszaesés 325
Az általánostól eltérő fejlődés 327

2. A gazdasági szereplők cselekvéseit összehangoló, egyensúlyteremtő mechanizmusok.
Piaci szabályozás és értéktörvény 328
A szabályozás alapmechanizmusai 328
A szabályozási mechanizmusok és a bennük érvényesülő szükségszerűségek történeti vetülete 329
Hogyan értelmezhető az értéktörvény a szocialista gazdaságban? 330
Az értéktörvény a direkt irányítású szocialista gazdaságban 332
Árfelépítési elvek „színe és visszája" 332
Az ár—kereslet—kínálat mechanizmus „szétzilálása" 334
Miért nem igazolható „árcentrum" érvényesülése a direkt irányítású gazdaságban? 335
Az értéktörvény romboló érvényesülése 336
Az értéktörvény az indirekt irányítású gazdaságban 340
Az indirekt irányítású gazdaság ármodelljének jellemzői az eddigi tapasztalatok fényében 342
Ármechanizmus az indirekt irányítású gazdaságban 344
A „költség+" ármodell és az értéktörvény érvényesülése 345
Az értéktörvény érvényesülésének feltételei a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában 347
Ármeghatározás az értéktörvény teljesebb érvényesülése esetén 349

3. A gazdasági szereplők cselekvéseinek összehangolása. A tervszabályozás 350
A piaci mechanizmusok elégtelensége a szocialista gazdaság szabályozásában 350
Állami szabályozás versus társadalmi megállapodásokon nyugvó szabályozás.
Tervszabályozás és jelenbeli szabályozás 353
Egyensúly és fejlődési útvonalak 356
Genetikus és teleologikus elem a tervkoordinációban 357
A célfüggvény megfogalmazása, a társadalmi preferenciarendezés 357
Egyéni és társadalmi preferenciaskála 358
Az egyéni preferenciák társadalmi integrálásának korlátai 360
A társadalmi célfüggvény felírása — avagy mit kell maximalizálnunk? 362
Mi az alapvető társadalmi cél a szocialista gazdaságban? 362
Az alapvető társadalmi cél konkretizálása. A jólét, a fogyasztás vagy a nemzeti jövedelem szerepeljen-e a célfüggvényben? 363
A társadalmi célmeghatározás alanya 366

Egyensúly és arányosság. Konzisztenciakövetelmények a tervben, összhang a valóságban 366
Tervkonzisztencia 367
Egyensúly, arány, arányosság 367
Hogyan értelmezendő az általános dinamikus egyensúly (arányosság) a szocialista gazdaságban? 370

4. Áruviszonyok a szocialista gazdaságban 373
Az áruviszonyok illeszkedése a szocialista gazdasági rendszer alapvonásaihoz 373
Az egyén—csoport—közösség viszonyának a hibás elméleti elrendezése és az árukapcsolatok 374
A mikroegységek gazdasági önállósága — és az önálló szereplők közötti kapcsolatok áruformája 375
A sajátos szocialista áruviszonyok kibontakoztatásának útjában álló akadályok 376
A szocialista termelők egyenrangúsága és az áruviszonyokra jellemző kölcsönösség 377
Árukapcsolatok és ésszerű gazdálkodás a szocializmusban 379
Az „értékmérlegelés" mint a gazdasági mérlegelés reális változata 379
Az árukapcsolatokban rejlő racionalitás korlátai és ezek túlhangsúlyozásának a veszélye 380
Árutermelés és verseny 382
A munka társadalmi elismerése a szocializmusban és az árukapcsolatok fejlesztése 383
A fetisizálódás formái a szocialista gazdaságban és az áruviszonyok kifejlesztésének hatása e jelenségekre 385
A szocialista áruviszonyok „rétegezettsége", az áru történelmi változatai a szocializmusban 387
A formális áru: az árujelenség tartalmi elszegényedése a redisztributív rendszerben 388
Az áruvonások „egyoldalú" fejlődése: a kínálati áru 390
A kölcsönösség és egyenrangúság „korlátozottsága" a monopolista vállalati struktúra által meghatározott árukapcsolatokban 392
Verseny és oligopolszerkezet 393
A kínálati áru és a gazdasági racionalitás 394
A munka társadalmi elismerése a kínálati áru rendszerében 395
Az áruviszonyok fejlődési lehetőségei — az áru kiteljesedése 396

5. A szocialista tulajdoni rendszer 401
A tulajdoni rendszer belső összefüggései 402
Az állami tulajdon 403
Társadalmi elsajátítás vagy állami elsajátítás? 406
Az állami tulajdon „társadalmasításának" lehetőségei és korlátai 409
Az állami tulajdon vállalati formája. Állam — vállalat és az egyén az elsajátítási folyamatban 411
A gazdasági elkülönültség vagy tulajdonosi elkülönültség 411
A dolgozók tulajdonosi érdekeltségének a megteremtése 412
Az állami tulajdon működésének új létformái: vállalaton belüli vállalkozások 413
A szövetkezeti tulajdon 416
A szövetkezeti tulajdon lényege és sajátosságai 416
Háztáji gazdaságok — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek „nyúlványai" 418
A szakszövetkezetek 419
Önálló vállalkozási formák a szövetkezetekben és az ún. kisszövetkezetek 419
A társadalmi tulajdon egyéb formái 420
A személyi tulajdon 421
A szocialista tulajdoni rendszer belső kohéziója és fejlődésének fő irányai 424

Előszó

A könyv, amelyet az olvasó kezében tart, kétévi munka eredménye. Nyersanyagául egy terjedelmes tanulmány szolgált.* E kézirat felére rövidített, és egy hosszan tartó vitasorozat tanulságaival kiegészített változata az elkészült mű. Megszületésének gyötrelmeit és nehézségeit felesleges ecsetelnem, hiszen a cím és a műfaj mindent elárul erről.

Inkább azokat a körülményeket szeretném felvázolni, amelyek politikai gazdaságtani alapmunka írására késztettek, mivel egy bizonyos életkor alatt illetlenségnek számít összefoglaló művet írni. Két kihívás hatására vágtam neki a feladatnak.

Összefoglalásra csábítottak a közgazdaságtannak, elsősorban a magyar közgazdaságtannak a szocialista gazdaság kutatásában eddig elért eredményei. A termés beérett! A legkülönfélébb részterületeken igen sok anyag gyülemlett fel azoknak a közgazdászoknak a jóvoltából, akik nyitott szemmel és a valóság iránti elkötelezettséggel kezdték felfejteni a szocialista gazdaság szövetét. Legelőször is nekik kell köszönetet mondanom: a könyvben említett és a név szerint ki sem emelt közgazdászok népes seregének, akiknek valóságfeltáró állhatatossága nélkül nemcsak ez a munka lett volna szegényebb. A másik kihívás a politikai gazdaságtannal szembeni egyre türelmetlenebb sürgetés volt: diákjaink, a gyakorlat emberei és a gazdasági folyamatokat, ellentmondásokat megérteni akarók türelmetlen sürgetése.

A szocializmus politikai gazdaságtanától azt várjuk, hogy segítsen eligazodni az új tények, folyamatok, fejlemények erdejében. Hogy ennek a feladatnak megfelelhessen, magába kell szívnia a szaktudományok és a különféle átfogó új kutatások eredményeit. A gazdaság filozófiájára, a politikai gazdaságtanra is illenek Herzen szavai: „Az a filozófia, amely nem támaszkodik a résztudományokra, empíriára nem egyéb mint kísérlet, metafizika, idealizmus. Az empíria, amely filozófia nélkül akar boldogulni, nem egyéb mint gyűjtemény, lexikon vagy leltár."** A teli kertek és üres csűrök kihívására csak egyféleképpen válaszolhatunk: meg kell kísérelnünk a közgazdasági kutatások eredményeinek a begyűjtését, rendszerezését, általánosítását, a politikai gazdaságtan nyelvén való újrafogalmazását.

* *Hámori Balázs:* A szocialista gazdaság. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszék. Kézirat. 1984. 1302 old.

** *Herzen, A. I.:* Levelek a természet tanulmányozásáról. 1. levél. Magyar Helikon, 1970. 21. old.

E könyv szerkezete, felépítése eltér a szocializmus politikai gazdaságtanának megszokott kifejtési rendjétől. A szocializmus politikai gazdaságtanának az érdemi kifejtése hagyományosan a társadalmi tulajdonnal, a tervszerűséggel, az áruviszonyokkal kezdődik, amelyek tudományágunk legátfogóbb, legmélyebb kategóriái. Rögzített alapelvként, lényegként szolgáltak tehát eddig a tankönyvek mondanivalójának a kibontásához. Mi éppen fordított úton járunk: az érzékelhető valósághoz közelebb álló összefüggésekből, általánosításokból, modellekből indultunk ki, hogy végül eljussunk a mögöttük álló, átfogó kategóriákhoz. Nem a mindenáron való változtatás igénye vezetett a sok évtizedes gyakorlattal való szakításhoz. A „lényeg felmutatásával" kezdődő elemzés a megszilárdult tanok kifejtési módja: a szocializmus gazdasági elmélete pedig távol áll attól, hogy kikristályosodott, zárt elméletnek tekinthessük. Az elmélet sokkal inkább a keresés, a kutatás, a valóságfeltárás stádiumában van, semmint a leülepedés, a kikristályosodás időszakában. De a szocialista valóság is — amelyet ez az elmélet visszatükröz — gyorsan változtatja arcát. A változó, „fejlődésben" levő, „fiatal" társadalmat pedig nehezen lehet „előre" leszögezett alapelvek, kész tételek présébe szorítani, hacsak nem az elméletnek a valóságtól való eltávolodása árán. De nemcsak rendszerünk „fiatalsága" teszi elsietetté a zárt elméleteket, hanem a 80-as évek valósága is. A szocialista gazdaság, csakúgy mint a környező világ, ebben az évtizedben keresztutak elágazásához érkezett. Az útkereső, kísérletező, megújuló társadalmak és a „befejezett" válaszok, a rögzített tételek nehezen férnek össze. Emellett a 80-as évek olvasója feltételezésünk szerint szívesebben elfogadja a szerző meghívását: legyen útitársa „Ökonómiában" tett felfedező körútján, legyen inkább gondolkodó társa, semmint pusztán passzív befogadója a kész alapelvekből levezetett tételeknek. Az általánosabb összefüggések, amelyekhez e könyv végén érkezünk el, így az olvasó és a szerző közös erőfeszítésének az eredményei lesznek.

Ebből a meggondolásból tagolódik könyvünk három fő részre. Ezek közül az első a szocialista gazdaság szereplőit egymásra hatásukat és e gazdaság működési mechanizmusát mutatja be, megkísérelvén általánosítani sok mindent abból, amit a gazdasági mozgásról a szaktudományok felhalmoztak. A vállalatok, a háztartások és az állam (illetve költségvetési intézmények) kapcsolatain túl e fejezetrész tartalmazza az e kapcsolatok fő hordozóival és megtestesítőivel, a gazdaságot mozgásban tartó munkaerővel, illetve a pénzzel összefüggő fejtegetéseket is.

A második részben az elosztási folyamatokat és rendszert elemezzük. Azt vizsgáljuk, hogyan válnak a gazdasági ágensek által megtermelt materiális és immateriális javak a gazdaság szereplőinek a jövedelmévé. Itt két fejezetet ajánlunk az olvasó figyelmébe: az egyik a komplementer gazdaságból származó és az ún. láthatatlan (illegális) jövedelmekkel foglalkozik; a másik klasszikus, ám a szocialista politikai gazdaságtani elméletekben eddig meglehetősen elhanyagolt témakört tárgyal: az adózást.

A harmadik részben érkezünk el ahhoz az alapvető gazdaságtani problémához, hogy miként rendeződnek el az egyes szereplők közötti gazdasági aktusok és mikro-

kapcsolatok makrogazdasági összefüggésekké. Az olvasó itt is találhat olyan fejezetrészeket, amelyek problémaköréről a politikai gazdaságtan tankönyvek eddig nem vagy alig írtak, noha ezek gazdaságunk központi kategóriái. Ezek közül elsősorban említésre méltó a makroszintű hiány magyarázata, továbbá a feszültségek periodikus felhalmozódása és leépülése a növekedési folyamatban.

A makroösszefüggések kifejtését természetesen követi azoknak a népgazdasági koordinációs mechanizmusoknak a bemutatása, amelyek látható vagy „láthatatlan" kézként elrendezik, szabályozzák a makrofolyamatokat. Ezután bontható ki a szocialista gazdaság rejtett struktúrája, a termelési viszonyok rendszere, s mutathatók be az árukapcsolatok és a tulajdonviszonyok sajátosságai. Mindannak az esszenciáját és megokolását, amelyet az olvasó tizenöt fejezeten keresztül megismert, e két zárófejezet foglalja össze.

A másik eltérés a hagyományosan követett tárgyalásmódtól az, hogy e könyvben csak néhány utalás erejéig térünk ki a vizsgált kérdések nemzetközi összefüggéseire. Ezt az indokolja, hogy ezekkel tananyagsorozatunk negyedik kötetében részletesen foglalkozunk.

A harmadik talán kevésbé szembeötlő eltérés a szokásos tárgyalásmódtól az eltávolodás a túlzottan termelésközpontú kifejtéstől, és a közeledés az emberre és a társadalmára inkább koncentráló közgazdaságtan (Augusztinovics Mária szép kifejezésével élve: az emberi gazdaságtan) felé. E tárgyalásmód következménye egy sor új — a háztartásokról, a költségvetési intézményekről, a munkaerőről, a szociális juttatásokról és a láthatatlan jövedelmekről szóló — fejezet, és ennek következtében „új fénybe" került számtalan régi probléma is. A politikai gazdaságtani tankönyvekben eddig alig néhány oldalt szorítottak a tízmillió (vagy ha a többi szocialista országot is tekintjük: sok százmillió) fogyasztónak, noha a szocializmus alaptörvénye egyik mozzanataként a társadalom tagjainak jólétét és kibontakozását fogalmaztuk meg. Az elvek és a tettek összhangjára e tekintetben is gondot kellett fordítanunk. Ma inkább, mint valaha, olyan politikai gazdaságtanra van szükségünk, amely az embereket nem csupán számadatoknak vagy a termelés eszközeinek tekinti, hanem — összhangban a marxi szemléletmóddal — minden társadalmi fejlődés forrásának, kiindulópontjának és egyben végső céljának is.

Nemcsak tárgyunkat kellett „átigazítanunk", kibővítenünk a 80-as évek követelményeit szem előtt tartva, hanem módszereinket is tárgyunkhoz kellett szabnunk. Célunk az volt, hogy a szakszerűséget és a kritikus jelleget erősítsük. Az igyekezet és a jószándék nem hiányzott, az olvasóra kell bíznunk azonban annak megítélését, hogy mennyire koronázta siker a politikai gazdaságtani tételek szakszerű alátámasztására, szaktudományos megalapozására irányuló erőfeszítéseinket. Abban is csak reménykedhetünk, hogy jól sáfárkodtunk legértékesebb szellemi örökségünkkel, a kritikai módszerrel. El akartuk kerülni a szkepticizmus és a „kívül állás" csapdáit, az üres kételkedés és a pesszimizmus úttévesztőit. Nem valami ellen akartunk harcolni, hanem valamiért.

***

Aki nagyobb szabású munkára adja fejét, annak előlegből kell élnie: a bizalom előlegéből. E bizalomért szeretnék elsősorban köszönetet mondani Szabó Kálmánnak, aki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem politikai gazdaságtan tanszékén folyó átfogó tananyag-fejlesztési program részeként e feladatot rám ruházta. A hosszadalmas munkafolyamat során tanácsaival, kritikai észrevételeivel — és a tananyagsorozat szerkesztőbizottságának az elnökeként végzett odaadó munkájával — segítséget nyújtott a végleges változat elkészítéséhez. Az eszmecserékben való folyamatos és aktív részvételükkel, véleményeikkel, tanácsaikkal jelentősen hozzájárultak az anyag jelenlegi formájának a kialakulásához a szerkesztőbizottság tagjai: Bara Zoltán, Erdei György, Fekete Ferenc, Kopányi Mihály és Tóth Ferenc, amiért hálával tartozom nekik.

Külön kell köszönetemet kifejeznem Kornai Jánosnak, aki munkásságával első ihletője, erjesztője volt szemléletünk és tananyagunk megújulásának; emellett a munkának szentelt személyes figyelmével bátorítást és erkölcsi támogatást nyújtott. Csakúgy, mint Falusné Szikra Katalin, Nagy Tamás és Erdős Tibor, akik állásfoglalásaikkal, véleményeikkel, az anyagban felhasznált tanulmányaikkal, a vállalkozás szakmai és emberi támogatásával nagyban hozzájárultak e könyv elkészüléséhez. Rajtuk kívül is sok segítséget kaptam tanszéki kollégámtól Bock Gyulától, továbbá Meyer Dietmartól és Reszegi Lászlótól, akik a végleges szöveg gondozásában, pontosításában önzetlen és igen értékes segítséget nyújtottak számomra. Egy-egy témakörben segítségemre voltak a tanszék — adott problémával foglalkozó — más munkatársai is, amiért ugyancsak köszönetemet kell kifejeznem.

Más tanszékek és intézmények képviseletében, diszciplínájuk általánosítható eredményeinek a felmutatásával és politikai gazdaságtani megfogalmazásuk szakmai ellenőrzésével, didaktikai tanácsaikkal járultak hozzá a könyv megszületéséhez: Bánfi Tamás, Borbély László, Galasi Péter, Hoffmann Istvánné, Hőgye Mihály, Kővári György, Ladányi János, Laky Teréz, László János, Palánkai Tibor, Práger László, Riesz Miklós, Tímár János és Versztovsek Radmilla. Köszönet érte.

A kézirat többszöri legépelésével, gyors munkájával segítségemre volt Szabó Klára, amiért köszönetet mondok neki, amiként Baráth Lászlónénak, Duschek Jánosnénak, Horváth Zsuzsának, Pogácsa Gábornénak és Roehrböck Józsefnénak is a végleges kézirat elkészítéséért.

Végül, de nem utolsósorban Szabó Katalin sokoldalú segítségéről kell megemlékeznem. Az anyag különféle változatainak első olvasójaként, állhatatos vitapartnerként javaslataival, ötleteivel, megfogalmazási tanácsaival, a tankönyvváltozat szövegének gondos szerkesztésével járult hozzá a mű elkészültéhez, amiért különös hálával tartozom neki. Csakúgy mint a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó szerkesztőjének, Földes Jánosnénak az értékes szerkesztői segítségért és az anyagon végzett utolsó „simításokért".

Könyvemet az olvasó jóindulatú figyelmébe ajánlom.

Budapest, 1985. január

Hámori Balázs

I. rész

A szocialista gazdaság szereplői, megjelenésük és együttműködésük szabályozott piacokon

1. A szocialista gazdaság szereplői (indítékok, motivációk, cselekvési korlátok)

A modern gazdaságokban — így a szocialista gazdaságban is — a társadalmi-gazdasági folyamatok három — *egymástól jól elkülöníthető — szinten zajlanak: a háztartások, a (gazdasági és nem gazdasági) szervezetek és a társadalmi szintű gazdálkodás szférájában.* Ennek megfelelően a gazdasági élet színpadán három főszereplő jelenik meg: a háztartások, a vállalatok és a szocialista állam — mint a makroszintű gazdálkodás szervezője. Negyedikként — az állammal szoros kapcsolatban — színre lépnek a nemtermelő költségvetési intézmények is. Kezdjük most a szocialista gazdaság bemutatását a gazdaság alapvető egységével: a vállalattal!

A vállalat

A kapitalizmusban a társadalom anyagi létfeltételeinek az újratermelése a háztartásoktól elkülönült üzleti szervezetek — vállalatok — működése révén ment végbe. A szocialista társadalom kialakulásának korszakában történelmileg adva volt tehát a vállalati keretekben szervezett termelés. A szocialista forradalom, amely eltávolította, szétrombolta a tőkét, nem semmisítette meg a vállalatot. *A vállalat maradt az alapvető termelőszervezet.*

A vállalat és a tőke már a kapitalizmusban is viszonylagosan önálló életet élt: történelmi szétválásukat, függetlenedésüket, a „tőketulajdon és a tőkefunkció elválása" formulával jellemeztük. Eme szétválásból következően az, hogy a termelőeszközök vonatkozásában „tulajdonosváltozás" zajlott le, nem okvetlenül vezet az immár társadalmi tőke működtetésének a teljes átrendezéséhez. A szocialista gazdaság kialakulásával a társadalom nevében a szocialista állam lépett fel[1] a társadalmi tőkevagyon túlnyomó részének a tulajdonosaként.[2] Ez azonban nem érintette a társadalmi tulajdonhoz tartozó vagyonrészek vállalati szervezetekben való működtetésének a tényét.

[1] Az állam és a társadalom viszonyára, az államnak a társadalom nevében gyakorolt funkcióira és e „helyettesítéssel" kapcsolatos problémákra később részletesen kitérünk.

[2] Kivétel ez alól a szövetkezeti vállalatok és az egyéb kis gazdasági szervezetek tőkevagyona.

A termelőfolyamat a szocialista vállalatban

A szocialista vállalat a háztartásokban és a társadalomban folyó gazdálkodás összekapcsolódásának az elsődleges színtere.[3] A vállalatban egyesül a társadalmi tőke (más néven: a társadalmi termelőeszközök) és a munkaerő. Ez utóbbi a háztartások motivációit „viszi be" a munkavállalás és a munkavégzés folyamatába.

A *szocialista vállalatok a társadalmi tőke* „letéteményeseiként" funkcionálnak.

Új vállalatok létesítését, illetve a meglevők nagyobb mértékű bővítését rendszerint a társadalmi közös forrásokból fedezik. *A vállalat „induló vagyona" működése során kiegészülhet a vállalat által elért és felhalmozott jövedelmekkel, más vállalatok vagyoni hozzájárulásával, illetve további állami (költségvetési) juttatásokkal.* A *szocialista vállalat* — a termelőeszközöket és a munkaerőt egyesítve — *árut termel, vagyona tehát körforgáson megy keresztül* (árumetamorfózis).

A *termelési folyamat kiindulópontja* a szocialista vállalat esetében is *a pénzformában levő vállalati vagyon.* Ebből fizetik a dolgozók bérét; ebből vásárolják meg a termeléshez szükséges anyagokat, energiát, félgyártmányokat, gépeket. A *vállalati eszközök* az egy termelési periódus alatt megtérülő *forgóeszközökre* és a több termelési periódus alatt megtérülő *állóeszközökre* bonthatók. A szocialista vállalat esetében a termelési eszközöknek a közvetlen termelőfolyamatban betöltött szerepe semmiben sem különbözik a tőkésvállalat eszközeinek feladatától. A lényegi különbség abban van — hogy az előbbiek „társadalmi tőkeként" a társadalom egészének, illetve — a szövetkezetek esetében — csoportjainak tulajdonaként jönnek számba, míg az utóbbiak magántőkeként vagy kollektív tőkéstulajdonként.

A vállalat által működtetett eszközök előlegezése, lekötése a szocializmusban is befektetésnek számít. *A vállalat hatékonysága szempontjából itt sem lényegtelen az eszközök megtérülésének gyorsasága.*

A társadalmi tőke vállalatokban zajló értékesülésének azonban értelemszerűen nem ugyanaz a társadalmi tartalma, mint a magántőke értékesülési folyamatának. A szocialista vállalatban ugyanis *a termelőeszközök működtetői és a folyamat irányítói, ellenőrzői egyaránt dolgozók.* A rendszer tehát *elvileg kizárja a tőkés típusú kizsákmányolás lehetőségét* a vállalaton belül. A vállalat valamennyi dolgozója részt vesz az értéktermelésnek és a társadalmi tőke értékesítésének a folyamatában és — *első megközelítésben* — ez a kizárólagos[4] alapja annak, hogy a vállalatnál jövedelemhez jusson. A *vállalaton belül így kialakuló termelési viszonyok nem kétpólusúak,*

[3] A háztartások és a szervezetek gazdálkodása természetesen más — nem gazdasági — szervezetekben is összefonódhat (például háztartás és az iskolák, háztartás és kórházak stb.). A gazdasági szervezetek (vállalatok) szerepe azonban ebben az összefonódásban meghatározó.

[4] Nem elképzelhetetlen, hogy a vállalati közösség tagjai közül egyesek nem az értékesülési folyamathoz való hozzájárulásuk alapján sajátítanak el, hanem jövedelmük más tényezőkkel is összefügg (pozíció, felsőbb szervekkel való „jó viszony", munkatársak teljesítményének „kisajátítása" stb.). Azonban még ezek a (nem teljesen jogszerű) jövedelmek is összefüggnek a dolgozói, munkavállalói pozícióval.

a szocialista vállalaton belül nincs jelen a tőkés pólus. Ebből következik, hogy a megvásárolt áruk értékéhez az eleven munka révén hozzáadott *új érték nem ugyanolyan módon különül el munkabérre és nyereségre (profitra), mint a tőkés vállalkozásokban.*

Az *új érték* a szocialista vállalatban *elsősorban mint a személyes jövedelmek forrása jelenik meg. A személyes jövedelmek növeléséhez kapcsolódik a vállalat alapvető érdeke is. A vállalati felhalmozás, a beruházás is a jövőbeli személyes jövedelem biztosítéka.*

A tőkésvállalathoz képest alapvető eltérés: a *felhalmozás a szocialista vállalatban nem tapad külön osztályhoz,* a felhalmozási tevékenység itt tehát nem társadalmi meghatározottságát tekintve, hanem idődimenzióban különül el a személyes jövedelmek gyarapításától: a különbség a jelenbeli, illetve a jövőbeli jövedelem között van.

A szocialista vállalatban megtermelt új értéknek van egy harmadik része is. *Ez lényegében a termelési folyamat eredményeinek az állam által elsajátított hányada,* amely különféle csatornákon keresztül az állami költségvetésbe jut. Ha megvizsgáljuk, hogy mi történik az így központosított jövedelmekkel, azt látjuk, hogy ezek egyrészt a dolgozók (csak most már nem a közvetlen termelők, hanem az állami alkalmazottak, különféle nem termelő szervezetek dolgozói) személyes jövedelmévé válnak, illetve másrészt: centralizált felhalmozásuk révén — a gazdasági és az infrastruktúrában testet öltött — társadalmi vagyonok megőrzésének, illetve növelésének a célját szolgálják. A jövedelmek egy része tehát — a központosított újraelosztás csatornáin át — visszakerül a vállalatokhoz termelési, beruházási juttatások vagy ártámogatás formájában. Mindez nem változtat azon, hogy a vállalat dolgozói szemszögéből ez az új értékrész az, amelynek a felhasználására a legkevésbé lehetnek (közvetlen) befolyással. *Az új értéknek az állam által elsajátított része bizonyos értelemben szemben áll az új értéknek a vállalatban elsajátított részével.* Az állam részesedésének a növelése — adott új értéktömegnél — mindenképpen csak a vállalatnál elsajátítható (közvetlen) jövedelmek rovására valósulhat meg. Megfordítva: a *vállalat és dolgozói közvetlen*[5] *érdeke a tőlük elvont jövedelemrész korlátozása, illetve az államtól kapott támogatás maximalizálása.* Az új érték e szemben álló elemei között azonban — a lehetséges, sőt szükségszerű konfliktusok ellenére — nincs olyan kizárásos viszony, mint a tőkésvállalatokban a profit és a munkabér között. A vállalatban megtermelt új érték különböző létformái mögött a szocializmusban végső soron nem szemben álló osztályok, hanem — több-kevesebb közvetítéssel — maguk a dolgozók állnak.

[5] Közvetve persze ez a jövedelem is szolgálhatja a vállalat és dolgozói érdekét: gyümölcsöző befektetése, illetve az infrastruktúra fejlesztése révén.

A vállalati hierarchia — a vállalat belső tagolódása

A gazdasági szervezeteket aszerint is meg szokás különböztetni, hogy acentrikus (spontán),[6] illetve irányító központtal rendelkező formális-bürokratikus képződményről van-e szó. A szocialista vállalat ez utóbbi típushoz sorolható. A vállalat élén egyszemélyi felelős vezető (igazgató, vezérigazgató) vagy választott vezető testület áll. Valamelyest eltér a legtöbb vállalatigazgatóétól a szövetkezetek (és a különféle kisszervezetek) elnökének a helyzete. A szövetkezet legfelsőbb hierarchikus szintje mindig a tagok (tulajdonosok) közgyűlése. A közgyűlés választja az elnököt. A szövetkezeti elnököket is személyi felelősség terheli azonban a gazdálkodás kérdéseiben. *A vezetés az irányítás hierarchikus struktúra révén valósul meg:* a különféle irányítási szinteken álló vezetők a legfelsőbb vezető által rájuk ruházott (hozzájuk delegált) egyéni döntési jogkörökkel rendelkeznek, mégpedig a hierarchia alsó szintjei felé haladva csökkenő mértékben.

A *vállalaton belüli viszonyok* és konfliktusok azonban *nemcsak az „irányítási lépcső" mentén haladva ábrázolhatók. Ugyanilyen fontosak a vállalatok különböző dolgozórétegeinek* (gazdasági szakemberek, műszakiak, adminisztrátorok, munkások stb.) *és a vállalat elkülönült részlegeinek* (gyáregységek, üzemek, műhelyek, osztályok stb.) *kapcsolatai, szervezeti és érdekellentmondásai.*

A XIX. században, illetve a XX. század elején az ipari tömegtermelés viszonyaira kialakított vállalati szervezet, amely főként „kezek és lábak" irányítására, mozgatására volt hivatott, a XX. század utolsó harmadáig nagy horderejű változásokon ment keresztül. A mereven tagolt és erősen hierarchikus felépítésű vállalati szervezet ma mindenütt a világon sok nehézséggel küszködik, válságos korszakát éli. A *kiszabott mederben* — felülről lefelé — *áramló parancsok értelemszerűen nem válhatnak a vállalaton belüli impulzusok fő formájává, ha a vállalat sikeres működése a dolgozók alkotókészségén,* önálló elképzelésein *fordul meg.* A merev hierarchikus irányítás akkor is csődöt mond, ha a vállalat feladatai nagyon sokrétűek, ha tevékenysége szerteágazó. Ilyen körülmények között a vállalati központ áttekintése nagyon is kétséges.

Ám a szocialista vállalat esetében a klasszikus kapitalizmusbeli üzleti szervezet sémájának alkalmazhatóságát döntően maguk a szocialista viszonyok korlátozzák. A vezető parancsnoki szerepét a szocialista gazdaságban nem támasztja alá a dolgozókkal szemben álló tulajdon. *A vezető nemcsak vezető, hanem egy a dolgozók közül, nem maga a tulajdonos, és nem is egyértelműen annak képviselője.*[7] *Ez adja a szocialista*

[6] Egy bizonyos — pontosan meg nem határozható — nagyságrenden felül minden szervezetben elkülönült irányítási centrumra van szükség. Az utóbbi időben szerveződő néhány fős polgári jogi társaságok vagy gazdasági munkaközösségek megvannak irányító nélkül is (még ha formálisan van is vezetőjük vagy elnökük), 2—300 fős vállalat azonban már semmi esetre sem lehet „centrum nélküli".

[7] Erre hívja fel a figyelmet *Szabó Kálmán:* Az egységes marxista vállalatelmélet kifejtéséről c. tanulmányában. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 1158. old.

vállalati hierarchia sajátosságát: nemcsak a beosztott függ a vezetőtől, hanem a vezetőnek is messzemenően alkalmazkodnia kell a dolgozók „elvárásaihoz".[8]

A hierarchikus irányítás mellett a szocialista vállalatban is érvényesül egyfajta „megállapodásos" döntéshozatali eljárás. Ennek keretéül a szocializmus mai fejlődési fokán az üzemi demokrácia intézményi rendszere szolgálhat. Az üzemi demokrácia a dolgozók és a vezetők — az előzőekben már említett — szocializmusbeli (társadalmi) pozíciójából adódó szükségszerűség:[9] e szükségszerűség azonban — számos ellenható tényező hatására — mindmáig nem tört át megfelelően. Ennek sok oka közül említést érdemel: *a)* a magából a vállalati szervezetből eredő nyomás, arra, hogy a dolgozók „gombnyomásos emberekké" váljanak, akik „ügyrend szerint" ellátják saját szűken felfogott feladatukat; *b)* a döntésekhez szükséges politikai és szakmai kultúra hiánya, illetve csökevényes volta: *c)* a túlságosan nagy méretű vállalatok kialakulása (egy bizonyos nagyság felett a dolgozók számára a vállalat ügyei áttekinthetetlenné válnak); *d)* a gazdaságirányítás teremtette külső környezet, amely korlátozza a vállalatok gazdasági önállóságát stb. Mindezek együtt vezetnek arra, hogy az üzemi demokrácia — minden ellenkező irányú törekvés ellenére — ma még a szocialista vállalatokban meglehetősen egyenetlen, kezdetleges.

Ennek tudható be, hogy a felülről hozott döntések végrehajtása akadozik, a dolgozók érdektelenné, közömbösekké válnak a vállalattal szemben. Egyes esetekben a dolgozók körében nyílt szembehelyezkedés tapasztalható a „fejük felett" hozott döntések ellen. E konfliktust — az alapjaiban az ipari tevékenység jellege által determinált — hagyományosan hierarchikus vállalati szervezeti forma és a vállalatban kialakult szocialista társadalmi viszonyok ellentmondásaként fogalmazhatjuk meg.

A konfliktus feloldására a gyakorlatban két út nyílik: az *egyik* a hierarchikus szervezeti döntésekkel szemben ható, azokat megváltoztató *informális eljárások (alkuk)*[10] *útja.* A *másik* lehetőség a *vállalat kisebb,* (viszonylag) *önálló egységekre* való *„felosztása".* Ezek teret biztosítanak a dolgozók egyéni kezdeményezéseinek, lehetőséget adnak arra, hogy a termelők — a szocialista berendezkedésből következő pozíciójuknak megfelelően — érvényesítsék érdekeiket, s a fejlesztéseknél is „döntési helyzetbe kerüljenek". Ezen egységen, brigádon belül a dolgozókat éppen olyan döntésekbe kapcsolják be, amelyekhez megvan a megfelelő hozzáértésük, áttekintésük.[11]

[8] Kornai a vállalati vezetőket sajátos „szakszervezeti funkcionáriusként" írja le, akik jóval inkább képviselik a dolgozó kollektíva érdekeit, mint a „munkáltatóét".

[9] „Az üzemi demokratizmus ennélfogva nem minősül sem pusztán módszernek, sem pusztán irányítási vezetői magatartásformának. Az üzemi demokratizmus ugyanis éppoly erejű törvényszerűsége a szocialista gazdaságnak, mint sok más objektív törvény, amely a beosztottak és a vezetők magatartását, cselekvéseit hasonlóképpen determinálja." *Szabó Kálmán:* Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz. 722. old.

[10] Az alkufolyamatok mechanizmusának megértéséhez jó alapként szolgálhat *Leif Johansen:* Az alkudozó társadalom és az alku eredményessége c. cikke. Gazdaság, 1981. 4. sz.

[11] Az önálló egységek, nyereségközpontok szükségessége — amint az tankönyvünk előző kötetéből is kiderült — a mai kapitalizmus körülményei között is nyilvánvaló.

A *vállalati döntési, irányítási, ellenőrzési mechanizmusban* — a hierarchikus döntésekben és az azokat kísérő érdekegyeztetési és alkufolyamatokban — *nem kis szerepe van a vállalatban működő társadalmi szervezeteknek:* mindenekelőtt a pártnak és a vállalati szakszervezeteknek. E szervezetek sajátos, kettős arculattal vesznek részt a vállalati életben: egyrészt maguk is hierarchikusak, sőt a vállalati hierarchia részei [lásd az ún. vállalati négyszög — vezérigazgató (igazgató), párttitkár, szakszervezeti titkár, KISZ-titkár — együttműködését a fontosabb döntésekben], másrészt — és ez különösen a szakszervezetekre vonatkozik — a dolgozók érdekképviselői a vállalati vezetéssel szemben. A pártszervezeteknek, illetve -vezetőségnek ezenkívül még egyfajta „külső ellenőri" szerepe is van a gazdasági vezetés felett. A pártszervezet hivatott a társadalom vezető erejének — a társadalom- és gazdaságpolitikáért felelős pártnak — a törekvéseit képviselni a vállalati gyakorlatban.

Az érdekvédelmi és más társadalmi szervezetek sokrétű és nehezen elemezhető pozícióját az is magyarázza, hogy struktúrájuk gyakran egybeesik a vállalati struktúrával, vagy legalábbis nem független attól. A vállalati részlegek, csoportok céljai, s ezek tagjai, tisztségviselői, valamint a vállalatnál működő társadalmi szervezetek céljai, s a bennük részt vevő személyek, funkcionáriusok csoportjai „átfedik" egymást.

A vállalati célok

A kapitalizmus korszakában az *üzleti szervezetben világosan kiütközik egyfajta permanens ésszerűsítési törekvés:* éppen ez különbözteti meg a tőkésvállalatot a prekapitalista intézményektől. A racionalizálásnak — amely persze sohasem abszolút módon, hanem mindig csak korlátozott racionalitásként értelmezhető[12] — a fő mozgatórugója és egyben feltétele: a pénz.

A racionalizálás a tőkésvállalatnál lényegében egyenlő a hosszú távú profitmaximalizálással.

Mi a helyzet ebben a tekintetben a szocialista vállalattal? Hiszen az eszközökkel való racionális gazdálkodás mindig csak az adott társadalom, illetve szervezet céljainak a szemszögéből ítélhető meg! Amikor szocialista vállalatról beszélünk, természetesen nem tartunk — nem is tarthatunk — igényt arra, hogy örökké és mindenütt érvényes megállapításokat tegyünk. Fejtegetéseink a kelet-közép-európai szocialista országok — elsősorban Magyarország — eddigi tapasztalatain nyugszanak. Rögtön le kell szögezni, hogy a szocialista vállalatnál semmiképpen sem beszélhetünk egyetlen, egységes célról, hanem inkább célrendszerről, célhierarchiáról.[13] Két ok miatt is

[12] A korlátozott racionalitásról lásd *Herbert A. Simon* azonos című könyvét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

[13] Ez persze a maga sajátos módján igaz a tőkésvállalatokra is.

differenciáltan kell kezelnünk a vállalat célrendszerét: *egyrészt, mert a vállalatban a célok egész konglomerátumával van dolgunk.* A *vállalat összetett,* osztályokból, részlegekből, gyáregységekből, sőt egyes egyénekből tevődik össze, s ezek céljai nagyon is eltérhetnek egymástól, illetve a vállalatnak mint egésznek a célrendszerétől. *Másrészt a vállalatnak mint egésznek a céljai is rendszert alkotnak,* amelyben elsődleges (integratív) és másodlagos (az előbbieknek alárendelt) célkitűzések különböztethetők meg.

A személyes jövedelmek növelése a vállalati célrendszer meghatározó eleme

Minthogy a szocialista vállalatban csak dolgozók találhatók, érdekeltségük pedig alapvetően a jelenbeli, másodlagosan a jövőbeli személyes jövedelemhez (vállalati felhalmozás) kötődik, nem helyénvaló az az elképzelés, hogy a szocialista vállalat célja ugyanúgy ahogyan a tőkésvállalatban — a nyereség (profit) maximalizálása volna. Bár a szocialista országokban — köztük Magyarországon is — több kísérlet folyt a felhalmozásban, a vagyonban való dolgozói, illetve vállalati érdekeltség megteremtésére, a kísérletek kísérletek maradtak. Lényegében mind a mai napig a személyes jövedelemben való érdekeltség az uralkodó, a meghatározó a vállalatnál. A többlettermék növelése a szocialista vállalatban csak annyiban lehet cél, amennyiben az a jövőbeli személyes jövedelmek kibővülését szolgálja.[14] A hazai gyakorlati tapasztalatok is általában azt támasztják alá, hogy a vállalat egyértelműen törekszik[15] a dolgozók jövedelmi igényeinek a kielégítésére. Olyannyira, hogy a túlzott bérkiáramlás és annak negatív következményei időről időre fejfájást okoznak a gazdaság irányítóinak.

A vállalat egyébként eltérő érdekű dolgozóit a személyes jövedelmek növeléséhez fűződő érdekeltség integrálja. Ennek központi jelentőségét tehát az adja, hogy mintegy a közös nevező szerepét játssza a különböző célok, érdekek között.

[14] E tekintetben tankönyvünk Zelkó Lajos felfogását teszi magáévá. Lásd *Zelkó Lajos:* Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. A személyes jövedelem kitüntetett szerepét egyébként már Zelkó Lajos előtt felismeri és több munkájában hangsúlyozza Szabó Kálmán.

[15] A vállalati gyakorlatot ugyanis — minden megfigyelés szerint — áthatja az az állandó törekvés, hogy a dolgozók egy főre jutó személyi jövedelmének megtartását, illetve növelését leginkább biztosító megoldásokat részesítsék előnyben. *Szabó Kálmán:* A szocialista vállalat alapfunkciói — politikai gazdaságtani megközelítésből. Kézirat, 1974. 32 old.

Sokkal kevésbé egyértelmű a másik jellegzetes vállalati cél,[16] *a növekedés célkitűzése. A tapasztalatok szerint ebben a kérdésben élesen elválik a vezetői és a dolgozói érdek.* Az átlagos dolgozó személyes jövedelmei a nagyvállalatoknál ugyanis (legalábbis hazai gyakorlatunkban) nem feltétlenül magasabbak, mint a kicsiknél. „Minthogy a vállalat fejlődése és a dolgozók különböző csoportjainak jutó előnyök között nincs szoros kapcsolat, a munkások és az alkalmazottak (beosztottak — *H. B.*) számára nem feltétlenül az adott vállalat fejlődése jelentette az élet- és munkakörülmények javulásának legfőbb útját." — állapítja meg Laky Teréz.[17]

Mivel magyarázható mégis a vállalatoknál — főként a már amúgy is nagyméretű vállalatoknál — tapasztalható növekedési hajlam? Elsősorban a vezetők ambícióival és érdekeivel, másodsorban pedig a nagy vállalati méretekhez tapadó bizonyos gazdasági előnyökkel, illetve műszaki-gazdasági indokokkal. A nagyobb vállalat sok tekintetben előnyösebb helyzetben van a kisebbel szemben. Közvetlenebb kapcsolata van az államigazgatással, ezért *nagyobb az esélye annak* (a kelet-közép-európai szocialista fejlődési típusra gondolunk), *hogy* különféle szubvenciókat, támogatásokat kapjon, egyszóval, hogy *„kivételes elbánásban" részesüljön.*

Ez közvetve a vállalatban realizált jövedelmekben is lecsapódhat, és ennyiben a vállalat (az összes dolgozó) céljának tekinthető. A nagyobb vállalat könnyebben jut beruházási forrásokhoz, a beruházásokhoz pedig a vállalatnak sokféle közvetlen érdeke fűződik: a napi termelés zavarainak az elhárításától a jobban értékesíthető termék előállításáig.

A vállalat nagysága elősegíti súlyának, presztízsének növekedését az adott ágazatban a versenytársakkal szemben, továbbá a kooperációs partnerekkel, a vevőkkel, sőt a felettes hatóságokkal szemben is. *A nagyobb vállalat sajátos monopolpozícióban van a szocializmus körülményei között is. A vállalat fejlődése, növekedése ennek következtében a szervezet minden tagjának érdeke, bár korántsem egyformán.*

A vezetők és a speciális szakemberek sorsa sokkal inkább az adott vállalathoz kötődik. Vezetői körökben minimális a fluktuáció. A vállalat jövője így a felső vezetők jövője is, és megfordítva. Ezért *elsősorban a vezetők érdekeltek a vállalat növekedésében, bővülésében, terjeszkedésében.* E törekvéseket az is alátámasztja, hogy a vezetők jövedelme legalábbis az állami szektorban, de a szövetkezetek egy részében is korrelál a vállalatnagysággal. Ennél is fontosabb azonban az, hogy a *vállalat növekedése együtt jár a vezetők hatalmának a növekedésével.* A vezető rangja, tekintélye általában egyenesen arányos az általa vezetett egység nagyságával. Ez nemcsak a vál-

[16] A növekedési cél természetesen nemcsak a szocialista vállalat jellemzője, hanem többé-kevésbé minden szervezetre (nem gazdasági szervezetekre) is kiterjeszthető. Ez a törekvés azonban a vállalatok — és különösen a nagyvállalatok — esetében általában nagyobb „kifutási szerepet" kap a szocialista gazdaság sajátos működési rendszere következtében.

[17] *Laky Teréz:* Érdekviszonyok a vállalati döntésekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 188. old.

lalat méretnövekedésére ösztönöz, hanem vállalaton belül is az egyes egységek, részlegek, osztályok bővítésére. Egyfajta *expanziós kényszer uralkodik a vállalatok vezetőinél, amelynek* — minthogy a terjeszkedés javarészt nem saját forrásból, hanem a redisztribúciós csatornák igénybevételével történik — *nincsenek erős belső vagy külső korlátai.*

A vállalatról alkotott kép (image) — a vállalat társadalmi elismerése

A tőkésvállalatok vezetői előtt régtől fogva ismert, hogy a gazdasági életben való részvétel eredményessége szempontjából milyen fontos a vállalatról kialakított külső kép.

A szocialista vállalat sajátos helyzetéből következik, hogy a *vállalatról kialakított képen mindmáig döntően a felettes hatóságok,* a gazdaság- és pártirányítás szerveinek a *megítélését, minősítését kell érteni.* Ennek következménye, hogy sok vállalatnál ma is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy „mi megy ki" — jelentések, beszámolók formájában — a vállalatról, mint annak, hogy mi is történik a cégnél. Logikusan következik ez abból, hogy mind ez ideig a vállalat általános helyzete nagyobb mértékben függött a felettes hatóságoktól, mint a piac ítéletétől. A vállalati image formálása — az eddigi fejlődés tapasztalatai szerint — inkább a vezetőkhöz, a vezetők érdekeltségéhez kötődik.

A *vállalatról* — az állami és pártvezetésben — *kialakított kedvező kép természetesen nem öncél, hanem a vállalat pozíciójának erősítését és* — ezen keresztül — *végső soron a vezetők személyes érvényesülését szolgálja.* A vállalatról kialakított képet nagyban meghatározzák a vállalat — ezen belül elsősorban a vezetők — külső kapcsolatai.[18] Ezért az *image-dzsel együtt, attól elválaszthatatlanul, a kapcsolatok kiszélesítése,* a „fontos emberekhez" vezető utak megtalálása *szintén vállalati cél.*

Tartalékolás — biztonság

A vállalati célok között meg kell említeni a tartalékolás célját. Ennek jelentőségét valójában csak akkor érthetjük meg, ha a szocialista gazdaság egész működési mechanizmusát megismerjük. A tartalékolásra való törekvés ugyanis a szocialista vállalatban nemcsak a szervezet önfenntartására, biztonságra való általános törekvésével magyarázható, hanem a szocialista gazdaság általános jellemzőjeként tekinthető

[18] „Amiatt, hogy a körülmények túlságosan bizonytalanok és változékonyak, a döntésekben óhatatlanul nagy súlyt kap a személyi, szubjektív megítélés. Ezért — ösztönösen is — arra törekszünk, hogy a felső szerveknél levőkkel jó kapcsolataink legyenek, jó kép alakuljon ki a vállalatról, mert ez növelheti a vállalat esélyeit különböző forrásokból, kedvezményekből való részesedésre. (Fejlesztési főosztályvezető.)" *Laky Teréz:* I. m. 254. old.

hiányjelenségekkel, valamint a vállalat és a gazdaságirányítás kapcsolatával.[19] *Egyetlen vállalat* (sőt a háztartás vagy a társadalom) *sem képes tartalékok nélkül biztonságosan működni. A szocialista vállalatokat előírások is kötelezhetik* megfelelő *tartalékok képzésére. Ezeket intézményesített tartalékoknak nevezzük. A szocialista vállalat azonban az intézményesített szintet általában jóval meghaladó mértékben tartalékol.* Ez utóbbi a *nem intézményesített* — sok esetben szándékosan *elrejtett* — *tartalék.* A tartalékok megjelenésének *anyagi formái:* a *munkaerő* (létszám), továbbá az *állóeszközökben,* valamint az *anyagokban,* illetve félkész termékekben felhalmozott tartalékok.

Nem immanens célok a vállalati célrendszerben

A *vállalati célrendszer* természetesen jóval *gazdagabb a szocialista vállalat* eddig elemzett *legfontosabb céljainál.* Nemcsak az egyes részlegeknek vagy dolgozóknak lehetnek az immanens céloktól eltérő, sőt azoknak ellentmondó céljai. Ellenkezőleg, az egész vállalatot tekintve is *számos olyan részcél létezik, amely önállóan is megfogalmazható, alapjában véve azonban a vállalat fő céljaihoz vagy azok egyikéhez-másikához kapcsolódik.*

A vállalat célja lehet — a többi között — a sikeres exporttevékenység, a beruházási források megszerzése vagy éppen a vállalat átszervezése. Ezek egy-egy időszakban akár a legfontosabb stratégiai cél rangjára is emelkedhetnek. Mégis helytálló az a megállapítás, hogy az alapvető célok tekintetében hosszú távon ez utóbbi célok eszközszerepet töltenek be. Miért törekedne a vállalat exporttevékenységre, ha az kedvezőtlenül érinti a dolgozók összességének a jövedelmét; miért hajtana végre átszervezést, ha ebből az alapvető célokat illetően semmilyen előnye sem származna?[20] A vállalat célrendszere azonban nemcsak ezért tágabb az itt tárgyaltaknál, hanem azért is, mert a *vállalat nem csupán gazdasági egység, hanem* egyúttal *„a szocialista életmód kibontakoztatásának központi tere"*[21] is. A szocialista vállalatnál olyan célok is fontosak lehetnek, mint a jó munkahelyi légkör kialakítása, az egyének képességeinek kibontakoztatása, „kifutópálya" biztosítása a kreatív emberek számára stb. A *vállalat* a jelenlegi gazdasági szisztémában *számos szociálpolitikai funkciót is ellát,* és így ezzel összefüggésben is megfogalmazódnak részcélok, törekvések a vállalaton belül.

[19] A tartalékolás sajátos jelentőségére utal a szocializmusban, hogy míg az átlagos magyar vállalat száz vagy annál is több napra elegendő készletet tart, addig a tőkésvállalatok 2—3—5 napi — sőt egyes japán vállalatok 2—3 órás — készletet tartanak.

[20] Ez természetesen csak nagy általánosságban igaz. Előfordulhatna egy-egy vállalatnál, „átszervezések és átszervezésért", és az sem kizárt, hogy a vállalat idegen célok szolgálatába szegődik anélkül, hogy bármi előnye származna belőle. De nem ez az általános!

[21] *Práger László:* A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.

A szövetkezeti vállalat sajátosságai

Az állami vállalatokkal már eddig is sokat foglalkoztunk a vállalatok általános jellemzésekor. Ezért most vizsgáljuk meg a szövetkezeti vállalatnak az állami vállalattól eltérő sajátosságait! A vállalatszerű gazdálkodást folytató szövetkezet a mezőgazdaság szocialista átszervezésével és a kisiparosok szövetkezetbe tömörítésével kialakult kollektív gazdálkodási szervezet. Kezdetben a szövetkezetek megőrizték a kisárutermelő gazdaságok sok vonását, ezért valójában nem számítottak vállalati szervezetnek. (Erre utalt a naturális formák — például a természetbeni részesedés — továbbélése, a tagoknak — az ésszerű gazdálkodás követelményeitől független — foglalkoztatási kényszere stb.)

Hazánkban a hatvanas évek derekától kezdve — különösen az 1968. évi reform után — *alakultak át fokozatosan a szövetkezetek korszerű módszerekkel gazdálkodó fejlett árutermelő vállalatokká. A szövetkezeti vállalatok működése, céljai ettől az időtől kezdve alig térnek el az állami vállalatokétól.* Az eltérő tulajdonformából fakadóan azonban néhány vonatkozásban mégis különbségek érzékelhetők a vállalat e két típusa között, ezek a következők:

a) Minthogy a szövetkezet csoporttulajdonban van, jog szerint nem az állam, hanem a *tagok összessége* (közgyűlés) *gyakorolja alapvető tulajdonosi jogokat.* A legtöbb állami vállalatban azonban nem közvetlenül a dolgozók összessége gyakorolja a tulajdonosi jogokat. Ez csak a legkisebb állami vállalatoknál van így.

b) Az állam „a tulajdonos jogán" jogszerűen nem szólhat bele a szövetkezetek gazdálkodásába, a szövetkezeti vállalat *önállósága általában szélesebb körű, mint az állami vállalatoké.*

c) A nagyobb önállóság *nagyobb kockázatviseléssel* is jár. A szövetkezeti vállalatokra a piac jóval nagyobb hatással van, már csak azért is, mert ezek a vállalatok csak a legritkább esetben vannak monopolhelyzetben.

d) A *szövetkezet vezetőségét a tagok* (elvileg) közvetlenül (titkosan) *választják.* (Ez, mint tudjuk, az állami vállalatok többségére nem jellemző a szocialista országokban.) Így a vezetők — szemben az állami vállalatok többségének vezetőjével — elvben sokkal inkább függnek a tagoktól, mint a „felsőbb hatóságoktól". Közvetlen irányíthatóságuk nincs, és a különféle területi, országos szövetkezeti szövetségek (TOT, SZÖVOSZ, KIOSZ) nálunk nem felügyeleti szervei a szövetkezeteknek, hanem érdekképviselői.

e) A *szövetkezetek tagjaik személyes vagyonát és eszközeit is bevonják a gazdálkodásukba.* Bár ilyen törekvések, illetve javaslatok az állami vállalatokkal kapcsolatban is megfogalmazódtak, ezek eddig még nem jutottak el a megvalósítás stádiumába. A tagok kötődése a szövetkezethez ilyen értelemben is eltér az állami vállalatok dolgozóiétól. Háztáji gazdaságuk révén is szorosan kapcsolódnak a szövetkezeti tagok a szövetkezethez.

E különbségek első pillanatra igen jelentőseknek tűnhetnek, azonban a gazdálko-

dás *mindennapi gyakorlatában egyre inkább elmosódnak.*[22] Minél nagyobb, és minél bonyolultabb technikát működtet ugyanis egy szövetkezet, annál formálisabbá válik (jelenlegi tapasztalataink szerint) a tagok tulajdonosi irányító szerepe. 5—6000 fős, területileg is több településen működő, sokágú tevékenységet folytató szövetkezeteknél a tagság már igen nehezen ítélheti meg a vezetők munkáját. Előtűnnek azok a korlátok, amelyeket az üzemi demokrácia kapcsán már említettünk.

Emellett a szövetkezetek nem atomisztikusan gazdálkodnak, e szervezetek is a tervgazdálkodás általános rendszerének keretei között működnek. *Az állam makroszintű gazdálkodása (irányító tevékenysége) a szövetkezeteket is átfogja.* A szövetkezetek önállósága ma — az állam általános szabályozó tevékenységén túl — ki van téve a különféle társadalmi és állami irányító szervek (olykor informális) beavatkozásai sokaságának. A pártirányításból következő korlátozás a szükségesnél is nagyobb lehet akkor, ha a párt területi szervei elvi irányítás helyett direkt beavatkozásokhoz folyamodnak.

Úgy tűnik, hogy a vállalatok e két típusának a jellegzetességei a fejlődéssel oldódnak, s kevésbé markánsak lesznek. Ez nemcsak abból adódik, hogy a szövetkezetekben egyre fejlettebb lesz a vállalatszerű gazdálkodás, hanem abból is, hogy a szövetkezetek számos pozitív vonása (nagyobb önállóság, a dolgozók tulajdonosi pozíciója, a vezetők választása stb.) fokozatosan teret nyer az állami vállalatokban. Ezért a vállalatról mint alapvető szervezeti formáról *általánosságban kifejtettek jó része vonatkozik a szövetkezeti vállalatokra is.*

Egyének, illetve kisebb csoportok vállalkozásai

A szocializmus mai társadalmi-technikai fejlődési feltételei között[23] az *egyéni tulajdon, illetve a néhány főt átfogó csoporttulajdon talaján is szükségszerűen fennmaradnak,* illetve *létrejönnek különféle vállalkozási formák.* Emellett bizonyos esetekben a társadalmi tulajdont is egyének, csoportok vállalkozásai révén működtetik. *E gazdálkodó egységek többségét általában nem tekinthetjük vállalatnak,* hiszen nemigen illenek rájuk a vállalati szervezet általános vonásai. *Nem tekinthetők* ezek a *háztartás részének sem,* noha egyik-másik változatuk szorosan kötődik a háztartáshoz. E vállalkozások mind az állami-szövetkezeti vállalatoktól, mind pedig a háztartásoktól eltérő vonásokkal rendelkeznek. A szóban forgó vállalkozások keretében általában

[22] Lásd ezekről *Gyenes Antal:* Az állami és a szövetkezeti szocialista tulajdonról. Közgazdasági Szemle, 1976. 7—8. sz.

[23] Az 1980-as évek szocialista gazdaságát tartjuk szem előtt, hiszen az itt felsorolt formák egy része még nem is létezett az 50-es években.

elkülönült árutermelő (szolgáltató) tevékenység folyik, még akkor is, ha ezek — működésük közben — szorosan összefonódnak a szocialista gazdaság más résztvevőivel.

Hazai gyakorlatunkban nem lebecsülhető e sajátos mikroméretű egységek jelentősége. E vállalkozások mind tulajdoni viszonyaikat, mind gazdálkodási feltételeiket, mind társadalmi-gazdasági szerepüket, fontosságukat illetően jelentősen eltérnek egymástól. Itt — elemzésük nélkül — felsorolásszerűen, pusztán mint a gazdasági folyamatok szereplőit mutatjuk be őket. E körbe sorolhatók:

a) az állami, szövetkezeti vállalatok eszközeivel, főként azok számára termelő munkahelyi vállalkozások *(vállalati gazdasági munkaközösségek, szövetkezeti szakcsoportok);*

b) a mezőgazdasági szövetkezetek tagjainak *háztáji gazdaságai;*

c) az állami és szövetkezeti szektor magánvállalkozókkal (*bérlet, szerződés* stb.) üzemeltetett termelő-szolgáltató egységei;

d) a *kisiparosok és kiskereskedők* legális *vállalkozásai*;

e) az *egyéni parasztgazdaságok* és egyéb mezőgazdasági kisvállalkozások (például nem mezőgazdasági foglalkoztatottak árutermelő kisegítő gazdaságai — kisállattenyésztés, gyógynövény-gyűjtés, kiskert stb.);

f) a *különféle polgári jogi társaságok,* vállalaton kívül működő *gazdasági munkaközösségek,* az iparban, az építőiparban és a szolgáltatásokban;

g) az *egyéni vagyon bérbeadásán nyugvó vállalkozások* (albérlőtartás, nyaraló bérbeadása stb.);

h) a *kontár vállalkozások* (illegális — de hiányt pótló — ipari és szolgáltató tevékenység);

i) a társadalmilag szervezett, illetve ellenőrzött tevékenységek pórusaiba férkőző *élősködő jellegű, időszakos vállalkozások* (feketefuvar, üzérkedés).

Az itt említett egyéni és csoportvállalkozások meglehetősen heterogének (például legálisak—illegálisak, hasznosak—károsak stb.). Velük szemben differenciált politikára van szükség. A gazdasági összteljesítmény nem elhanyagolható részét ugyanis ezek a gazdasági egységek adják. E kisvállalkozásoknak a szocialista gazdaság számára hasznot hajtó, valódi teljesítményt nyújtó változatai csaknem valamennyi szocialista országban (Kínában vagy Vietnamban is) az érdeklődés homlokterébe kerültek. Számuk hazánkban is nő.

Az említett gazdaságok legtöbbje szoros kapcsolatban van a családdal, de társadalmi gazdasággal, a vállalati szervezetekkel is. Az egyéni vállalkozásoknak vagy a kisebb csoportok vállalkozásainak az alapvető célja a bennük dolgozók személyes jövedelmének a gyarapítása. A terjeszkedés célja korántsem akkora súlyú nálunk, mint az állami és a szövetkezeti vállalatoknál, sőt bizonyos formáknál egyáltalán nincs is ilyen cél. Jelentősebb expanzióra csak azoknál a vállalkozásoknál számíthatunk, amelyek valójában nem egyéni-családi vállalkozások, létszámuknál fogva túlhaladják a családi kereteket vagy jellemzően bérmunkásokat alkalmaznak. Bár az utóbbi — lényegében kistőkés jellegű — vállalkozások jelenlegi gyakorlatunkban is legáli-

san léteznek, elterjedésük „megengedése", korlátaik meghatározása, s még inkább ösztönzésük, támogatásuk — nálunk és más szocialista országokban is — éles társadalmi viták tárgya.[24]

Az állam mint gazdasági szereplő

Amióta állam létezik, mindig ellátott gazdasági funkciókat is. A többi között ezért is tekinti a marxista elmélet az állam elengedhetetlen attribútumának, funkciójának gazdaságszervezői feladatát.

A szocialista állam gazdasági funkciói

A szocialista állam helyzete ebből a szempontból azonban sajátos. Ez az állam nemcsak a külgazdasági kapcsolatok szervezésének, a gazdasági egységek tevékenysége integrálásának, a javak újraelosztásának a funkcióját vállalja magára, hanem *magának a szocialista gazdaságnak a kiformálását, megteremtését is.* Ez magyarázza az állam különleges súlyát, szerepét a szocializmus fejlődésének első szakaszában. A politikai hatalom megszerzése ad lehetőséget arra, hogy kiépítsék a társadalom új struktúráit, és szétrombolják a régieket. *Az állam alapítja a szocialista vállalatokat, és bizonyos körben közvetlenül az állam építi ki a szocializmusra jellemző termelési viszonyokat.*

A szocialista országokban tervgazdálkodás folyik. Az állam nemcsak a mindenképpen központilag, társadalmi szinten ellátandó funkciókat gyakorolja (az egész országot átfogó rendszerek kiépítése: például a posta, televíziós hálózat kialakítása vagy az alapfokú általános oktatás megszervezése), hanem a *teljes társadalmi folyamatot átfogóan, makroszinten gazdálkodik.* Másképpen fogalmazva: a szocialista állam nemcsak állami költségvetés körében gazdálkodik, hanem — sajátos módon — a társadalom összes erőforrásával, a társadalmi szükségletek egészét mérlegelve.

A szocialista állam: tervező állam

Az átfogó makrogazdálkodás a szocializmus egyik leglényegesebb specifikuma. A tőkés országokban is folyik tervezés, léteznek tervhivatalok. A tervezés azonban itt nem jelent átfogó gazdálkodást a társadalom erőforrásaival, hiszen az erőforrások több-

[24] A kisvállalkozások különféle típusainak kutatásában jelentős eredményeket ért el Laky Teréz és Falusné Szikra Katalin.

sége felett a magántőke szuverén módon rendelkezik. A hatékony tervdöntések a tőkés államokban elsősorban bizonyos központi programokra, állami beruházásokra vonatkoznak, az államon „kívül eső" gazdasági tevékenységet nem tervezik, hanem inkább prognosztizálják, megkísérlik előre jelezni, illetve korrigálni.

Tervezni csak azt lehet, aminek alakítása hatalmunkban áll. Megtervezhetjük például a következő munkanapunkat, az időjárást azonban nem tervezzük, csak előre jelezzük, mégha hatásait bizonyos mértékben korrigálhatjuk is. Más tulajdonosok döntéseiről csak feltételezéseink, főként utólagos és korlátozott információink lehetnek, saját gazdálkodásunk körében azonban döntési lehetőségünk van. *A társadalmi szintű gazdálkodásnak ezért igazában csak ott van tere, ahol a társadalom a tulajdonos.*

Ezzel kapcsolatban azonban el kell oszlatnunk néhány félreértést: a *makroökonómiai gazdálkodás a szocializmusban sem helyettesíti a mikroökonómiai gazdálkodást.* Mivel a termelőerők területi és ágazati metszetben is tagoltan, „részenként", a történelmileg hagyományozott vállalati szervezetekbe zártan működnek, a társadalmi tőkevagyon egészéről hozott stratégiai döntések nem helyettesítik annak egyes, elkülönülten működő részeivel kapcsolatos döntéseket. A makrogazdálkodás semmiképpen sem azt jelenti, hogy az államnak kellene döntést hoznia a megtermelt autóbuszok számáról, vagy a közértek nyitvatartási idejéről. A *makrogazdálkodás makrokategóriákra épül:* olyanokra mint a nemzeti jövedelem, a beruházások és a fogyasztás alakulása, a külkereskedelmi mérleg, a foglalkoztatottság vagy a népgazdasági ágazati szerkezete stb. *Ezekben kell összhangot teremteni a tervező államnak,* mégpedig elsősorban (de nem kizárólagosan), a távlatokat és a nemzetközi viszonyokat figyelembe véve.

A szocializmus a lényegéből következően erősen jövőre orientált. A jövő felé fordulás egyfelől már a technikai bázisából is adódik, annak a technikának a jellegéből, amelyre általában a mai társadalmak épülnek. Az új technika — legalábbis bizonyos új technikák a kutatástól, vagyis az új termelőerő „rajzasztalon" való megszületésétől „elöregedéséig" és kiselejtezéséig — évtizedekre hosszabbítja meg a termelési ciklust. A jövő felé fordulásra kényszerít számos gazdasági folyamat több nemzedéken átnyúló hatása is (például a nyersanyag-kitermelés, a környezetszennyezés, a szubjektív termelőerő: az ember „iskolarendszeren történő átfuttatásának" a meghosszabbodása stb.). A jövőre orientáltság azonban nemcsak a szocializmus technikai bázisából vezethető le, hanem a társadalom kollektív voltából is, valamint abból, hogy éppen csak megszületett „fiatal" társadalomról van szó, amely eddig még be nem járt utakon halad előre.

A tervező állammal kapcsolatos gyakori félreértés az, hogy *a tervezés lehetőségét sokan összekeverik a szükségességével és mindenekelőtt a tervezés tényleges állapotával.* Ha a szocializmusban a társadalmi tulajdonból fakadóan adva is van a tervezés lehetősége, és ha szükségszerűsége is egyértelmű a jövő felé fordulás követelménye miatt, ez még egyáltalán nem feltétlenül vezet fejlett tervgazdálkodásra. Ezt igazolják a tények is: tervgazdálkodási „technikánk" igencsak kezdetleges, számos úgynevezett tervdöntés a rövidlátás feltűnő jegyeit viseli magán. Ezekből a jelenségekből

azonban nem szabad defetista következtetéseket levonni. Annál is kevésbé, mert a tervezés a modern gazdaságban olyannyira elemi szükségszerűség, hogy jelentőségét már a tőkés országokban is a „tervezni vagy elpusztulni" szállóigével fejezik ki.

A szabályozó állam

Ha elfogadjuk, hogy a szocialista gazdaságban egyszerre folyik makro- és mikrogazdálkodás, akkor ebből már következik *a két gazdálkodási forma közötti áttételek (transzmisszió) kialakításának a szükségszerűsége.* Az áttétel nem egyszerűen az állami tervekből fakadó célok „átforgatása", kivetítése a mikrogazdasági szférába, hanem *„kétoldalú" kapcsolat: a gazdálkodás eme két típusának az összehangolása* egyfajta egyeztetési — *alku — folyamatban valósul meg.*

A központi gazdaságirányító szerv a megfogalmazott makrogazdasági célokkal (tervcélokkal) összehangolja azokat a *közvetlen* vagy *közvetett* szabályozóeszközöket, amelyek a vállalatokat a makrogazdasági stratégia megvalósítása irányába terelik. *A közvetlen szabályozók az egyes vállalatokra külön-külön lebontott keretek tevékenységük meghatározására. A közvetett szabályozók „játékszabályok", normatívák az egész vállalati szektor számára.* A közvetett szabályozók a különböző áru- és pénzkategóriák aktív szerepére, tipikus reagálásokat kiváltó automatizmusaira épülnek. Az *indirekt szabályozóeszközök két* — egymással természetesen összefüggő, kölcsönhatásban levő — *csoportra oszthatók. Az első csoportba azok tartoznak, amelyek elsősorban a vállalatok belső gazdálkodására hatnak,* és csak azon keresztül befolyásolják piaci tényekedésüket. *Ezeket pénzügyi szabályozóknak nevezzük. A közvetett szabályozók második csoportja elsődlegesen a külső gazdasági környezetet formálja,* és így befolyásolja a vállalati tevékenységet. *Ez utóbbiak a piaci szabályozók.*

Az, hogy az állam milyen mértékben szabályoz közvetlenül s mennyire él a közvetett szabályozás eszközeivel, azon fordul meg: milyen erősen kötődik a gazdaságirányító állam a szocialista fejlődés kezdeti szakaszára jellemző (vállalkozásokat helyettesítő) szerepéhez; illetve mennyire lépett túl azon, s milyen mértékben koncentrál arra a feladatra, amely igazán sajátja; vagyis a makroökonómiai gazdálkodásra.

A közvetlen szabályozást, beleszólást teljesen kiiktatni azonban a fejlett szocialista gazdálkodásban sem lehet (sőt még a tőkés gazdaságokban sem). Közvetlen eszközökkel él a szocialista állam nagy beruházások (például metróépítés) esetében, szűkében levő fontos anyagok és források — például deviza — központi elosztásakor, a hadigazdaság fejlesztésében stb.

A közvetlen utasítások formáját ölthetik fel, de jellegükben mégis megkülönböztetendők ezektől az *állam közhatalmi funkciójából fakadó törvényes előírások,* amelyek kötelezőek a vállalatokra, intézményekre nézve. E jogszabályok megfogalmazásakor, hatósági és felügyeleti funkcióinak gyakorlásakor a szocialista állam nem mint tulajdonos, hanem — hasonlóan a világ bármely államához — *közhatalmi szervként* lép fel. Ilyen sajátos közvetlen szabályozók a gazdasági életet, a szerződéskötéseket

szabályozó jogi törvények. Ilyenek továbbá a környezetvédelmi, egészségügyi, szociális, tűzrendészeti, honvédelmi stb. előírások. Közéjük tartoznak olyan jogi aktusok is, mint vállalatok, intézmények alapítása, megszüntetése, különféle tevékenységeknek (például az önálló külkereskedelemnek) az egyedi engedélyezése, a külföldi hitelek felvétele.

Az utasítás jellegű szabályozásnak e két formája — a gazdaságszervezőként és a közhatalmi szervként megfogalmazott utasítások — természetesen csak elméletben különíthetők el ilyen élesen egymástól. Elhatárolásukra mégis szükség van. *Az államnak ugyanis más viselkedési normák szerint kell eljárnia, ha a gazdaság egyik szereplőjeként lép fel (például mint beruházó), és ismét másként, ha mint közhatalom áll szemben a gazdasági élet többi résztvevőjével.* Az első esetben magának is alkalmazkodnia kell az általános szabályokhoz, a második esetben „felügyeletet" gyakorol, él hatalmával, előír, rendelkezik, parancsol. Természetesen ez utóbbi sem jelenti az állami beleszólás korlátlan, ellenőrizhetetlen, „törvényeken felül" álló voltát.[25] A közvetlen szabályozás itt tárgyalt formáit valamennyi szocialista gazdaságban megtalálhatjuk.

Az állami költségvetési intézmények működtetése

Eddig az államot makrogazdasági szerepében vettük szemügyre. *Vannak azonban olyan esetek, amelyekben az államnak mikrogazdasági szerepet kell vállalnia,* termelő-, illetve szolgáltató funkciókat kell ellátnia. *Az állam ezt a feladatát — a központi és a helyi (tanácsi) költségvetéshez közvetlenül csatlakozó, ám attól elkülönült intézményeken keresztül valósítja meg.* Ezek az állam sajátos nyúlványaiként felfogható intézmények olyan feladatokat látnak el, amelyeket nem lehet jövedelmező gazdasági tevékenységként folytatni.

A nem gazdasági szervezetek közé az állami költségvetési intézményeken kívül másfajta egységek is besorolhatók. Ezek a társadalmi szervezetek, különféle lakossági szövetségek és társulások költségvetésében működnek. A szóban forgó szervezetek közül azonban gazdasági szempontból éppen a költségvetési intézményeknek van elsődleges jelentőségük. Ezért kizárólag ezekkel foglalkozunk. *A „nem gazdasági szervezetek" megjelölés egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeknek az egységeknek semmi közük sincs a gazdasághoz.* Elegendő itt arra a hatásra utalni, amelyet az oktatási vagy a kutatással foglalkozó intézmények gyakorolnak a szűkebben vett gazdasági szférára. Emellett — ezek a gazdaság szempontjából egyenesen nélkülözhetetlen — szervezetek maguk is gazdálkodnak. E gazdálkodás színvonala, minősége — tekin-

[25] *Sárközy Tamas* egy cikkében így ír erről: „Az állami tulajdon nem szolgálhat a gazdaságirányítási önkény igazolásául... A gazdaságirányítás és a vállalatok között olyan jogviszony kialakítására van szükség, amely a kapcsolatok egy részénél *kölcsönös jogokat és kötelezettségeket jelent.* A vállalatoknak jogai lehetnek az irányító szervekkel szemben, és az irányító szerveknek kötelezettségük a vállalatokkal szemben." Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz. 569. old.

tettel anyagi eszközeik egyre növekvő súlyára a társadalmi vagyonon belül — az egész gazdaság hatékonysága szempontjából alapvető. Amikor tehát nem gazdasági szervezetekről beszélünk, akkor tulajdonképpen inkább *nem elsődlegesen* gazdasági egységekre gondolunk. A tágabb értelemben vett gazdaságnak azonban ezek az intézmények is részei.

E szervezetek mégis sok szempontból különböznek a vállalatoktól. A különbség mindenekelőtt funkciójukban van: *olyan közjavak termelése, illetve közszolgáltatások végzése, amelyeknek jelentősek a külső gazdasági hatásaik.*[26] *Ez az alapvetően nem jövedelemszerzés által motivált költségvetési intézmények feladata.*

A vagyonbiztonság igen fontos a gazdaságban, de ki „veszi igénybe" a járőröző rendőr szolgáltatását? A városok tiszta levegője mindenkinek fontos, de a levegőt nem lehet háztartásokra, vagy vállalatokra „címzetten" tisztítani. Vannak olyan szolgáltatások, illetve termékek is, amelyeket elvben meg lehetne fizettetni egy-egy háztartással, illetve vállalattal, a gyakorlatban azonban mégsem bízzák ezek termelését jövedelemcentrikus vállalatokra (közoktatás, tévéadás, klinikák szolgáltatásai stb.). E nem anyagi szolgáltatásokat, a szóban forgó intézmények ingyenesen vagy kváziingyenesen bocsátják a közönség rendelkezésére, finanszírozásuk éppen ezért nem bevételeikből, hanem költségvetési kiutalások formájában történik. Minthogy a szolgáltatáshoz az *igénybevevők* egyoldalúan, ellenszolgáltatás nélkül (vagy névleges ellenszolgáltatás fejében) jutnak, *általában nem gyakorolhatnak érdemleges hatást e szolgáltatások mennyiségére és minőségére.*

Kérdés, hogy miért engedjük az embereket egyedül dönteni arról, hogy milyen lakást vegyenek, vagy vegyenek-e egyáltalán; s ugyanakkor miért nem határozhatnak arról, hogy miként iskoláztassák gyermeküket; hol és milyen körülmények között vetessék ki a vakbelüket; hogyan oldják meg öregkorukra a saját ellátásukat? Miért van az, hogy amiként Samuelson fogalmaz — „...a felnőttek egyes magándöntéseit is gyámkodó ellenőrzés alatt kell tartanunk", bár „...egy normális szellemi állapotú felnőttről általában feltehető, hogy képes a saját szükségleteinek és kívánságainak legjobban megfelelő döntést meghozni".[27]

E kérdésre a következő válasz adható: az államnak általában, de különösen a *szocialista államnak nemcsak a szűken vett gazdasági egyensúlyra, hanem szélesebb társadalmi egyensúlyra kell törekednie.* Ha például a gyermekek iskoláztatását az állampolgárok vásárlóerejétől tennénk függővé, újratermelődnének a műveltségbeli különbségek. Hiszen még így — az oktatás (többé-kevésbé) ingyenes volta mellett is —

[26] A külső gazdasági hatások (externáliák) problémáját Alfred Marshall fogalmazta meg elsőként. E gazdasági hatások lehetnek pozitívak és negatívak. Pozitív értelemben merül fel a külső gazdasági hatások problémája olyan termékeknél, szolgáltatásoknál, amelyek felhasználása növeli a társadalmi jólétet, de e pozitív hatást nem lehet, vagy nem érdemes megfizettetni a haszonélvezőkkel. A negatív külső gazdasági hatások a gazdasági egységek vagy egyének tevékenységének olyan következményei, amelyek másoknak károkat, illetve költségeket okoznak.

[27] *Samuelson, P. A.:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 231—232. old.

nagyobb esélye van annak, hogy az iskolázottabb ember gyermeke is iskolázottabb lesz! Ez a helyzet nemcsak a szocialista társadalom egyik alapvető értékével „az egyenlő esélyek elvével" nem fér össze, hanem gazdaságilag is káros következményekhez vezet. A lakosság megfelelő általános képzés hiányában a gazdaságban is csak csekélyebb értékű teljesítményre lenne képes. A tehetségek — családi körülményeik miatti — elkallódása, illetve a tehetségtelenebbek — ugyancsak családi körülményeik miatti „pozícióba kerülése" pénzben is kifejezhető nagy gazdasági veszteségeket okozna.

Hosszasan sorolhatnánk még az érveket az állam ilyen típusú közvetlen szerepe mellett, de nem hallgathatjuk el az ellenérveket sem: sokak szerint azok az intézmények, amelyek nem jövedelem által motiváltan gazdálkodnak, egyáltalán nem is gazdálkodnak. Bár ez ilyen sommásan nem igaz, azt nem lehet vitatni, hogy az állami költségvetési intézményekben folyó „gazdálkodás" olykor túlságosan is sokba kerül a társadalomnak. Ennél is nagyobb baj azonban az, hogy az *ingyenes vagy kváziingyenes szolgáltatások sok esetben nem érik el azt a célt, amelyre hivatottak.* Bizonyos szolgáltatások nem vagy nem megfelelően mérséklik az egyenlőtlenségeket, nem szolgálják kielégítően a humánus megoldásokat, a nivellálást célzó intézkedések esetenként nem kívánt differenciáláshoz vezetnek stb. E problémák feloldásának a lehetőségéről[28] a költségvetési intézmények működését elemző fejezetben lesz szó.

A szocialista állam alapvető céljai

Az állam funkcióinak elemzéséből többé-kevésbé kirajzolódnak általános gazdasági céljai is.[29] Az állam — marxista társadalomtudományokban használatos általános definíciója: hogy biztosítsa a dolgozó többség gazdasági elnyomását —, nem alkalmazható a szocialista államra. *A szocialista állam a lényegéből következően a dolgozó többség uralmának az intézményesítése.* Ebből adódik az a sajátossága — amelyre többek között Gramsci[30] mutat rá —, hogy *történelmi célja saját „eltűnésének" a megszervezése.* A szocialista állam fontos — már napjainkban is tapasztalható — törekvése, hogy minél több ún. állami funkciót ruházzon át az állampolgárokra (az állampolgárokat képviselő társadalmi szervezetekre). Azokon a területeken pedig, ahol a

[28] Lásd erről *Hámori Balázs:* Nem árujavak és szolgáltatások a szocialista árutermelő gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.

[29] Az állam céljának meghatározása régóta foglalkoztatta a filozófusokat és politikai gondolkodókat: „Arisztotelész az állam céljának az emberi boldogság elérését tartotta. Spinoza szerint az állam célja az, hogy az emberek szabadon használhassák eszüket, s ne viseltessenek ellenséges érzéssel egymással szemben, az állam célja tehát valójában a szabadság... Kant szerint az állam célja a jogrend létesítése és fenntartása." *Samu Mihály:* Hatalom és állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 230. old.

[30] *Gramsci, A.:* Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. Magyar Helikon, 1977. 179. old.

külső és a belső körülmények az állami szervek erősítését kívánják meg, a nyilvánosság és a társadalmi befolyás kiterjesztésével kell elérni, hogy az állam minél kevésbé különüljön el polgáraitól, minél kevésbé telepedjék rá a „civil társadalomra". Bár e cél érvényesítése valamelyest a mindennapokban is érzékelhető, igazából ez inkább nagy távlatokban valósulhat meg, ellenirányú folyamatokon keresztül törve.

A *szocialista állam* további fontos *célja* — minden korszakban — a *gazdasági-társadalmi egyensúly megteremtése.* Ebbe nemcsak a termelés és a szükségletek társadalmi méretű összhangja tartozik, hanem a gazdaság valamennyi szereplője közötti gazdasági egyensúly kialakítása is. Ez feltételezi a különféle csoportok, osztályok, rétegek érdekeinek nyílt kifejezését és egymással való ütköztetésüket. Az állam feladata az eltérő motivációk által vezérelt csoportok, rétegek közötti alku — egyfajta „társadalmi szerződés" — megkötésének az előmozdítása. Ez nemcsak a társadalmi stabilitás előfeltétele, hanem egyúttal az állam szilárdságának a biztosítéka is.

Az *állam harmadik fontos célja a társadalom dinamizmusának ösztönzése,* a gazdasági fejlődés előmozdítása. A gazdaság dinamizmusának és egyensúlyának egyaránt *a társadalom legszélesebben vett jólétét és megelégedését kell szolgálnia. Ez utóbbit nevezhetnénk a szocialista állam legfontosabb — integráló jellegű — céljának.*

Ezen történelmi érvényű, általános célok elérésének folyamatában számos — egy-egy időszakban kulcskérdésnek tekinthető — *másodlagos cél* fogalmazódik meg. Így például egy adott periódusban az állam maga elé tűzheti a külgazdasági egyensúly megteremtését és megőrzését, vagy egy átfogó gazdasági reform bevezetését. E konkrét célok realitása, értelme azon fordul meg, hogy hozzájárulnak-e azok a gazdasági-társadalmi egyensúly megteremtéséhez, illetve elősegítik-e a gazdaság dinamikus fejlődését avagy sem.

Diszfunkciók az állami irányításban, az állami gazdaságirányító szervek elkülönülése, az apparátusok külön érdekei

A szocialista állam végső történelmi célja a „polgárok társadalmában való feloldódás", vagyis a közös ügyek átruházása azokra, akiknek az ügyeiről van szó, az emberekre és elsődleges közösségeikre. E felsejlő távlat azonban nem feledteti el azt a tényt, *hogy az állam ma* (és mindaddig, amíg egyáltalán államról *van szó*) *elkülönül a társadalomtól, sőt adott esetben szembe is kerülhet vele.* Az állam gazdasági funkcióit a végrehajtó hatalom szerveiként működő elkülönült irányító apparátusok (állami hivatalok) révén látja el. Az állami gazdaságirányító szervek rendeltetése meg. alapozott makrogazdasági döntések előkészítése és gondoskodás azok megvalósításáról a társadalom szolgálatában. De éppen, mert ez az irányítás — a munkamegosztás sajátos területeként — önálló szervezeti formát ölt; és mert az államigaz-

gatás hatalmat összpontosít, a *társadalmi érdekek szolgálatától elváló érdekek jelenhetnek meg az egyes irányítási területeken és szinteken.* Az irányítás legfelsőbb szintjén megfogalmazott érdekek és célok egyébként sem automatikusan azonosak a társadalom objektív érdekeivel és céljaival. Az egybeesés valójában csak lehetőség. Az állami (gazdaság) irányító szervek által megfogalmazott célok, csak akkor fejezik ki többé-kevésbé híven a társadalomnak a céljait, ha ezen apparátusok munkálkodását tárgyilagosság, szakszerűség, és a társadalom szolgálatának a szelleme hatja át. Ennek előfeltétele az, ha

— a részérdekek képviselőit nem utasítják vissza, hanem ezeket is tekintetbe veszik a központi célok meghatározásakor;

— az irányítás viszonylagos elkülönülése a társadalomtól nem csap át merev elhatárolódásba, szembenállásba;

— rendszeres a kommunikáció, a párbeszéd, az információk és a személyek mozgása, cserélődése az irányítók és az irányítottak között;

— megfelelő formák, csatornák állnak rendelkezésre az irányítás demokratikus ellenőrzésére, és e csatornák élők, érdemben működnek.

A szocialista építés eddigi története bőven szolgáltatott bizonyítékokat arra, hogy határozott, a társadalmi érdeket felismerő és a társadalmi kontrollt elviselő központi irányítás nélkül nem lehetséges a társadalmi célok hatékony érvényre juttatása. Ha azonban a központi irányítás kapcsolata bázisával, illetve a társadalom egészével meggyengül, ha elszakítja azokat a szálakat, amelyeken keresztül érvényesülhet az állampolgárok és csoportjaik véleménye és befolyása, akkor csak hibás (olykor nagy társadalmi megrázkódtatásokat) kiváltó döntéseket hozhat, amelyek ellentmondanak a társadalom érdekeinek.

Valamennyi gazdasági szervezet közül — mint már említettük — a központi irányító szervek vannak abban a helyzetben, hogy átfogóan és szakszerűen konkretizálhassák a párt és államhatalom által megfogalmazott általános érdekeket. Ez úgyszólván „a professzionális" rendeltetésük. E követelménynek azonban nem könnyű megfelelni, és nem is felel meg maradéktalanul a szocialista országok központi irányítása. Mi korlátozza a társadalmi érdekek érvényesítését?

1. Minthogy a népgazdasági érdekeknek nyilvánított érdek elvileg könnyebben, „simábban" érvényesül, a saját érdekeiket a részérdekek képviselői akarva-akaratlanul gyakran a közérdek álruhájában öltöztetik. Némely vállalatok, területi szervek, intézmények nagy nyomást fejtenek ki a központi irányítás egyes láncszemeire, hogy részérdekeiket az utóbbiak népgazdasági érdekként képviseljék a gazdaság más szereplőivel, sőt a kormányzati tényezőkkel szemben is. Nem zárható ki az az eshetőség sem, hogy egy-egy központi hatóság szerepe „megfordul". Ahelyett, hogy a népgazdasági érdekeket közvetítené a vállalatok, különféle intézmények felé, ágazati, vállalati „kijáróvá" válik.

Az érdekek ilyen — lényegüknek ellentmondó — megnyilvánulási formái eltorzíthatják a gazdaságirányítási rendszert. Éppen ezért időszerű mindig a nyitott ér-

dekképviselet, illetve az érdekütközések „elviselése", a viták támogatása, és az ezeknek megfelelő mozgásformák, intézmények, eljárások kifejlesztése.

Még ha az érdeknyilvánítás rendszere áttekinthetőbb lenne a gyakorlatban kialakultnál, akkor is csak tendenciaszerű megfelelés állna fenn a központi irányító szervek döntései és a népgazdasági érdekek, célok között. A részérdekek kényszerű befolyásától mentes központi gazdaságirányítás mellett sincs abszolút biztosíték a népgazdasági érdek helyes felismerésére. Emellett mindig számolnunk kell a szervezeti öncélok, önérdekek megjelenésével és azok torzító hatásával is. Az irányító apparátusnak a többi között érdeke lehet:

— saját lehetőségeinek, hatókörének, súlyának növelése, függetlenül attól a tényleges funkciótól, amelyet ellát. Ez az irányító szervezetek elburjánzásával, bürokratikus felduzzasztásával jár együtt;

— tevékenységének igazolása, amely akár az apológiáig torzulhat. Ehhez szorosan kapcsolódik a kívülről jövő bírálat „tompítása", „megszelídítése", a „mundér becsületének" rosszul felfogott védelme;

— az általa ellátott feladatok, az általa gyakorolt hatalom és a megszerzett információk „monopolizálása";

— saját pozíciója védelmében más irányítókkal „kölcsönös lekötelezettsége".

A tapasztalatok arra intenek bennünket: ne becsüljük le ezeket a veszélyeket. Valamennyi lényeges társadalmi megrázkódtatásban, illetve konfliktushelyzetben, amelyek egyes szocialista országokban — hazánkban is — bekövetkeztek, kisebb vagy nagyobb szerepet kapott az irányítási rendszer önérdekeinek túlzott érvényesítése. Volt, amikor önmagában ez vezetett konfliktushoz.

Ismervén azonban a pozitív tapasztalatokat, és a szocialista rendszer fejlődőképességének a tudatában, nem fogadhatjuk el egyes — főként polgári — elemzők azon értékelését, hogy az irányítás öncélúvá válása, illetve az ezzel kapcsolatos negatív jelenségek (bürokratizálódás, a kritika elfojtása, az érdekellentétek eltussolása stb.) végzetszerűek, kiküszöbölhetetlenek.

A párt és az állam közötti munkamegosztás a makrogazdasági irányításban

A makrogazdasági irányító szerepben nemcsak az állam lép fel. A társadalom szervezése, vezetése — intézményi kereteit tekintve — valamennyi szocialista országban két alapvető rendszerben valósul meg: a gazdaság pártirányításában és állami irányításában.

Az irányítás e két rendszere között munkamegosztás van. *A gazdaság pártirányítása elsősorban a legfőbb, hosszabb távra érvényes társadalmi célok meghatározásában, a célkijelölést irányító társadalmi értékek felismerésében, megformulázásában, a sza-*

bályozótevékenység jellegének a meghatározásában ölt testet, Ez részévé válik a párt politikájának, a hatalomgyakorlásnak. A párt inkább a gazdaságpolitika irányelveit, főbb útjelzőit dolgozza ki és érvényesíti politikája révén. Az állami szervek pedig ezek alapján kidolgozzák a gazdaságpolitikát, teljes mélységében és szélességében. A párt által körvonalazott gazdaságpolitika jellemzője tehát, hogy

— a gazdaság működtetésének és fejlesztésének általános alapkoncepcióját foglalja magában;

— az egész társadalmi mozgást (nem csupán a gazdaságot) s a nemzetközi horizontot is átfogó szempontok alapján születik meg, és

— viszonylag hosszú távra szól.

A gazdaság pártirányításának átfogó, a lényegre koncentráló jellegét csorbítja az, hogy a gazdaságirányításban részt vevő legfelsőbb pártszervek sok esetben vállalati ügyekkel „kénytelenek" foglalkozni, rossz politikai beidegződések és az irányításban érvényesülő munkamegosztás eltorzulása stb. miatt. Ez zavarja a vállalatok önálló működését — s elmosván a vállalati vezetők felelősségét — keresztezi azt az elvet, hogy a döntéseket ott hozzák meg, ahol a legtöbb információ és tapasztalat áll rendelkezésre. De talán ennél súlyosabb probléma, hogy a feltorlódott napi feladatok, a tűzoltó munka elvonja a figyelmet az elvi, stratégiai jellegű irányítástól. A pártirányítás fejlesztésében ezért került napirendre az utóbbi időben a stratégiai elemek erősítése. *A párt vezető szervei mellett egyéb* — átfogó érdekeket képviselő — *társadalmi szervezetek* (szakszervezetek, Hazafias Népfront) *is részt vesznek a makrogazdasági stratégia kialakításában.*

A háztartásban zajló gazdálkodási folyamat

A gazdasági élet szereplőiként — végül, de nem utolsósorban — említjük a háztartásokat. A gazdaság számára a háztartás két szempontból is fontos. Egyfelől azért, mert jórészt a háztartás termeli a termelés egyik legfontosabb erőforrását a munkaerőt, és ezzel az inputjával tartja mozgásban a rendszert. Egyidejűleg a háztartás a végső és legfőbb felvevőpiaca a társadalmi termelés outputjának, a háztartásban zajlik a termelés célját, értelmét adó végső fogyasztás.

A háztartásban folyó munkaerő-termelési folyamat kiinduló pontja a háztartási tevékenység finanszírozásához szükséges jövedelem (pénz), amely általában a háztartás tagjainak külső munkavállalásából (illetve költségvetési juttatásokból) származik. Minthogy a pénzjövedelemre munka révén, szabad idejük feladása árán tehetnek szert a háztartás tagjai, a gazdálkodás első mozzanata tulajdonképpen még a háztartás „falain kívül" zajlik. A családtagok — a meglevő korlátok között — igyekeznek a lehető legkedvezőbben alakítani a kereső tevékenységükben kifejtett munkamennyiség (illetve az ott eltöltött munkaidő) és az érte szerezhető pénzjövedelem viszonyát. Erre a szocializmus körülményei között a gyakorlatban két lehetőség kí-

nálkozik: egyrészt *adott nagyságú kereset mellett a munkavállalók a teljesítmény, az erőkifejtés „minimalizálására" törekszenek;* vagyis, ha egy ponton túl már nem növelhetik tovább jövedelmüket, nem adják a képességeikből „kitelő" maximumot, „kímélik magukat".[31] Az *optimalizálási törekvések másik fő vonala* — ha van lehetőség a keresetek növelésére — a *munkavállalás révén elérhető kereset maximalizálása.* Ennek három fő útja van:

— nagyobb teljesítmény vagy puszta alkudozás révén közvetlenül is hatást fejthetnek ki béreik emelésére;

— a vállalaton belül törekedhetnek előmenetelre, illetve jobban fizető posztokat, munkát „taktikázhatnak ki" maguknak;

— végső eszközük a bérnövelés elérésére a munkahely megváltoztatása.

Ha a saját munkaerővel való gazdálkodás teljesítmény-visszatartásban nyilvánul meg, a dolgozó a „benneragadt" többletteljesítményt „átviheti" a kisvállalkozásokba. Az első gazdaságból elszivárogtatott munka nem csupán a kisvállalkozásokban lelheti meg a maga ésszerű befektetési helyét, hanem magában a családban, a háztartásban is. Különösen nőknél gyakori, hogy a munkahelyen fel nem használt energiájukat „a második műszakra" tartalékolják. Ésszerű lehet ugyanúgy — a háztartás tagjainak a szemszögéből — a tartalékolt energiák kiélése különböző tevékenységekben, szórakozásban.

A munkateljesítményeket természetesen nem mindig a rideg ésszerűség követelményei szerint fejtik ki. Ha így lenne, nem vállalnának az emberek rosszul fizető, hálátlan munkát, s a gazdaság sok szektora egyáltalán nem működhetne a mai körülmények között. A szigorúan vett gazdaságossági megfontolások mellett érvényesül a szakmaszeretet, a munkához, a munkahelyhez való kötődés, az önfeláldozásra való hajlam stb. Ezek igen fontos értékek, amelyekre építeni kell, a gazdaságot azonban szilárdan megalapozni csak anyagi érdekeltséggel lehet.

A különböző utakon módokon megszerzett jövedelem *a háztartás alapvető célját, vagyis tagjai szükségleteinek a kielégítését* (beleértve az új generáció felnevelését) *szolgálja. Ez már a tipikusan háztartási jellegű gazdálkodás színtere.* A szükségletek kielégítésének a folyamatát azonban nem lehet olyan ésszerű közgazdasági modellekbe foglalni, mint a munkavállalók gazdasági magatartását. A szükségleteket a háztartás preferenciaskálája alapján elégítik ki. Ez kívülről csak igen nehezen érthető meg, fogadható el racionálisnak.

A háztartáson belül zajló folyamatok jellegzetessége, hogy a kalkuláció inkább azokra a javakra és szolgáltatásokra vonatkozik, amelyeket a család „kívülről" szerez be, áruként vásárol. Már kevésbé gazdálkodnak a családok a belső szolgáltatásokkal, illetve munkaráfordításokkal (amelyek látszólag „semmibe sem kerülnek").

[31] Lásd erről részletesen *Gábor R. István—Galasi Péter:* Munkavállalói státus és a dolgozók racionális gazdálkodása munkaerejükkel. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.

Nemritkán e tevékenységek — például a gyermekekkel való foglalkozás — önmagukban véve elégítenek ki szükségleteket, ezért nem is cél a „ráfordítások" minimalizálása, a közgazdasági szempontból vett ésszerűség szigorú érvényesítése. A környezetből felvett inputtal való gazdálkodás (a vásárlások racionalizálása) is korlátozott. A vásárlási elhatározások tetemes része nem a gazdasági döntés eredménye, hanem részint a megszokásra vezethető vissza, részint pillanatnyi impulzusok hatására születik.[32] Mindazonáltal nem mondhatunk le a háztartások racionális gazdálkodásra való ösztönzéséről. Az életmód javításának, az életszínvonal emelésének nagy tartalékai vannak ezen a területen.

[32] Lásd erről részletesebben *Hoffmann Istvánné:* A magyar háztartások gazdálkodási modellje című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1976. 4. sz.

2. A vállalat tevékenysége, együttműködése a szocialista gazdaság többi szereplőjével a szabályozott árupiacokon

Az előző fejezetben önmagukban véve és statikusan ábrázoltuk a szocialista gazdaság legfontosabb szereplőit. Miközben természetüket elemeztük, óhatatlanul más szereplők közrehatásába ütköztünk. Aligha lehetne ugyanis kifejteni például a háztartásnak a munkaerővel összefüggő gazdálkodási motivációit a vállalat említése nélkül. Ugyanígy képtelenség a vállalatvezetés céljait megérteni, ha nem vesszük tekintetbe az államhoz (az irányító hatóságokhoz) fűződő függőségi kapcsolatait.

A vállalat kapcsolódása a környezethez

Térjünk vissza éppen ezért ismét a vállalathoz,[33,34] mint az árutermelési folyamat alapegységéhez, és vizsgáljuk meg működését, viselkedését sajátos környezetében!

Fizikai transzformáció — a transzformáció korlátai

A *szocialista vállalat,* akárcsak bármely más szervezet — *külső környezetéből anyagi (fizikai) és nem anyagi (nem fizikai) inputokat vesz fel, s ezeket saját természetének megfelelően átalakítja. Ezen átalakítás eredményeit, termékeit, szolgáltatásait a vállalat továbbadja környezetének, vagyis outputokat állít elő.*[35] Mind az input, mind az output több elemből tevődik össze: inkább *sajátos input-, illetve outputkombinációkról* beszélhetünk. E kombinációkat — mind adott időpontban (pillanatnyilag), mind

[33] A vállalatot e fejezetben az állami vállalattal azonosítjuk. A szövetkezetek viselkedésében tapasztalható sajátosságokra legfeljebb utalásszerűen térünk ki. Az általánosságnak ezen a szintjén a különbségek elhanyagolhatók. Az egyének, illetve a kiscsoportok tulajdonában levő gazdasági egységek viselkedésével pedig terjedelmi okokból nem foglalkozunk.

[34] A fejezet kifejtésében nagymértékben támaszkodtunk *Kornai János:* A hiány c. művére. A formulák, képletek e műből származnak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[35] Egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a nem anyagi jellegű transzformációkat [például az információkat vagy a személyiség (a munkaerő) változásait]! Foglalkozzunk most csak a fizikai transzformációkkal!

pedig hosszú távon — módja van a vállalatnak bizonyos korlátok között befolyásolni (strukturális döntés). A rendelkezésre álló erőforrások szabta keretek között lehetőség van a kibocsátott összes mennyiség meghatározására is (mennyiségi döntés). *A megfigyelések szerint* (legalábbis, ami a fejlődés eddigi történetét illeti) a *szocialista vállalat általában a kibocsátás mennyiségének a növelésére törekszik.* Ez az előző fejezetben tárgyalt motivációk együtthatásából következik. Korántsem csak a növekedés, a terjeszkedés célja mozgatja a vállalatot a mennyiségek növelése irányában! Erre készteti a vállalati image javításának célja és a személyes jövedelmek növelésére irányuló törekvése is. Az említett vállalati aspirációk — a különféle történelmileg kialakult ösztönző rendszerekben — elsősorban a „mennyiségekhez" kapcsolódtak, és részben még most is ezekhez kapcsolódnak.

A *vállalat kibocsátásnövelő törekvései azonban a legkevésbé sem korlátlanok.* A mennyiségek növelésében a vállalat mindig csak addig megy el, ameddig az még céljai, érdekei megvalósítását szolgálja. A mennyiségek (output) növelését azonban nemcsak a vállalat belső motivációi határolják be, hanem egyéb korlátok is. Ezek általános alakjai (Kornai nyomán) a következők:

— *Erőforráskorlátok*

A kibocsátás összességének *i*-edik reálinputja	$\leqq$	Az *i*-edik reálinputból pillanatnyilag rendelkezésre álló mennyiség	(I.1)

— *Keresleti korlátok*

Az output *j*-edik elemének értékesítése	$\leqq$	A vevők kereslete az output j-edik eleme iránt, *adott árak mellett*	(I.2)

— *Költségvetési korlátok*

A vállalat pénzbeli kiadása	$\leqq$	A vállalat pénzkészlete + pénzbevétele	(I.3)

Az első két összefüggés tartalma magától értetődő. A költségvetési korlát érvényesülése azzal egyértelmű, hogy az inputhoz tartozó árösszeg (a vállalat kiadásai) legfeljebb csak a vállalat korábbi tevékenységének köszönhetően rendelkezésre álló pénzkészlet erejéig haladhatja meg a vállalat bevételeit.

A vállalat termelőtevékenységének említett korlátai azonban nem teljesen azonos természetűek. A pillanatnyilag rendelkezésre álló erőforrások mennyisége abszolút értelemben behatárolja a termelést, mégpedig mindig az a konkrét erőforráselem a szabályozó, amelyből a legkevesebb van, vagyis amelyből az I.1. képletben megadott összefüggés egyenlőségre teljesül. A vállalat számára törvényszerűen a *viszonylag szűkebb korlátok az effektívek*, ezek hatnak ténylegesen, a tágabb korlátok a pillanatnyi megoldást nem befolyásolják.[36]

Míg az *erőforráskorlátok* — és ezen belül éppen az effektív erőforráskorlátok — bizonyos értelemben *abszolút jellegűek* (a népi mondás ezt így fejezi ki: a „nincs" nagy úr), addig a *keresleti, illetve költségvetési korlát áthágható*. A vállalat adott esetben pénzügyileg „tovább nyújtózkodhat, mint ameddig a takarója ér" (legfeljebb kölcsönért, törlesztései halasztásáért folyamodik). A kereslet is kitágítható különböző manipulációkkal, hiszen nem a semmiből kell valamit létrehozni, hanem csak egy meghatározott magatartást kell befolyásolni. Ez nem azt jelenti, hogy kizárólag csak az erőforráskorlát lehet hatásos. A szocialista vállalatok számára is adódhatnak értékesítési nehézségek, azonban — legalábbis az eddigi fejlődésben — nem ez a jellemző eset.

A szocialista vállalatnál a költségvetési korlát általában[37] *nem effektív*. E korlát érvényesülése eddig nem volt jellemző vállalatainkra. Sok vállalat fennmaradhat akkor is, ha kiadásai rendszeresen meghaladják bevételeit. Erre az ad magyarázatot, hogy a szocialista vállalat nem teljesen önálló, sok szálon kapcsolódik az államhoz (a költségvetéshez, a központi bankhoz). A vállalatban működtetett tőke nem határolódik el markánsan a társadalmi tőkétől. A vállalat jövedelemszerzésének itt — szemben a tőkésvállalattal — nem egyetlen lehetősége a vállalatban működtetett tőke „értékesítése". Van egy másik lehetősége is: a társadalmi jövedelmek nem piaci jellegű (közvetlen) átszivattyúzása, vállalati jövedelemmé transzformálása.

[36] Példa: Egy vállalat 5 db *a*, 3 db *b*, 1 db *c* részegységből állít elő egy megadott terméket. A vállalatnál *a*-ból 10, *b*-ből 3, *c*-ből 2 db van raktáron. Ez esetben csak egy terméket állíthat elő, mivel *b* részegység jelenti a szűk keresztmetszetet, a belőle rendelkezésre álló mennyiség pedig csupán egy termékre elegendő.

[37] Ez csak általánosságban — valamennyi szocialista ország sok évtizedes tapasztalatait tekintetbe véve — igaz. A szocialista országokban azonban szinte létrejöttük óta hangoztatott követelmény, hogy a vállalatok bevételeikből fedezzék kiadásaikat (önálló elszámolás), vagyis folyamatosan törekszenek a költségvetési korlát megkeményítésére. A körülmények például hazánkban a 70-es évtized második felétől jelentősen megváltoztak. Bár még mindig belenyúlhat a túlköltekező vállalat a „közös kasszába", a költségvetési korlát már korántsem olyan puha, mint amilyennek korábban mutatkozott. Noha jelentős túlkereslet van még a piacon, a vevők már nem vesznek meg minden mennyiséget és minőséget. Egyes vállalatoknál foglalkoztatási nehézségek mutatkoznak. A vállalat azonban nem tudta egyik napról a másikra megváltoztatni a magatartását. A puha költségvetési korláthoz szokott szervezet nehezen hangolható át a jelentkező keresleti korlát és a fokozatosan keményedő költségvetési korlát által megkövetelt új magatartásformákra. Nincs is rajta csodálnivaló, ugyanis ez genetikus alkalmazkodást követelne, amely az alkalmazkodás legfejlettebb és egyben a legnehezebb, legbonyolultabb formája.

A vállalatok nemcsak arra támasztanak keresletet, amire pillanatnyilag szükségük van, hanem tartalékolnak, pl. termelési készleteket gyűjtenek. Ebben nem korlátozza őket hatékonyan a fizetőképes keresletük. A vállalatok bevételeik, jövedelmeik által kellően nem korlátozott kereslete hiányt támaszt a piacon, az input iránti étvágyuknak azonban az erőforrások abszolút mennyiségei mindenképpen erős korlátot szabnak. *Ez* azonban *nem jelenti azt, hogy a vállalatok minden esetben elmennek termelésükkel e korlátok szabta végső határig.* Begyűjtik a készleteket, de nem feltétlenül használják fel őket. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a vállalat — belső motivációi (nem megfelelő motiváltsága) következményeként „leáll", még mielőtt beleütközne a legszűkebb erőforrás korlátjába.[38] A gazdasági egységek korántsem olyan élénkek akkor, ha a kínálat fokozásáról van szó, mint akkor, ha keresletet kell támasztani. Ez az aszimmetria állandósítja a hiányt a piacon.

Hiány és slack (felesleg, tartalék) — a vállalati tevékenység velejárói

A vállalatok beszerzési étvágyából és kibocsátásukból egyszerre következik az, hogy egyes erőforrásokból hiány, más erőforrásokból pedig slack keletkezik.

A vállalatnak nincs módja pontosan annyit beszerezni (az inputelemekből), amennyire szüksége van, de nem is érdekelt ebben. Az általános hiány légkörében azt veszi, amit kap, és annyit, amennyit kap belőle. Nem látja biztosítottnak azt, hogy amikor szüksége lesz majd rá, újra megtalálja a terméket. Ezért „előre" vásárol, „bespájzol". Ebben a pénzhiány nemigen akadályozhatja meg, hiszen a költségvetési korlát puha, azaz tágulékony, vagyis a vállalatnak nem kell megállnia előtte, nekiütközvén kitágíthatja azt.

A vállalatnál mindig vannak tehát felesleges készletek, de az is törvényszerű, hogy bizonyos inputelemek hiányoznak: olyanok, amelyeknek a „kiszívásában" más vállalatok fürgébbnek bizonyultak, vagy amelyek „abszolút hiánycikkek". Ezek az utóbbiak olyan elemek, részegységek, alkatrészek, amelyeket kibocsátóik különféle okokból, illetve a hozzájuk szükséges inputok hiányában egyszerűen nem termelnek.

Alkalmazkodás a körülményekhez

A szocialista vállalatnak is — akárcsak bármely más organizmusnak — alkalmazkodnia kell környezetéhez. Az alkalmazkodásnak vállalatok esetében is három alapvető típusát, módszerét különböztethetjük meg:

— *cselekvés* (fizikai módszer);

[38] Lásd erről *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: Keresetmennyiség vagy strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.

— *környezetváltoztatás* (nomád módszer) és
— *önmaga megváltoztatása* (genetikus alkalmazkodás).

A szocialista vállalatok között mindhárom alkalmazkodási típusra találunk példát. Bizonyos hiányjelenségeken a vállalatok környezetváltozással is úrrá lehetnek. (Példa erre a gyárak, gyáregységek vidékre telepítése, ahol a munkaerőhiány nem olyan égető, mint a fővárosban.) Más esetekben a vállalat „genetikusan" alkalmazkodik: a háttérvállalatok beolvasztásával próbálja megoldani alkatrész-ellátási problémáit. E három alkalmazkodási típus szervesen összefonódik a vállalati tevékenységben. A következőkben elsősorban az alkalmazkodás legegyszerűbb, legkézenfekvőbb változatát, a fizikai alkalmazkodást elemezzük.

Pillanatnyi alkalmazkodás

Pillanatnyi alkalmazkodásnak (ez lehet esetleg néhány hét is) nevezzük a vállalati tevékenység adott időpontban való hozzáigazítását a gazdasági környezethez. Az alkalmazkodásnak ez a változata adott termelési terv (mennyiség), adott input-output-kombináció és adott kapacitások, illetve munkaerő-állomány feltételezése mellett valósul meg.

a) *Első formája: alkalmazkodás a legszűkebb keresztmetszethez.* A fizikai alkalmazkodásnak ez a változata — adott inputkombináció mellett — nem egyéb mint igazodás a felvett inputok legszűkösebbikéhez.

b) *Második formája: a kényszerhelyettesítés.* Az erőforráskorlátokba ütköző vállalat nem mindig nyugszik bele abba, hogy kibocsátását le kell szorítania arra a szintre, amelyet a legszűkebben rendelkezésre álló erőforrás határoz meg. Megkísérli kijátszani, kikerülni ezt a korlátot. Ennek egyik módja az inputkombináció kényszerű megváltoztatása, az ún. kényszerhelyettesítés. A szükséges alkatrész helyett hasonló (esetleg saját maga előállított) alkatrészt szerel be, a hiányzó technikust mérnökkel helyettesíti stb. Ellentétben a közgazdaságtanban szokásosan tárgyalt helyettesítési formákkal — ahol az egyik termelési tényező másikkal való helyettesítését a hatékonysági szempontok motiválják —, a kényszerhelyettesítést mindig a szükség diktálja.

c) *A harmadik forma: a hiányos output.* A kényszerhelyettesítésnek ezt a változatát talán „nulla megoldásnak" nevezhetnénk, mert ilyenkor a hiányzó inputelemet semmivel sem pótolják. Bizonyos a használhatóságot rontó, de nem teljesen kizáró, „szűk keresztmetszetet jelentő" alkatrészeket egyszerűen „kihagynak" a termékből, úgyhogy az azért még használható maradjon.[39] A nulla megoldás egyértelműen az output minőségének rovására megy.

[39] A szovjet mezőgazdaságban például sok gondot okoznak a „félkész" mezőgazdasági gépek, a gazdaságoknak üzemképessé tételük érdekében gyakorlatilag újra össze kell szerelni azokat. Lásd *Tyihonov, V. V.*: Prodovolszvennaja programa SZSZSZR. Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1982. 7. sz. 9. old.

d) *Negyedik forma: az outputkombináció megváltoztatása.* Az erőforráskorlát merevsége odavezethet, hogy adott esetben a vállalat kénytelen változtatni outputjain. Nem azt gyártja, amit tervezett, hanem azt, amihez erőforrásai vannak. Gondoljunk az olyasfajta oknyomozó riportokra, amelyek azt firtatják: miért nem lehet ezt és ezt a terméket hónapok (esetleg évek) óta kapni. (A helyzetet — a mi terminológiánkkal kifejezve — az outputkombináció megváltoztatása magyarázza.)

A pillanatnyi fizikai alkalmazkodás tárgyalt formái általában együtt fordulnak elő a vállalatok napi munkájában. A fizikai alkalmazkodásnak jelentősek a külső gazdasági hatásai. A szűk keresztmetszetek miatt megváltoztatott outputkombinációk mások számára hoznak létre újabb szűk keresztmetszeteket: azok számára, akik éppen az outputkombinációból kihagyott termékre tartottak volna igényt. Erre a szóban forgó vállalatok szintén az említett alkalmazkodási formák valamelyikével reagálnak, s ugyanúgy, mint a „bázisvállalat", áttolhatják a hiányt más területekre.

Rövid távú alkalmazkodás

A pillanatnyi alkalmazkodást úgy elemeztük, hogy adottnak vettük az output volumenét (termelési terv) és az ehhez tartozó input- és outputkombinációt. Ha nem egy adott időpontban vizsgáljuk a vállalatot, hanem rövid távon (egy negyedévet vagy egy évet átfogó időszakban), akkor már nem adottak a termelési volumenek és a hozzájuk tartozó kombinációk sem. *Rövid távon csak a rendelkezésre álló termelési kapacitások (állótőke) kezelhető adottságként.* A kapacitásokon általában egy negyedév (de akár egy év) leforgása alatt sem változtathat a vállalat, hiszen a beruházások átlagos átfutási ideje ennél mindenképpen hosszabb.

A vállalat rövid távon úgy alkalmazkodik a környezetéhez, hogy többé-kevésbé igyekszik hozzáigazítani termelési tervét a termékei (outputja) iránti külső igényekhez, figyelembe véve a megszerezhető erőforrás mennyiségét és főként a rendelkezésre álló termelési kapacitásokat.

Olyan közegben, ahol a vállalatok főbb termelési mutatóit a központi tervek írják elő, és a központ tartja kezében az erőforrások elosztását is, tenyészik a „tervalku" jelensége. A végleges terv, a központ és a vállalat közötti visszacsatolási, illetve alkufolyamatban alakul ki. A „központ" szándéka az, hogy a vállalat minél kevesebb inputból állítson elő minél több outputot, a vállalat érdeke pedig éppen a fordítottja ennek. A vállalat azt akarja, hogy laza feladatot szabjanak meg a számára, és ehhez bőségesen lássák őt el erőforrásokkal. A siker mutatószáma a központ (az állam és a társadalom) szemében a termelt mennyiség. A szocialista gazdaság fejlődésének különösen az első évtizedeiben, az 1960—70-es évekig bezárólag jellemző ez a helyzet. Ez az ún. mennyiségi hajsza részben azzal is magyarázható, hogy a szocialista országok történelmi hátrányukból csak úgy tudtak valamennyit ledolgozni, ha felgyorsították növekedésük ütemét. A mennyiségi növekedés iránti igényt támasztotta alá,

továbbá a lakosság alapszükségleteinek nagyfokú kielégítetlensége, és — több szocialista országban — a még meglevő jelentős munkaerő-tartalék is.

Bizonyos értelemben azonban a vállalat is haszonélvezője volt ebben az időben a mennyiségi növekedésnek. Önmagában nem az volt az érdeke, hogy a terv kis outputmennyiségeket szabjon meg számára, hanem inkább az, hogy az erőforrásokhoz mérten legyen minél kevésbé feszített a terve. Nemcsak a központ „nyomta" a vállalatot a termelt mennyiségek kiterjesztésére, hanem magának a vállalatnak is voltak ilyen törekvései. Nem mondhatjuk, hogy a helyzet e tekintetben gyökeresen megváltozott volna. *Ezért ritka az a helyzet, hogy egy vállalatnál valamennyi erőforrásból szembetűnő slack mutatkozik.* Lássuk miért? A vállalatot először is termelése növelésére készteti a *termékei iránti kielégítetlen kereslet*, a türelmetlen vevők nyomása mozgósítható erőforrásainak a kimerítése irányába tolja. Ezzel azután természetesen más — neki szállító — vállalatokat is arra késztet, hogy ők is többet termeljenek. *A termelés feszítése tehát másutt is feszítettséget, a hiány hiányt szül.* Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a termelés feszítettsége és a mennyiségek növelésére való törekvés jól megfér bizonyos erőforrások alacsony fokú kihasználásával. A mennyiség növelésére irányuló markáns törekvéseket alaposan lefékezheti a tartalékok eltitkolása, a teljesítmény-visszatartás stb. A mennyiségi hajsza tehát korántsem akadálytalanul érvényesül, gyakorta beleütközik a mozgósítható erőforrások társadalmi-intézményi jellegű korlátozottságába. Mindazonáltal nem vitatható, hogy a mennyiségek növelésére irányuló törekvés létezik, és erőteljesen hat a vállalati működésben.

A vállalat azért is messzire mehet a termelt mennyiségek kiterjesztésében, mert *nem korlátozza a kereslet.* Önmagában amiatt, hogy egy továbbfeldolgozandó termék túlságosan drágának bizonyul, a termelő még nem mond le róla, mert megnövekedett költségeit továbbháríthatja vásárlóira. (A keresleti korlát nem hatékony.)

A *rövid távú alkalmazkodás* nemcsak a mennyiségek meghatározása révén *lehetséges*, hanem az *inputkombinációnak a tartósnak bizonyuló hiányokhoz való hozzáigazításán keresztül is.*[40] Az alkalmazkodásnak e típusához sorolható a tartósan hiányzó anyag pótlása más anyaggal, szűkében levő munkaerőfajták — például karbantartók — „kiváltása" helyettesítő munkaerőkkel, a hiányzó munkaerő „belső" pótlása átszervezések révén stb.

Rövid távon szemlélve az outputkombinációk léte szintén nem adottság, hanem *többé-kevésbé szabadon változtatható* — természetesen a vállalat profiljának, sajátosságainak megfelelően. Az outputkombinációt a különféle termékeknél nem azonos módon határozzák meg. *Vannak olyan termékek* — például speciális gépek, közlekedési eszközök vagy komplex gyártósorok stb. —, *amelyek csak megrendelésre készülnek.* Ilyenkor — az erőforráskorlátok között — a megrendeléshez (rendelésállományhoz) igazodik az outputkombináció. Más termékeket a személytelen piac számára állítanak elő. Ez utóbbiak egy részét *raktárra termelt termékek* teszik ki. Az ilyen termékeknél a vállalat az outputkombináció megszabásakor a raktárkészletek

[40] Fontos megjegyeznünk, hogy itt az alkalmazkodás utólagos, beruházások nélküli.

dinamikáját veszi tekintetbe. Végül sajátos módon kezelendők a *nem raktározható termékek* (kenyér, virág). Ezeknél az outputkombináció megszabásakor a vállalat a tapasztalatokra hagyatkozik.

Mitől függ az, hogy az eladó rendelésre, illetve raktárra termel-e? Általánosságban azt mondhatjuk: minél speciálisabb, differenciáltabb, nagyobb és bonyolultabb a termék, annál inkább „személyessé", sőt meghatározott alanyhoz kötődővé válik a piac, s annál inkább válik a vevő megrendelővé. Minél egyszerűbb és tömegesebb a termék, minél differenciálatlanabb iránta az igény, annál valószínűbb, hogy az eladó „arctalan" piacra termel.

A *termékek „tömegesedése"*, homogenizálódása és *differenciálódása egyidejűleg zajló folyamatok*. Előfordul az is, hogy a tömegtermékből speciális termék lesz, és megfordítva. Az autó például a lehető legközönségesebb tömegtermék ma, de a század elején megrendelésre készült.[41] Az épületek fából készült elemei ma tömegtermékek, régebben nem voltak azok. Ezenkívül még számos tényező (például a raktározás technikája, a termelés folyamatossága, vagy szakaszossága, illetve idényjellege, továbbá a szállítás megbízhatósága stb.) befolyásolja azt, hogy egy adott termékcsoportot raktárra termelnek-e vagy sem.

Az inputkombináció és az outkombináció kialakításában nem egyformán rugalmas a vállalat. Az inputösszetétel megszabásában a vállalat aránylag alkalmazkodóbb, rugalmasabb, inkább „meghunyászkodik" a körülmények előtt; az outputösszetétel megszabásában merevebb, konzervatívabb, inkább „diktál" a neki kiszolgáltatott felhasználónak.

Hosszú távú alkalmazkodás — a beruházás

A mozgósítható erőforrások és a kibocsátás közötti feszültségek jó része nem küzdhető le ügyes szervezési fogásokkal, vagy az erőforráselemek között végrehajtott cserékkel. Az output kiszívása a *vállalatból*, a sorban álló vevők, a felettes hatóságok „figyelmeztetései", amelyek a vállalat ellátási felelősségét húzzák alá, *odavezetnek, hogy a vállalat beruházást igényel.* A vállalat beruház, hogy termelését még jobban kiterjeszthesse, illetve megszüntesse a munkáját akadályozó belső aránytalanságokat és szűk keresztmetszeteket.

A vállalat beruházási éhségében semmi meglepő nincs, figyelembe véve a hiányt, valamint azt a tényt, *hogy a beruházások* — a hiteleknek, illetve azok feltételeinek és az állami támogatásoknak köszönhetően — az eddigi tapasztalatok szerint — *nem jelentenek elviselhetetlen pénzügyi megterhelést* a vállalatnak. Emellett a *vállalatban ható motivációk* (a vállalati célok csakúgy, mint a vezetők sajátos céljai) nemhogy csillapítanák, hanem *fokozzák a beruházási éhséget.* A beruházás általában javítja a munkafeltételeket. A beruházások révén bővül a vállalat, nő a vezetők presztízse és

[41] Ma is készülnek azonban páncélozott csodakocsik egyedi megrendelésre.

jövedelme, megerősödik, vagy éppen létrejön a vállalat monopolista pozíciója és így tovább.

A vállalati beruházási igényeket a kudarctól, a veszteségtől való félelem sem korlátozza. Ez alapvetően négy dologból következik.

a) A beruházás (bizonyos értelemben) ajándéknak számít, még akkor is, ha nagy részben hitelből finanszírozzák. Ha magas is a törlesztés, a vállalat emiatt nem igen mehet tönkre, a teher általában áthárítható a vevőre, vagy a törlesztés elhalasztható.

b) Egy *új,* magas műszaki színvonalú *nagyberuházás jelentős amortizációtömeget biztosít* a vállalat számára, s ennek révén a cég később növelheti beruházási lehetőségeit.[42]

c) A vállalat (gyakorlatilag) nem hozhat lényeges önálló beruházási döntést. A beruházáshoz tucatnyi felsőbb szerv hozzájárulása szükséges. Ha a döntés kollektív, a kudarc is „anonim" jellegű. A vállalat nem tehető felelőssé a hibás döntésekért, s számíthat rá, hogy a bajból közpénzen kihúzzák.

d) Amennyiben a beruházás révén nyert *termék nem jó vagy nem modern,* még *akkor is eladható a szívásos piacon.* Jól tükröződik ez a felfogás a gazdasági vezetők nézeteiben „...kialakult egy olyan szemlélet, hogy nem szükséges mélyrehatóan vizsgálni valamely nagyberuházás gazdaságosságát, a vállalatnak az a dolga, hogy termeljen, s *a főhatóság,* mely úgyis felel a beruházásért — *majd* megfelelő intézkedésekkel, dotációval, piaci monopólium biztosításával, esetleg import megszüntetésével, az exporttámogatással *gondoskodik a termék gazdaságos értékesítéséről.*" (Kiemelés tőlem — *H. B.*)[43]

A túlberuházás következménye a beruházások szétforgácsoltsága és ennek folytán elhúzódásuk, hosszú átfutási idejük.[44] A vállalat számára az a lényeges, hogy elkezdődjék a beruházás. A beruházás elhúzódása — amely népgazdasági méretekben sokszor beláthatatlan károkat okoz — számára nem húsba vágó. Hogy a beruházással létrejött technika elavul, mielőtt a beruházás befejeződne? Ez csak akkor lenne fontos a számára, ha a költségvetési korlátja kemény volna, és olyan piacokon működne, amelyeken a termékeket nehéz eladni. Általában egyik körülmény sem tekinthető jellemzőnek, noha a nyolcvanas évek során valamelyest keményedett a költségvetési korlát és romlottak a külpiaci viszonyok.

[42] *Kornai János:* I. m. 77. old.

[43] *Mocsári József:* A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 1981. 2. sz.

[44] A beruházások átfutási idejét nagymértékben megnyújtja az engedélyező, döntéshozó szervek nagy száma. Nálunk sem ismeretlen, amiről a szovjet adatok tanúskodnak: a beruházások tervezési idejének 40—60%-át a különféle egyeztetések, határozathozatalok teszik ki. (Lásd *Sirjajev, G.:* Ulucssennyije projektno-szmetnovo gyela vazsnaja norodnohozjajsztvennaja zadacsa. Planovoje Hozjajsztvo, Moszkva, 1977. 1. sz.)

Vállalatok a piacon

Eddig a külső környezethez való alkalmazkodást a vállalat „falai között" vizsgáltuk. Most a vállalatok és más gazdasági szereplők egymással folytatott gazdasági ügyleteit kísérjük nyomon. Az érintkezés színtere — lévén árutermelőkről szó — a szocialista gazdaságban is a piac. A piacon a vállalatok nem termelőkként vagy beruházókként kerülnek elénk, hanem vevőkként és eladókként.

A vevő — a vásárlási folyamat

Az előzőekben fény derült arra, hogy a direkt módszerekkel, vagy túlzottan redisztributív jelleggel irányított szocialista gazdaság szükségszerűen termeli ki a hiányt mind a folyó termeléshez, mind pedig a beruházásokhoz szükséges javakból. E helyzetet a következő formula jellemzi:

A *j*-edik termékből értékesítésre szánt mennyiség	$\leqq$	A vevők kereslete a *j*-edik termék iránt adott árak mellett	(I.4)

Itt most kizárólag a termeléshez szükséges javak (tehát nem fogyasztási javak, cikkek), azok közül is a raktározható javak (tehát nem szolgáltatások) vásárlóinak a magatartásával foglalkozunk. Adottnak vesszük a kezdeti keresletet és az árakat. Feltételezzük továbbá a kínálat adott mennyiségét és szerkezetét is.

A vevő a vásárlási folyamatban éppúgy alkalmazkodik, mint a termelő a termelési folyamat során. Alkalmazkodása lehet pillanatnyi (egyetlen vásárlási körút alkalmával), de lehet rövid távú is.

A vásárlási körút — siker vagy kényszerhelyettesítés?

A vevő adott kezdeti keresletével a legközelebbi (legkézenfekvőbb) eladóhoz fordul. Ha megtalálja nála a kívánt terméket, a kezdeti kereslet kielégül, a vásárlási körút véget ér. Előfordul — sőt olykor szükségszerű — *hogy a vevő nem találja meg az első helyen a kívánt terméket,* kínálati korlátba ütközik. *Ekkor három megoldás adódik számára:*

1. Akárcsak termelőként, vásárlóként is *kényszerhelyettesítést hajt végre,* vagyis olyan terméket vesz, amely csak hasonló az általa keresetthez, de nem azonos vele.

2. Ha nem tudja vagy nem akarja a kényszerhelyettesítést végrehajtani, *újabb eladóknál próbálkozik.* Ezt az utóbbi jelenséget *keresésnek nevezzük. Ha a vevő* — a

vásárlási körút tetszőleges állomásától kezdve — *nem hajlandó tovább keresni, akkor vár.* A várakozó magatartást indokolhatja az, hogy mind a kényszerhelyettesítés, mind a keresés pótlólagos költségekkel, illetve erőfeszítésekkel jár.[45]

A várakozás

A várakozás és a keresés részben rokonjelenségek. A várakozás időbeli keresésként is megragadható. A vevő — különböző időpontokban — többször próbálkozik ugyanannál az eladónál. A *várakozás sajátos formája a sorbanállás.* Az eladó, aki több vevővel tart kapcsolatot, az igényeket beérkezésük sorrendjében elégíti ki. Ha van is a keresett termékből, még nem biztos, hogy a vevő hozzájut, ez attól függ, mi fogy előbb el: a termék vagy a sor a szóban forgó vevő előtt.

A sorbanállás ténye a vevő és az eladó helyzeti különbségét tükrözi. Az *eladó* mármár az ajándékozó pozíciójába kerül, hiszen *szívességet tesz, ha a terméket eladja.* Ilyen körülmények között *az eladó szükségképpen szelektál a vevők között,* mint az eladó leány az érte versengő kérők között: „átrendezheti" a sort, soron kívüliséget biztosíthat egyik-másik vevőnek stb. Ezt az eladói „szelekciót" sok minden befolyásolja: az eladó előnyben részesíti

— a törzsvevőket,
— a szívességet nyújtókat,
— az ajándékokat, csúszópénzt felajánlókat és
— az eladó kötelességeit (például szállítás, felszerelés stb.) átvállaló vevőket.

Az eladók — alkatuktól, hajlamaiktól, az ellenőrzés szigorúságától stb. függően — használják ki monopolhelyzetüket. A leírt jelenség ellen nem lehet hathatósan védekezni az eladó vagy a vevő magatartásának jogi szabályozásával. *A megoldást csak a piaci pozíciók aszimmetriájának a kiküszöbölése és a hiány felszámolása jelentheti.* A vásárlási folyamat e mozzanatai minden vevőre jellemzők, mégsem egyforma az egyes vevők magatartása ugyanabban a piaci szituációban.

Hogy végül is miként zajlik le a konkrét vásárlási folyamat, ez a következőktől függ:

— *A vevő kezdeti kereslete* (vásárlási lista). Nyilvánvalóan nem mindegy, hogy a vevő különleges hiánycikket vagy sok eladó által kínált szokványterméket keres-e, nem közömbös, hogy széles körben helyettesíthető termékről van-e szó, vagy sem stb.

— *A vevő kényszerhelyettesítési hajlandósága.* Hajlandó-e elképzelésein változtatni, milyen „rokonsági fokot" követel meg a helyettesítő terméktől stb.

— *A vevő keresési hajlandósága.* Összefüggésben az előbbivel, mennyire makacs a vevő a keresésben, mennyi időt, energiát, pénzt áldoz rá?

[45] A vevői kényszerhelyettesítés nem okvetlenül és főként nem azonnal vezet kényszerhelyettesítésre a termelési folyamatban. Ha az adott termékből a vevőnél még további készletek vannak, a kényszerhelyettesítés a termelésben nem megy végbe.

— *A vevő sorbanállási hajlandósága.* Milyen hosszú sort hajlandó kivárni?

— *A vevő hajlama az eladó megnyerésére.* Ez sok mindentől függ: részben attól, hogy mennyi várakozás, keresés előzte meg a „végső megoldást", továbbá az eladó lekenyerezhetőségétől, a vevő pénzügyi önállóságától (van-e miből lekenyerezni az eladót), valamint az adott területeken kialakult szokásoktól stb.

A kezdeti kereslet formálódása

Mindeddig adott nagyságú és szerkezetű kereslettel „megáldott" vevőt feltételeztünk. A kereslet azonban menetközben is formálható és formálódik is.

A kezdeti kereslet megállapításához szükséges:

a) a termelendő javak jegyzéke (milyen anyagokra, alkatrészekre stb. van egyáltalán szüksége a vállalatnak);

b) a termelési javak felhasználásának az anticipációja.

Ezekből kiindulva — a következő formula alapján — kiszámítható a kezdeti kereslet vektorának *i*-edik eleme:

A kezdeti kereslet vektorának i-edik eleme

Kezdeti kereslet az *i*-edik anyagból a *t*-edik napon	=	A kívánatos készlet együtthatója	×	Az *i*-edik anyagból egy periódus alatt várható felhasználás anticipációja	−	Inputkészlet az *i*-edik anyagból a *t*-edik napon

(I.5)

	Kívánatos készlet	−	Tényleges készlet	ha a tényleges készlet kisebb a kívánatosnál;
	0,			ha a tényleges készlet nem kisebb a kívánatosnál

A keresleti függvény formálisan kétfokozatú. Az első fokozatban kialakítják a rövid távú termelési tervet, a hozzá kapcsolódó input-outputkombinációkkal együtt. Ezek meghatározásában igen nagy szerepük van a hiányjelzéseknek. A keresleti függvény végső alakja azonban a pillanatnyi alkalmazkodás követelményeinek megfelelően módosul. Mivel a kínálat korántsem alkalmazkodik rugalmasan a kereslet-

hez, a vevőnek keresleti függvénye megfogalmazásakor a függvénybe be kell építenie a biztonságra törekvést is. A beszerzési stratégia nem csupán a termelés pillanatnyi igényeit veszi tekintetbe, hanem — éppen a hiányjelenségek hatására — felhalmozásra is törekszik.

Ezt az összefüggést fogalmazza meg a következő formula:

A kívánatos inputkészlet meghatározása az i-edik anyagból

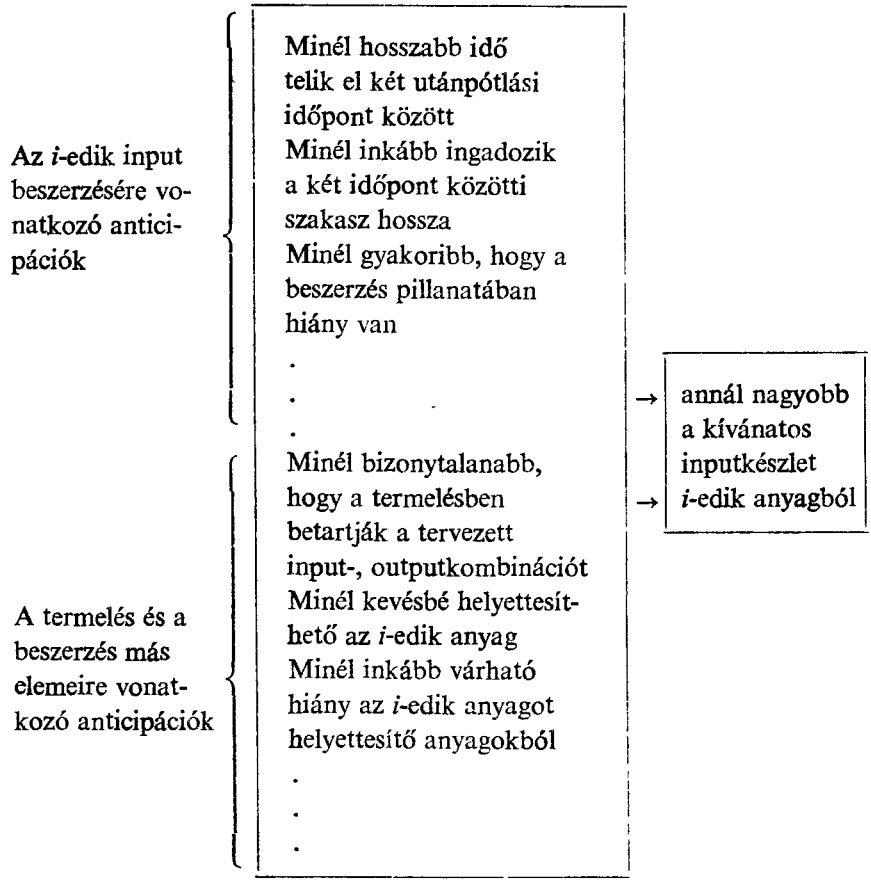

A legnagyobb készlettöbblet azokból az anyagcsoportokból halmozódik fel a vállalatoknál, amelyekből a legjelentősebb a hiány. *A hiány mindig készlet felhalmozására ösztönöz,* figyelembe véve a más vállalatokkal való esetleges cserekereskedelem lehetőségét is. A „hiány hiányt szül" tétel gyakorlati érvényesülésében nagy szerepe van a felhalmozási tendenciának, amely a hiányt a valóságosnál nagyobbnak

tünteti fel. A vevő kereslete és a termelés igényeit kifejező magyarázó változók közé mindig beleékelődik egy stock változó — az inputkészletek kívánatos nagysága.

Ezt Kornai János a következő formulával írja le:

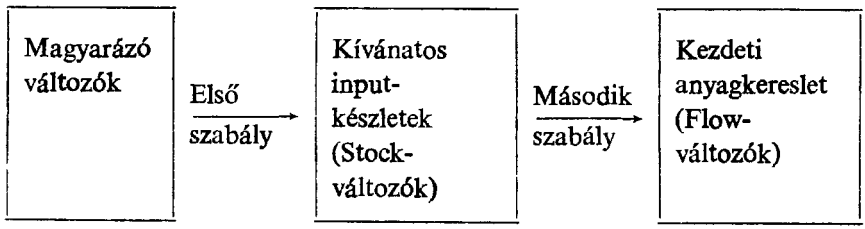

(I.7)

Az eladó

A vevő és az eladó helyzetének aszimmetriája az (eladó fölénye, és a vevő kiszolgáltatottsága) *két* egymással is szorosan összefüggő *tényben gyökeredzik: a hiányban és a vállalatok puha költségvetési korlátjában.* A puha költségvetési korlátból következik a piacon érvényesülő állandó túlkereslet (szívás), de ezzel egyszersmind a pénz jelentőségének a leértékelődése is megmagyarázható. Ha nem kell szigorúan gazdálkodni a pénzzel, akkor az szükségképpen „értéktelenebb" lesz. A vevő „puha pénzt" ad[46] a kemény hiánycikkért: *a pénz és az áru nem egyenrangúak,* ami a hiányhoz kapcsolódva magyarázza a vevő és az eladó helyzetének a különbségeit, és erősíti az eladó „ajándékozó" pozícióját.

Az eladó monopolhelyzete abban is megnyilvánul, hogy neki sokkal kevésbé kell alkalmazkodnia, mint a vevőjének. Az eladó hosszú távú termelési terve lényegében megegyezik a hosszú távú kínálattal. A rövid távú termelési terv eltérhet a rövid távú kínálattól raktárra termelés esetében. Ekkor az eladónál outputkészlet keletkezhet. Az outputkészletek azonban gyakorlati tapasztalatok szerint nagyon kicsik. „A kibocsátás jó részét az utolsó megmunkálási műveletektől még szinte »melegen« veszi át a türelmetlen vevő."[47] A termelés rövid távú tervezéséről tett korábbi megállapítások szinte fenntartás nélkül alkalmazhatók a rövid távú kínálatra is. A pillanatnyi eladási szándékot — nagyobb hiba nélkül — azonosnak vehetjük a pillanatnyi outputkészlettel. Ez azonban már nem azonos az adott időpontban kibocsátott termékmennyiséggel (hiszen raktárra termelést feltételezünk).

Az outputkészlet formájában jelentkező „slack" módot ad a termelés és a felhasználás közötti ütemkülönbségek áthidalására, továbbá a vevők igényeinek váratlan megnövekedésekor is jól jön, végül pedig kényszerhelyettesítés forrásául szolgálhat.

[46] A termelési eszközök piacán — ezek széles körénél — az árnak lényegében nincs szerepe, a technológiai szükségletek adottak és az ár hatására a kereslet nem, vagy alig változik.

[47] *Kornai János:* I. m. 126. old.

Semmiképp sem tekinthető tehát felesleges, holt készlethalmaznak. Az eladó és a vevő helyzetének a kiegyensúlyozatlansága — amint már utaltunk rá — abban is megnyilvánul, hogy az *outputkészletek a termelési készleteknek általában csak tört hányadát teszik ki* a gazdaságban. A továbbiakban Kornai János terminológiája alapján a normál input- és -outputkészlet, normál rendelésállomány, illetve normál sor (normál várakozási idő) fogalmát alkalmazzuk. *Ezeken* a felsorolt *mutatók szokásos mértékét kell érteni.* A normál értékeket részben szervezési-technikai tényezők, részben (sőt alapvetően), a hiány szokásos intenzitása határozza meg.

Az eladó magatartását ilyen körülmények között a következő verbálisan megfogalmazott függvénnyel írhatjuk le:

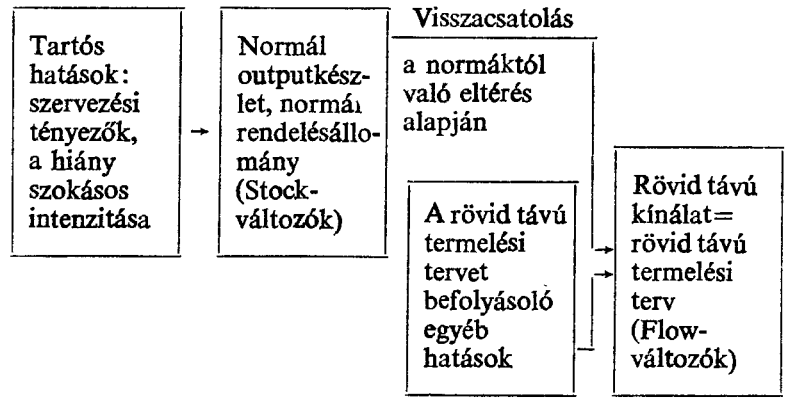

(I.8)

Magyarázatként hozzáfűzhetjük, hogy a „kínálat" erőfeszítéseit azon termékek termelésére összpontosítja, amelyeknek az outputkészletei szokatlanul leapadtak (esetleg negatív értéket vettek fel), amelyeknél megnőtt a kielégítetlen kereslet, illetve a rendelésállomány. Az eladó nemcsak a hiány kiváltotta készletjelzésekre reagál, hanem egyéb — ezzel összefüggő — tényezőkre is. (Például a központi szervek ismételt figyelmeztetéseire, esetleg — a reform óta megnövekedett jelentőségű — árjelzésekre.) Ezeket az I.8. képletben „egyéb hatások" néven foglaltuk össze.

A vevő és az eladó pozíciójának az aszimmetriájából következik, hogy az eladói reakciók késedelmesek és lanyhák. Ez nemcsak a termelés mennyiségi igazodásának a hiánya miatt okoz gondot a gazdaságban, hanem a termelés minőségi fejlődését is megakasztja, technikai konzervativizmusra, a vevő igényeinek figyelmen kívül hagyására vezet.

„Itt eljutottunk a krónikus hiány egyik legsúlyosabb — vagy talán a legsúlyosabb — hátrányos következményéhez. Megszűnik a belső hajtóerő, amely kikényszerítené a termelés állandó minőségi megújulását."[48]

[48] *Kornai János:* I. m. 139. old.

A részpiacok jellemzői

Eddig a vevők és az eladók viselkedését, ebben a minőségükben folytatott cselekvéseiket, jellegzetes reakcióikat ábrázoltuk elkülönítve. A következőkben az eladók és a vevők cselekvéseinek egymásra hatását, együttműködésüket vizsgáljuk a részpiacokon. *A részpiacokra az a jellemző, hogy a vevők kielégítetlen keresletükkel várnak, az eladók alapvetően pedig elsősorban a mennyiségi jelzésekre reagálnak (késedelmesen).* Az áraknak — a költségvetési korlát puhasága miatt — nincs jelentős szerepük. A hiány szintje (a hiány normál intenzitása, amelyet a teljesítetlen rendelésállomány fejez ki) általában magas.[49] Ennek a másik oldala: nagyok a vevők által begyűjtött inputkészletek (slack). *A kereslet és a kínálat egymáshoz igazodása e piacokon nem foglalja magában a mennyiségi kiegyensúlyozásukat,* és ezáltal alapvetően tér el a klasszikus piacról kialakított képünktől.

A kereslet-kínálat egyensúlya helyett ezért látszik célszerűbbnek, ha — Kornai János terminológiáját — a normál állapot kifejezést használjuk. *A normál állapot — a rendszer azon állapota, amelybe az a saját törvényszerűségeinél fogva visszatér.* Az eddigi fejlődés tapasztalatai szerint a szocialista részpiacok normál állapotára a keresletnek és a kínálatnak, a hiány és slack egyidejű létezése melletti összehangolódása jellemző. A hiány (akárcsak a slack) nem időleges, pillanatnyi jelenség, hanem mintegy „beépül" a piac hosszú távú irányzataiba. A részpiacok működőképesek akkor is, ha a kereslet-kínálat között nagy feszültség alakul ki. Csupán a piacok működési elvei változnak. A hiány normál intenzitása, a normál, teljesítetlen rendelésállomány, a normál slack tartóssá válik. A gazdálkodók megtanulnak együtt élni e jelenségekkel, a kereslet és a kínálat *részlegesen* ezek mellett is igazodik egymáshoz.

A *puha költségvetési korlát miatt,* az ilyen jellegű piacokon az alkalmazkodáshoz szükséges információk között *az árinformációknak csak kis súlya lehet.* Ha a kiadások és a bevételek nem határozzák meg az egységek gazdasági pozícióit, akkor vevőként és eladóként egyaránt érzéketlenek maradnak az árak iránt. Márpedig a hagyományos piacon az árak tartalmazzák azokat az információkat, amelyek a keresletet és a kínálatot egymáshoz csiszolják. Ha az árjelzések gyengék, mi lehet az az impulzus, amelyre mégis reagálnak a kínálat képviselői? Alapvetően két jelzés formálhat igényt a többékevésbé megbénult árjelzések helyettesítésére: az apadó raktárkészletek és a felduzzadt rendelésállomány.

Az ezekre a mennyiségi jelzésekre való reagálás *tulajdonképpen puszta fizikai alkalmazkodást jelent.* Az eladónak, ha raktárra termel, nem kell piackutatást végeznie:

[49] Természetesen ebből a szempontból igen nagyok a különbségek az egyes részpiacok között. Térben (országonként, vidékenként) és időben is eltérő a hiány intenzitása. Egyes részpiacok helyzetét — főként az utóbbi évtizedben — a keményedő költségvetési korlát határozza meg a magyar gazdaságban.

elegendő, ha rápillant apadó raktárkészleteire (outputkészlet), és már tudja, hogy a termékeire irányuló szívás intenzívebbé vált.

Ha megrendelésre termelő eladóról van szó, őt a felduzzadt kielégítetlen rendelésállomány figyelmezteti arra, hogy erősödik a vevők „szívása": többet kell termelnie. A piaci konstellációról a vevő is mennyiségi jelzéseket kap. Ő is érzékeli: hosszabbá válik a sor, megnő a várakozási idő. Ennek megfelelően alakítja fizikai reakcióit az adott részpiacon.

Súrlódási jelenségek a részpiacokon

Az alkalmazkodási folyamat azonban nem megy súrlódások nélkül, szükség van utólagos kiigazításokra is. Az eladó, amikor rövid távú termelési terveit kidolgozza, még nem feltétlenül ismeri vevői kezdeti keresleteit. (Természetesen ez nem jelent „abszolút" információhiányt, mert a vevők múltbeli viselkedéséről szerzett tapasztalatokat felhasználhatja a kereslet előrebecslésére.) Az eladó előrebecslésében szükségszerűen hibákat követ el. Hajlamos arra például, hogy a „hüvelykujj-szabályt" alkalmazza. Ennek értelmében annyit, illetve olyan arányokban termel, mint a múltban.

Az eladó előrebecslési hibája

Jelöljük az eladónak a vevő kezdeti keresletéről kialakított előrebecslését d_i^{pred}-nek (i-edik outputelemre vonatkoztatva). Az eladó arra számít, hogy legalább egy kevés kezdeti kereslet valamennyi terméknél lesz. ($d_i \geqq \delta > 0$), minden i-re. Az előrebecslés hibás lehet, a hibákat következőképpen írhatjuk le:

$$\varepsilon_i = \begin{cases} d_i - d_i^{\text{pred}}, & \text{ha } d_i^{\text{pred}} < d_i\text{: alábecslés} \\ 0, & \text{ha } d_i^{\text{pred}} \geqq d_i\text{: helyes vagy túlbecslés,} \end{cases} \tag{I.9}$$

ahol ε_i változó az alábecslést mutatja.

Az eladói alábecslési hibák összege (feltételezve, hogy a részpiac több terméket foglal magában): ε. ($\varepsilon = \sum_{i=1}^{m} \varepsilon_i$)

Az eladó készletképzési szabályát az I.10. képlet mutatja.

$$
\text{Si} = \begin{cases} (1+\lambda) \times d_i^{\text{pred}}, & \lambda > 0, \text{ ha } (1+\lambda)\, d_i^{\text{pred}} < D \\ \text{Készlet faktor} \times \text{Eladó keresleti előrebecslése} & \text{Kínálat kisebb az összes keresletnél} \\ D \text{ egyébként} & \\ \text{Összes kereslet} & \end{cases} \qquad \text{(I.10)}
$$

Kínálat

Ha az eladó eleve nem bízik meg a saját előrebecslésében, akkor egy bizonyos értéket hozzákalkulál minden egyes termékhez. Vagyis nem pontosan annyit termel, amekkora keresletre számít, hanem annak $(1+\lambda)$-szorosát, $\lambda = 0$, ha az eladó tökéletesen megbízik saját becslésében, és annál nagyobb értéket vesz fel, minél bizonytalanabbnak érzi az eladó saját előrebecslését. Az előrebecslési hibákat ellensúlyozhatja a termelőknél a slack növekedése. Nagy előrebecslési hibáknál is kisebb mértékű lehet a kényszerhelyettesítés, ha megfelelő produktív slack áll rendelkezésre.

Ezt az összefüggést (Kornai János nyomán) függvényszerűen is megfogalmazhatjuk:

$$
\underbrace{\hat{\eta}}_{\substack{\text{Kényszerhelyettesítési} \\ \text{arány maximális} \\ \text{értéke}}} = \Phi(\lambda, \varepsilon) \qquad \text{(I.11)}
$$

= Készletparaméter; Előrebecslési hiba mutatója

A vevő keresletének ingatagsága

Az alkalmazkodás során tapasztalható súrlódások a vevő magatartásával is összefügghetnek. *Egyik ilyen súrlódási tényező a vevő keresletének ingatagsága.* Mi okozza ezt?

A következő jelenségekre kell utalni:

1. *A vevő termelési terveinek bizonytalansága.* (A vállalatok gyakran még középtávra sem rendelkeznek pontos tervekkel, holott bizonyos termékek iránt az inputigényt — a hosszú átfutási idő miatt — már jóval a termelés megkezdése előtt meg kellene fogalmazniuk.)

2. *Bizonyos inputigények „kötegszerűek".* Ha a vállalat egyik anyagot nem tudja beszerezni, akkor a kiegészítő inputokra már nincs is szüksége. Így a vevő — külső hatások miatt — szeszélyessé válhat.

3. *Új technológiát, terméket vezetnek be, átszervezéseket hajtanak végre,* ami nagymértékben módosíthatja a vevő keresletét.

d_t	=	$\bar{d}_t$	+	γ	×	h_t	
Kezdeti kereslet	=	Kezdeti kereslet determisztikus része		Ingatagsági paraméter	×	Kezdeti kereslet véletlen része	(I.12)

Az előbbi okok miatt meglevő ingatagság mértékét az ingatagsági paraméter fejezi ki. Ennek tükrében újrafogalmazható a vevő kereslete.

ahol $\bar{d}_t$-tag az ingadozó kezdeti kereslet középértéke, ez determisztikus. Ezt módosítja (pozitív és negatív irányban egyaránt) a $\gamma \times h_t$ sztohasztikus rész. A γ a vevő keresletének ingatagsági paramétere. A h_t véletlen változó várható értéke 0, vagyis a tényleges kezdeti kereslet mindkét irányban eltérhet d_t-től.

A hiány intenzitása annál nagyobb, minél kisebb a produktív slack és minél nagyobb a vevő keresletének ingatagsága. A vevő keresletének nagyobb mérvű ingatagsága produktív slackkel ellensúlyozható. Ha a vevő keresletének ingatagsága nagy, a slack pedig ehhez mérten kicsi, akkor a kényszerhelyettesítés fokozódik.

A súrlódási függvény (Kornai alapján):

η^{π}	=	$\Phi'(\lambda,$	$\gamma)$	
A kényszerhelyettesítés biztonsági értéke	=	Készletparaméter	A vevő ingatagsági paramétere	(I.13)

$[0 \leqq \pi \leqq 1;\ \eta \leqq \eta^{\pi}, \pi$ valószínűséggel és $\eta > \eta^{\pi}, (1-\pi)$ valószínűséggel]

A vevő tájékozatlansága

További súrlódást okoz a vevő tájékozatlansága. Ha a részpiacokon[50] több eladó és vevő lép fel egyidejűleg, akkor a kínálat és a kereslet tökéletes mennyiségi és szerkezeti egybeesésekor is előfordul, hogy a meghatározott inputkombinációval jelentkező vevők — tájékozatlanságuk miatt — nem azt az eladót keresik fel, akit kellene. Ennek a jelenségnek a formalizálására alkotta Kornai János a vevői információhiány-mutatót.

Az *információhiány-mutató* értelmezéséhez szükségünk van *az információköteg* fo-

[50] Részpiacon természetesen nem egyetlen termék piacát kell érteni, hanem több — azonos vállalati profilba tartozó — termékegyüttes piacát. Vagyis olyan piacot, ahol az eladók kínálatát vektorral írhatjuk le. Kimondatlanul is ezt tettük eddig, hiszen mind az inputot, mint az outputot vektorként fogtuk fel, nem foglalkoztunk egytermékes kibocsátással.

galmára. Az információköteg a részpiac vevői információinak halmaza: az eladok kínálatáról, a vevőtársaik helyzetéről és attitűdjéről, a piacon végrehajtott akcióikról stb.

Az I_0, I', I'' stb. információkötegeket összemérhetjük egymással a következőképpen:

$$\left.\begin{array}{l} \Gamma(I') < \Gamma(I''), \quad \text{ha} \quad \begin{bmatrix} z(I') \\ q(I') \end{bmatrix} \text{dominálja} \begin{bmatrix} z(I'') \\ q(I'') \end{bmatrix} - \text{t} \\ \text{és} \\ \Gamma(I_0) = 0, \quad \text{ha} \quad z(I_0) = 0 \quad \text{és} \quad q(I_0) = 0 \end{array}\right\} \tag{I.14}$$

vagyis az információhiány-mutató kisebb értéket vesz fel I' esetben, mint I''-ében, ha kevésbé intenzív hiányhoz és kisebb slackhoz vezet, mint I''. Ez több elemű vektorok összehasonlítását feltételezi mind a hiány, mind a készletmutatók vonatkozásában.

Az információ elégtelensége hiányt, illetve ezzel összefüggő jelenségeket hívhat életre olyan piacon is, ahol tulajdonképpen mérlegszerű egyensúly van. Ezt meggondolva érthetővé válik az információk sajátos szerepe a hiánygazdaságokban. „...az eladó nem is azzal tesz szívességet az általa előnyben részesített vevőnek, hogy odaadja az árut. (Elvben bárkinek köteles odaadni, aki jelentkezik érte.) Az eladó azzal kedvez, hogy *értesíti* a vevőt: ekkor és ekkor megérkezik a kívánt áru."[51]

Az információ „értékét" a következő formulával fejezhetjük ki:

$b_i(I', I'')$	=	$z_i(I'')$	−	$z_i(I')$
A többlet-információ értéke	=	Hiány a kevésbé teljes információnál	−	Hiány a teljesebb információnál

(I.15)

A reális információ értékét megnöveli az információk eltorzításának a lehetősége és gyakorlata. Az eladó azért, hogy a hozzá közel álló vevőnek előnyt nyújtson, hamis információt ad a többinek. Azt állítja például egy kurrens termékről, hogy nincs, pedig van, csak éppen az „előbbre sorolt" vevő számára tartalékolja azt. A valódi információhiány okozta hiány mellé, így belép a hamis információkkal összefüggő álhiány, amelynek az okozója némelykor nem is bizonyos vevők előnyben részesítése, hanem inkább az anyagi előnyök szerzésére való törekvés. Az álhiány gyakran ugyanazokat a negatív jelenségeket képes kiváltani mint az igazi. *A hiánnyal jellemezhető piacon mindenesetre csak az boldogul, aki megfelelően informált.* Vagyis tudja mit, mikor és hol lehet kapni, sőt azzal is tisztában van, miként lehet az erre vonatkozó ismereteket megszerezni, és milyen áron.

[51] *Kornai János:* I. m. 184. old.

Az eladó alkalmazkodásának késlekedése és merevsége

Az eladó és a vevő összecsiszolódása közben létrejövő súrlódás nem kis részben *az eladó alkalmazkodásának a késlekedésére és merevségére vezethető vissza.* Ezt a jelenséget (Kornai nyomán) a következő formulával írjuk le:

$$s(t) = \Omega(t) \cdot d + (1-\Omega(t)) \quad d'.$$

$$\boxed{\text{Kínálat}} = \boxed{\begin{matrix}\text{Ellenállási}\\ \text{paraméter}\end{matrix}} \times \boxed{\begin{matrix}\text{Régi kezdeti}\\ \text{kereslet}\end{matrix}} + \boxed{\begin{matrix}\text{Új kezdeti}\\ \text{kereslet}\end{matrix}} \qquad \text{(I.16)}$$

Az ellenállási paraméter (Ω) 0 és 1 között változhat. Ha az ellenállási paraméter értéke 0, akkor az alkalmazkodás tökéletes, a kínálat teljesen igazodik az új keresletlhez, ha a szóban forgó paraméter 1, akkor a kínálat régi kereslethez igazodik. A mutató értéke általában pozitív nagyság. Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy

— szívásos piacon a kereslethez való alkalmazkodásra igen csekély az ösztönzés;

— az alkalmazkodás átállási nehézségekbe ütközik, s az átállás mindenképpen időt igényel;

— az alkalmazkodást a gazdasági szereplők (általában az emberek) konzervativizmusa, a megszokott dolgozókhoz való ragaszkodás, a gazdasági tevékenység inerciája nehezíti.

Az eladó alkalmazkodása bizonyos időt vesz igénybe, amelyet *késlekedési időnek* nevezünk:

$$\tau = t_1 - t_0 \qquad \text{(I.17)}$$

Ahol τ a késlekedési idő, t_0 a kereslet megváltozásának a kezdeti időpontja, t_1 az alkalmazkodás befejezésének időpontja.

Nem elég azonban csak a késlekedési idő hosszával jellemezni az eladó alkalmazkodását. Ezért bevezetünk egy ún. merevségi mutatót is.

$$\zeta = \frac{\sum_{t=t_0}^{t_1} \Omega(t)}{t_1 - t_0}. \qquad \text{(I.18)}$$

Ezzel azt a mozgást igyekszünk megragadni, amely t_0 és t_1 időpont között végbemegy. Mi történik a két időpont között? Az ellenállási paraméter változik, mégpedig sokféleképpen. Intertemporális átlaga (tehát a merevségi mutató) eltérhet a két alkalmazkodási folyamat között akkor is, amikor a $t_1 - t_0$ érték a két folyamatban megegyezik, vagyis a késlekedési idő (reakcióidő) azonos. Ezt mutatja az I.1. ábra.

A merevségi mutató a kétfajta azonos reakcióidővel végbemenő alkalmazkodásakor más és más

$$\zeta_I < \zeta_{II} \qquad \text{(I.19)}$$

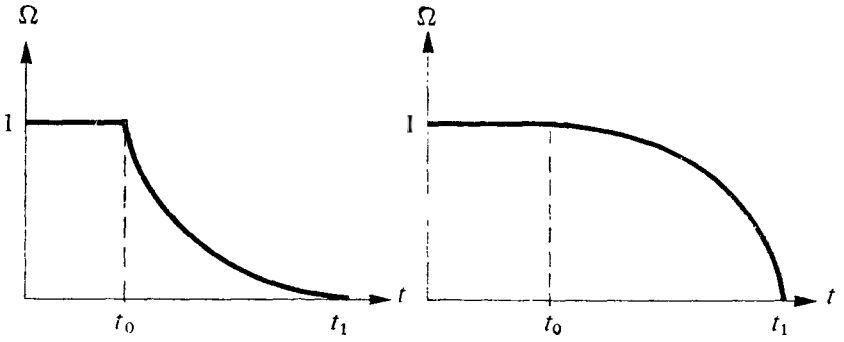

I.1. ábra

A merevség két típusa

Bár az alkalmazkodás összességében azonos időt igényelt a két esetben, az elsőben az eladó mégis érzékenyebben reagált a vevő keresletének megváltozására, és jobban igazodott ahhoz.

Tekintsük át a részpiac alakulását befolyásoló változók közötti összefüggést.[52] Legyen w^* a súrlódási vektor, amely a részpiac minden egyes termékére vonatkoztatva magában foglalja a piac adott állapotára jellemző Γ, ε, γ, τ, ζ súrlódási mutatókat. Jelöljük a q^{prod*} szimbólummal az adott piac vevőinek produktív slackjét, z^* pedig a hiány intenzitása. Mindkét esetben (q^*, illetve z^*) vektorról van szó. Ekkor a következő összefüggést állapíthatjuk meg:

Minél kisebb a q^{prod*}, a produktív slack normálértéke, minél nagyobb az w^*, a súrlódás normálértéke	→	Annál nagyobb a z^*, a hiány intenzitásának normál értéke	(I.20)

Az összefüggésből következik, hogy a produktív slack növelése a súrlódás csökkenésével azonos hatású. Látnunk kell azonban, hogy a slack és a súrlódás nem függetlenek egymástól. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy minél kisebb a produktív slack, annál nagyobb a súrlódás, annál nehézkesebbekké válnak az alkalmazkodási folyamatok.

[52] Itt eltérünk Kornai kifejtési módjától, amely a rendszer általános (tehát valamennyi részpiacot magában foglaló) súrlódási függvényét adja meg, mégpedig valamennyi mutató esetében a normálértéket (intertemporális átlagot) tekintetbe véve. Mivel kötetünk logikája szerint a globális egyensúly problémáit az egyensúlyi növekedéssel és a tervszabályozással foglalkozó fejezetekben tárgyaljuk, itt az összefüggést csak egyetlen részpiacra és annak mindenkori (nem normál) állapotára vonatkoztatva fogalmazzuk meg.

Az árak szerepe a vállalatok működésében és piaci kapcsolataikban

Eddigi fejtegetéseink során mind a vállalatokon belül, mind a piacon zajló alkalmazkodási folyamatokat úgy tekintettük, mintha nem is lennének árak (illetve a leírásokban szerepük passzív volt). Pedig a szocialista gazdaságban — kivételes és szélsőséges példáktól eltekintve — a *gazdasági szereplők között cserélődő termékek túlnyomó többségének ára van.* Csakhogy e gazdaság történetét eddig az árak passzív szerepe jellemezte, az árak csak nagyon korlátozottan töltötték be ismert funkcióikat. Szerepük tisztázása érdekében szükséges megismerni néhány olyan alapfogalmat, amelyekkel a szocialista gazdaság árjelenségei leírhatók.

Az árak osztályozási szempontjai

Mindenekelőtt meg kell különböztetni a *piaci árat és a tervárat.* Az előbbi valóságos piaci folyamatokban, a piaci szereplők egymásra hatásában alakult ki, az utóbbi — amint az a nevéből is következik — előre kialakított (képzett), a piactól függetlenül megtervezett ár. A szocialista viszonyok kialakulásának a kezdeti szakaszában — térben és időben egyaránt — a tervárak „kiterjedése" a nagyobb, a valóságos piaci árak eddig jóval kisebb szerephez jutottak. A tervárnak és a piaci árnak azonban nemcsak a szembenállását kell hangsúlyozni, hanem „közös részüket is". A tervárakat sem önkényesen alakítják ki, ha korlátozottan is, de figyelembe veszik a klasszikus árfunkciókból adódó követelményeket. De legalább ekkora — ha nem nagyobb — a jelentősége a tervárak képzésében a piacidegen szempontoknak. Különösen a fogyasztási cikkek és szolgáltatások árainak megállapításakor gyakoriak a különféle politikai-ideológiai-etikai megfontolások, de a termelési eszközök árainál is ezek kerülnek előtérbe.

A tervárak—piaci árak fogalompárját gyakran keverik össze a hatósági (központilag megállapított) árak—szabad árak, illetve a rögzített árak—mozgó árak kategóriáival. A hatósági árak és a szabad árak az ármegállapítás alanya szerint különböznek. Az előbbinél az államigazgatási szervek alakítják ki az árakat, az utóbbinál maguk a termelők. A termelők árai sem feltétlenül piaci árak, ezek is felvehetik az előre megszabott tervárak jellegzetességeit. (Ezt már a monopóliumok árpolitikájában is tapasztaltuk.) Ezért a tervárak semmiképpen sem azonosíthatók a hatósági árakkal.

A fix, rögzített, illetve mozgó áraknál a megkülönböztetés szempontja az, hogy mennyire igazodnak az árak a változó helyzethez. A tervárak, illetve a hatósági árak általában hosszabb időre rögzítettek, a piaci árak, illetve a vállalatok által megállapított árak rendszerint mozgékonyabbak. A merev szembeállítás itt is helytelen. Időről időre felülvizsgálják a hatósági árakat is, s a piaci áraknál is vannak rögzített változatai.

Nincs olyan szocialista gazdaság, amelyben akár a tervár—hatósági ár—rögzített ár

hármasa, akár a piaci ár—szabad ár—mozgó ár hármasa „tisztán" érvényre jutna. A valóságban kombinált rendszerek léteznek, amelyekben a szabad árak éppúgy előfordulnak, mint a hatósági árak, a piaci árak éppúgy, mint a tervárak.

Olykor egyetlen kiragadott árban sem tudjuk felfedezni a tervár—hatósági ár—rögzített ár logikai egységét, ezek a jellegzetességek egyetlen ár kialakításakor is keverten, ellentmondásosak.

Az árak „hatásosságának" feltételei és e feltételek korlátozottsága a vállalati szférában

Ahhoz, hogy az árak funkcióikat betölthessék, két feltételnek kell eleget tenniük:

1. Legyenek mozgékonyak, hogy kifejezhessék a termelésben és a piacon folyamatosan végbemenő változásokat.

2. Lényeges befolyásuk legyen a gazdasági szereplők jövedelmére. A mozgó árak is csak akkor váltanak ki reakciókat, ha az általuk közvetített „ingerület" érdemlegesen hat a szereplők pénztárcájára.

Az ár egyensúlyi és ráfordításokat kifejező funkciója

A termelési javak és a fogyasztási cikkek piacán az árak „hatásossága" lényegesen különbözik egymástól — a két eltérő piacon fellépő szereplők eltérő viselkedése, motivációi és lehetőségei miatt. A vállalatközi kapcsolatokban alkalmazott árakat termelői áraknak nevezzük, megkülönböztetvén őket a vállalatok (szolgáltató intézmények) és a háztartások kapcsolatában érvényesülő *fogyasztói áraktól.* A következőkben csak a termelői árakkal foglalkozunk.

A szocialista gazdaság fejlődésének első szakaszára a vállalatközi kapcsolatokban a fix, hatóságilag rögzített tervárak rendszere volt a jellemző. A központilag meghatározott árak a javak túlnyomó részénél nem voltak alkalmasak a gazdaság gyorsan változó viszonyainak a kifejezésére (mivel a központ, még ha rugalmas árstratégiát követ is, sok tízezernyi ár befolyásoló tényezőinek a változását csak nagy késedelemmel és pontatlanul veheti számba). Ezek az árak nem működhettek olyan jelzőrendszerként, amely a termelőket és a felhasználókat egyaránt tájékoztatja a ráfordításokról, a termékek hasznosságáról stb. Az ár arról sem informálta a gazdasági szereplőket, ha egy-egy termék kereslete és kínálata között az egyensúly felborult.[53]

[53] Petrakov szovjet közgazdász a fix árakat olyan hőmérőhöz hasonlítja, amely — akármilyen is a beteg hőmérséklete — mindig 36,7 fokot mutat. Az ilyen hőmérő használhatósága persze nagyon is kétséges. *Petrakov, N. J.:* A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 80. old.

A munkaráfordítások (költségek) változását a fix árak nem követik, ezért hamis megvilágításba helyezik a vállalat tevékenységét. Az árakban foglalt információk torzulása felerősödik a különféle termékek költségeinek és árainak kölcsönös függősége révén. A fix inputárak beépülnek az output áraiba, ez utóbbi inputárként egy másikba és így tovább. A hamis információk ily módon termékek tucatjainak a közvetítésével gyűrűznek tovább, és megakadályozzák, hogy az érintett vállalatok a kezdeti lépcsőn mutatkozó költségemelkedésből levonják a megfelelő következtetéseket. Van azonban egy másik probléma: a szocialista gazdaság fejlődésének első szakaszában az árakat gyakran már eleve a ráfordításoktól elszakítva határozzák meg, pontatlan kalkulációk vagy éppen amiatt, hogy különféle — a központi preferenciáknak megfelelő — pozitív és negatív áreltérítéseket alkalmaztak.

A termelői árak jövedelmi hatásának korlátozottsága

A mesterségesen kialakított árak nem ösztönöztek a helyzetnek megfelelő gazdasági cselekvésre. Csupán passzív feltételként kapcsolódtak az alapvető cselekvésorientáló *tervmutatóhoz*. Mint tudjuk, nem önmagában az ár hat a vállalatok magatartására, hanem az árváltozás kiváltotta jövedelemváltozás. Vajon érvényesül-e az ár jövedelmi hatása a szocialista vállalatoknál? Ez attól függ, mennyire puha vagy kemény a vállalatok költségvetési korlátja. Ha — mint eddig — azt feltételezzük, hogy a vállalatok költségvetési korlátja puha, vagyis a vevők akármekkora árakat zokszó nélkül elfogadnak, ebből az a következtetés vonható le, hogy a szocialista vállalatok kevésbé érzékenyek az árakra. Ennek következtében megnőnek a költségek a vevőknél? Sebaj! A *megnövekedett költségekhez* hozzáadják az arányosan *megnövelt nyereséget*, vagyis magasabb lesz a továbbfeldolgozott termék ára is! Ez a *„költségnyomta árak"* esete. A költségek áthárítására azonban a vállalatoknak nincs mindig lehetőségük. A termékek nagy része fixáras, amin a vállalat a saját hatáskörében nem változtathat. Vajon ez azt jelenti, hogy a vállalat okvetlenül megérzi az általa felhasznált termékek árváltoztatását? Nem feltétlenül. Az inputáremelés miatt keletkező veszteséget — dotációk, szubvenciók, adóelengedés révén — sokszor az állam vállalja magára. A direkt irányítási rendszerben amúgy is csak a tervfeladatok teljesítése a lényeges! Ily módon akár szabad, akár fix árakról van szó, azok nem válthatják ki a kívánatos reakciókat a vállalatból.

Végeredményében a puha költségvetési korlát miatt az ár jövedelmi hatása csak igen erőtlenül érvényesül a vállalatok közötti kapcsolatokban.

A puha költségvetési korlát feltételezése természetesen leegyszerűsítés. A teljesen kemény és a teljesen puha költségvetési korlát között a szocialista gazdaságban is átmenetek sokasága létezik.

A puha és a kemény költségvetési korlát közötti átmeneti esetek az I.2. ábra szerinti függvénnyel ábrázolhatók.

A β^* vektor a költségvetési korlát keménységét írja le. Ha $\beta=0$, akkor a költségvetési korlát kemény. A kereslet ebben az esetben „betartja" a klasszikus játékszabályokat: az árak növekedésével csökken. β a 0-án túl különböző pozitív értékeket vehet fel. Feltételezünk azonban egy kritikus puhasági fokot, amelytől kezdve a korlát teljesen puhának minősül, vagyis egyáltalán nem befolyásolja a szereplők cselekvését. (Ez a direkt irányítási rendszerben válhat jellemzővé.) A szocialista országok gazdasági gyakorlatát — különösen a reformok után — a teljesen puha költségvetési korláttól és a vele összefüggő árérzéketlenségtől való lassú eltávolodás (lefelé tolódás) jellemzi.

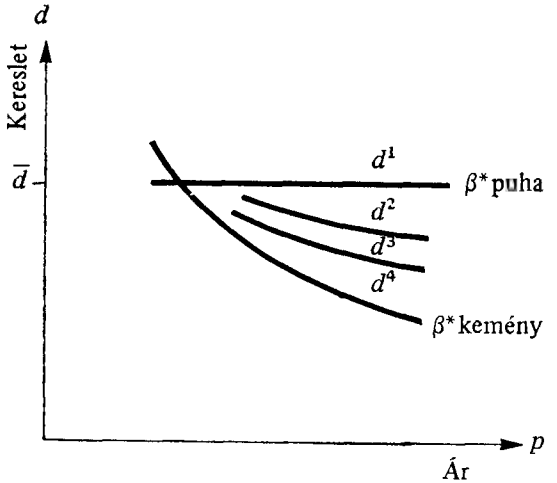

I.2. ábra

A vállalati keresleti függvény eltolódása a költségvetési korlát puhaságának függvényében

Feltételezzük, hogy van olyan ár, amelynél az árhatásra alakuló kereslet és az attól független $\bar{d}$ kereslet éppen megegyezik. (A két görbe metszéspontja.) Ha az ár ennél magasabb, akkor a kereslet egyre jobban elmarad $\bar{d}$-től. A d^1 esetben a kereslet árrugalmatlan; d^2, d^3, d^4 esetekben *rugalmassága* fokozatosan nő. Az áremelésre kezdetben reagálhatnak a vállalatok az input visszafogásával (tehát a „klasszikus" szabály szerint), később azonban megindulnak a vállalati akciók az áthárításért, a dotációért. Pillanatkép alapján tehát nem kaphatunk reális képet a vállalat viselkedéséről. A költségek áthárításához ugyanis idő szükséges. Elképzelhető például, hogy a vállalat már megállapodott vevőjével az árakban, szerződés köti őt. Ha „menetközbeni" áremelés miatt a költségei emelkedtek, a szerződési feltételeket nem feltétlenül tudja azonnal megváltoztatni. (Ezért is honosodik meg a reform után is igen nehezen az

árak beiktatása a szállítási szerződések feltételei közé.) Így hát átmenetileg esetleg kedvezőtlenül érinthetik az emelkedő inputárak. De miért alkalmazkodjék „arra a kis időre"! Feltehetően előbb tudja áthárítani az áremelést, mint megszervezni az alkalmazkodást.

A helyettesítési hatás — kemény és puha költségvetési korlátnál

Az árak változásának másik fontos hatása a helyettesítési hatás. Ennek lényege: az egymást helyettesítő inputok közül a felhasználó igyekszik a viszonylag olcsóbbá váló árukat beszerezni nagyobb mennyiségben, miáltal mérsékelheti keresletét a növekvő árú inputokból. Ilyen magatartás csak árérzékeny vállalatoktól várható el. A szocialista vállalatokra azonban mindmáig nem ez a jellemző. Induljunk ki mégis most először a kemény költségvetési korláttal rendelkező árérzékeny vállalatokból! (Annál is inkább érdemes így eljárni, mert a 80-as évek során a gazdasági mechanizmus tökéletesítését szolgáló intézkedések egyik fontos törekvése éppen a költségvetési korlát megkeményítése.)

Tételezzük fel, hogy a termelésben A és B termék bizonyos mértékben helyettesíti egymást: például a parketta és a szőnyegpadló vagy a kisméretű és a nagyméretű tégla stb. A két termék iránti együttes kereslet adott (M pénzösszeg). Ezt az ún. költségvetési egyenlettel fejezhetjük ki:

$$M=p^Aq^A+p^Bq^B. \tag{I.21}$$

Ha a felhasználók csak A terméket vásárolnának, $q^A=\frac{M}{p^A}$ mennyiséghez jutnának hozzá, ha csak B-t, akkor $q^B=\frac{M}{p^B}$ mennyiséghez. A két szélső helyzetet koordinátarendszerben ábrázolva (lásd az I.3. ábrát) jutunk az ún. költségvetési egyeneshez. A költségvetési egyenes bármely pontjára igaz az, hogy adott ponthoz tartozó A és B termékmennyiségek a megfelelő árakkal szorozva M-et adnak ki.

A koordináta-rendszerbe berajzolhatjuk az ún. isoquantokat. E transzformációs görbék azt mutatják: milyen mértékben képes az egyik termék a másikat helyettesíteni úgy, hogy a különböző kombinációk műszakilag azonos értékűek legyenek. Műszaki szempontból egy-egy görbe bármely pontján azonos „értékű" a megoldás, tehát a $q_1^Aq_1^B$ mennyiségekkel tökéletesen helyettesítjük a $q_2^Aq_2^B$ mennyiségeket. A koordináta-rendszerben feljebb elhelyezkedő transzformációs görbék magasabb keresleti színvonalon fejezik ki a különböző, de műszakilag szintén egyenértékű megoldásokat (lásd az I.4. ábrán).

A két ábrát egymásra csúsztatva megkapjuk, hogy mekkora lesz A és B termék ke-

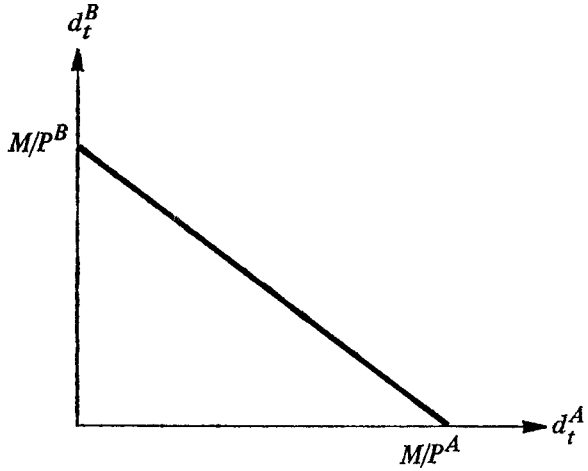

I.3. ábra
Költségvetési egyenes

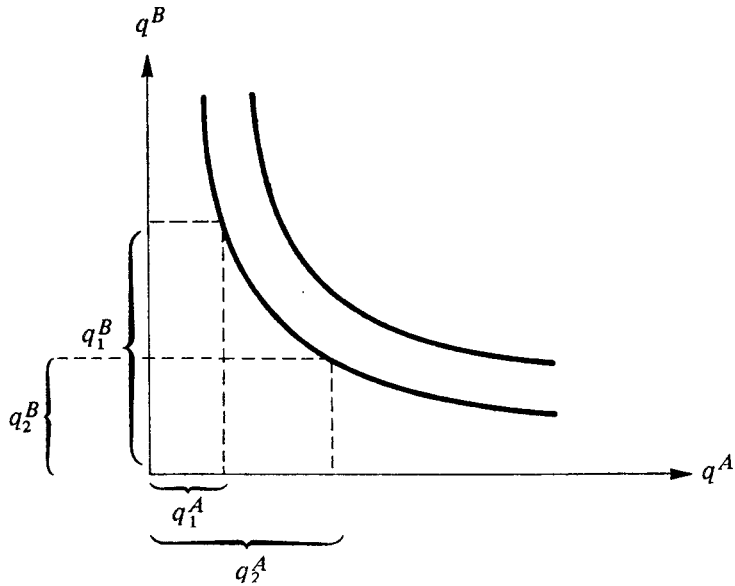

I.4. ábra
Transzformációs görbék

reslete. A vevők kezdeti kereslete (d_0) a transzformációs görbe és a költségvetési egyenes érintkezési pontjánál alakul ki. Ez a pont nem eshet a költségvetési egyenes (M) fölé (lásd az I.5. ábrát).

A vevők ugyanis keresletükkel csak a rendelkezésükre álló pénzmennyiség (M) ke-

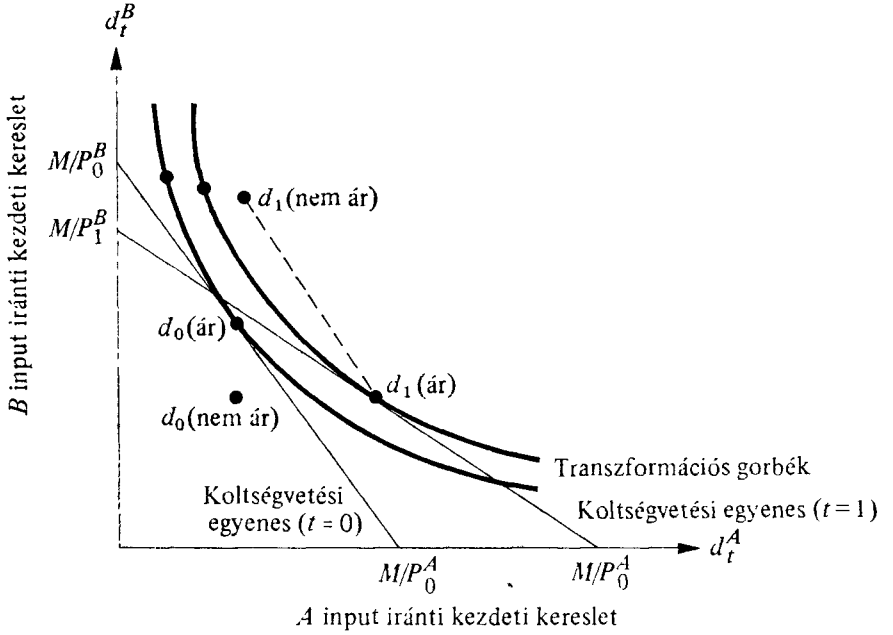

I.5. ábra

A pillanatnyi kezdeti kereslet alakulása

retei között mozoghatnak. A d_0 pont nem eshet a költségvetési egyenes által határolt tér (háromszög) valamely belső pontjára sem, mert ez ellentmondana a kemény költségvetési korláttal jellemezhető vállalatok jövedelemmaximalizáló törekvéseinek.

Mi történik akkor, ha az egymást helyettesítő termékek ára megváltozik? (*B* termék ára nő, *A*-é viszonylag csökken.) Ekkor a költségvetési egyenes eltolódik. Ugyanazért a pénzért több *A*-t és kevesebb *B*-t kapnak. A második számú (laposabb) költségvetési egyenes más ponton érinti a szóban forgó transzformációs görbét. Ehhez a ponthoz több *A* és kevesebb *B* tartozik. Ez a pont (d_1) fejezi ki az *A* és *B* iránti kereslet megváltozását az áreltolódásának hatására. A d_1 és a d_0 pont közötti különbség az árak kiváltotta helyettesítési hatás következménye.

Az I.5. ábrán szerepel még a d_0 (nem ár) és a d_1 (nem ár) pont. Ezek a puha költségvetési korláttal rendelkező vállalatok ármagatartását érzékeltetik. Az önkényesen kijelölt pontok azt fejezik ki, hogy az árérzéketlen kereslet már eleve nem a megfelelő arányban irányul *A*-ra és *B*-re (nem a költségvetési egyenes és a transzformációs görbe metszéspontjában helyezkedik el). Ráadásul — az árak megváltozásával párhuzamosan, de azoktól függetlenül — a kereslet paradox reakciót mutat: nő a drágúló *B* termék és csökken az olcsóbbodó *A* termék iránt. A d_1 (nem ár) keresletet kifejező pont a puha költségvetési korlát miatt a költségvetési egyenes fölött helyezkedik el.

A vállalatok keresletének nem feltétlenül kell a rendelkezésükre álló pénzösszeg keretei között maradnia. De jellemző a d_0 (nem ár) pont is. Ez arra utal, hogy a vállalatok (mivel nem törekszenek jövedelmük maximalizálására) keresletükkel nem feltétlenül mennek el addig a pontig, amit a pénzük lehetővé tenne.

A paradox helyettesítési reakciók okai (a teljesség igénye nélkül) a következők:

— felsőbb szerv utasítása;

— a drágúló termék eladója „jóindulatának" a megnyerése (a vevő átveszi a drágúló, nehezen eladható készleteket, hogy később majd részesülhessen a hiánycikkekből);

— a drágúló termék ellátása bizonytalan (készletgyűjtés céljából vásárolnak). A hiány itt is nagy szerephez jut. A nem árjellegű hatások — így vagy úgy — többnyire a hiányhoz kapcsolódnak.

Az eladók árérzékenysége

Az árak nemcsak a vevőkre, hanem az eladókra, illetve a termelőkre is hatnak. Az eladót az emelkedő árak — ha egyéb feltételek változatlanok — hagyományosan kínálatának növelésére késztetik. Mennyire igaz ez a szocialista vállalatra? Az eddigiekből arra következtethetnénk, hogy a döntően redisztributív jellegű irányítási rendszerben működő vállalat gyenge árérzékenysége a kínálati oldalon is megnyilvánul. Valójában ez nincs egészen így. Az eladó és a vevő viselkedése ebből a szempontból sem szimmetrikus. A hiány miatt kiszolgáltatott vevőnek bármilyen áron meg kell vennie a terméket. Az eladó monopolhelyzetben van, és a kereslet képviselői közül előnyben részesíti a magasabb árat kínálókat. Outputszerkezetének meghatározásában befolyásolja az ár, szívesebben termel magasabb árú (jövedelmezőbb) terméket. (Előnyben részesíti a szabadáras terméket a rögzített árassal szemben.) Rögzített és államilag megállapított áraknál is van a vállalatnak „játéklehetősége". Ekkor a rögzített árakhoz képest eltérő mértékben változó költségek irányítják döntéseit a termékek közötti választásban. Az árjelzésekre való reagálást azonban az outputoldalon is korlátozza az állami jövedelemvonási rendszer. A termelővállalat nem reagál kínálata fokozásával a magas árra akkor, ha attól tart, hogy az árak révén befolyt többletnyereséget elvonják tőle. Előfordulhat, hogy — látszólag „ésszerűtlenül" — az alacsonyabb árú terméket veszi fel termelési programjába, ha ettől jelentős dotációkat remélhet. Önmagában tehát a szabad ár, az árrendszer kötöttségeinek a feloldása még nem vezet az árhatások kibontakozásához. Az árak mozgékonysága szükséges, de nem elégséges feltétele hatásosságuknak. A „hatásos árak" elengedhetetlen feltétele a vállalatok jövedelemérzékenysége is. Így hát megint visszaérkeztünk a költségvetési korlát keménységének, illetve puhaságának a problémájához.

Az *árak* fontos szerepe a *technikai fejlődés* ösztönzése. E fejlődés megjelenhet az *„ugyanazt jobban"* formájában: ekkor az új technika a költségek lefaragásában, a termelékenység növekedésében ölt testet, de megjelenhet a *minőség javításában* vagy *teljesen új termékek* létrehozásában is. A technikai fejlődés eredményei részben a felhasználóknál jelentkeznek, tovagyűrűző hatásúak és nehezen mérhetők. Igen fontos, hogy az árak ezen áttételes hatást tekintve is képesek legyenek visszatükrözni a műszaki fejlődési folyamatokat, vagyis „értékeljék" magasabbra a műszakilag többet tudó, nagyobb használati értéket megtestesítő termékeket. A „költség+kalkulált nyereség" elv alapján kialakított árak, amelyek az árrendszer általános jellemzői egészen a 80-as évekig, önmagukban nem képesek a műszaki fejlődés ösztönzésére. Lehetséges, hogy a jobb termékminőségből a vevőnek az ár- és költségemelkedést meghaladó mértékű haszna származik (külső gazdasági hatás). Ez azonban még nem serkenti az előállítót az új termék előállítására, hiszen számára közömbös az új termék, ha csak a költségeit és a szokványos nyereséget realizálhatja vele; a vevőkör megtartása pedig amúgy sem okoz neki fejfájást. Ezt az ellentmondást a Szovjetunióban már a 30-as években, majd a többi szocialista országban is felismerték és — az adott árrendszer keretein belül maradva — lehetőséget nyújtottak a használati érték, a korszerűség valamilyen formában való elismerésére. (Az árak „bearányosítása" műszaki- és használatiérték-paraméterek szerint, ösztönző felárak alkalmazása, árképzés a használati értéket kifejező különböző pontrendszerek alapján stb.)

Mindezek a módszerek — bár a mesterséges áralakítás során pótolni igyekeznek a piac tényleges helyzetének megfelelő ár kiesett funkcióit — bonyolultságuk, nehézkességük miatt nem oldják meg igazán a műszaki fejlődés ösztönzését.[54] Az ármegállapítóknak rendkívül sok körülményre kell tekintettel lenniük. Ezek megismerését pedig nehezíti, hogy az alapinformációkat a vállalatoktól kapják, akik — érdekeik hatására — esetleg nem tárják fel előttük az összes körülményt (mennyire új a termék, milyen műszaki paraméterek fontosak igazán a fogyasztónak stb.). *A műszaki fejlődés ösztönzése szempontjából kifejezetten hátrányos az olyan árfelépítés, amely alapvetően a költségeknek — a hasznosságtól független — regisztrálására és elismertetésére orientálódik, s csak „utólag" különféle módosítások révén (esetleg szakaszosan) kísérli meg tekintetbe venni az árban a minőséget, a korszerűséget.*

Bár logikailag nem teljesen kizárt, hogy a központilag, hatóságilag kialakított árak figyelembe vegyék a minőséget (szimulálva és követve a termékavulási folyamatot, s mérlegelve közben a funkcióköltségeket és a felhasználónál jelentkező hasznokat), a gyakorlatban aligha lehet elképzelni „számított" hatósági árakat ilyen elvek alapján. A hatóság ugyanis mindig csak külső tényező lehet az ármegállapítás folyamatában a

[54] Vö. *Ambreé, K.—Mann, H.:* Das Pressystem in der sozialistischen Industrie. Verlag die Wirtschaft, Berlin, 1971.

termelőkhöz és felhasználókhoz képest. E helyzete miatt lényegében alkalmatlan a finom érdekütközések érzékelésére és az érdekegyeztetés vezérlésére. *A költségek funkcionális mérlegelését és a vevők „fizetési hajlandóságát" tekintetbe vevő árképzési rendszer meglehetősen természetesen kapcsolódik a piaci, a mozgó, illetve a szabad árak hármasához.*

Ilyen árak kialakulásához nem elegendő az árak szabad mozgásának, a vállalatok árképző szerepének az erősödése; feltétel a költségvetési korlát megkeményedése is. Puha költségvetési korlát mellett aligha lehetséges a költségek funkcionális mérlegelése, a vevők funkciók iránti igényeinek figyelembevétele az ösztönzés, a technika állandó fejlesztésére. A puha költségvetési korlát által meghatározott szívásos piacnál a technikai fejlesztés elvét „kívülről" kell bevinni a gazdaságba, elkülönített és részben centralizált K+F alapok révén. A technikai haladás nem válik a gazdálkodók magatartását folyamatosan irányító szemponttá.

A termelők differenciálása, az árak szelekciós és allokációs hatása

Az ár természetesen csak akkor szelektálja a termelőket, erősíti a jól dolgozó és gyengíti a lemaradó termelők gazdasági pozícióit (ezzel együtt a rendelkezésükre álló eszközök tekintetében is csak akkor differenciál közöttük), ha az árak (pontosabban az árak révén az elért jövedelem) határozzák meg alapvetően a termelők helyzetét. E követelmény azonban mindmáig csak igen kis mértékben valósult meg a szocialista országokban. A támogatások rendszere nemcsak nem engedi elég markánsan érvényesülni az ár differenciáló szerepét, hanem kifejezetten nivelláló hatású. Azon túlmenően, hogy a vállalatok számára a bevételi források között a kapott támogatás azonos fontosságúvá válhat a saját munkájukkal elért „árbevétel—költség különbözettel" a rendszeres támogatás gyakorlatilag teljesen kioltja az árbevétel—költség különbözet differenciáló hatását. *A támogatásokat ugyanis — az eddigi tapasztalatok szerint — szelektíven, éppen a nyereséggel fordított arányban nyújtják.*[55] A bérek, a keresetek és a nyereség között is igen laza a kapcsolat. Pedig az árbevétel—költség különbözet akkor serkentené igazán a gazdasági szereplőket, ha az elért magas árak, illetve leszorított költségek hatást gyakorolnának a személyes jövedelemre is. Ez az igény nem azonos azzal, hogy a bérek legyenek *automatikus* kapcsolatban az árbevétel növekedésével, illetve a költségek leszorításával. *Nem érvényesülhet az árak diffe-*

[55] *Csanádiné Demeter Mária* a hetvenes évek adatai alapján kimutatta, hogy „...a támogatások és hitelek $^{3}/_{4}$-e olyan területre jutott, ahol összességében véve a nettó jövedelem átlag alatti volt". A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány összefüggése. **Pénzügyi** Szemle, 1979. 2. sz. 113. old.

renciáló szerepe és hatásossága azonban akkor, ha semmilyen kapcsolat sincs a vállalati *nyereségek* és a *keresetek között*. A támogatások tehát akadályozzák az ár differenciáló funkciójának kibontakozását. Ugyanakkor furcsa módon mégis kiváltanak egyfajta differenciálódást, amit hamupipőke-effektusnak nevezhetnénk. A *támogatásokkal „agyonkényeztetett" vállalatok kritikus helyzete konzerválódik,* mindig újabb és újabb támogatásra szorulnak (a támogatás kényszerűen ismét támogatást kíván), a mostohán kezelt *hamupipőke-vállalatok* pedig végül is *sikereket* érnek el a gazdasági élet *„báljá*n".

3. Az állam szerepe az alkalmazkodási folyamatokban

Amikor a termelők piaci és nem piaci alkalmazkodását vizsgáltuk, nem kerülhettük el, hogy ne utaljunk többször is az állam szerepére ezekben a folyamatokban. A *vállalati reakciók magyarázata* — amint például azt a puha költségvetési korlátnál láttuk — az *állam és a vállalat sajátos kapcsolatában rejlik.*

A központi irányítás centralizált típusa

Valamennyi olyan társadalmi termelési folyamatban, amelyben munkamegosztás révén jelentős számú gazdasági szereplő cselekvései fonódnak egybe, működik olyan mechanizmus, amelynek révén az egymásra ható, egymásra épülő gazdasági aktusok szerves rendszert alkotnak. A történelmi fejlődés ezen összehangoló mechanizmusok három alaptípusát termelte ki:

— a hagyományokon (kollektív képzetek rendjén),[56]
— a piacon és
— a központi (állami) irányításon nyugvót.

Az *összehangolás* e háromfajta társadalmi mechanizmusa leggyakrabban *összefonódott,* s az *egyes típusok* súlya szorosan *összefüggött* a *termelőerők* mindenkori *fejlettségével. A szocialista gazdaság* eddigi *történetében a központi (állami) irányításé volt a főszerep.* Éppen ezért jogos az a kérdés: mi az oka annak, hogy a szocialista társadalmakban — különösen fejlődésük kezdeti évtizedeiben — a piaci jellegű összehangolási mechanizmus háttérbe szorult, és a központi állami irányítás került előtérbe?

[56] Ez Stanislaw Ossowski, lengyel szociológus kifejezése. Idézi *Winicjuz Narojek:* A tervező társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 27. old. Eltérő megfogalmazásban, de ugyanezekre az összehangolási lehetőségekre utal Branko Horvat és Kornai János is.

A központi irányítás kiépülésének történelmi körülményei és az irányítás jellege

Abból kell kiindulnunk, hogy a szocialista rendszer történelmi színre lépése — maguk a szocialista forradalmak — egyfajta gyakorlati kapitalizmuskritikaként értelmezhetők. A kialakuló szocialista rendszerek azonban nemcsak a tőkés elnyomástól, a szélsőséges szociális differenciáltságtól, és a kapitalizmus más bajaitól akartak megszabadulni, hanem ezekkel együtt a piaci anarchiától, a pénz meghatározó szerepétől is.[57]

A szocialista irányzatú gazdaságvezetések kezdettől törekedtek arra, hogy felváltsák:

Az erőforrások decentralizált felhasználását, s a gazdaság sok döntési centrumát	→	az erőforrások társadalmi szinten szervezett felhasználásával, s az egy központból történő irányítással
A spontán szabályozást		a tudatos szabályozással
Az utólagos piaci korrekciókat		az ex ante (előre) történő szabályozással (a tervezéssel)
Az ármechanizmust		a termelés és a szükségletek naturális összehangolásával
A piac okozta differenciálódást		a gazdasági szereplők helyzetének a kiegyenlítésével (a nivellálással)
Az ingadozásokon, válságokon át végbemenő gazdasági mozgást		az egyenletes növekedéssel

(I.22)

Függetlenül attól, hogy e törekvések mennyire voltak indokoltak és keresztülvihetők, már puszta létük szükségképpen az állam szerepét, súlyát növelte.

Az állam meghatározó szerepét az alkalmazkodási folyamatokban indokolták továbbá az elmaradott (háború és polgárháború sújtotta) gazdaságok újjászervezésének; a gyors (s az intervenciós veszéllyel szemben a védelmet is erősítő) iparosodásnak valós szükséglete is.

Az elmaradottság leküzdése és az ideológiai jellegű kiindulópontok egyaránt az erők legteljesebb összpontosítását kívánták meg.

[57] *Bauer Tamás:* A kelet-európai tervgazdálkodás politökonómiai értelmezéséhez. Gazdaság(politika)-i szervezet. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1982. 159. old.

Az anyagi erőforrások nagymérvű központosítása már önmagában magyarázza, hogy a piaci impulzusok a kialakult rendszerben jórészt hatásukat vesztették. Ha ugyanis a vállalatok által megtermelt jövedelem oroszlánrészét központosítják, majd — a központosított újraelosztás révén — ezeket más vállalatokhoz juttatják, akkor a gazdasági egységeknél egyszerűen nem marad akkora jövedelem, amelynek érdemleges ösztönző hatása lehetne. Így ha a gazdasági vezetésnek nem is lett volna célja a piaci folyamatok visszaszorítása, a *redisztribúció történelmileg kialakult mértéke mindenképpen elnyomta volna a piac szerepét.*

A rendszer naturalizálódása és ennek intézményesítése: az ágazati elv

A piac jövedelmekre gyakorolt hatásának a visszaszorítása szükségképp központi összehangoló mechanizmus kialakításához vezetett. *Ha a piac nem informálja a vállalatokat arról, hogy miként cselekedjenek, akkor a hiányzó információt központilag kell pótolni. A központi gazdaságvezetés súlyából és redisztribúciós szerepéből logikusan következik tehát, hogy nélkülözhetetlen az egymással összefüggő — de elkülönült vállalatokban végbemenő — folyamatok „naturális egyeztetése".*

Ezt a feladatot kellett a népgazdasági terveknek betölteniük. A tervezésnek túl kellett lépnie a makrofolyamatok irányításán, és termékmélységben kellett meghatároznia a tennivalókat a vállalatok számára. A tervezés tehát — mivel a piac megbénítása miatt kiesett funkciókat kellett pótolnia — nem összpontosíthatta a figyelmét azokra a hosszú távú folyamatokra, amelyeket a piaci mechanizmus nem képes igazán jól szabályozni. „Maga a tervezés sem stratégiai döntésekre koncentrált, hanem a piacot helyettesítő eszközként funkcionált."[58]

Az állam piachelyettesítő funkciója nemcsak a tervezést alakította át, hanem megfelelő irányítási (és egyben vállalati) szervezetet követelt. A központ értelemszerűen nem foglalkozhatott tíz- és százezer termék termelésének és az iránt való szükségleteknek a naturális összehangolásával. Ezt bonyolult, többlépcsős irányító apparátus vállalta magára, amely — a naturális összehangolás jellegéből következően — ágazati elv alapján szerveződött. A központ, illetve az ágazati elven szervezett minisztériumok után, az irányítás harmadik lépcsőjeként alakultak ki az iparigazgatóságok — a tevékenységek egymáshoz közel álló technikai természete alapján —, amelyek egy-egy részterületet fogtak át az ágazaton belül.

A kormányzat központi tervezőszerve negyedéves bontásban írta elő a minisztériumoknak a tervmutatókat, az elosztás arányait, a beruházási és létszámkereteket. Az előirányzatok további részletezése az iparigazgatóságok, a trösztök, a tanácsok, a vállalatok részére a minisztérium kötelessége volt. Ezt a felülről lefelé haladó, a rész-

[58] *Antal László:* Hipotézisek a tervgazdálkodás és az innovációs folyamatok kapcsolatáról. Gazdaság(politika)-i szervezet. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1982. 181. old.

letekig menő feladatmeghatározási módszert nevezték *tervlebontásnak*. Ennek során végül teljesítendő célokat és keretszámokat írtak elő a vállalatok vezetőinek. (A mezőgazdaságban a tervlebontás fő változatát — lényegében a tulajdonviszonyoktól függetlenül — a termőföldekre előírt termelési feladatok és a kötelező termékbeszolgáltatási kvóták jelentették.)

Az ágazati rendszert és az irányítás naturális jellegét erősítették a szocialista gazdaságok előtt álló feladatok is. Az iparosítás legfontosabb céljai úgyszólván maguktól értetődőek, naturálisan adottak voltak. Meg kellett teremteni a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlen iparágakat, az ütőképes hadi szektort, és ezenkívül meg kellett szervezni a lakosság alapellátását. A termékszerkezet a kezdeti időkben meglehetősen egyszerű volt, a súlyos mennyiségi hiányok leküzdése volt napirenden, nem pedig minőségi, választéki problémák. (A tervmutatók rendszere az éppen legégetőbb szükségletek mennyiségi kielégítésére ösztönözte a termelést.)

Az ágazati irányítás azonban

— akadályozta a vállalatközi — különösen az ágazatközi — kooperációs kapcsolatokat;

— a technikai fejlődésnek sem kedvezett, mert a technikai folyamatok rendszerint nem tisztelik az ágazati határokat.

Az „ágazati-iparigazgatósági tervezés" számos nyilvánvaló hiányossága és bürokratikus jellege a tervlebontás más megvalósítási formáinak a keresésére kényszerítette a gazdasági vezetést, amit azután az egyesülésekben, trösztökben talált meg. E vállalatszerűen működő nagy szervezetekben továbbéltek a megszüntetett középirányító szervek „hibás génjei". Lényegében csaknem ugyanazokat a feszültségeket termelték újra, amelyek megszüntetésére létrehozták őket.[59]

A rendszer „naturalizmusa" alól a vállalatok sem vonhatták ki magukat. Már csak azért sem, mert maguk a vállalatok is „naturális alapon" szerveződtek. *A naturálisan előírt tervfeladatok ellenőrzése viszonylag egyszerű szerkezetű, tiszta profilú és lehetőleg nagy méretű vállalatokat követelt.* Nyilvánvalóan egyszerűbb megbirkózni az irányítás gondjaival, ha egy-egy terméket egy vagy néhány vállalat, nem pedig a vállalatok sokasága termel. Így a tervlebontás gyerekjáték, és az „ellátási felelősség" (mármint annak a biztosítása, hogy a lakosság számára fontos termékek folyamatosan rendelkezésre álljanak) átruházható a vállalatra. *A vállalatok autarkiás hajlama is magából a kiépült rendszerből magyarázható.* Mivel a kooperációs kapcsolatok, az anyagkiutalások és a gépelosztás rendszerének a működése meglehetősen nehézkes, a vállalatok apróbb alkatrészekből, például csavarokból, egyéb kötőelemekből stb. önellátásra rendezkedtek be. A specializált háttéripar fejletlensége gátolta ugyan a ráfordítások csökkentését, viszont lehetővé tette a tervteljesítést akadályozó kooperációs nehézségek áthidalását.

[59] Lásd erről részletesen *Bognár József:* Strukturális változásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Látóhatár, 1980. 6. sz.

A tervezés — tervlebontás — „visszatervezés" — tervalku — ellenterv

A tervlebontás a centralizált gazdaságirányítás központi kategóriája. A tervlebontáshoz szorosan hozzátartozik az ún. kijelölési rendszer. *A kijelölési rendszer keretében a központi szervek határozzák meg, hogy a vállalatok kinek és milyen feltételek mellett adják el termékeiket.* Ezzel az eladó—vevő kapcsolatok kényszerpályára kerültek.

A tervlebontás gyakorlata szülte a tervalkut. Noha — mint minden alku — ez is két egymásra utalt fél között zajlik, lényegileg mégis a rendszer hierarchikus jellegéhez igazodik. Az alkut ebben az esetben az teszi lehetővé, hogy bár a *vállalatok mindent a központtól kapnak, adhatnak is valamit: a parancsok teljesítését* (tervteljesítést), a lojalitást és hűséget a felsőbb szerv iránt, és nem utolsósorban információkat. A központi vezetés ugyanis nehezen láthat bele abba, hogy mi zajlik ténylegesen a vállalatoknál. Annak érdekében, hogy a jóváhagyandó tervmutatók kellően szakszerűek és konkrétak legyenek (ami megvalósíthatóságuk záloga), a központi tervező szerveknek figyelembe kellett venniük a vállalati tervezők keretigényeit, javaslatait, ellenérveit. E tárgyalásos folyamat végeredményeképpen formálódnak ki, és válnak véglegessé a vállalatra nézve kötelező tervmutatók. Sajátos „csere" alakul ki e rendszerben a felső és az alsó szintek között. *Az alacsony szintű terveket — minden mutatójukat tekintve — a magasabb szintű tervek megfelelő mutatóinak lebontásával képezik, „míg ... a magasabb szintű tervek minden mutatójukat tekintve* az alacsonyabb szintűek aggregálásával képződnek".[60] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

A központi szervek, hogy a vállalatokat a tervbe foglalt „elvárásokhoz" való igazodásra késztessék, ösztönzési eszközökhöz is folyamodtak. A legégetőbb feladatok teljesítéséhez vezetői prémiumokat kapcsoltak. Kialakult a prémiumok kusza és változékony halmaza, s vele a tervmutatók hierarchiája. A hierarchikus rangsort a prémiumok nagysága jelezte.

A kétirányú kapcsolatokra utal, és egyben a tervösztönzés egyik sajátos változata az ellentervek — több szocialista országban — időnként előtérbe kerülő gyakorlata is. Az ellentervekben a vállalatok tervszámok túlteljesítését rögzítik. A központ megerősíti és premizálja ezeket, ha egyetért velük. A vállalat jobban jár, több prémiumhoz jut, ha tervét 5 százalékkal magasabb ellenterv teljesítése révén teljesíti túl, mintha ugyanezt az eredményt ellenterv nélkül éri el.

A tervalku jelenségével, a tervlebontás—tervaggregálás tükörkategóriáival lényegében megegyező funkciót tölt be a szóban forgó mechanizmusban a *tervmódosítás.* A tervmódosítás általában az „alsó szintek" visszajelzésének a hatására következik be. A sikertelen tervalku vagy a tervmódosítás lehetetlensége e szisztémában még mindig nem jelenti azt, hogy a termelők nem tehetnek semmit érdekeik érvényesítéséért. A további két *elvi lehetőség* közül a „finomabb": a *tervmutatók kijátszása,* a könnyen

[60] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 12. old.

teljesíthető mutatók előtérbe helyezése, a tervmutatókkal „le nem fedett" rések kihasználása. A másik lehetőség drasztikusabb: a *tervek nem teljesítése,* amire magyarázatot, okot találni mindig lehet.

A központi irányítás direkt (túlzott redisztribúcióval jellemezhető) típusának rövid jellemzése után azzal a céllal vizsgáljuk meg a történelmileg kialakult rendszert, hogy választ keressünk a következő kérdésekre:

a) mennyire valósította meg a kapitalizmuskritikából adódó „eredeti célokat", meghaladta-e az említett vonatkozásokban a piaci szabályozást?

b) mennyiben pótolta a piac „kiesett" makro- és mikrofunkcióit?

A centralizált irányítás axiómái és az irányítási gyakorlat ellentmondásai

A központi irányítás kiépítésének kiindulópontjai részben a kapitalizmus (és az árutermelés) kritikájához, részben pedig a (Kelet-Közép-Európában elengedhetetlen) — sajátos szocialista „take-off" objektív szükségleteihez kapcsolódtak. A rendszer fejlődése azonban nyilvánvalóan nem lehetett mentes a külső és belső körülmények hatásától sem.

A ténylegesen megvalósuló *rendszert a saját céljain túlmenően* nagymértékben *determinálta a gazdasági fejletlenség, a háborús évek és az újjáépítés konkrét történelmi körülményei, a termelés és a fogyasztás alacsony színvonala, a kialakult gazdasági struktúra, az irányítás technikájának a kidolgozatlansága, a szakemberek hiánya.* Ezek mind olyan jelenségek, amelyektől nem lehet elkülönülten kezelni a kapitalizmus kritikájaként megfogalmazott axiómák megvalósíthatóságát.

Az erőforrások kihasználásának társadalmi szintű megszervezése. Az első axióma — a partikuláris irányzatokkal szemben — az erőforrások központosításának, „társadalmi" kezelésének a magasabbrendűségét nyilvánította ki. Az erőforrások felhasználása azonban nem függetleníthető a termelőerők fejlettségi szintjétől. A fejletlen, eredendően széttagolt, részben még „kapitalizmus előtti" termelőerők számára a társadalmasítás sok esetben nem volt reális forma. A társadalom mint társadalom a szóban forgó országokban nyilvánvalóan nem vehette kézbe a termelőerők irányítását, s ebből fakadóan *a társadalmasítás szinte szükségszerűen torzult túlzott központosítássá.* Ilyen irányban hatott a provinciális széthúzó erőkkel szembeni harc is, aminek következtében a *gazdasági igazgatás területi tagolásának a szempontja határozottan alárendelődött az ágazati elvű szervezésnek.* A *központi irányítás* azonban — éppen az ágazati érdekek nyomására — mégis *megosztott,* ide-oda hajló *irányítássá vált.*

A túlközpontosítás nemcsak a központi irányítás sok esetben tévesnek bizonyult döntései, átlátóképességének korlátozottsága és ágazati megosztottsága miatt rontotta a társadalmi hatékonyságot, hanem elsősorban a többi gazdasági alany kezdeményezőképességének, aktivitásának a kikapcsolása miatt. Emellett a bürokratikus

központosítás, a „mindenbe beleszólunk" magatartás gyakran járt együtt a nehéz kérdésekben való döntések elodázásával, a felelősség elhomályosításával. *A megosztott irányítóapparátusban ugyanis mindig van lehetőség a súlyos döntések felfelé, és a velük járó következmények lefelé való áthárítására.* Igazából azt sem lehet megítélni, ki az, aki „áthárít", mert egy-egy döntésnek nincs jól körülhatárolható alanya. *Senki sem dönt, és mindenki dönt!*

Az egy (bár belül megosztott) döntési centrumnak eleve társadalmi jelleget tulajdonító doktrínából, az állami érdekek feltétel nélküli „elsőbbségének" az elvéből következően nem alakult ki a központi döntések demokratikus ellenőrzése, és ezzel szoros összefüggésben a döntési alternatívák gyakorlata sem. A fontos döntések (és indokaik) nem kapták meg a szükséges nyilvánosságot. A központi gazdaságirányítási szervek erősen hierarchikus, nem feladatorientált, bürokratikus vonásokat mutató szervezetekké „fejlődtek". A gazdaságirányításon belül személyi függőség alakult ki, amely — a maga részéről — megint csak gátolta, akadályozta a tárgyszerű döntéseket. Mindez azt eredményezte, hogy az *állami tulajdon klasszikus* típusú központosított működtetése — az egyéntől és természetes közösségeiktől messze távolodva — csak erős (és többszörös) közvetítettséggel érvényesítette a társadalmi érdekeket.

A tudatos társadalmi szabályozás és annak korlátai. A központi irányítás klasszikus rendszerének fontos ideológiai kiindulópontja volt a piaci spontaneitással szembeállított tudatos társadalmi cselekvés. A tudatosság kritériuma — a korabeli elképzelések szerint — a gazdaságnak az újratermelés minden fő mozzanatát részletekbe menően meghatározó terv alapján végbemenő fejlődése.

A *tudatos irányítás első feltétele* azonban *az, hogy az irányítók megfelelő információkkal rendelkezzenek a gazdaságról,* betekinthessenek a vállalatok „vegykonyhájába". Ez a feltétel azonban csak nagyon korlátozottan teljesült. Az alapadatok szolgáltatóinak érdeke volt, hogy lehetőségeiket, tartalékaikat a valóságosnál kisebbnek, az igények rájuk nehezedő nyomását, nehézségeiket pedig a valóságosnál nagyobbnak tüntessék fel. Az *információk szándékos torzítása* nemcsak az alá- és fölérendeltségi viszonyban volt megfigyelhető, hanem a mellérendelt kapcsolatban is. A trösztön belüli vállalatok vagy az ágazatok egymás rovására igyekeztek előnyökhöz jutni, ezt az általuk szolgáltatott adatok torzítása révén is elérték.

A tudatos torzításon kívül csökkentette az adatok értékét az, hogy ezek — a „manipulált" árrendszerek és a különféle támogatások, dotációk miatt — már eleve nem sokat árultak el a valós folyamatokról.

Az *információk tömege és burjánzása* ugyancsak akadályozta a kellő áttekintést, különösen, ha tekintetbe vesszük az információfeldolgozás — erre az időszakra jellemző — primitív technikáját. Az *„információk szűrése"* szintén gyengítette a központi irányítás megalapozottságát. A szűrési folyamatok révén az alsó szinttől elinduló — nagyjából reális — jelzések az egymást követő szinteken „finomodtak". A *szépítés,* a problémák elkenése a különböző szintű irányítók önigazolásának bevett módszerévé lett. *A központi szervek maguk is rontották az információk valódi-*

ságát azzal, hogy nem akarták „meghallani" a negatív tartalmú információkat, vagy — ha már nem lehetett nem meghallani — azok az informátorokra „ütöttek vissza" (a rossz hírt hozó követ „kivégzésének" az esete). Ha hibásak voltak a központi döntések, ezért is a végrehajtókat hibáztatták. „A tervezés hierarchikus rendszerében a felső szintű döntéshozó igazi információt vár, de még inkább jó információt. Az pedig nem más, mint ami megerősíti koncepciójának a helyességét."[61]

A tudatosság kialakulását korlátozta a *„tanulás cselekvés révén"* („learning by doing") módszer *gyengesége az irányítási folyamatokban.* A hibákból való tanulást, a „menet közben" szerzett tapasztalatok megfelelő értékelését gátolta, hogy a hibás irányítási döntéseknek ritkán volt személyes konzekvenciájuk. Ilyen körülmények között az irányítás résztvevői sem más kárán, sem a sajátjukon nem tanulhattak, a hibás és a helyes döntések között elmosódtak a határok.

A központi irányítás tudatosságán — tekintetbe véve — az irányítás bonyolultságát — ténylegesen az irányítás tudományos alátámasztását kell értenünk. Ez a tézis elvben általánosan elfogadott volt a centralizált állami irányítás kialakításának vezérvonalaként is. *A gyakorlatban azonban ebben az időszakban az irányítás tudományos megalapozását a járatlan út, a tapasztalatok hiánya, valamint a közgazdaságtudomány és a tervezés bizonytalan alapokon nyugvó, ellentmondásos viszonya akadályozta.*[62] Az alkotó tudományos munka feltételei nehezen bontakoztak ki, s a gyakorlat nem tudta vagy nem akarta tiszteletben tartani a már feltárt, érvényes összefüggéseket sem. „Tudományosságról nehéz beszélni ott, ahol az egyes gazdaságtörténeti periódusok tele voltak objektíve nem szükséges machiavellista fordulatokkal, és a racionális gazdálkodás normáinak (történelmi okokból — *H. B.*) szükségszerű »felfüggesztése« is sok önkényes és érthetetlen döntéssel párosult."[63]

A tudatosság alacsony foka számos jelenségben megnyilvánult, így a többi között a következőkben:

— *Ötletszerű elhatározások* keresztülvitele a társadalmi-gazdasági következmények előzetes számbavétele nélkül.

— A *váratlan hatások állandósulása* a valósággal való folyamatos szembekerülés miatt.

— A tervezés-irányítás *inkonisztenciája.* (A „nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal" esete.)

— A *tervezés módszereinek a fejletlensége,* tecImikai hátterének hiányosságai, és a tervezés bürokratizálódása, az önálló helyi tervezés és irányítás hiánya.

[61] *Zvislak, A. A.:* A system-oriented approach to planing. Oeconomica Polona, 1979. 4. sz. 405—432. old.

[62] A lenini felkiáltójel többé-kevésbé mindig időszerű marad: „...irányítani hozzáértés nélkül, irányítani alapos tudás nélkül, az irányítás tudományának ismerete nélkül? Nevetséges!" Lenin Összes Művei. 40. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 209. old.

[63] *Bognár József:* Varga István életműve és emberi egyénisége. (Bevezető tanulmány.) Lásd *Varga István:* Tervezés, mechanizmus, pénzügyek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 25. old.

— A gazdaságról kialakított ideologikus tudat fennmaradása az ellentmondó tények ellenére: *saját viszonyaink „nem ismerete", illúziók.*

Ex ante szabályozás. A központi irányítás lényegi, axiomatikus vonásaként szokták emlegetni annak ex ante jellegét, szemben a piaci szabályozás ex post jellegével. Formálisan a központi szabályozás valóban mindenképpen ex ante jellegű, hiszen a döntések megelőzik azokat a makrogazdasági eredményeket, amelyekre vonatkoznak. *Tartalmilag azonban az ilyen megelőző döntések is lehetnek egy korábbi intézkedés szükségszerű utólagos korrekciói.* A korrekciós folyamatok önmagukban természetesen nem minősítik a gazdaságirányítási rendszert, hiszen a kiigazítási képesség éppenséggel a rendszer egészséges fejlődésének a fokmérője is lehet. Mindazonáltal *ex ante szabályozással semmiképpen sem jellemezhető a centralizált irányítás rendszere.* Ennek ellentmond a többi között a hosszú távú tervezésnek (az egészen a legutóbbi időkig) meglevő hiánya. Az irányítás sokáig az *éves* (sőt negyedéves) népgazdasági terv alapján folyt, márpedig az éves (sőt az ötéves) *tervek is csak meglehetősen kis szabadságfokkal rendelkeznek, a már lezajlott folyamatok következményeihez alkalmazkodnak.* A spontán jelenségek méreteiről tanúskodott továbbá az is, hogy egyes vállalatok tervmutatóit évente sokszor és alaposan meg kellett változtatni. A *döntések túlnyomó többsége tehát ebben a rendszerben is lényegileg az „ex post" döntések kategóriájába tartozott.*

A naturális összehangolás. Ha az eddig tárgyalt előfeltevéseket a gyakorlat csak igen kevéssé igazolta is, más a helyzet a következő axiómával: a naturális összehangolást a szocialista központi irányítás lényegében megvalósította, miután többékevésbé eljelentéktelenítette az árak aktív szerepét. Minthogy a szükségletek gazdasági „zsürizését" a tervezés passzív eszközévé lett ármechanizmus nem oldhatta meg, ezt a feladatot is a gazdaságirányítás központ intézményeinek kellett magukra vállalniuk. A szükségletek naturális formában bizonyos értelemben „mérlegeletlenül" (illetve nem gazdaságilag mérlegelve) kerültek szembe a termeléssel. Ezzel függ össze az, hogy részben a fogyasztás, de még inkább a termelőfogyasztásban a ráfordításokkal, áldozatokkal összhangba nem hozható, teljesítményekkel alá nem támasztható szükségletek is tényleges szükségletnek tűntek (ugyanakkor nagyon is lényeges szükségletek tartósan kielégítetlenek maradtak).

Melyek voltak a központi „zsürizés" szempontjai? Milyen alapon sorolódott ebben az irányítási rendszerben egy szükséglet előbbre vagy hátrább? A szelekciós szempontok a következők:

— A *tűzoltás.* (Első helyre kerülnek a kielégítetlenség következményeinek valamely kritikus értékét elérő szükségletek.)

— Az *érdekképviselet hatásossága.*[64] (Háttérbe szorultak a kis, nem szervezett csoportok még oly égető szükségletei a szervezett csoportokéival szemben.)

[64] "A különböző társadalmi csoportok által a szükségleteik kielégítéséért folytatott versenyben érvényesülő „természettörvények" veszélyeztetik a szocializmusban preferált társadalmi értékeket, és privilegizált helyzetbe hozhatják az erősebb tárgyalási, alkudozási pozícióban levő csoportokat". *Winicjuz Narojek:* I. m. 271. old.

— A *személyes kapcsolatok*

— A *„hüvelykujj-szabály"* (mindenki kapjon ugyanannyit mint eddig, abból nem lehet baj).

— A *mai szükségletek előnyben részesítése a jövő megalapozását segítő szükségletekkel szemben.* „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok."

— A *termelési rendeltetés* (a termelés — az aranytojást tojó tyúk analógiája alapján — rendszerint elsőbbséget élvez a „nem termelő" szükségletekkel szemben).

Nehéz lenne megítélni, hogy a naturális összehangolás központi mechanizmusa vagy az ármechanizmus „visz-e be" nagyobb közvetettséget a termelés és a szükségletek viszonyába. Az azonban csaknem bizonyos, hogy a *termelés és a szükségletek közötti rés „kitöltésére" hatásosabban serkent az ármechanizmus, mint a központi irányítás.*

A gazdasági egyenlősítés. Az irányítási rendszer kiépítését megalapozó ideológiának, az egyik legszilárdabb sarkköve a piac differenciáló tendenciáival szembe állított egyenlősítés volt. A *szocialista forradalom* első lépésként *megszüntette* a korábbi jelentős — a *kizsákmányolásra épülő* gazdasági rendszerből fakadó — *társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezen kívül* a kiépülő rendszer — a piaci mechanizmust kikapcsolva — bizonyos vetületben *korlátozta az újabb társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek kitermelődését.* Összeszűkültek a jövedelmi sávok a munkahelyi kollektívákon belül, a különböző szakmai csoportok között, a vezetők és vezetettek között, a szakképzett és a szakképzetlen dolgozók között egyaránt. A *jövedelemkülönbségek összeszűkülésében* nagy szerepet játszottak a centralizált irányítási rendszerrel párhuzamosan bevezetett *társadalmi juttatások.* A *vállalatok között* is nagyfokú *jövedelemkiegyenlítődés* ment végbe: a *dotációk, a támogatások és az adóztatás* mechanizmusainak köszönhetően.

A centralizált irányítás sem volt képes azonban mindenütt és a maga teljességében felszámolni egyes nagyobb történelmi egyenlőtlenségeket.[65] Ugyanakkor ez a mechanizmus a nivellálás fő tendenciái mellett újfajta — és egyáltalán nem jelentéktelen — különbségeket is kitermelt a társadalom tagjai (de bizonyos értelemben a vállalatok) között. Ezeket *pozíciókülönbségeknek* is lehetne nevezni. A döntések és az anyagi erőforrások erős centralizálása egy kis csoportot az „adományozó" helyzetébe hoz, míg a társadalom többi tagjának alig van beleszólása a saját maga által megtermelt javak felhasználásába. (Ugyanez vonatkozik a vállalatokra is, amelyek „ajándékként" kapják vissza az általuk létrehozott erőforrásokat anélkül, hogy azok központi elosztásába intézményes beleszólási joguk lenne.)

A társadalom tagjainak jövedelme nem feltétlenül arányos teljesítményeikkel, s léthelyzetükben keresetüknél is jóval nagyobb különbségeket alakít ki pozíciójuk. A po-

[65] Ez különösen a nagy kiterjedésű és heterogén részeket összefogó országokban lehet jelentős és egyben lényeges feszültségek forrása. Ráadásul a különbségeknek (amelyek egyébként csökkenő mértékűek) — szemben a piac által kitermelt különbségekkel — semmilyen pozitív ösztönző hatásuk nincs.

zíció teszi lehetővé a társadalom egyes tagjai számára a saját viszonyaik alakítását, mások ellenőrzését, és a rendelkezést az anyagi erőforrásokkal. Emellett a pozíció személyes anyagi előnyöket is nyújthat a pozícióban levők számára. Mindezek ellenére az így kialakuló társadalmi-gazdasági különbségek csak részben vezethetők vissza a központi irányítási rendszerre. A különbségek fennmaradásában nem kis szerepe van a szóban forgó országok történelmi adottságainak, hagyományainak és a demokratikus polgári fejlődés befejezetlenségének, csökevényes voltának is.

Egyenletes fejlődés — stabilitás. A szigorúan centralizált irányítás jegyében kiépülő gazdasági rendszert gyakran állították úgy szembe a piaci gazdálkodással, mint stabil, ciklus- és válságmentes fejlődést elérő rendszert. Korán bebizonyosodott azonban, hogy ez a különbségtétel inkább csak illúzió, semmint a tényleges folyamatok tükrözése.[66]

Érthető okokból a „rendezettség", a válságmentesség nem lehetett az éppen csak kiformálódó szocialista gazdaságok sajátossága. Az elmaradottság leküzdésének követelményéből adódóan gyors a gazdasági növekedés, a társadalmi szerkezet átalakítása, az ugrásszerűen megnövekedett társadalmi mobilitás, a végbement iparosítás stb. elkerülhetetlenné tette a kisebb-nagyobb válságokat. Szükségszerűen alakultak ki feszültséggócok a gazdaságban (esetenként súlyos politikai következményekkel). Ebben még semmi szokatlan sincs, hiszen *e jelenségek minden forrongásban* levő, még kialakulatlan formáció szükségszerű velejárói. Disszonanciát az a mód okozott, ahogyan a tudatosság érvényesítésére hivatott központi irányítás kezelte ezeket a nehézségeket.

A kriziseket igyekezett bagatellizálni, és szubjektív hibákra visszavezetni. Ennek következtében e korszakban nem alakulhatott ki normális „válságkezelő technológia".

A stabilizáló politikák egyik jellegzetes válfaja volt a „stabilitás bármi áron". Legkézenfekvőbb példája ennek a stabil árak rendszere. A vásárlóerő-csökkenéseket ebben a korszakban az árak változatlanul tartásával igyekeztek meg nem történtté tenni. A pénz viszonylagos vásárlóereje ilyenkor formálisan szilárd maradt, a termékeket ugyanannyiért lehetett volna megvásárolni, mint korábban, csak éppen a vevők nem jutottak hozzá sok mindenhez, amire szükségük volt. Megrendült a pénz abszolút vásárlóereje. De gyakran hasonlóan „simították el" a munkaerő-felesleget, a túlméretezett adminisztrációt és számos más problematikus jelenséget. *E látszatstabilitás legnagyobb baja talán nem is az, hogy a fenntartáshoz szükséges erőfeszítések nem álltak arányban az eredményekkel, hanem az, hogy — lehetővé téve a krízishelyzetek megoldásának az elodázását — a feszültségek felhalmozódásához vezetett. A direkt jellegű központi irányítás (és az általa vezérelt gazdaság) instabilitásának az egyik okát éppen túlzott mértékű stabilitásra törekvésében, illetve (látszat) stabilitásában kereshetjük.*

[66] Feldman, G. A. szovjet közgazdász már a 20-as évek végén, Varga István nálunk a 60-as évek elején kimutatta a beruházási ciklusok létezését.

Mennyire helyettesítette a centralizált irányítás a „legyengített" piaci mechanizmust?

Az eddigiekből is látható, hogy bár a központi irányítás kialakult rendszerének néhány fontos kérdésben sikerült „felülmúlni" az elméletileg elvetett, illetve alacsonyabb rendűnek minősített piaci mechanizmust, de sok újabb ellentmondás árán. Ezen kívül az is kiderült: ha világosan látjuk egy történelmi-gazdasági rendszer hibáit, az még nem biztosítja automatikusan és mindenben, hogy — az ellenkező paraméterekkel jellemezhető rendszert kiépítve — kedvezőbb pályára jutunk.

A piac betegségeinek kiküszöbölésére ajánlott gyógymód olykor nem kevésbé veszélyes mellékhatásokkal jár, mint a maga a betegség.[67] A piaci mechanizmus visszaszorítása és legyengítése — hibáinak kiiktatásán túl — ugyanis funkcióinak a kiiktatását jelentette, ezek pótlásáról a központi irányításnak kellett gondoskodnia.

Kíséreljük meg összegezni, hogy mennyire sikerült ez!

— A munkaráfordítások társadalmi elismertetése — a központilag megszabott árak és jövedelmek rendszerében — igencsak nehéz. A különböző szempontok szerint eltérített árak — és hatásukra természetesen az eltéríteni nem szándékozott árak is — tartósan messze estek a ráfordításoktól. A szinte áttekinthetetlen eltérítések kuszasága nemcsak a vállalatok kalkulációit zavarta meg, hanem a központi kalkulációt is. Nem volt egységes maguknak a ráfordításoknak az értelmezése sem. Sohasem lehetett tudni: vajon a termékben megtestesült és a társadalmi elismertség rangjára emelt ráfordítás „az egyéni ráfordítás+normatív nyereség"-nek felel-e meg, vagy „normatív (ágazati átlagos) ráfordítás+normatív nyereség", illetve a „határráfordítás+normatív nyereség"-e a jelentése. A társadalmi ráfordítások elismertetésének önkényessége súlyos gazdasági bajokhoz vezetett. A mezőgazdasági árak például ebben az időben általában nyomottak, mélyen „alulértékeltek" jórészt emiatt állandósultak az élelmiszer-ellátási nehézségek. A többi termelőágban az egyéni költségek minden további nélküli társadalmi elismerése pazarló költséggazdálkodást eredményezett.

— Nem volt sokkal jobb a helyzet az egyensúlyteremtés szempontjából sem. Az adminisztratív jellegű naturális összehangolás (még a tervmódosítások rutinszerű gyakorlatával együtt sem) volt képes egyenértékűen pótolni az ármechanizmus finomabb összehangolási impulzusait. *Egészében a részpiacokon és szektorálisan is inkább az egyensúlytalanság, semmint az egyensúly volt a jellemző ebben az időszakban.*

[67] „... amennyiben a pénzforma alól és a piac hatóköréből kivont tényezők szélesebb tartományra terjednek ki, mint ami szociálpolitikailag szükséges volna, akkor a közvetlen elosztás különféle alkalmazott módjai előbb-utóbb a gazdaságban és a nem anyagi szférában egyaránt nagy kilengésű egyenlőtlenségeket idéznek elő és tartanak fenn. Ráadásul jóval rejtettebb és ellenőrizhetetlenebb formákban, mint ahogyan gazdasági alapra helyezve ilyenek nyíltan előállnának." *Szabó Kálmán:* A marxi gazdaságelmélet és gazdaságpolitikánk (Marx és a jelenkor). Kossuth Könyvkiadó—Akadémiai Kiadó, 1983. 66—67. old.

— *Mivel a piac nem ösztönzött a technikai fejlődésre, a központi irányításnak kellett volna ezt megtennie.* Az erők koncentrálása, amelyre a szigorúan centralizált irányítás rendszerében jó adottságok voltak, bizonyos területeken kedvező feltételeket nyújtott a technikai fejlesztésre. A gazdaság „légköre" azonban több ok miatt sem kedvezett a műszaki előrelépésnek. Elsősorban azért, mert a *növekedési hajsza, a mennyiségi szemlélet* sok tekintetben ellentmond a műszaki fejlesztésnek, amely eleve „minőségi" elem.

— A *hüvelykujj-szabály és az ún. bázisszemlélet*[68] szintén akadályozza a technikai előrelépést, ezekben ugyanis a „múlt felé fordulás" dominál. A *helyi kezdeményezések visszaszorítása* energiákat vont el a műszaki fejlődéstől. Az állandó túlkereslet, az általános hiány nem ösztökélte a termelőket jobb, korszerűbb, műszakilag magasabb színvonalú termékek produkálására. A találmánytól az alkalmazásig vezető út rengeteg „hivatalos buktatója", ugyancsak hátráltatta az innovációkat. Ennek egyik gátja gyakorta magában a nagyvállalat szervezetben rejlik, amely annyiban „technikaellenes" hatású, hogy kikapcsolja a műszaki fejlődés egyik legfontosabb hatóerejét, a versenyt.

— Csaknem ugyanazon tényezők, amelyek a technikai fejlődést visszafogták, játszottak közre abban is, hogy a *termékek használati értéke, minősége az adott gazdálkodási rendszerben háttérbe szorult.* Az árakban csak nehezen vagy egyáltalán nem lehetett érvényesíteni a jobb minőséget, a költségszámítási sémák is teljesen függetlenné váltak a minőségtől. Az aprólékos központi szabályozás nyilvánvalóan jobban kézben tartotta a könnyebben áttekinthető mennyiségi teljesítést, mint a minőségi teljesítés nehezebben megítélhető jelenségeit.

— A kialakult irányítási rendszer nem pótolta a piac teljesítményre ösztönző és egyensúlyi funkcióját sem. Igaz, ez nem is volt a célja. *A jövedelmek nem ott halmozódtak fel, ahol azokra a — kereslet-kínálat egyensúlya szempontjából — a legnagyobb szükség lett volna.* A központ fenntartotta magának azt a jogot, hogy a jövedelemképződést a maga gazdaságfejlesztési, strukturális elképzelései szerint alakítsa. *A teljesítmények és a jövedelmek* — piacgazdaságokban meglevő — *kapcsolata is fellazult.* A nagyobb jövedelem mögött egyáltalán nem szükségképpen volt nagyobb teljesítmény. Ezért nem tekinthető véletlennek a központi irányítást érintő azon kritika, hogy az — az egyensúlyi feltételekhez és a vállalati teljesítményekhez nem igazodó, önkényes jövedelemújraelosztással — korlátozza a népgazdasági szintű racionalitás érvényesülését.

— *A direkt irányítási mechanizmus nem ösztönöz kielégítően a takarékosságra sem.* Ez összefügg a költséggazdálkodás gyengeségeivel, a költségekre arányosan rárakódó nyereséggel, a minőség iránti érzéketlenséggel és a hiányjelenségekkel. A költségek „feltétel nélküli" elismerése, a költségarányos nyereségképződés a többi között érdekeltté teszi a vállalatokat az anyagfelhasználás növelésében. Minél nagyobbak az

[68] A bázisszemlélet azt jelenti, hogy — más objektív tájékozódási pont híján — az irányítók mindig a megelőző évből, a „hogy csináltuk eddig" gondolatából indulnak ki.

anyagköltségek, annál nagyobb a nyereség is. Nemcsak az anyag-, hanem a munkaidő-megtakarítás is problematikus ilyen körülmények között. Az expanziós kényszer és a tartalékolási tendencia egyaránt túlfoglalkoztatást hív életre a vállalatoknál. A felhalmozódó produktív slack túlméretezettsége is veszteségeket okoz.

— Az erőforrások elosztásáról hozott központi döntések gyakorlatilag kiiktatják a felhasználók piaci szelektálását. Nem a „pénzszavazat" dönt, hanem az allokátor; nem az a vállalat juthat beruházáshoz, akinek megvan rá a saját pénze, hanem az, aki „kap". Nem elég, hogy a nyereségérdekeltség nem valódi, hanem néha inkább már nagyobb a „veszteségérdekeltség".[69] „Csak azok a vállalatok remélhetnek kedvezményeket, ...amelyek be tudják bizonyítani, hogy ...központi megsegítésükre van szükség. Azok a vállalatok azonban, amelyek dőre módon teljesen kielégítik a szükségleteket, csak arra számíthatnak, hogy a következő periódusban szigorúbb feltételek közt és állami kedvezmények nélkül fognak dolgozni."[70] A fogyasztók sem kaphatják meg a pénzükért azt, amit szeretnének. Ez érdektelenséget, közömbösséget szül.

A szigorúan centralizált állami irányítás tehát csak részben tudta pótolni a piac kikapcsolt hasznos funkcióit. Megoldási módjai alig néhány kérdésben múlták felül a piaci megoldásokét, több tekintetben elmaradtak mögöttük, számtalan egyéb kellemetlen mellékhatást váltva ki.

A felhalmozódott nehézségek, ellentmondások azonban csak részben írhatók az állami irányítás számlájára. Kialakulásukban igen nagy szerepük van azoknak a történelmi körülményeknek és adottságoknak, amelyek hatása alatt formálódott többékevésbé maga az irányítási rendszer is. Ismét utalni kell arra, hogy a tervgazdálkodás a legtöbb szocialista országban a II. világháborút — a Szovjetunióban pedig a polgárháborút — követő „helyreállítási periódusban" épült ki, amikor ezeknek az országoknak úgyszólván hadigazdálkodást kellett folytatniuk. *Mindez az erők lehető legnagyobb mértékű koncentrálását követelte meg. A helyreállítás azután szinte észrevétlenül csúszott át erőltetett iparosításba.*

A hirtelen megugrott felhalmozás, illetve a fogyasztáskorlátozás, egyaránt megkövetelte a centralizációt, s ugyanakkor alá is támasztotta azt. A visszafogott és alacsony szintű fogyasztás nagymértékben leegyszerűsítette a fogyasztási szerkezetet. A tömeges ellátásra, az alapigényekre orientálódó fogyasztásicikk-termelés így lehetőséget adott az ipar *A* szektorának a (termelésieszköz-termelés) kiterjesztésére.

A kialakult irányítási rendszer eredeti formája fennmaradt a szóban forgó történelmi adottságok túlhaladása (a helyreállítási periódusok lezárása, a mezőgazdaság kollektivizálása, a gyorsított iparosítás szakaszának a befejeződése) után is. A rendszer megcsontosodott jellemző vonásai lényegében az első nagyobb szabású gazda-

[69] *Burgerné Gimes Anna:* Az emberi tényező és érdekeltsége a társadalmi termelőfolyamatban. Közgazdasági Szemle, 1983. 7., 8. sz. 840. old.

[70] *Bródy András:* A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz. 805. old.

sági reformokig rögződtek. Sőt, *a jellemző vonások közül nem kevés* még a 60-as, 70-es években elindított reformok után is fennmaradt, és sok szempontból *az állami irányítás mai szisztémáját is meghatározza.* Erre a helyzetre ráillenek a brechti versek: „Új korszakok nem jönnek egycsapásra. Nagyapám már az újban élt. Unokám még a régiben fog élni."

A központi irányítás rendszerének fejlődése — kiigazítások és reformok

A gazdaságirányítás centralizált rendszere tiszta formában ma már az európai szocialista országok egyikében sem található meg. Bár különböző módon és mértékben, de minden országban megindult az eltávolodás a vázolt irányítási mechanizmustól, számos reformkísérlettel, kisebb-nagyobb feszültségek, sőt társadalmi konfliktusok árán.

Korrekciók a túlcentralizált irányítás rendszerében

A centralizált irányítás kritikus pontjaira a közgazdászok — már szinte kiépülésével egy időben — ráirányították a figyelmet. Az elméleti kritikával párhuzamosan azonban a gyakorlat kritikája is mindjobban érzékelhetővé vált. Így azután a tervgazdálkodás első típusának a tényleges működése sohasem felelt meg teljesen saját — elméletileg körvonalazott — elveinek.

A gazdálkodás mindennapjai korrigálták a központi irányításban megnyilvánuló, a reális helyzetnek ellentmondó elveket, éppen ezáltal biztosították a gazdasági rendszer működőképességét. Ha a gyakorlat tükrében tekintjük át a vizsgált alapelveket, *arra a következtetésre jutunk, hogy mindegyikük megvalósulását korlátozták a rendszerbe bevitt (vagy bentragadt) idegen elemek.* A modell ideológiai premisszái a gyakorlatba való átültetésük során jelentős változásokon mentek keresztül. Az erőforrások — korszakonként és országonként változó — nem kis hányadát decentralizáltan használták fel. Így kivonták őket a központi redisztribúció hatása alól. Kiigazítás jellegű volt a különféle magántulajdonosi formák megtűrése is: az államkapitalista szektortól a „maszekokig", az állami tulajdon kebelén belül folytatott „kvázi-magánvállalkozásoktól" a paraszti magántulajdonig. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel a *feketevállalkozások* jelensége az állami tulajdonon belül. Etikai megítélésük aligha lehet kétséges, gazdasági szempontból viszont a különböző visszaélések, „kenések", fekete tranzakciók, szabálytalanságok sokszor az olajozás szerepét töltik be a csikorgó gépezetben. A korrupció nem egy esetben a legális eljárások rossz funkcionálása vagy alkalmatlansága miatt — azok szerepét pótlandó

került előtérbe.[71] Mindazonáltal a tömegessé váló korrupció bizonyos értelemben a társadalom konkrét intézményrendszerének és a gazdasági működési mechanizmusának a kritikája.

Jóllehet sokszor a korrupcióval fonódik össze, némileg más megítélés alá esik a gazdasági játékszabályok megsértése. Ha a túlcentralizált irányítási rendszerben minden szabályt és utasítást tökéletesen végrehajtanának, a gazdaság működőképtelenné válna. *A gazdaság működőképességéhez tehát úgyszólván hozzátartozott a szabályok kijátszása.* A szabálytalanságok egy része csupán a hiányzó — a gazdaságirányítás által mellőzött — anyagi érdekeltség megteremtését célozta. A vállalkozókedv, a kezdeményezőkészség, a gazdasági tenniakarás is sok esetben paradox módon csak a szocialista szektoron kívül vagy azzal szemben, annak rovására nyerhetett teret. *A bonyolult gazdasági viszonyok nem engedték meg azt, hogy az egy központból való irányítás valaha és valahol is abszolút módon érvényesüljön.* „Néhány kérdést túlzottan részletes jellege miatt egyáltalán nem lehet központi vagy magasaob szintű igazgatási láncszemeknél eldönteni, mindenekelőtt műszaki szempontok miatt ... továbbá, mert létezik az alternatíváknak egy olyan tartománya, amely még a centralizmus legtelhetetlenebb hívei számára is közömbös... A vállalathoz utasítás formájában érkező mutatók nem mindegyike a felettes szerv saját ismeretei alapján alakul ki. A mutatók száma egész egyszerűen túl sok ehhez, mint ahogyan túlságosan sok a tervezésre kötelezett objektumok száma is ... Ilyen viszonyok között az eredményes ellenőrzés ... nem terjedhet ki mindenre, hiszen van valami igazság W. A. Lewis ironikus megjegyzésében: »ha a kormány nem sok feladatot vállal magára, akkor mindnyájan képesek vagyunk azt ellenőrizni, ha azonban mindent magára vállal, még saját magát sem képes ellenőrizni«.[72]

A központi irányítás túltengése már csak azért sem fojthatta el teljesen a vállalati önállóságot, mert ugyanazok a tervfeladatok is sokféleképpen teljesíthetők. A teljesítés módozatai bizonyos értelemben helyettesítési viszonyban vannak egymással, s a „helyettesítést" a vállalat saját belátása szerint, többé-kevésbé szabadon végezheti el.

A gyakorlat korrigálta a kizárólagosan felfogott ex ante szabályozás tételét is. A tervmódosítás, a tervfegyelem megsértése stb. sajátos ex post szabályozásként működött. Maga a gazdaságirányítás ezeket az egyre inkább felismerhető eltéréseket az „elvektől" eleinte a tökéletlen végrehajtás, a nem eléggé hatékony ellenőrzés számlájára írta. *Időre volt szükség annak felismeréséhez, hogy magukkal a gazdasági működési elvekkel van baj.*

[71] Vö. *Rose-Ackerman, S.:* Corruption. A study in political economy. Academic Press, New York, San Francisco, London, 1978.

[72] *Brus, W.:* A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 101—102. old.

Reformfolyamatok

Fokozatosan minden szocialista országban megérlelődött az a meggyőződés, hogy a kialakult (és megmerevedett) túlcentralizált irányítási rendszer nem segíti elő a szocializmus történelmi céljainak a megvalósítását (a társadalom anyagi és szellemi szükségletei dinamikus kielégítését, az ehhez szükséges technikai haladást, és a valóban társadalmi szintű hatékony és racionális gazdálkodást, egyáltalán a kollektív társadalomban rejlő lehetőségek kiaknázását). De világossá vált az is, hogy a *rendszer akadályozza a megfelelő reagálást, a 60-as évektől kezdődően kibontakozó világfejlődési folyamatokra.* Nemcsak az enyhüléssel erősödő munkamegosztás, valamint a hullámzó tőkés gazdasági és katonapolitika, hanem *saját belső fejlődésük miatt is új helyzettel kényszerültek szembenézni a szocialista országok. A növekedés korábban bővében levő forrásai kezdtek kimerülni* — a munkaerőtől kezdve az olcsón kinyerhető nyersanyagokig. Az extenzív növekedés bázisán kiépült, és a mennyiségi szemlélettől átitatott túlcentralizált mechanizmus nem volt képes megfelelni a minőségi, hatékonysági követelményeknek. Márpedig a további dinamikus fejlődés csak a hatékonyság növelésével, a műszaki fejlődés lényeges meggyorsításával és a változó feltételekhez való rugalmas alkalmazkodással tűnt elérhetőnek.[73] Az irányítási rendszer alkalmatlansága azonban még erőteljesebben megmutatkozott az adottságaik miatt jobban nyitott gazdaságoknál — például a magyar gazdaságban —, amelyek a külpiacokon jelentkező minőségi, korszerűségi követelményekbe ütköztek.[74]

Mindezen okok hatására a szocialista országok közgazdászai egyre kevésbé tekintették a kialakult központi irányítást az irányítás egyetlen lehetséges formájának, sőt egyre kevésbé tekintették egyáltalán fenntartható — a fejlődés követelményeinek megfelelő — formának. *Ettől az időtől kezdve valamennyi szocialista országban kibontakozott egy erőteljes (bár korántsem egyenes vonalú) reformfolyamat, amely nemcsak a szocializmus gyakorlati működését formálta fokozatosan*[75] *át, hanem a szocialista gazdaságról alkotott elméleti-ideológiai képünket is.*

A *reform a legtöbb országban nem egyfokozatú volt,* hanem vagy eleve több lépcső-

[73] Évtizedeken át vélték úgy az emberek, hogy többet kell termelni. A legfontosabb az építés volt... Most az lenne a fontos, hogy azt tudjuk mondani: elég volt az építésből. A szovjethatalom 60 éve alatt 1203 új várost építettünk. Az a probléma, hogy ezeket a városokat a lehető leghatékonyabban használjuk fel. Nincs szükség több megművelhető területre. A meglevőket kell hatékonyabban kihasználni. De nem könnyű sok millió ember gondolkodásmódját radikálisan megváltoztatni. *Di Gaetano, D.:* La riforma ha questi padri. Mondo Economico, 1982. december 8. 53—66. old. Nyersfordítás. (Interjú négy vezető szovjet közgazdásszal.)

[74] Tankönyvünk 4. kötetében külön fejezet tárgyalja majd a nyitott gazdaság kérdését.

[75] A reformfolyamatban természetesen vannak fontos mérföldkövek. Ami Csehszlovákia számára 1977, Magyarország és Bulgária számára 1968 (az új gazdasági mechanizmus, illetve a gazdaságirányítás átfogó reformja bevezetésének éve), a Szovjetunió számára 1965, Románia számára 1967.

ben vezették be, vagy inkább reformokról lehet beszélni.[76] Még azokban az országokban is, ahol a kinyilvánított reform valamely konkrét dátumhoz kötődik (például Magyarországon 1968. január 1.-hez) megvolt a fokozatosság, hiszen több kisebb-nagyobb horderejű reformintézkedés előzte meg, illetve követte — több évvel is — a „nagyreformot". A kép az egyes szocialista országokból nézve nem egységes, nemzeti sajátosságaik és fejlődésük egyenlőtlenségei következtében a reformok az egyes országok között nem szinkronizálódtak, a korszerűsítés mértéke és formai jegyei országonként jelentékeny különbségeket mutatnak. A *változások* azonban végső soron *határozottan egyirányban hatnak az ún. indirekt irányítási rendszer kiformálódása felé.*

Ez ad alapot arra, hogy felvázoljuk az előbbi rendszertől típusában gyökeresen eltérő *indirekt irányítás* képét, bemutassuk annak logikáját, noha következetes felépítése mindmáig talán egyetlen országban sem valósult meg. A ténylegesen működő központi irányítási rendszerek (beleértve a magyar és a jugoszláv gazdaságirányítást is) megőrizték magukban a túlcentralizált irányítás zárványait. (Sőt, nem is egyszerűen csak maradványokról van szó!) A legtöbb szocialista országban ma a centralizált és az áru- és pénzviszonyoknak nagyobb teret nyújtó irányítás valamiféle (különböző összetételű) elegyének tekinthető „vegyes" mechanizmus van érvényben. *A tendencia azonban egyértelmű. Valamennyi szocialista országban (Kínát, Kubát is ideértve) a piac szerepének az erősítését és a vállalatok önállóságának a növelését sürgetik.*

A reformok iránya

Az irányítási rendszer reformjának tengelyében mindenütt az erőforrások felhasználásáról hozott döntések decentralizálása áll. Az állami irányítás szerepe ebben a tekintetben alapvetően módosul: az állami szervek nem egyedüli letéteményesei többé a társadalmi erőforrások elosztásának. A vállalatok mind nagyobb mértékben rendelkeznek az általuk működtetett termelőeszközökkel.[77]

A gazdasági fejlődéssel egyre jobban bebizonyosodott a direkt típusú irányítás nehézkessége és alacsony hatásfoka, bár az — az erőfeszítések összpontosításának képessége révén — igen hatékonynak bizonyult a gigantikus méretű problémák megoldásában. A gazdaság ilyen jellegű gondjai is sürgették a vállalatok önállóságának, saját tevékenységük feletti ellenőrzésének a kibontakozását. *A centralizációt az újab-*

[76] A szovjet reformok hullámainak szóló történeti áttekintését lásd *Bljahman, L.:* Dialektyika razvityija osznovnyih zvenyev szocialisztyicseszkovo hozjajsztvennovo mehanizma (1917—1977). Vesztnyik Leningradszkovo Unyiversziteta, 1977. szeptember.

[77] Ebből a szempontból is hangsúlyozni kell a különbségeket az egyes szocialista országok között. A reformjaikkal megcélzott decentralizációs fok is nagyon eltérő, de a decentralizáció ténylegesen elért mértéke talán még ennél is jobban különbözik egymástól.

ban kiformálódó irányítási rendszerben nem tekintik többé a szocializmus viszonyainak egyedüli megfelelő, azokat kizárólagosan magába sűrítő irányítási elvnek, vitathatatlan értéknek, *hanem csupán eszköznek* a gazdaság hatékony működtetése szolgálatában. A reformok kibontakoztatásakor ezért nem a centralizáció erősítése, hanem optimális mértékének a megtalálása a feladat. Közgazdasági kritériumok alapján kísérlik meg meghatározni, hogy mit lehet, mit érdemes központilag eldönteni, megszabni. Egyébként pedig a vállalatnak magának kell döntenie arról, hogy a termelési tényezők mely kombinációjával, mit termeljen és termékeit kinek, milyen áron adja el.

Ez a törekvés a gyakorlatban a vállalati jogkörök kiszélesítésében, önálló elszámolás erősítésében nyilvánul meg. *Mivel az önállóan gazdálkodó vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok természetes formája a piaci kapcsolat, az árucsere,* ezért különböző ütemben és hangsúlyokkal, de valamennyi országban folyik a piaci viszonyok fejlesztése, a piaci kategóriák (ár nyereség, kamat stb.) funkcióinak a kibővítése.

A piac aktivizálása azonban egyáltalán nem teszi feleslegessé a népgazdasági tervet, sem a központi állami irányítás szerepét. *Az állam a reformok hatására „nem vonulhat ki" a gazdaságokból,* hiszen modern társadalmakról van szó, amelyekben önmagában a piaci mechanizmus elvileg sem volna képes összehangolni a gazdasági szereplők tevékenységét.

A piaci mechanizmus nem képes kielégítően megoldani a hosszú távú összehangolást. Nem ösztökél a jövő generáció érdekeinek a figyelembevételére, vagy 20—30—50 éves távlatokban való gondolkodásra, a szociális igazságtalanságok megszüntetésére. Az ilyen jellegű problémáknak a megoldását mindenütt a világon a tervezési rendszer,[78] illetve az állam vállalja magára.

Nem ösztönözhet a piac a fiatal generáció esélyegyenlőségének a megteremtésére sem. Ugyancsak „piacon kívüli" eszközökre van szükség magában a gazdaságban a piac által spontán módon kitermelt jelenségek bizonyos negatív következményeinek (például foglalkoztatási problémák, infláció, területi aránytalanságok) enyhítésére.

Ezért a *reformok központi gondolata nem az állam gazdasági tevékenységének az elsorvasztása, hanem a gazdaságirányítás racionalizálása, az állam és a többi gazdasági szereplő közötti ésszerű munkamegosztás kialakítása.* A reformok olyan gazdasági feltételek megteremtésére, illetve olyan játékszabályok kimunkálására irányulnak, amelyek segítségével feltárulnak az állami irányításban rejlő lehetőségek, és a legkisebbre zsugorodik a „kóros kinövések" veszélye. A KGST-országok közgazdái többségének a véleménye megegyezik abban, hogy fejlettségének jelenlegi stádiumában a szocialista gazdaság adekvát mechanizmusa a tervek alapján működő állami irányítás, és a szabályozott piac valamiféle kombinációja lehet csak. Gyakran azon-

[78] A tervezési rendszert tágan kell értelmezni, nem feltétlenül csak a központi állami tervezés tartozik ide. Ebből a szempontból közömbös az, hogy a hosszú távon megvalósítandó, illetve profitot nem hozó feladatokat az állam, a különféle társadalmi szervezetek vagy éppen a monopóliumok vállalják magukra.

ban megfeledkeznek egy harmadik lehetőségről, az *önkéntes társulásokról.* Pedig ezeket nagy hiba volna figyelmen kívül hagyni. A társadalmi szükséglet kielégítése ma már nem két-, hanem hárompólusú rendszerben képzelhető el. Egyes — ma az államra vagy a piacra háruló — gazdasági feladatok részben a lakosság, illetve a vállalatok önkéntes társulásai révén is megvalósíthatók.[79]

Az állami irányítás rendszere a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában

A gazdaság állami irányításának mechanizmusa a következő elemekből tevődik össze:

a) a gazdaságpolitika a gazdaságirányítás stratégiája;

b) a makrogazdasági tervezési rendszer;

c) a gazdasági szabályozás;

d) a gazdaságirányítás szervezeti és döntési rendszere.

A gazdaságirányítási rendszer nem azonos a gazdasági mechanizmussal, hanem csak része annak. A gazdasági mechanizmus — az irányítás mechanizmusán kívül — magában foglalja a vállalati belső mechanizmusokat és a piaci automatizmusokat is. Vagyis a mechanizmus a gazdaság egészének működési rendszere, a termelőerők és termelési viszonyok mozgásformája.

A gazdaságirányítás előbb említett elemei — valamilyen mértékben és formában — minden modern gazdasági rendszerben, így a centralizált irányítási rendszerben is léteznek. *Az új mozzanat az indirekt irányítási rendszerben alapvetően nem magukban az elemekben, hanem azok sajátos struktúrájában, kölcsönös kapcsolataiban, minőségi jegyeiben keresendő.*

Gazdaságpolitika

A gazdaságpolitika a politika része csakúgy, mint az irányítás minden más (pl. jogi) intézménye a felépítmény elemei közé tartozik. A szocialista viszonyok között azonban, ahol a szűkebb értelemben vett gazdálkodás és a politika szervesen összefonódik, merev szétválasztásuk éppoly hiba volna, mint összemosásuk.

A gazdaságpolitika az új irányítási rendszerben nem maradhat valamiféle irányítócentrum kizárólagos ügye. A gazdaság valamennyi szereplőjének mozgásteret nyújtó, a piacot felélénkítő irányítási tevékenység közben a gazdaságpolitikának a különféle — az intézményesített érdekérvényesítési csatornákon keresztül megnyilvánuló —

[79] Példaként szolgálhatnak erre a legutóbbi időkben a falusi infrastruktúra (út, víz, csatorna stb.) kiépítésére létrehozott társulások, a városszépítő egyesületek stb.

részérdekek integrálásának a funkcióját is el kell látnia. *A gazdaságpolitikának tehát nem autokratikus döntéseket kell hoznia, amelyek „kiküszöbölik", alárendelik maguknak a különböző csoportok részérdekeit, hanem a különféle részérdekek közötti előremutató megegyezést kell megtalálnia.*

A gazdaságpolitika másik új — az előbbivel összefüggő — vonása, e politika *tudományos megalapozásának* igénye. A direkt irányítás időszakában — a viszonylagos elmaradottság körülményei között — meglehetősen kézenfekvő feladatokat (újjáépítés, hadigazdaság kiépítése, iparosítás stb.) kellett a gazdaságpolitikának megfogalmaznia. Amikor már bonyolultabbá váltak a feladatok, s összehasonlíthatatlanul több tényező összhatásaként alakult a gazdasági helyzet, nem lehetett többé az ösztönös felismerésekre hagyatkozni. A különféle társadalmi rétegek, csoportok differenciált érdekeinek figyelembevétele is túlhaladottá teszi az „egyszerű" döntéseket. A dolgok, a jelenségek és a következmények bonyolultsága miatt szükségszerű a tudomány diagnosztikus elemzéseinek és terápikus következtetéseinek a felhasználása e politika kidolgozásában és megvalósításában.

Tervezés az indirekt irányítási rendszerben

A centralizált irányítási rendszertől való elszakadással a tervezés jellege is megváltozik. Elodázhatatlan feladat, hogy a „diszpécser" stílusú, a részletekbe menő összehangolás túlméretezett feladatát vállaló, éves, negyedéves népgazdasági tervezésről, a *hosszú távú*, és csak a makroökonómiai összefüggésekre ügyelő tervezésre térjenek át. *Ennek föltétele azonban egyfelől a vállalatok tervezésének a leválasztása a népgazdasági tervezés köldökzsinórjáról, másfelől az, hogy az összehangolás „aprómunkáját", a mindennapok egyensúlyteremtését elvégezze a piac. Ahhoz, hogy a népgazdasági tervezés az lehessen, ami a lényege: távlatokat nyújtó (demokratikusan kidolgozott) társadalmi cselekvési program, tényleges vállalati önállóságra (és az ehhez kapcsolódó önálló tervezésre), valamint a piac aktivizálására van szükség.*

Minden tervezés — így a népgazdasági tervezés is — két metszetben is vizsgálható, mégpedig

— strukturális és

— praxeológiai oldalról.

A *tervezés strukturális jellemzője* az összhang megteremtése a tervezett rendszer különféle tárgyi és személyi elemei között. A tervezés ebben a szemléletben tehát nem más, mint a termelés és a szükségletek összehangolása, a célok és eszközök egymáshoz igazítása. A piac szabályozóerőinek a felszabadítása azonban lehetővé teszi a hangsúlyeltolódást a tervezés strukturális oldaláról a praxeológiai vetületre. Ez utóbbi lényegét tekintve célkitűzés: célfüggvények felírása és optimalizálása. *A tervezés tehát nem csupán részcélokat, részcselekvéseket fog össze, igazít egymáshoz, hanem új irányt is adhat ezeknek a cselekvéseknek.* Nos éppen erre, vagyis a fejlődés

céljainak, irányainak a körülhatárolására kell egyre inkább koncentrálnia a tervezőknek.

A strukturális és praxeológiai mozzanat jut kifejezésre a tervezési alapelvekben, amelyek együtt, egyszerre érvényesítendő ikerelvekként jelennek meg. Minthogy a tervezés e kritériumait a tervezéstan feladata részletesebben elemezni, a továbbiakban csak röviden foglalkozunk velük.

Az ikerelvek a következők:

a) *A szelektivitás és komplexitás.* A tervezésnek — összehangoló funkciójából következően — komplexnek, átfogónak kell lennie. Egyetlen lényeges terület, jelentős társadalmi csoport, fontos gazdasági folyamat sem rekedhet kívül a tervezés látókörén. A komplexitás teljesebben valósul meg azáltal is, hogy a 60-as évektől kezdve, csaknem valamennyi szocialista országban elkezdődött a társadalmi vagy szociális tervezés. A komplexitás sohasem jelenti azt, hogy minden részterület és részfunkció egyforma fontosságú. Vagyis a tervezés, a fejlesztés szelektív. A szelektivitás és a komplexitás között a tervezőnek egyensúlyt kell tartania.

b) *Megalapozottság és ösztönző jelleg.* A terveknek egyidejűleg kell érvényre jutniuk, kifejezniük a gazdaság objektív feltételrendszerét (erőforrások, adottságok, lehetőségek és korlátok), ugyanakkor aktivizálniuk kell a gazdaság szereplőit a lehetőségek kihasználására, a korlátok áttörésére.[80] A termelőerők növekedésével, az általános társadalmi fejlődéssel nő a társadalmi-gazdasági rendszer szabadságfoka. A *tervezés* tehát *az adottságokat úgy fogja fel, mint kihasználandó, kombinálandó feltételeket, amelyeknek nincs megváltoztathatatlan előjelük.*

c) *A külső és belső konzisztencia.* A makrotervezésben összhangot kell teremteni a különböző szintű, részletességű és eltérő időtávot átfogó tervek között (külső összhang), de a tervezés célrendszerén belül is meg kell teremteni a harmóniát (belső összhang). Az összhang nem zárja ki azt, hogy a tervezés egymásnak — legalábbis formálisan — ellentmondó célokat is kitűzzön. Így pl. a társadalom tagjainak egyenlőségét és differenciálódását, a nagyvállalatok megerősítését és a kisvállalatok életre hívását. Ám a terveknek azonban világos koncepciót kell tartalmazniuk arról, hogy ezek az ellentmondásos törekvések hogyan férnek össze, milyen eszközök révén valósítható meg köztük az összhang, mennyiben korlátozzák egymás érvényesülését stb.

d) *Stabilitás és rugalmasság.* A stabilitás, a kiegyensúlyozott fejlődés önmagában is érték. Az útkeresés szakaszában levő szocialista társadalomtól és gazdaságtól nem várható el, hogy teljesen védett legyen a külső és belső okokból keletkező válságos helyzetekkel, megrázkódtatásokkal szemben. *A stabilitás követelménye ezért mindenekelőtt a konfliktusok megelőzésével, kezelésével, és levezetésének a módjával hozható összefüggésbe.* Ez azt jelenti, hogy a terveknek nemcsak az ideális, harmonikus fejlődést kell leírniuk, hanem konfliktuskezelő „technológiát" is adniuk kell a tár-

[80] Különösen hosszú távra fontos a tervezés mozgósító jellegét, távlatokat nyitó, perspektívákat nyújtó voltát hangsúlyozni. Erre hívja fel a figyelmet *Hoch Róbert:* A hosszú távú tervezésről c. cikkében. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz.

sadalom kezébe. Ezen kívül fel kell tárniuk a fejlődés szükségszerű zökkenőihez és váratlan fordulataihoz való rugalmas alkalmazkodás módjait és lehetőségeit is.

e) *A gazdasági folyamatok naturális és értékvonatkozásainak a figyelembevétele.* Minden gazdasági tény és folyamat szocialista viszonyok között is két vetületben fordul elő: használati érték- és értékvetületben.[81] A tervezés is csak akkor töltheti be feladatát, ha sikerül összehangolnia a használati értékek mozgását. Ezzel egyidejűleg a pénzfolyamatokban, illetve a reálfolyamatok és pénzfolyamatok együttes alakulásában is összhangot kell teremtenie.[82] *Hatékony naturális összhang a szocialista gazdaságban sem jöhet létre a nap mint nap végbemenő értékfolyamatoktól, ösztönző vagy korlátozó értékformák hatásaitól függetlenül.* A naturális egyensúlyt a mögötte húzódó értékviszonyok ismerete nélkül egyszerűen meg sem lehet ítélni.[83] Jelenleg — különösen hosszú távra — az ár- és pénzügyi tervezés igen nagy nehézségekbe ütközik, módszerei még meglehetősen kialakulatlanok.

A gazdasági szabályozás

A centralizált irányítási rendszerben a szabályozás meglehetősen „féloldalas" volt. A gazdaságirányító központ szinte kizárólag a közvetlen szabályozók (tervutasítások) révén igyekezett a vállalati szektor — az egész gazdasági rendszer — működését meghatározni.

A közvetlen szabályozók, amelyek a centralizált irányítás legfontosabb eszközei voltak, a reformokkal jelentősen visszaszorultak. *Hazánkban 1968-ban lényegében teljesen megszüntették a közvetlen szabályozók alapvető formáját, a tervlebontás révén létrejövő tervutasítást* (a mezőgazdaságban ezt egy évtizeddel megelőzte a kötelező beszolgáltatás megszüntetése). Más KGST-országokban csökkentették a mutatók számát, és a naturális mutatók helyett (vagy mellett) *előtérbe helyezték* a vállalat munkáját átfogóbban tükröző *értékmutatókat.*

A vállalatok működését szabályozó inpulzusokat a reformok a pénzbeli normatíváktól (adó, szubvenció stb.), kivált pedig a piactól várták. A vállalati működés paramétereit — az input- és outputkombinációkat; a termelés mennyiségének a meghatározását; a partnerek megválasztását — a reformkoncepciók szerint elsődlegesen a piac jelzéseinek kell befolyásolniuk. A központi gazdaságirányítás „nem szól bele" közvetlenül a vállalatok akcióiba, hanem a piaci feltételek formálásán, a nyereség- és keresetszabályozáson, az adóztatáson keresztül, ezek közvetítésével befolyásolja

[81] A naturális és értékviszonyok szocializmusbeli egységéről és ellentmondásáról, lásd *Szabó Kálmán:* Értéktörvény és arányossági elv napjainkban. Közgazdasági Szemle, 1981. 5. sz.

[82] Ezzel részletesen foglalkoztunk tankönyvünk első kötetében.

[83] Hiába teremtünk például egyensúlyt egy adott évben a külkereskedelmi mérlegben, exporttermékeink áron aluli „kiárusításával" és létfontosságú (itthon csak jóval nagyobb ráfordításokkal termelhető) termékek behozatalának — fejlődésünket veszélyeztető — drasztikus korlátozásával, a mérleg két oldalának egyenlősége mögött itt semmiféle valódi egyensúly nincs.

a vállalati tevékenységet. *A vállalat működésére ható piaci mechanizmusok — tehát maguk is szabályozottak.*

A közvetett szabályozókkal az állam részben éppen a piaci automatizmusokat igyekszik kihasználni, hogy a piac nyelvét alkalmazva közvetítse céljait a gazdasági szervezetekhez és a háztartásokhoz. Energiatakarékosságra úgy is késztethetők a vállalatok és a háztartások, hogy megtiltjuk a gépkocsi-közlekedést bizonyos napokon, de ugyanez a hatás adott esetben „simábban" érhető el a benzinárak felemelésével. „Ellátási felelősség" róható a főváros környéki szövetkezetekre Budapest zöldségellátásáért, és ki lehet erőszakolni, hogy nagyobb területen ültessenek paradicsomot. Viszont semmi sincs erőszak és rábeszélés nem szükséges akkor, ha magasabbra emelik a paradicsom felvásárlási árát.

A közvetített szabályozók[84] bizonyos egyszerűsítéssel két nagy csoportba sorolhatók. Első csoportjuk a piaci szabályozók, ezek közé a következő eszközök tartoznak:

a) árpolitika, árszabályozás, versenyszabályozás;

b) bér-, illetve keresetszabályozás;

c) külgazdasági politika (ezen belül a vámok, árfolyamok szabályozása),

d) hitel- és kamatpolitika.

A másik nagy csoportba tartoznak az ún. fiskális szabályozók. Ide soroljuk a

a) költségvetési és adópolitikát és

b) a vállalati jövedelemszabályozást.

Az elsőként említett szabályozók elsődlegesen a piaci feltételekre hatnak (áru-, munkaerő- és tőkepiac, illetve külpiacokon való fellépés). A pénzügyi szabályozók a vállalatok belső gazdálkodását, kalkulációit befolyásolják. *A két csoportba tartozó elemek között a határvonalak természetesen viszonylagosak.* Ugyanaz az elem az egyik funkciójában ezen, a másik funkciójában azon az oldalon fejti ki hatását. A bér- és keresetszabályozás például egyfelől a munkaerő keresletét és kínálatát befolyásolja, másfelől hatással van a vállalatok gazdasági kalkulációjára is.

Minél általánosabban érvényesülhetnek a piaci szabályozók (minél kevesebb a kivétel, az általánostól való eltérés), annál jobban simulnak azok az indirekt irányítás szerkezetéhez; annál jobban különböznek a szabályozók a direkt utasításoktól. Ugyanez mondható el a pénzügyi szabályozókról is. Ha kevés a kivétel az általános normatívák alól, és ez utóbbiakat folytonosan nem módosítják, akkor képesek e szabályozók megfelelően betölteni funkcióikat. Ellenkező esetben a vállalatok egyszerűen nem képesek alkalmazkodni a szabályozókhoz. A pénzügyi szabályozók is kötelező jellegűek a vállalatok számára, mégis lényegileg különböznek a direkt utasításoktól, mert

— e szabályozók pénzben megadott összegek, paraméterek, amelyek megkímélik

[84] E fejezetben a közvetett szabályozásnak csak a főbb összefüggéseit tárjuk fel. A konkrét megvalósulást kötetünk azon fejezeteiben fejtjük ki részletesebben, ahol magát a szabályozandó jelenséget, szférát tárgyaljuk.

a vállalatokat a naturális gyámkodástól. Az adófajták és adósávok megszabása vagy az amortizációs kulcsok meghatározása — éppen értékjellege miatt — nagyobb mozgásteret hagy a vállalatnak, mintha mennyiségi mutatókat írnának elő számára;

— a szabályozók — ha lényegüknek megfelelően alakítják ki őket — stabilitásukat tekintve is különböznek a direkt utasításoktól, amelyeket mindig a pillanatnyi követelmények alakítanak. (A szabályozók tartósság híján nem szolgálhatnak a racionális kalkuláció alapjául — ilyen esetben tulajdonképpen csak burkolt direkt utasítások);

— a pénzügyi szabályozók mindegyike — ha azonosak a szabályozandó tényezők — lényegében egyformán érvényes minden vállalatra, semmiképpen sem külön-külön vonatkozik az egyes vállalatokra.

A normatív jelleg ugyanakkor nem zárja ki a szelektivitást. Az általános hitelfelvételeknél kedvezményesebb hiteleket lehet és célszerű nyújtani például a gyorsan megtérülő beruházásokra stb.

A szabályozás normativitása vagy megfordítva: a kivételek súlya, kiterjedtsége, nagymértékben függ a gazdaság egyensúlyi helyzetétől. Az egyensúlytalanság destabilizálja a pénzügyi szabályozókat, s hogy ezt megszüntessék, gyakran kénytelenek módosítani a szabályozókat. A pénzügyi szabályozók annál stabilabbak lehetnek; ugyanakkor annál jobban érvényesülhet normativitásuk, minél rugalmasabban működnek a piaci szabályozók. Ha akár az egyensúlytalanság következményeként, akár más okokból elszaporodnak a kivételezések és a szabályozómódosítások, akkor már tulajdonképpen az indirekt szabályozók álruhájába öltöztetett közvetlen utasításokkal történik a központi irányítás, és a gazdaság viseli ennek minden káros következményét.

Az állami irányítás intézményi rendszere

Az állami irányítás működése szempontjából a legkevésbé sem közömbösek azok a szervezetek, amelyek intézményi keretül szolgálnak ezen irányítás számára. Az 1968 utáni évtized hazai fejleményei is megmutatták: a centralizált irányítás negatív vonásaitól való megszabadulás nem haladhat lényegesebben előre, ha változatlan formában megmarad a direkt irányítás vázát alkotó, hierarchikusan felépülő intézményrendszer. A *reformok célul tűzték ki* a központi állami irányítás racionalizálását, a *nehézkes bürokratikus jellegű irányító apparátus korszerűsítését.* Az indirekt rendszer kiépülésével előbb vagy utóbb a szervezeti elrendezésben is új irányzatok mutatkoznak:

— Az irányítási lépcsőfokok számának csökkentése, a felduzzadt irányító apparátusok szűkítése, összevonása.[85]

[85] Példa erre Magyarországon az Ipari Minisztérium létrehozása az ágazati minisztériumok helyett.

— Az ágazati irányító szervek túlsúlyának a megszüntetése és a funkcionális szervek szerepének a megnövekedése.

— A központi irányítás feladatainak szelektálása, a központilag nem jól szabályozható és szabályozást nem igénylő feladatok leválasztása a központi irányításról. Ezek átruházása a helyi önkormányzati szervekre, a társadalmi szervezetekre, magukra a vállalatokra, illetve a termelőkre (s nem utolsósorban a piaci mechanizmusra). Ez utóbbi folyamatok révén erősödnek a vállalatközi kapcsolatok, csökken az ágazati megosztottság, nagyobb súlyra tesz szert az irányítási rendszer felépítésében a regionális-területi elv.

— Eltolódás az irányításon belüli feladatok elosztásában az államhatalmi szervek, a választott testületek javára (a hivatali-igazgatási apparátusok rovására). A demokratikus ellenőrzést szolgáló intézmények szerepének a megerősítése.

— A tulajdonosi irányítás és az államigazgatási jellegű irányítás szétválasztása.[86] Az állam tulajdonosi funkcióinak a gyakorlását szolgáló önálló szervezetek kialakítása. Az új tulajdonosi szervezetnek, a tulajdonosi felügyeletnek a hosszú távon értelmezhető érdekek, a hosszú távú nyereség alapjára helyezése.[87]

Visszarendeződés és nekilendülés. A reformok ellentmondásai és fejlődési lehetőségei

Az indirekt irányítási rendszer — bármennyire objektív szükségszerűség is a létrejötte — nem fejlődik ki zökkenőmentesen. Ellenkezőleg, e fejlődési folyamat során szükségszerűen jelentős ellenerők, ellenható tényezők bontakoznak ki, ezért nem ritkák a megtorpanások és a „visszacsúszások" sem.

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a reformok spirális vonalú fejlődést mutatnak.[88] A „visszarendeződés" makacs ismétlődése alapján megfogalmazható a gondolat, hogy törvényszerűségről, nem pedig véletlen vargabetűkről van szó. Nem lehet puszta véletlen, hogy Jugoszláviában éppúgy, mint Kínában, Magyarországon ugyanúgy, mint Lengyelországban, az indirekt irányítási rendszer következetes formájának *kifejlődését időről időre a direkt módszerekhez való visszatérés*, az adminisztratív centralizációs folyamatok felerősödése *szakítja meg*. E jelenségeket a hazai szakirodalomban *visszarendeződési folyamatoknak* nevezik.

Elemezzük kissé részletesebben a folyamatot a magyar reform példáján! Hazánk-

[86] Ez utóbbi irányzat csak hazánkban érzékelhető erőteljesebben.

[87] Lásd erről részletesebben *Tardos Márton:* Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.

[88] Bródy András hívja fel a figyelmet arra, hogy a reformkövetések, -törekvések ciklikus fejlődést mutatnak. „A növekedés lassulása minden periódusban kiváltja az aggódó, elemző, bíráló és javasló irodalom újabb hullámát." *Bródy András:* A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.

ban a reform — az 1968-as bevezetést követően — két-három évig többé-kevésbé az eredeti elképzeléseknek megfelelően fejlődött. Ebben a — viszonylag harmonikus — fejlődési szakaszban is világosan éreztette hatását két probléma. Az egyik abból származott, hogy a gazdasági élet demokratizálását, a vállalati, helyi és egyéni kezdeményezést zászlajára tűző reformnak nem alakult ki (szerves) kapcsolata a helyi és egyéni kezdeményezéssel. *A reform inkább felülről építkezett lefelé, mintsem megfordítva.* Ezzel függött össze a másik probléma, az, hogy a reformfolyamat megrekedt a vállalatok kapujában.

Az 1968-as magyar reform tapasztalatai alapján megfogalmazható néhány fontos tanulság:

— A gazdaságirányítási rendszer semmilyen — mégoly megérett és ésszerű — továbbfejlesztése sem valósulhat meg következetesen, nem szilárdulhat meg megfelelő tömegtámogatás, valamint a vállalatok kezdeményezései, az egyes társadalmi csoportok progresszív javaslatai nélkül.

— A reformok csak akkor lehetnek sikeresek és állhatnak ellent a visszarendeződési folyamatoknak, ha világos koncepciójuk, ideológiájuk van, amely a gazdaság szereplőiben „anyagi erővé" válhat. Nagy veszélyt jelent a gazdaságirányítás éppen csak megszületett új hajtásaira, ha az ideológia csak késlekedve (és ellentmondásosan) követi a gyakorlat fejlődését.[89]

— *Nagymértékben meghatározhatja a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének a sikerét a reformfolyamattal járó új konfliktusok,* a kedvezőtlen mellékhatások *kezelési módja.* A 68-as reform és az azt követő visszarendeződés egyaránt azt igazolja, hogy nem szabad a szőnyeg alá söpörni az újabb problémákat. (Például az erőteljesebb differenciálódás várható szociális hatásait, a felszabadított árak okozta inflációs veszélyt.) A problémák nyílt felvetése csak javára szolgál a reformnak, elhallgatásuk, majd „váratlan" felszínre kerülésük viszont sokat árthat.

— Amilyen fontos, hogy az újratermelési folyamat a reformlépések miatt ne szenvedjen törést, ugyanolyan lényeges az is, hogy a reform átfogó és következetes legyen. Egyúttal nélkülözhetetlen, hogy időt adjon a gazdaság szereplőinek az új feltételekhez való alkalmazkodásra.

1968-ban a reform bevezetését bizonyos óvatosság jellemezte, ami, ha meggondoljuk, nagyon is indokolt volt. Az új ellentmondásokra, tendenciákra, egyrészt nem volt felkészítve a közvélemény. De a vezetés sem volt mindig képes elválasztani az új folyamatokból objektíve származó új ellentmondásokat, a reform következetlenségéből fakadó problémáktól.

Bátortalan terápiával azonban szükségképpen nem lehetett elégséges javulást elérni a gazdaság „egészségi állapotában". A következetlenség bizonyos értelemben „beépített"

[89] A reform gazdasági ideológiája együtt létezett, összekeveredett a centralizált irányítás legitimáló ideológia és értékrend egyes elemeivel. Nem következett be a szocializmus gazdasági elméletének a megtisztítása az oda nem illő elemektől.

volt. Ezeket a reformidegen, a *reformot korlátozó elemeket nevezték fékeknek.*[90] A fékek természetesen nemcsak a reformot szorgalmazók „önkorlátozásaként" kerültek a kiépülő rendszerbe, hanem a reformot — tájékozatlanságból vagy a saját érdekeik miatt — ellenzők nyomására is.[91] Ez utóbbinak „köszönhető" az is, hogy a fékek fokozatos kiengedése helyett még újabbakat alkalmaztak. Így *alig-alig mutathatta még meg pozitív vonásait az új mechanizmus, amikor már megindult a visszarendeződés.* A kialakult negatív hatásokra való hivatkozással 1971—1972-től kezdetét vette a direkt irányítás egyes elveinek a visszacsempészése. Ez a csendes fordulat „nem az irányítás intézményesített eszközrendszerében, nem a döntési mechanizmus deklarált változásával ment végbe. Úgy jelent meg, mint működő rendszer »vadhajtásainak« a lenyirbálása. Valójában tendenciaváltozás történt. Burkoltan visszaépültek a hierarchikus függőségi viszonyok, majd mind több részterületen nyíltan is megjelent a szakirányító szervektől való közvetlen függés, a vállalatok magatartásában pedig erősödtek a tervutasítás korszakára jellemző vonások. Formailag továbbra is a jövedelmezőségi szempontok szabályozták a vállalatok tevékenységét, s a vállalatok befolyásolásának alapvető eszközei az árak és az általános szabályozók voltak. A *háttérben* viszont *meghatározó szerephez jutottak a vállalatok és az irányító szervek közvetlen kapcsolatai.* A tervutasításos szálak fennmaradása, majd erősödése — különösen a nagyvállalatok esetében — kölcsönös érdekeken alapul. Létrejön és megerősödik egy árnyékmechanizmus rendszer."[92] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

A visszarendeződést erősítő történelmi körülmény volt a 70-es évtized közepén kibontakozó nyersanyagár-robbanás és azzal összefüggő világgazdasági válság. *Válsághelyzetekben* — ezt a tőkés tapasztalatok is bizonyítják — *általában erősödnek* az állami beavatkozási és *centralizációs tendenciák.* A reform visszafogásának és visszafordításának azonban egyáltalán nem ez volt a fő oka, hanem sokkal inkább a reform bevezetésének következetlensége, illetve a nem semlegesített ellenerők megléte (nem ment végbe a reform ellenzőinek nyílt vitákba történő visszaszorítása).

Milyen jelenségekben nyilvánult meg a visszarendeződés?

a) A *központi beruházások arányának a növekedésében* s abban, hogy a kifejezetten vállalati beruházásokra is mind jobban „belenyúltak" a központi szervek.

b) A reform körülményei között a helyüket eleve nehezen találó *nagyvállalatok „külön" kezelésében* (negyvenkilenc ún. kiemelt vállalatot különítettek el, amelyekre tulajdonképpen nem vonatkozott a reform).

c) A *nyílt* és burkolt, *illetve az informális operatív beavatkozások megszaporodásában,* a szabályozók gyakori módosításában.

[90] Vö. *Antal László:* Fejlődés — kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. Gazdaság, 1980. 2. sz.

[91] Ilyen volt mindenekelőtt az a vállalatvezető réteg, amely nagyon jól megtalálta helyét a direkt rendszerben, kifejlesztette „alkudozási technikáit". Ilyen volt továbbá a fix fizetésű alkalmazottak többsége, akik közvetlenül nem részesülhettek a piacon elérhető többletjövedelemből. Ilyen volt az irányító apparátus munkatársainak egy része, akiknek kompetenciáját szűkítette a reform stb.

[92] *Antal László:* I. m. 45. old.

d) A *redisztribúció,* a dotációk-elvonások *súlyának a növekedésében,* a kialakuló jövedelmi és jövedelmezőségi differenciák kompenzálásában.

e) Kialakult a *„szabályozólebontás" gyakorlata.* A szabályozólebontás lényege a szabályozás normativitásának „megcsáklyázása", a kivételek elszaporodása, az egyes vállalatok kivonása az általános szabályok érvényessége alól, s a „testükre igazított" egyedi szabályozás. „Az ajtón kitessékelt tervlebontás a szabályozólebontással az ablakon keresztül visszajött", éspedig sokkal bonyolultabb változatban. Ráadásul feltámadt poraiból az alku jelensége (annak minden ismert negatív következményével együtt), a szabályozóalku formájában. *A szabályozóalku során a vállalatok igyekeznek az általános szabályozást magukra nézve kedvezően „módosítani", kivételes bánásmódot kiharcolni, míg a központi szervek érdeke, hogy szigorúbb szabályozókkal préseljenek ki nagyobb teljesítményt a vállalatokból.*

A visszarendeződési folyamat azokban az országokban is végbement, ahol a reform nem szakított a tervlebontással, s szándéka szerint kisebb teret hagyott a piacnak, mint a magyar reform. Itt még simább volt a visszaút, amely a tervmutatók számának növekedésében,[93] az éppen csak kibontakozó vállalati önállóság megnyirbálásában öltött testet. Ezzel együtt reprodukálódott a mutatók egymás elleni kijátszásának a jelensége.[94]

Mindezek dacára a szocialista országok fejlődésének figyelmes tanulmányozása nem ad okot szkeptikus következtetésekre. Kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni! Ismeretes, hogy Csehszlovákiában 1980-ban, Bulgáriában 1982-ben, a Szovjetunióban 1979-ben, Lengyelországban 1982-ben és hazánkban is 1979-től (folyamatosan) újra előtérbe került az irányítási rendszer továbbfejlesztése. Ezek a törekvések azonban már nem ugyanarról a bázisról indulnak ki, mint a 60-as években bekövetkezett átfogó gazdaságirányítási változások. A magyar reform példája mindenesetre erről tanúskodik. A 70-es évek közepén elindult visszarendeződési tendenciák után 1978-tól — egyes pontokon — az 1968-as reformintézkedésekhez képest is lényeges előrehaladást lehet megállapítani. Ebben az összefüggésben említésre méltók a világpiaci árakhoz igazodó kompetitív árak, továbbá a szervezeti-intézményi rendszer jelentős átrendezése. (Az ágazati minisztériumok megszüntetése a trösztök egy részének „feloszlatása", az új vállalati és vállalkozási formák stb.) Napirenden van a tulajdonosi-szervezeti rendszer reformja. Lehetőségek nyílnak a vállalatok, a helyi önkormány-

[93] „Túlságosan elszaporodtak a tervmutatók. A határozatban az áll, hogy csökkenteni kell a tervmutatók számát. Ennek éppen a fordítottja történt. A mi üzemünkben 10 évvel ezelőtt 18 fő mutató volt, ma számuk 59." Szoversensztvovaty upravlenyije ekonomikoj. Pravda, 1983. március 17. 2. old.

[94] Jól jellemzi a helyzetet egy szovjet vállalati vezető. „Egyszerűen belegabalyodunk a mutatókba. Ma még olyan általános mutatók is forgalomban vannak, amelyek a termelés növekedési üteme meghatározására szolgálnak. Három ilyen mutató van: a globális (áru) termelés, az értékesített termelés és a tiszta termelés. E mutatók nem kapcsolódnak egymáshoz. Nem tudjuk, melyik „istenhez" imádkozzunk. Szoversensztvovaty upravlenyije ekonomikoj. Pravda, 1983. március 17. 2. old.

zatok tulajdonosi szerepvállalásának az erősítésére, a „túlállamosítás" megszüntetésére.

A 80-as évek elején — a lassuló növekedés, a nehezedő külgazdasági feltételek, a belső fejlődéssel bekövetkező feszültségek hatására is — a szocialista országokban ismét napirendre került a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. A KGST legfelsőbb fórumán 1984-ben kinyilvánították a nemzetközi kapcsolatok rugalmasabbá tételének szükségességét is. *A gazdasági mechanizmus fejlesztése alapvetően két dolgon fordul meg:*

— *Mennyire lesznek a változások gyökeresek, az alapokat áthatók,* s terjednek ki a mechanizmus valamennyi elemére.

— *Mennyire lesz a reform valóban mindenki ügyévé,* a gazdaságirányítóké vagy a közgazdász szakértők rétegéé éppúgy, mint a mozgalmi tisztségviselőké vagy a munkásoké. Nem elég tehát az állampolgárok puszta meggyőzése vagy felvilágosítása a reform szükségességéről. Saját tapasztalataik alapján a reformfolyamatok cselekvő részeseivé kell tenni őket, csak ezáltal érhető el lényeges előrehaladás.

4. A költségvetési intézmények gazdálkodása és beilleszkedésük a gazdasági rendszerbe

A gazdaság résztvevőinek bemutatásakor utaltunk arra, hogy bizonyos javak és szolgáltatások előállítását a szocialista állam maga veszi kézbe. Az iskolák, a kórházak, a közhivatalok, a hadsereg stb. állami költségvetési intézmények.[95] Ezek az intézmények állítják elő azokat a javakat, illetve szolgáltatásokat, amelyek valamilyen okból nem hozhatók létre célszerűen vállalati keretekben.

Közjavak, vegyes javak, személyes javak — a költségvetési intézmények sajátosságai

A költségvetési intézmények létezése (első kötetünkben már foglalkoztunk vele) egyáltalán nem a szocialista gazdaság sajátossága. Bizonyos javak és szolgáltatások minden társadalomban közjavak (public goods), és a lakosság ellátása ezekkel az állami intézményeknek feladata. *A közjavak alapvető jellegzetessége, hogy oszthatatlanok, szétválaszthatatlanok, és használatukból senki sem zárható ki.*

A tipikus közjószágra példaként szolgálhat a honvédelem, amely egységes rendszerként működő komplex szolgáltatás, egyes elemei önmagukban nem állnak meg. Erre utal a „szétválaszthatatlan" minősítés. Az is jellemző a honvédelem szolgáltatására, hogy ha egyszer már kiépült, a társadalom egésze veszi igénybe, nem zárható ki belőle egyik állampolgár sem.

A közjavak fő típusai (függetlenül a társadalmi-gazdasági berendezkedéstől) a honvédelem, az igazgatás, a közbiztonság, a környezetvédelem, továbbá a közvetlenül nem termelési célokat szolgáló alapkutatások. Jellegükből következően ezek igénybevétele nem függ az egyes fogyasztó választásától, ezért általában nem is fizettethetők meg az egyénnel. Az e javakat élvező ismeretlen, nem azonosítható, vagy ha igen, akkor az egész társadalmat kell felhasználónak tekinteni. Az oszthatatlan közjavaknak azonban vannak olyan sajátosságaik is, amelyek a javak másik két csoportjára az *egyénileg igénybe vehető* javakra, illetve a (közjavak és az egyénileg igénybe vehető ja-

[95] A társadalmi szervezetek, önkéntes társulások intézményeivel itt nem foglalkozunk.

vak tulajdonságait egyaránt hordozó) *vegyes javakra* is jellemzőek.[96] A közjavakra azonban ezeknél nagyobb mértékben érvényesek. Ilyen jellemzők: a külső gazdasági hatások (externáliák) lényeges szerepe; valamint az igénybe vevők számának növekedésével bizonyos határokon belül (egy főre vetítve) csökkenő költségek.[97] A klasszikus példa erre a világítótorony: ha egyszer felépítették, a ráfordítások attól egyáltalán nem növekednek, hogy több hajó látja hasznukat, egy igénybe vevőre tehát — ha számuk nő — kevesebb költség jut.

A költségvetés intézményeit azonban nem kizárólag az oszthatatlan közjavak, illetve közszolgáltatások céljából tartják fenn. Vannak olyan tevékenységek, amelyek csak *oszthatatlan hálózatok* révén láthatnak el (járványügyi szolgálat, városi csatornahálózat), *igénybevételük* viszont (legalább részben) *osztott formában is lehetséges.* [Azonosíthatók például azok, akiknek a Köjál bizonyos szolgáltatásokat (lakásfertőtlenítést) — nyújt, ám a Köjál működtetése mégsem igen képzelhető el piaci rendszerben, nyereségérdekelt vállalatok formájában.] Ezek a *részben oszthatatlan, részben osztható (vagy vegyes) javak.* A vegyes javakhoz kapcsolódik az ún. *párhuzamos elosztás* rendszere. A párhuzamos elosztás azt jelenti, hogy ugyanazon szolgáltatás vagy jószág (például egészségügyi szolgáltatás, bizonyos típusú oktatás) megszerezhető a piacon és költségvetési intézménytől egyaránt.

Vannak végezetül természetük szerint a *személyes fogyasztást szolgáló javak* (lakás, lakásban felszerelt telefon stb.), *amelyek* — bizonyos körülmények folytán — *mégis az állami költségvetési intézmények közvetítésével kerülnek el a felhasználóhoz.*

Az sem számít kivételes esetnek, hogy bizonyos költségvetési intézmények, amelyek fő rendeltetésük szerint térítésmentes (vagy névleges díjú) szolgáltatásokat, illetve javakat nyújtanak, egyes speciális szolgáltatásaikat mégis áruként értékesítik. (Egyetemek továbbképző tanfolyamaikat „normális" áron értékesítik, kórházak külföldi betegeiknek felszámítják a teljes költséget stb.)

A következőkben a *költségvetési intézmények „tiszta", „absztrakt" típusát vesszük szemügyre.* Eltekintünk a félig-meddig árutermelőnek minősíthető intézményektől (színházak, könyvkiadó vállalatok), illetve a költségvetési intézmények egyes — kivételesen áruformában értékesített — szolgáltatásaitól. A *tipikus költségvetési intézményt* az különbözteti meg a vállalatszerűen gazdálkodó szervezetektől, hogy *szolgáltatásai, termékei átadásakor nem realizál árbevételt, következésképpen kiadásait nem fedezheti a bevételeiből.* A tevékenységhez szükséges pénzösszegeket nem tevékenysége révén szerzi meg, hanem költségvetési kiutalásként kapja, mégpedig rendszerint meghatározott célokra elkülönített „megcímkézett" összegeket. *Ha mégis vannak bevételei vagy megtakarításai, azok felett csak korlátozottan és számos szabály által behatárolt keretek között rendelkezhet. Gazdálkodása tehát meglehetősen kötött.* Hazánkban az utóbbi néhány évben némi elmozdulás, eltávolodás figyelhető meg a költségvetési

[96] A javak osztályozásáról lásd részletesebben *Schmidt Ádám:* A felső szintű tervek összefüggései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 171—178. old.

[97] A fajlagos költségek természetesen csak bizonyos határok között csökkennek.

intézmények eme klasszikus típusától. Minthogy a politikai gazdaságtani elemzés nem egy-két évre és nem is csak a sajátosan magyar viszonyokra orientálódik, megengedhető, hogy mégis e klasszikus típust állítsuk vizsgálódásaink középpontjába. A vállalatnál is annak tiszta típusát elemeztük, holott számos átmenet létezik a vállalat és a költségvetési intézmény között. A modellszerű vizsgálatban az intézményeknél éppen azokat a vonásokat kell kiemelni, amelyek megkülönböztetik azokat a vállalatoktól. Annál is érthetőbb e tipikusan „költségvetési" vonások kiemelése, mert az elmozdulás ezektől nálunk sem olyan mértékű, hogy megkérdőjelezné ezen intézmények gazdálkodásának a bürokratikus kötöttségeit. A továbbiakban tehát, amikor a „költségvetési intézmény" kifejezést használjuk, mindig ezt — a sok évtizedes fejlődés tapasztalatainak az általánosítása révén nyert — intézménytípust tartjuk szem előtt.

Mi tartozik, avagy mi tartozzék a költségvetési intézmények tevékenységi körébe?

Amikor a költségvetési intézményeket vizsgáljuk, tényként kell tudomásul vennünk azt, hogy ez vagy az a szolgáltatás, illetve jószág nem ölt piaci formát, miközben más — esetleg az előbbiekkel rokon vagy azokkal teljesen azonos — szolgáltatások (bölcsődei gondozás, az orvosi ellátás stb.) az áruvilág elemei.

Némelykor az is vitatható, hogy valamely jószág vagy szolgáltatás áru-e vagy sem (gondoljunk a gyógyszerekre, a telefonállomás felszerelésére, az ivóvízre stb.). A határesetek hovatartozásának az eldöntésekor azonban sokkal fontosabb, hogy — adott korszakban — egyáltalán *milyen* szempontoktól, *tényezőktől függően húzódik itt vagy ott a költségvetési intézmények tartományának a határa.* Miért térítésmentes a középiskolai oktatás, miért szervezik költségvetési intézmények kereteiben, ellenben miért kell fizetni a könyvekért, és miért vállalat a könyvkiadó?

A szocialista gazdasági rendszerre való áttéréskor a költségvetési intézményi formában szervezett és térítésmentes javak, szolgáltatások körét az öröklött nemzeti szociálpolitikai hagyományok; az egyenlőségeszmény; valamint a termelőerők, a gazdaság adott fejlettségi állapota határozta meg.

a) A *tradíciók.* A szocialista gazdaság fejlődésének kezdetekor egyszerűen azokat a tevékenységeket, szolgáltatásokat próbálták besorolni a költségvetési intézmények „illetékességi" körébe, amelyeket a munkásosztály — egy vele ellentétes értékű társadalmi osztálytól — a tőkésosztálytól, illetve a tőkés államtól már korábban kiharcolt, vagy ki akart harcolni, amely javakat és szolgáltatásokat tehát sikerült kivonnia (vagy ki akart vonni) a tőkés profittörekvések érvényesülési köréből. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy ezek a szociálpolitikai vívmányok és célok nem alkalmazhatók minden további nélkül olyan gazdasági környezetben, amelyben nem uralkodik, illetve gyakorlatilag nincs kizsákmányoló osztály, nincsenek tehát antagonisztikusan szemben álló érdekű osztályok. Egészen más elbírálást indokol például a

középfokú oktatás térítésmentessége akkor, ha a vagyonok és a jövedelmek tekintetében erősen differenciált tőkés társadalomról van szó. Itt a dolgozóosztályok gyermekei számára a térítésmentesség jelenti a továbbtanulás egyetlen esélyét. Megint más a helyzet akkor, ha — mint napjainkban a szocialista gazdaság körülményei között — a jövedelmek erősen kiegyenlítettek. A tradíciók tehát csak korlátozottan játszhatnak közre a költségvetési intézmények ésszerű határainak a kijelölésében.

b) Az *egyenlőségeszmény*. A szocializmus építésének kezdeti szakaszában a gyakorlat túllépett a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésének helyes törekvésein és — ahogyan Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratokban" a veszélyt előre jelezte — *általános egyenlősdinek, mechanikus, korlátozó egyenlősítés*nek adott teret. Ennek a megnyilvánulási formája volt az a törekvés, hogy bizonyos anyagi javakkal és létfeltételekkel mindenkit — munkájától, igyekezetétől függetlenül — ellássanak. E juttatások azonban a társadalom korlátozott teljesítőképessége miatt nem válhattak általánossá (óvodai, bölcsődei elhelyezés, magas szintű orvosi ellátás, lakás, telefon). Így a nagy társadalmi egyenlőtlenségek megszűntét sok újabb, más természetű — nehezen ellensúlyozható — egyenlőtlenség kialakulása követte. Mindemellett ezek a sokszor már létalapjukat vesztett társadalmi különbségek is tovább „öröklődnek". A fiatal generáció tagjai közül is „ingyenes" lakáshoz juthat az, természetesen csak „öröklés" útján, akinek szülei korábban valamilyen ok miatt ahhoz jutottak. Az ingyenes vagy kvázi-ingyenes felsőoktatáshoz társadalmi számarányuknál jóval nagyobb arányban jutnak hozzá az alkalmazottak, az értelmiségiek, de még a szakmunkások gyermekei is, mint például a segédmunkásoké. Még inkább igaz ez, ha a „minőségi" felsőoktatást, a nagyon keresett pályákat, szakokat tekintjük.

Az ingyenesség csak azon szolgáltatásoknál nem okoz nagyobb társadalmi feszültségeket, amelyekhez valóban mindenki hozzájuthat, és amelyeket igénybe is akar venni (általános iskolai oktatás). De még itt is előfordulhatnak jelentős minőségi különbségek (például az általános iskolák színvonalában, felszereltségében).

c) Mindebből adódik, hogy a *költségvetési intézmények szolgáltatásainak a körét elsősorban az adott terület anyagi-technikai tényezőinek fejlettségéből, valamint a társadalom egészének gazdasági teherbíró képességéből kiindulva lehet és kell ésszerűen megvonni*. Ha mód van arra, hogy bizonyos alapvető szolgáltatással minden rászorultat, minden potenciális igénybe vevőt — lehetőleg kiegyenlített színvonalon — ellássanak, akkor az ingyenességnek kevés negatív mellékhatása lesz. Bizonyos esetekben azonban — a gazdasági feltételek miatt — csak az állampolgárok egy kisebb hányadát láthatjuk el a szóban forgó jósággal vagy szolgáltatással (például lakással, telefonnal); vagy csak egy részük juthat hozzá megfelelő minőségi szinten az adott szolgáltatáshoz (egészségügyi ellátás). Ilyen körülmények között az ingyenesség számos társadalmi feszültség forrásává válik. Ebben a helyzetben alaposan meg kell fontolni az ingyenes szolgáltatás bevezetését.

A nyilvánvaló igazságtalanságoknál és politikai feszültségeknél, amelyeket egyes — inkább a tradíciókon és az irreálisan értelmezett egyenlőségeszményen, semmint a mai körülmények elfogulatlan mérlegelésén nyugvó — „juttatások" differenciáló ha-

tása okoz, sok esetben még ellentmondásosabbak a gazdasági következmények. (Sokszor még annál is problematikusabbak, mint akkor lennének, ha a szolgáltatásokat megfizetnék.) Szűkös helyzetben az „ingyenes juttatások" rendszerében nem mozgósíthatók a rendelkezésre álló erőforrások, amelyekkel e szolgáltatások bővíthetők lennének. Az ingyenesség vagy kvázi-ingyenesség pazarláshoz vezet. A hiányt ezen a területen egyre magasabb szinten termeljük újra, teret adva a spekulációnak, a másodlagos elosztási mechanizmusoknak és az illegális árucserének. A költségvetési intézmények illetékességi körét nem helyes tehát konvenciók vagy erkölcsi megfontolások alapján eldönteni, ehhez nélkülözhetetlenek a társadalmi-gazdasági elemzések, az egyes problémák rendszeres újravizsgálata.

A költségvetési intézmények működését irányító célok

A költségvetési intézmények létét, fejlesztésük és kiterjesztésük szükségességét főként a következő társadalompolitikai, humánus célokkal szokás igazolni:

— a társadalom fennmaradása, fejlődése, biztonsága;

— gondoskodás az új generációk felneveléséről;

— a munkához szükséges készségek és tudás kialakítása, a munkalehetőségek megteremtése;

— a betegségek megelőzése, az egészség védelme és helyreállítása;

— a munkából kiöregedettek, a testi és lelki fogyatékosok életfeltételeinek biztosítása;

— az egyéniség, a személyiség kibontakoztatása;

— a társadalom tagjai létfeltételeinek a javítása.

Ezekben a szokásosan megfogalmazott célokban gazdasági szempontok alig észlelhetők. Holott a gyakorlatból jól tudjuk, hogy e célok teljesítéséhez (teljesülésük hatásfokához) gazdasági feltételek és következmények kapcsolódnak. Az, hogy e célok milyen ütemben és mértékben válthatók valóra, elsősorban a gazdasági növekedéstől és az erre a területre irányítható anyagi és emberi erőforrásoktól függ. Ugyanakkor a költségvetési intézményekben folyó tevékenységek többségének — áttételesen vagy közvetlenül — igen nagy hatása van a gazdasági növekedésre. Ily módon az ezen intézmények működését irányító célok nem gazdasági céljaink ellenében, hanem azokkal egységben érvényesíthetők. Megfordítva: humánus céljaink valóra váltásával a gazdasági ésszerűséget is szolgáljuk. A starthelyzetek kiegyenlítésével, a családi nehézségek intézményes kiküszöbölésével szabadítható fel például a kreativitás, a — különben kárba vesző — alkotó emberi energia, amely a gazdasági fejlődés motorja. Maguknak *e „nem gazdasági" intézményeknek a működtetése is meghatározott gazdasági erőtérben zajlik. Sőt részben gazdasági tevékenységnek tekinthető,*

mivel ezen a területen is a racionális gazdálkodás szabályai szerint kell felhasználni az intézmények rendelkezésére bocsátott eszközöket. Ez indokolja a költségvetési intézmények gazdálkodása fő vonásainak áttekintését.

A költségvetési intézmények gazdálkodásának gondjai

A költségvetési szektor intézményei erősen korlátozott anyagi erőforrásokkal gazdálkodnak, miközben kénytelenek szembenézni a társadalom egyre növekvő igényeivel.

Az erőforrások teljesítményekké és termékekké változtatása a költségvetési intézményekben igen sok speciális problémát okoz. A szolgáltatások megvalósításához szükséges ráfordítások ugyan még viszonylag könnyen meghatározhatók, a szektor kibocsátásának a mérése azonban igencsak problematikus. Hiszen az egyetem vagy a kórház teljesítménye nem mérhető olyan kézenfekvő eszközökkel, mint az árbevétel vagy a nyereség!

Input- vagy outputfinanszírozás?

A kibocsátás egységes mérőszámai hiányában a költségvetési intézmények eszközellátása általában nem a tényleges eredményekhez (output) igazodik, hanem úgynevezett *inputfinanszírozás* formájában megy végbe. Ez a *tevékenységhez szükséges eszközök meghatározásán nyugszik*, független az eredményességtől, az eredményesség minősítését magukra az intézményekre, illetve felügyeleti-ellenőrző szerveikre bízza. A finanszírozás normatívák alapján folyik. Az intézmények kapacitásait csakúgy normatívák határolják körül, mint a folyamatos működésükhöz biztosítandó eszközöket, illetve a munkaerőt.

Az inputfinanszírozás általánosan elterjedt gyakorlatával szemben felvázolható egy másik lehetséges megoldás: *az outputfinanszírozás*[98] modellje, amely a *költségvetési kiutalások nagyságát a végeredménytől teszi függővé*. Ez természetesen feltételezi az output mérését. A mérés eszközéül itt is a pénz kínálkozik. *De ez nem jelenti automatikusan azt, hogy a szolgáltatásokat az igénybe vevővel fizettetik meg.* Egészségügyi példánál maradva a gyógyításért fizethet olyképpen is a páciens, hogy a költségeket a betegbiztosítóra vagy az államra hárítja. Ettől még ő adhatja le „pénzszavazatát" an-

[98] Az output- és az inputmodell összevetését lásd *Gosztonyi György:* A jelenlegi eszköz-, inputfinanszírozásán alapuló egészségügyi mechanizmus néhány diszfunkcionális vonása. Kézirat. Budapest, 1980. E fejezet kidolgozásában más helyeken is támaszkodtunk Gosztonyi György munkáira.

nak érdekében, hogy ezzel értékelje a kapott szolgáltatás minőségét, válogasson a szóba jöhető intézmények között stb.

Az outputmodellnél — legalábbis első megközelítésben — eltekintenek attól, hogy a költségvetési intézményekben folyó munka során felhasznált eszközök mennyiségét számba vegyék. Outputfinanszírozás alapján működik az olyan egészségügyi intézmény, amely például egy adott műtétet meghatározott (szabott) áron végez el. Ezzel szemben a műtét finanszírozója nincs tekintettel arra, hogy a műtét során milyen mennyiségű gyógyszert, vegyszert stb. használtak fel.

Az input-, illetve az outputfinanszírozás döntő választóvonal az intézmények működtetésében. Egyiknek vagy másiknak az alkalmazása gyakorlatilag megszabja a gazdálkodás számos további paraméterét. Az inputmodell működtetéséhez ugyanis szükségszerű a *területi elv.* (Mindenkinek a területileg illetékes körzeti orvoshoz, kórházhoz, iskolához, óvodához kell tartoznia.) Mivel a források meghatározottak, azokat csak feleslegesen apasztanák az intézmények, ha több igénybe vevőt látnának el, mint amennyi hozzájuk tartozik. *Az outputmodell működtetésekor viszont szükségszerű az igénybe vevők áramlása* (a szabad iskola-, óvoda-, orvosválasztás). Ez utóbbi finanszírozási formánál az volna értelmetlen, ha a területi elv dominálna. Ekkor ugyanis az intézmények nem tudnának több igénybe vevőt ellátni, mint amennyi hozzájuk tartozik, s emiatt nem juthatnának nagyobb jövedelemhez. A szocialista országokban általános az inputfinanszírozás. Nem elképzelhetetlen azonban az outputfinanszírozási modell meghonosodása sem. (Lengyelországban például a nyolcvanas évek elejétől folynak ilyen irányú kísérletek.) Elterjedtsége miatt a következőkben az inputfinanszírozást elemezzük.

Az inputfinanszírozás ellentmondásai

— Az inputfinanszírozás rendszerének „beépített" ellentmondása, hogy bizonytalan a költségek és eredmények összevetése. Mivel az eredmények nem válnak megfoghatóvá, a költségvetési intézmények világában a *gazdálkodás elsődleges takarékoskodást jelent.* Ilyen nézőpontból tekintve nem az gazdálkodik jól, aki nagyobb teljesítményt nyújt az adott források mozgósításával, hanem az, aki lefarag a költségekből. (Nyújtson — bizonyos határok között — bármilyen teljesítményt is.)

— Az eredmények mérésének a hiánya meggátolja, hogy az intézmények dolgozóinak a keresete közvetlenül teljesítményüktől függjön.

Akár jól, akár rosszul végzi munkáját az intézményben dolgozó, mindenképpen fix jövedelemhez jut. De az intézmény eszközellátottsága sem függ a teljesítménytől. A kritikus helyzetet tovább bonyolítja az, hogy az igénybe vevők „minőségellenőrzése" sem érvényesülhet, hiszen ingyen kapják a szolgáltatást. Ily módon rendkívül fonák helyzetbe kerül az egyén. Míg a lényegtelen termékekből (lévén vevő) a pénzéért — bizonyos korlátok között — csak azt veszi meg, amit jónak lát, *a leglényegesebb kérdé-*

sekbe (gyermeke oktatása, egészségügyi szolgáltatások) *intézményesített formában nincs beleszólása. Nem követelheti minőségi igényeinek teljesítését, hiszen nem vevő, hanem csak igénybe vevő.* Mivel ezek a minőségi igények mégiscsak léteznek, az intézményeken kívüli csatornákon keresztül (tömegkommunikációs eszközök, politikai fórumok) próbálnak meg időnként érvényre jutni. A jobb minőségű szolgáltatásra irányuló felhasználói igény — nemritkán — fekete vagy szürke juttatások (hálapénz, ajándék) révén, társadalmilag kóros formában nyer kielégítést.

— Az *átlagnormatívák miatt* a költségvetési intézményeknél szükségszerűen *rendszeressé válik az alku.* Az inputrendszer elvileg úgy működik, hogy például a megye lakosságszámának ismeretében meghatározzák: hány belgyógyászati, sebészeti stb. ágyra, hány iskolai vagy óvodai férőhelyre stb. van szükség. Ezek a normatívák azonban szükségszerűen elavulnak. Új tudományos megoldások, új oktatási módszerek tűnnek fel. S ha ezek alkalmazásához másfajta segédeszközökre, eszközökre van szükség, ez a többletigény — legalább egy ideig — nem kerülhet be a normatívába, hiszen az újabb berendezések fogadására, az újabb eljárások megvalósítására az intézmények többsége nem készülhetett fel. Így az, aki az átlagnormatíváktól el akar térni, szükségképpen alkura kényszerül. Az átlagnormatívák paradoxona, hogy szigorú megtartásuk gátolja a fejlődést, meg nem tartásuk viszont — ugyancsak szükségszerűen — együtt jár az alku állandósulásával.

Az alku sok irracionális, szubjektív elemet visz be az eszközöknek az intézmények közötti elosztásába. Előtérbe kerülnek a kapcsolatok az „elosztókkal", a rangok, a beosztások, a társadalmi pozíciók, a presztízsszempontok stb. Az intézmények vezetői a rájuk bízott intézmény munkája hatékony megszervezésének rovására inkább „jó kapcsolataik" megteremtésében, fenntartásában válnak érdekeltté.

— Az alkujelenségek miatt — akárcsak a vállalatoknál — sok esetben itt is a hüvelykujj-szabály érvényesül. *A pénzeszközök összezsugorodására például nem feltétlenül az ésszerű szelekció és átsorolás a válasz, hanem valamennyi feladat ellátásához szükséges eszközök egyidejű csökkentése,* végső soron a feladatmegoldás általános korlátozása. Ilyenkor gyakran előfordul, hogy éppen az újdonság gondjaival birkózó, a progresszív tevékenységi ágak nem jutnak hozzá a fejlődésükhöz szükséges minimális összegekhez. Eközben — a tehetetlenségi nyomaték erejéből következően — tovább pénzelnek felesleges vagy rosszul működő intézményeket.

— A teljesítmények mérésének hiánya szétaprózottságot okoz. Egyetlen funkcióról, munkacsoportról, szolgáltatásnemről stb. sem lehet kimondani, hogy szükségtelen. Nem vizsgálják időről időre, hogy egyiknek vagy másiknak nem változott e fontossága. Ugyanakkor új meg új szükségletek dörömbölnek az ajtón, megállíthatatlanul szaporodnak a funkciók, nő a „szolgáltatások" száma. (Ez a kiadások lefelé való rugalmatlansága.) A kiadásnemek burjánzása ismét csak az egyes feladatokra jutó költségek lefaragására kényszerít. A központ, „az utalványozó szervek" megújuló törekvése a költségek leszorítására nem zárja ki az összes költségkeret folyamatos — helyenként és időnként egyenesen robbanásszerű — növekedését. Ugyanakkor némely területeken, illetve egyes intézményeknél a romló működési és munkafeltételek következ-

tében (lásd a fővárosi kórházakat, a lakásgazdálkodás, némely oktatási intézmény helyzetét az 1970-es évtizedben) e szolgáltatások színvonala stagnál, illetve lassan vagy megtorpanásokkal fejlődik.

— Az intézményes mérés hiánya ellenére persze a szolgáltató szervezetek valahogy mégis „megmérődnek", „értékelődnek". A szolgáltatások valóságos haszna, a fogyasztók vagy a társadalmi igények kielégítésének a színvonala helyett azonban *észrevétlenül a kapacitás vagy a ráfordítás válik az eredmény mérőszámává.*[99] Az oktatásban például a leadott órák számát, a kutatóknál a publikációk számát és terjedelmét tekintik „eredménynek". Ez a *célok és az eszközök felcserélése.*

— A költségvetési intézményeknél — a vállalathoz viszonyítva — korlátozottabb az eszközök kihasználása.[100] Nem kielégíthető az ilyen jellegű intézmények közötti — kooperáció.[101] Az egyes intézmények abban érdekeltek, hogy minél több nagy értékű műszerhez, modern berendezéshez jussanak. Ez az igény természetes, de „beépített" korlátozó mechanizmust, „ellenerőket" is követel, ezek viszont hiányoznak az inputfinanszírozási rendszerből. *Csak adminisztratív korlátok,* normatívák, keretösszegek *állják útját a presztízsberuházásoknak.* Outputfinanszírozásnál ezzel szemben az intézmény bevétele gátat szab az igények „elszabadulásának".

Hogy ne lépjék túl a keretösszegeket, ennek megakadályozása senkinek sem zsebbe vágó érdeke, sem az intézménynek, sem a dolgozónak. Ellenkezőleg, inkább az az érdekük, hogy minél több pénzt szerezzenek a költségvetési szervektől. Az intézmények szakmai felügyeletét ellátó szervek érdeke a szakmai szempont érvényesítése, a terület fontosságának a hangsúlyozása — ha lehet — a pénzügyi megkötésekkel szemben is. A keretek betartása igazán az utalványozóknak sem érdeke, csak puszta kötelességük. Inkább abban érdekeltek, hogy minél több pénzzel rendelkezzenek, semmint abban, hogy az alájuk tartozó egységek igényeit lefaragják.

— Nemcsak az állóeszközökkel, hanem az *anyagokkal, a munkaerővel sem folyik megfelelő gazdálkodás.* A költségvetési intézményekben ritkaságszámba megy például a berendezések akárcsak másfél-két műszakos üzemeltetése. Ez pedig gyorsíthatná a megtérülést, a modernizálást. Hiába szabályozzák az anyagfelhasználást aprólékos normákkal, ha a kibúvók, a kiskapuk keresése más területeken okoz pazarlást. Általánosan jellemző például a segédszemélyzet hiánya. Így ezek munkáját magas kép-

[99] A „Szociálpolitika" címmel 1978-ban a Munkaügyi Minisztérium által kiadott statisztikai összeállítás természetbeni szociális ellátásokat ismertető részének összesen 71 táblázatában egyetlen teljesítményre, hatékonyságra utaló jelzőszám sincs.

[100] Az eszközkihasználást persze nem lehet differenciátlanul kezelni. Az intenzív osztály életmentő készülékeivel szemben nyilvánvalóan nem lehet alkalmazni a minél nagyobb fokú kihasználás követelményét. Az ilyen, nem szabályosan viselkedő berendezések nem szolgálhatnak azonban magyarázatul az eszközkihasználás általánosan alacsony fokára.

[101] Ezzel összefüggésben a következőket olvashatjuk: „A revizori jelentések arra is felhívják a figyelmet, hogy a gépek és berendezések számottevő része használaton kívül van". *Temesi Jánosné:* A költségvetési szervek állóeszköz-állományának alakulása 1965—1975 között. Pénzügyi Szemle, 1975. 12. sz. 1001. old.

zettségű dolgozókkal végeztetik el. A nem megfelelő technikai arányok a munkaerő különböző képzettségű típusai között fékezik a hatékonyságnövekedést. Sajátos helyzet alakul ki tehát, az anyag- és állóeszköz-gazdálkodás korlátozza a munkaerő-gazdálkodást; a munkaerő felhasználásának sajátosságai viszont korlátozzák a berendezésekkel való racionális gazdálkodást.

— A költségvetési szektor gazdálkodásának jellemző vonása a *nehézkesség, a bürokratikus túlszabályozottság*. Ebben nem kis szerepe van a költségvetési finanszírozás merev rovatelhatárolásának. (Ez nálunk az utóbbi időben valamelyest oldódik.)

— A költségvetési intézmények ésszerű működését, fejlődését végül erősen akadályozza az *anyagi ösztönzés* tisztázatlansága, illetve *hiánya*.

A költségvetési intézmények teljesítménye és az iránta megnyilvánuló társadalmi igények

Az eddigiekben a költségvetési intézmények gazdálkodásának jellegzetes problémáira igyekeztünk rámutatni. A következőkben azt a folyamatot kísérjük nyomon, amikor a költségvetési intézmény szolgáltatásaival kilép a társadalmi színtérre, és sajátos „kínálata" szembetalálkozik az igénybe vevők „keresletével".

A hiányjelenségek sajátosságai a költségvetési intézményekben. Abszolút és közvetlen hiány

A költségvetési intézményekre még kevésbé jellemző a termékek és szolgáltatások, valamint az irántuk megnyilvánuló igények egybeesése mint a vállalatokra. *Itt a hiány* a legdrasztikusabb formákban, *abszolút hiányként is megnyilvánul*. Abszolút hiány az, ha az igényelt jószág vagy szolgáltatás egyáltalán nem érhető el, s az adott szükséglet nem elégíthető ki más jószággal, és később sem remélhető a szükséglet kielégítése, illetőleg a szükséglet megszűnik, mielőtt lehetőség nyílna kielégítésére. (Ilyen jelenség ha a telefon- vagy lakásigénylés túléli azt, aki az igényét benyújtotta, ha a bölcsődébe jelentkező gyerek eléri az óvodáskort anélkül, hogy helyhez jutott volna stb.) A *hiánynak ez a típusa a vállalatoknál* sem teljesen ismeretlen, de ott *periferikus jelentőségű*.[102] A költségvetési intézmények által termelt javak, illetve szolgáltatások területén alapvető és a fogyasztási szerkezetben nagy súllyal szereplő szolgáltatás- vagy jószágfőcsoportnál is állandósulhat a hiány, mégpedig hosszú távon.

Az általunk abszolút hiánynak nevezett jelenség némiképpen eltér attól, amit az

[102] Legalábbis jelenleg és a magyar gazdaságra igaz ez a megállapítás.

árujavak esetében Kornai János közvetlen hiánynak[103] nevez. A közvetlen hiány ugyanis nem foglalja magában a kielégítetlenség időbeni kiterjesztését a fogyasztók vagy csoportjaik egész életére.

Természetesen a *költségvetési intézmények „piacán" is előfordulhat közvetlen hiány* (ez ugyanaz, mint az abszolút hiány, csak időben korlátozottan értelmezzük) a hozzá kapcsolódó jelenségekkel együtt (várakozás, sorbanállás stb.). A kórházi ágyak hiánya miatt egyes műtétekre hosszasan kell várakozni, vagy várni kell, amíg színházjegyhez jutunk stb.

Az, hogy az abszolút és a közvetlen hiány itt annyira kiterjedt, azzal magyarázható, hogy a költségvetési intézmények szolgáltatásai általában lényegesen kisebb mértékben helyettesíthetők, mint az árujavak. Ez két körülményre vezethető vissza:

— *A költségvetési intézmények kibocsátásának jelentős része alapszükségleteket elégít ki.* Közismert, hogy ezeknél kicsi a helyettesítés lehetősége, kielégítésük sokszor szó szerint „életbe vágó". (A szívműtét, az egyedülálló szociális otthonbeli elhelyezése, a veszélyeztetett gyermek gondozásba vétele mással vajmi kevéssé helyettesíthető.)[104]

— A költségvetési intézmények által nyújtott *legtöbb szolgáltatásnál kevéssé haladt előre a differenciálódás folyamata, amely nagymértékben kitágíthatná a helyettesítést.*[105] Ritkaságnak számít az olyan ingyenes vagy névleges díjú szolgáltatás, amelynél a fogyasztó differenciált szolgáltatásfajták között választhatna.

Noha a költségvetési intézményekben viszonylag szűkek a helyettesítés lehetőségei, itt is előfordul *a kényszer- és az önkéntes helyettesítés.* A kényszerhelyettesítés elsősorban a humán szolgáltatásokra jellemző, s főként az adminisztratív elosztással függ össze. *Kényszerből nem a fogyasztó maga helyettesít, hanem helyette döntenek.* Egy példa: X jog szerint gyermekét a munkahelye és a lakóhelye szerint „illetékes" óvodába is adhatná. Jobbnak tartaná, ha a területi óvodát vehetné igénybe, de csak a munkahelyi óvodában helyezheti el gyermekét.

[103] Kornai János a hiányjelenségek két típusát különbözteti meg. 1. a közvetlen hiány: valamely zárt igény (a piaci szférában zárt kereslet) nem elégíthető ki teljes mértékben a megfelelő zárt jószágcsoport kínálatából; 2. a kényszerhelyettesítés: a zárt jószágcsoporton belül a kínálat belső összetétele eltér az igény (kereslet) eredeti összetételétől.

Kornai azt a jószágcsoportot nevezi zártnak, amelynél nincsen olyan — csoporton kívüli — jószágfajta, amely ugyanazt az igényt kielégíti. Lásd *Kornai János:* A hiány méréséről. Statisztikai Szemle, 1975. december, 12. old.

[104] Igen lényeges itt a helyettesítés világos értelmezése. *A társadalmi szolgáltatás elmaradását nem helyettesíti bármilyen helyébe lépő megoldás.* Az egyedülálló öregek számára például nem tekinthető a szociális otthonba való elhelyezés helyettesítésének, ha egyedül maradnak, és valahogy elkínlódnak, főtt étel, mosás, takarítás stb. nélkül. Ez esetben a házi gondozás a helyettesítő megoldás.

[105] Egy-egy szektor fejlettsége szoros korrelációt mutat az általa kibocsátott javak, illetve szolgáltatások differenciáltságával. Némi megszorítással azt mondhatjuk, hogy az árugazdaság fejlődése is az egymástól elhatárolható termékfajták számának növekedésén mérhető. A kizárólag költségvetési juttatásból működő szolgáltatásokat díjtalanul nyújtó intézményeknél e differenciálódás nem érzékelhető, vagy ha igen, akkor sem az igénylők szükségleteivel függ össze, hanem véletlen tényezőkkel.

A helyettesítés két sajátos — a költségvetési szektorban eléggé jellemző — esete az *árukkal, valamint a rosszabb minőségű termékkel. illetve szolgáltatással való helyettesítés.* Mindkettő kényszerhelyettesítés, de igen elterjedt jelenség. Az elsőre szolgáljanak példaként azok a bérlakásra jogosultak, akik — megunván a várakozást — saját erőből építkeznek, bár egyáltalán nincs igényük öröklakásra vagy családi házra. A hiány egészen különös esete a szolgáltatás kényszerhelyettesítése rosszabb minőségű szolgáltatással. A szolgáltatás korlátozottsága ekkor nem abban ölt testet, hogy egyes csoportok egyáltalán nem vagy késedelmesen jutnak a szolgáltatáshoz, hanem abban, hogy valamennyien hozzájutnak, többségük azonban csak gyenge minőségben. (Példa erre az orvosi alapellátás vagy az igencsak hullámzó színvonalú általános iskolai oktatás.)

A hiány okai a költségvetési szektorban

A vállalatok működésének elemzése során már sok szó esett a hiányról, általános okairól, ezekre visszavezethetők a költségvetési szektorban észlelt hiányjelenségek is.

A közös gyökerek ellenére a probléma mégis részben más megfogalmazást kíván a költségvetési intézmények szolgáltatásainak a világában. *Ezen intézmények költségvetési korlátai* — a költségvetési kiutalások szigorúbb rendje és a rovatgazdálkodás miatt — a *vállalatokénál valamivel keményebb.* A már említett okok miatt azonban *költségvetési intézményekre* — és ez kétségtelenül ellentmondás — talán *még jellemzőbb az expanziós kényszer mint a vállalatokra.* A lényeges különbség az árujavak és a költségvetési intézmények által szolgáltatott javak között mégsem ebben rejlik, hanem abban, hogy a termelőeszköz-termelés expanziójának végső soron korlátot szab a fogyasztási cikkek kereslete, amely — a háztartások kemény költségvetési korlátja miatt — már korántsem „határtalan". A költségvetési intézmények által nyújtott javaknál, illetve szolgáltatások felhasználóinál még viszonylagos értelemben sincs szó ilyen ütközőkről. A szolgáltatók belső „mennyiségi" mozgatórugói mintegy társadalmi alátámasztást nyernek a gyorsan táguló lakossági szükségletekkel. Az igénylők esetében már nem egyszerűen puha a költségvetési korlát, hanem gyakorlatilag a költségvetési korlát teljes hiánya észlelhető. Legfeljebb természeti (a gyomorfal által szabott) vagy a hagyományokból és egyéb tényezőkből következő korlátokról lehet szó. Ez utóbbiak közé tartozik a fogyasztásra jutó idő korlátozottsága. A szolgáltatások „élvezéséhez" ugyanis időre van szükség. Az igényeket korlátozza továbbá az információ hiánya, illetve megszerzésének nehézségei. (Olyan szolgáltatások iránt, amelyekről nem is tudunk, értelemszerűen nem támaszthatunk szükségletet.) A hiány tapasztalható nagy intenzitása azonban egyéb okokra is visszavezethető:

a) Az anyagi ágazatok mögött — minden elért eredmény ellenére — lemaradt a társadalmi szolgáltatások, az oktatás, az egészségügy, a közigazgatás stb. fejlődése. Hazánk (és a szocialista országok általában) az infrastruktúrát illetően — s különösen

érvényes ez a nem termelő infrastruktúrára — az ún. *„utólagos fejlesztési*[106] *típust"* valósították meg.

b) E szektorban a hiányjelenségeket nemegyszer elmélyíti az *igényeknek — a lehetőségekkel összehangolatlan — felkeltése,* ösztönzése. A hetvenes években leszállították például a termelőszövetkezeti tagok nyugdíjkorhatárát, és állampolgári joggá emelték az ingyenes orvosi alapellátást. Az utóbbi területén „az ellátásba bevontak köre akkor növekedett a legnagyobb mértékben, amikor — társadalmi-gazdasági fejlődésünk problémái miatt — kisebb figyelmet és kevesebb eszközt tudtunk az egészségügyi ellátás fejlesztésére fordítani".[107]

c) A hiányt fokozza az is, hogy ámbár e szolgáltatások iránt az igények tömegesek, kielégítésükre csak ritkán állnak rendelkezésre tömegtechnológiák.[108] Így a *tömegigényhez elvileg is lehetetlen hozzáigazodni az egyéni szükségletek kielégítésére kifejlődött módszerekkel.* A szolgáltatásokat — úgymond — „konfekcionálni" kell,[109] ehhez azonban még jórészt létre kell hozni a megfelelő technológiákat. Ma még csak itt-ott fordulnak elő a jövő korszerű tömegellátásának a kezdeményei, többször tapasztalhatjuk az egyéni jellegű szolgáltatások „tömegesítésének" meglehetősen lehangoló változatait.

Egyes társadalmi szolgáltatások iránti igények robbanásszerű növekedésében része van a nagy társadalmi átalakulásoknak (a nők munkába állása, a családszerkezet megváltozása, az urbanizálódás, a rokonsági, a szomszédsági kapcsolatok átalakulása stb.). Miközben a háztartás — eme átalakulások következtében — nemcsak mint termelőegység, hanem mint szolgáltató egység is kezdi elveszteni funkcióját; e folyamatot nem kíséri a társadalmi szolgáltatások megfelelő fejlődése.

Az utóbbi évtizedekben a figyelem — már csak a feszültségek felhalmozódása miatt is — nagyobb mértékben irányult a családok ebből az ellentmondásból származó problémáira. *Számos olyan intézkedés született* (itt elegendő csak a gyermekgondozási segély — ma gyermekgondozási díj — bevezetésére utalni), amelynek célja a család funkcióvesztésének *lelassítása,* a család és a költségvetési intézmények közötti munkamegosztás „újrarendezése".

d) A költségvetési szektorban érzékelhető intenzív hiány részben arra is visszavezethető, hogy az *intézmények erőforrásai rejtett csatornákon keresztül „átvándorolnak" az áruszektorba.* Az ingyenes vagy félig ingyenes javakat és szolgáltatásokat egyesek áruvá teszik. A lakáshiányt például felnagyíthatja, ha néhány száz vagy néhány

[106] Ez a terminus technicus Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György szerzőhármas nevéhez fűződik.

[107] *Neményi István:* A magyar beruházási politika 30 éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 262—263. old.

[108] Noha a tömegszolgáltatások mai formáit az adekvát technológia hiánya társadalmilag „lefokozza", a nagyüzemi jelleg előnyökkel is jár. Még a leggazdagabbak sem tartanak otthon számítógépes rétegvizsgálót vagy „háziorvosként" veseátültető „team"-et, ezeket a technikákat a „tömegkórházak" fejlesztették ki.

[109] *Csákány György:* Korszerű medicina — magyar egészségügy. Valóság, 1978. 11. sz. 42. old.

ezer lakás korrupció révén nem igényjogosultak használatába kerül. De idetartozik az a jelenség is, amikor a bérlők bérleményeiket egyszerűen „eladják", bérbe adják, miközben igényjogosultak tíz- és százezrei várakoznak bérlakásra.

A *korrupció* a modern társadalomban *nem csupán annak a következménye, hogy az „elosztó hatalom" adminisztratív tisztségviselők kezében összpontosul,*[110] *hanem e jelenségeknek az árugazdasággal való együttéléséből származik.*

Az árutermelő egységek tranzakciói mindig valamiféle egyenlőségre épülnek, míg a költségvetési intézmények és a szolgáltatásaikra igényt támasztók közötti ügyletek „féloldalasak". A költségvetési intézmény „ad", de nem azoknak, akiktől kap, és nem is mindenkinek. Ha viszont valamit nyújt, akkor nagyvonalúan, ellenszolgáltatás nélkül vagy csekély ellenszolgáltatásért. Ez sem az elosztónak, sem a „megajándékozottnak" nem kerül semmibe, de ha az utóbbi (illegálisan) fizet is értük az elosztónak, az összeg általában igazán méltányosnak tűnik ahhoz képest, mintha e jószágokat vagy szolgáltatásokat a piacon kellene megvásárolnia.

A költségvetési intézmények belső gazdálkodásának a racionalizálása: az outputfinanszírozás kiterjesztése

Az ésszerűsítés két — egymástól sem független — folyamat összegeződő hatásától várható: 1. *a finanszírozás rendjének a megváltoztatásától;* 2. *a belső ösztönzésnek, az érdekérvényesítés lehetőségeinek a progresszív irányú módosításától.* Rögtön leszögezzük; egyik folyamat sem feltétlenül igényli a piaci mechanizmusok bekapcsolását a költségvetési szektor működésébe.

A költségvetési ellátmányok teljesítményekkel arányos kiutalására (outputfinanszírozás) ott is lehetőség van, ahol a teljesítményt a piac nem méri vagy nem mérheti.

Az outputfinanszírozás némely területen megszokott gyakorlat hazánkban is. Az ún. kiemelt kutatási főirányoknál például — amelyek jelentős összegekkel gazdálkodnak — már ma sem kutatóhelyet vagy kutatót finanszíroznak, hanem az elkészült (vagy részben elkészült) produkciót. Számos olyan országban, ahol ingyenes vagy csaknem ingyenes az egészségügyi ellátás, outputfinanszírozás érvényesül. *Az outputfinanszírozás — korántsem mellékes — haszna, hogy a szolgáltatónak anyagilag is érdeke az ügyfél, a kliens, a páciens „megtartása"*, ami a gondos szolgáltatásban és az igénybe vevővel való megfelelő bánásmódban nyilvánul meg. Mivel — a biztosító bekapcsolásával — az igénybe vevő „fizet", szolgáltatásért nem ad hálapénzt

[110] Hankiss Elemér elsősorban a közvagyon kialakulásával, a termékek központi elosztásával magyarázza a korrupció társadalmi jelenségét, nem említi azonban az árugazdaságból jövő „korrupciós ösztönzéseket". *Hankiss Elemér:* Változatok a korrupcióra. A „Környezetszennyeződés" egyik legveszélyesebb formájáról. Valóság. 1978. 6. sz.

vagy ajándékot. *Az outputfinanszírozás nem követeli meg a szolgáltatás minőségének a pontos lemérését.* Ezért semmiképpen sem helytállók azok a teljesítmények megfoghatatlanságára, mérhetetlenségére hivatkozó érvek, amelyeket az *outputfinanszírozás ellen* hoznak fel.

Az előzőleg már kifejtett hátrányai és ellentmondásai miatt az inputfinanszírozást a lehető legszűkebbre kellene korlátozni. Az outputfinanszírozás azonban nem alkalmazható egyformán közjavakra és vegyes javakra. A *vegyes javaknál* — mivel az egyén az igénybe vevő, s ő mindenképpen minősíti, értékeli a teljesítményt, ha értékelése nem is teljesen egzakt — *kiterjedt lehetőség van az outputfinanszírozásra.* A közjavaknál az értékelés nem ilyen nyilvánvaló, ám ott sem zárkózhatunk el eleve a teljesítmények mérésétől. Az értékelemzés — a hasznos funkciók és a költségek összevetése — alkalmas módszert kínál ilyen esetekben is a működés hatékonyságának, a finanszírozás értelmességének — legalábbis megközelítő jellegű — megítélésére. Az outputfinanszírozás automatikusan a több, a jobb teljesítményre, a színvonalasabb szolgáltatásra ösztönöz.[111] Különféle az eddigieknél hatásosabb ösztönzési formák természetesen még az inputfinanszírozás rendszerében is elképzelhetők.

A költségvetési intézmények általános helyzetét javító tényezők

Ahhoz, hogy a költségvetési intézmények belső mechanizmusa korszerűvé s hatékonyabbá váljék, külső környezetüknek, a gazdálkodás rendjében elfoglalt helyüknek is meg kell változnia. Az *intenzív hiány,* e szektor *forrásainak* a szűkössége ugyanis *gátat vet a belső ésszerűsítésnek.*

Az egyensúlyhiány mérséklésének alapvetően két iránya lehet. Az egyik: a *költségvetési intézmények „kínálatának" növelése a rendelkezésükre bocsátott erőforrások bővítése* révén. A másik: a költségvetési intézmények szolgálataira irányuló *„kereslet" megszűrése,* feladataik csökkentése azáltal, hogy a lakossági, illetve vállalati erőforrásokat vonnak be, s átgondolják a vállalatokkal kialakult munkamegosztást is.

Ami az első lehetőséget illeti:

1. Az elosztási arányoknak — a költségvetési intézmények javára való — módosításával, a költségvetési intézmények súlyának a növekedésével jelentősen mérsékelhetők lennének az e szektorban előforduló hiányok. Ez az átcsoportosítás azonban számos akadályba, külső és belső gazdasági érdekbe ütközik. Rosszabb általános gazdasági helyzetben ezek az akadályok általában erősödnek.

2. A hiányt enyhítheti a szolgáltatások iránti tömegigényeknek és a szolgáltatások fejlesztésének a jobb, előrelátóbb összehangolása. (A nők munkába állításakor pél-

[111] Az outputfinanszírozás szinte kínálja a gazdálkodás hosszabb távú érdekeit előtérbe helyező alapszerű gazdálkodás bevezetését a létesítményekre, állóeszközökre nézve.

dául nem mérlegelték kellően: rendelkezésre állnak-e a megfelelő bölcsődei, óvodai férőhelyek?) Amikor az egyensúly javításának a lehetőségeit latolgatjuk, nem gondolkozhatunk kizárólag a szolgáltatások kínálatának a növelésében — a gazdasági helyzettől függően — a keresleti oldal visszafogására is gondolnunk kell. Ennek egyik módja: nem szabad gyorsabban szűkíteni a hagyományos családi funkciók lehetőségeit annál, mint ahogyan azokat társadalmi szolgáltatásokkal helyettesíteni tudjuk.

3. Jelentős előrelépés lenne, ha sikerülne *a szolgáltatások „technikáját" közelebb vinni a XX. század technikájához.* A számítógépesítés, amely egyre inkább behatol az intézmények szférájába is, egyik alapvető eszköze lehet a szolgáltatások technikai-technológiai korszerűsítésének.

4. Mindezek a javaslatok csak akkor érnek célba, ha megfelelő — az érdekviszonyokra, a mozgatórugók ismeretére támaszkodó — *érdekeltségi rendszer* épül köréjük. Csak a meglevő érdekviszonyok alapos feltérképezésével tudtunk olyan ösztönzőrendszert kiépíteni, amely elősegíti az említett társadalmi célok megvalósítását, az egyensúly javítását.

5. Ezzel párhuzamosan nagyobb szerep vár az e szolgáltatásokat igénybe vevők *érdekképviseletére,* amely eddig meglehetősen hiányosan, esetleg egyáltalán nem működött. Minél nehezebben számolható ugyanis fel a hiány, minél kevesebb erre az anyagi erőforrás, annál kiszolgáltatottabbak a szolgáltatást igénybe vevők. Éppen ezért fokozottan rászorulnak a szervezett és hathatós érdekvédelemre. Kiszolgáltatottságukon enyhítene a nagyobb nyilvánosság és a demokratikusabb társadalmi légkör is.

6. Az egyensúlyhiány mérséklésére — főként bizonyos közjavaknál, közszolgáltatásoknál — további lehetőséget nyújt azoknak a *gazdálkodó szerveknek a bevonása a finanszírozásba,* amelyek élvezik a közjavak létrehozásának kedvező külső gazdasági hatásait. Az ilyen gyakorlat nem teljesen új keletű. A vállalatok bölcsődék létesítését és működését finanszírozzák, hogy a számukra szükséges női munkaerőt „bevonhassák", illetve megtarthassák. A termelőszövetkezetek szolgálati lakásokat építenek, hogy a diplomás szakembereket magukhoz vonzzák stb. De nem szabad megfeledkezni azokról a szervezetekről sem, amelyek negatív külső gazdasági hatásokat okoznak (tevékenységük például szennyezi a környezetet), s ezáltal keltik fel közjavak iránt a társadalmi igényt. Az ilyen okok miatt szükséges közjavak (környezetvédelmi szolgáltatások) megfizettetése a károkozóval sem ismeretlen a gazdasági gyakorlatban. Mindkét esetben a meglevő utak kiszélesítésének a szükségességéről van szó. Annak az elvnek kell érvényesülnie, hogy a pozitív külső gazdasági hatást fizettessük meg az (azonosítható) élvezőjével, és a negatív külső gazdasági hatást is annak a pénzén orvosoljuk, aki azt okozta.[112] *Ez a külső gazdasági hatások internalizálása.* A külső gaz-

[112] *Rastislaw, L.:* A környezetvédelem közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 259—260. old.

dasági hatások — a mainál sokkal szélesebb körű — „érezhetővé tétele", internalizálása lényegesen hozzájárulna a hiány mérsékléséhez a költségvetési szektor legköltségesebb ágazataiban.

7. *Követendő út* az is, *ha e szolgáltatások finanszírozásában* az eddigieknél *nagyobb arányban vesznek részt azok, akik a szolgáltatásokat igénylik.* Ilyen megoldások a gyakorlatból már szintén ismertek. A korábban teljesen ingyenes állami bérlakásokért például ma lakás-használatbavételi díjat kell fizetni. (Ez persze még mindig csak tört része a lakás forgalmi értékének.) Korábban csupán a szerelési költségek terhelték a telefonállomások használóit. Ma szintén használatbavételi díjat fizetnek. Mindezek alapján jogosan fogalmazódik meg, hogy vajon meddig mehetünk el a költségvetés által eddig ingyenesen rendelkezésre bocsátott javak árujavakká alakításában, illetve az igénybevétel anyagi feltételeinek az áruk vásárlási feltételeihez való közelítésében?

Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy az alapvető, szükségleteket kielégítő szolgáltatásokat: az életmentő szívműtétet, a járványos betegségek leküzdését, nem tehetjük függővé attól, hogy a betegek fizetőképesek-e vagy sem, vagyis ezek kielégítése nem kommercializálható. A mentőkocsi kiküldésekor sem lehet érdeklődni a sérült vagyoni helyzete felől. Ilyenkor — a józan ész alapján — egyértelműen eldönthető: ez alapvető szükséglet. De legalább ugyanennyi kétséges eset is előfordul. A feladat tehát, a létszükségletek egyértelmű és világos körülhatárolása. Az alapvető szükségletek nem határozhatók meg — pusztán humánus megfontolásokból kiindulva — minden gazdasági feltételtől függetlenül. Az emberi élet mindenképpen alapvető szükséglet, mégsem biztosítható a jelenleg ismert leghatásosabb orvosi eljárások, gyógyszerek, technika teljes körű és általános bevetése, pedig ezek által minden bizonnyal sok-sok ember életét lehet megmenteni. Az emberi szükséglet sohasem fizikai, biológiai, hanem mindig társadalmi jelenség. Így az alapvető szükséglet fogalmának is igazodnia kell a gazdasági fejlettséghez, a hagyományokhoz, a társadalmi berendezkedéshez stb. Ebből kiindulva az *alapvető szükséglet* olyan társadalmilag elismert igény, *amelynek a kielégítését az ország* — adott gazdasági fejlettségi szinten — a *társadalom valamennyi tagja számára, megközelítőleg egyenletes színvonalon biztosíthatja, illetőleg biztosítania kell.*

Ebből következik, hogy nem szabad egy-egy szükségletfajtát, bármilyen alapvető legyen is — teljes egészében — alapvető szükségletnek minősíteni. Az általános iskolai oktatás meghatározott színvonala alapvető szükséglet. Nem lehet azonban — jelenlegi fejlettségi szintünkön alapvető szükségletnek minősíteni az úszásoktatást, még ha beletartozik is az általános iskolai oktatás programjába.

Gondosabban kellene kijelölni: mi is tekinthető társadalmilag finanszírozandó alapvető szükségletnek. *Ágazatokat, azon belül intézményeket egészükben véve nem lehet alapvető szükségleteket kielégítőnek minősíteni.* Ehelyett egyes konkrét funkcióikat kellene alapvető jelentőségűnek nyilvánítani, és ekként finanszírozni: olyan funkcióikat, amelyekhez mindenki hozzáférhet, és amelyek iránti szükségletét egyenletes

színvonalon kielégítheti. Kivételes esetektől eltekintve — az igénybevevőkkel kell megfizettetni azokat a szolgáltatásokat, amelyek még hosszabb időszak folyamán sem tehetők általánossá, hanem csupán a rászorulók, az igénylők egy része (és főleg, ha csak egy szűk része) számára biztosíthatók.

Az igénybevevők bevonását a finanszírozásba azért is kiemeljük, mert a szociálpolitika nem képes bármekkora összegeket bevetni az alapellátás egyenlőtlenségeinek a megszüntetésére. A szociálpolitika csak a termelés megszabta gazdasági lehetőségeink függvényében cselekedhet. A lakosság fokozott bevonása a finanszírozásba Magyarországon nem pusztán elméleti elképzelés, egyre több területen már gyakorlat, vagy megjelenik a hosszú távú tervelképzelésben az állami és pártdokumentumokban.

5. A háztartások gazdálkodása

A gazdasági folyamatokba sajátos — a vállalatokétól, a költségvetési intézményekétől nagyban különböző — jellegzetességgel, magatartásmódokkal kapcsolódik be a *gazdaság harmadik főszereplője: a háztartás.* Vizsgáljuk meg a háztartás magatartását annak feltételezésével, hogy

— összes pénzjövedelme rövid távon adott;

— költségvetési korlátja kemény;

— a fogyasztási javak kínálata külső adottság számára és háztartás által vásárolt javak;

— a fogyasztói árai is meghatározottak.

Háztartások a piacon

Igénylés vagy vásárlás?

A szocialista gazdaságban a javak tekintélyes része *kettős természetű.*[113] Számos termék, illetve szolgáltatás kapható a piacon is, de ugyanehhez a jószághoz (vagy vele csaknem azonoshoz) hozzájuthat a fogyasztó a redisztribúció keretében — ingyenesen vagy névleges áron.

Az „igénylés" vagy „vásárlás" típusú döntéseknél a fogyasztó is „kétlelkűen" viselkedhet. Osztható javaknál dönthet úgy, hogy „kimeríti" az adminisztratív elosztásban rejlő lehetőségeket, és csak a kiegészítésképpen szükséges jószágot szerzi be a piacon (szabad piacon, olykor feketepiacon). Orvosi szolgáltatások igénybevételekor például az egyszerűbb betegségeket a „kiutalásos rendszerben" kezelteti, s csak komplikációknál keresi fel a magánpraxist folytató vagy területileg nem illetékes, külön „díjban" részesítendő orvost. Oszthatatlan javaknál is kombinálhatja a kétfajta megoldást.

[113] A háztartások piaci viselkedésének az elemzésében nagymértékben támaszkodtunk Kornai János „A hiány" című munkájának megfelelő fejezeteire.

Előbb kiutaltatja magának a lakást, majd a szabad piacon — akkor már tényleges árak alapján — nagyobbra vagy jobb minőségűre cseréli. Ha bizonyos szolgáltatásokat hivatalosan kizárólag csak az adminisztratív kiutalásos rendszerben lehet megszerezni, akkor az „áru-alternatíva" illegális.

A piaci és nem piaci beszerzési lehetőségek egymás mellett létezése társadalmi szempontból sokszor kritikus helyzeteket teremt. A háztartások számottevő részében ugyanis gyakran nincs szó igazi választásról. A legszegényebb rétegeket érinti a vásárlás árkorlátja. A szabad piacon megszerezhető jószág magas ára eleve elvágja a fogyasztói döntés lehetőségét. A magasabb jövedelmű rétegek pedig azért nem választhatnak ténylegesen, mert vagy nem is igényjogosultak, vagy pedig a *minőségi korlátba* ütköznek (a térítésmentes vagy névleges árú jószág igényeikhez képest gyenge minőségű), s így mindenképpen a piacon kell beszerezniük a szóban forgó javakat vagy szolgáltatásokat.

Induljunk ki abból, hogy a háztartás a piaci beszerzés mellett dönt! Ekkor a már ismert feltételek mellett a következő következmények adódnak.

A háztartás piaci viselkedését meghatározó szabályok, az árak szerepe a háztartás vásárlásaiban

Adott jövedelemmel rendelkező háztartás, amelynek számára az árak adottak, nem szerezheti be mindazt, amit szeretne. *A háztartásnak választania kell a különböző javak között.* Választásaiban az a *törekvés irányítja, hogy szükségleteit* — a szóban forgó korlátozó feltételek mellett — a *lehető legnagyobb mértékben elégítse ki.* A *javak* a szükségletkielégítési folyamatban — bizonyos határok között — *helyettesítik egymást.*

A *háztartást* (fogyasztót) *erősen befolyásolják az árak.* Az áruk árának növekedésével általában csökkenti, csökkentésével növeli a megvásárolt mennyiséget.

Ahhoz, hogy a racionális magatartásról lehessen beszélni fel kell tételeznünk azt, hogy a *háztartásnak kialakult preferenciaskálája van.* A „beszerző" tehát meg tudja ítélni, hogy a vásárlással kialakult helyzet javulást vagy romlást jelent-e egy másik helyzethez képest.

Mindeme feltételezések mellett a háztartások *i* termék iránti keresletét az *i* termék árának a függvényében a következőképpen ábrázolhatjuk (lásd I. 6. ábrát). A keresleti függvényt először Cournot öntötte matematikai formába. $D=f(p)$, ahol D a termék keresletét, p pedig az árát jelenti.

A „lefelé lejtő" ár—keresleti görbe nem jellemző azonban minden jószág keresletére. Az árak — mint tudjuk — paradox fogyasztói reagálásokat is kiválthatnak. Olykor emelkedésük nemhogy visszafogná, hanem még növeli is a szóban forgó termékek iránti keresletet.

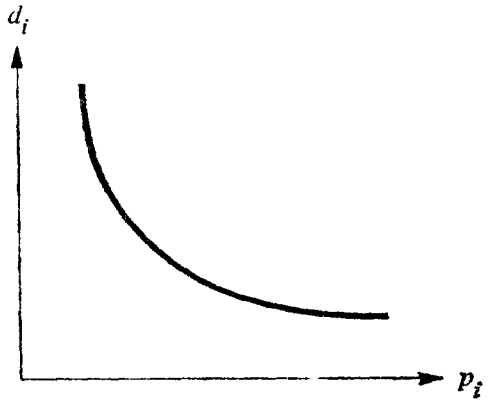

I.6. ábra
Ár—keresleti görbe

A paradox árhatások a következők:[114]

Giffen-hatás[115] lényege az, hogy bizonyos alacsonyabb rendű (inferior) jószágok (ún. Giffen-javak) áremelkedésére a háztartások keresletük növelésével reagálnak. Ennek az a magyarázata, hogy az emelkedő árak „leértékelik" a háztartás jövedelmét, s ezért az a jobb minőségű termékekből kevesebbet szerezhet be. Az így kiesett magasabb rendű jószágmennyiséget a háztartás az alacsonyabb rendű javak nagyobb fogyasztásával igyekszik kompenzálni.

Veblen-hatás[116] a presztízsfogyasztással függ össze. Vannak olyan (státusszimbólumnak nevezett) javak, amelyeknek — a közönséges használati értékük mellett — megvan az a pótlólagos hasznosságuk is, hogy viselőik gazdagságát, presztízsét, társadalmi fontosságát jelképezik. E javak éppen azért státusszimbólumok, mert a szerényebb jövedelműek számára elérhetetlenek. Ha az áruk csökken, akkor elvesztik ezt a második „hasznosságukat". Az árcsökkenésre ezért a státusjavak fogyasztói keresletük visszafogásával reagálhatnak.

Minőségi hatás. A fogyasztó a drágább termékről feltételezi, hogy az jobb, mint az olcsóbb. Ha tehát egy áru ára csökken, minőségének romlására gyanakszik, és ez visszatartja őt a vásárlástól.

Spekulációs hatás. A háztartások árérzékenysége nemcsak az adott időpontban érvényes árakra, illetve az árak — múlthoz viszonyított — változására terjed ki.

[114] Ezek kifejtésében — és a fejezet néhány más részében is — támaszkodtunk *Hoch Róbert:* Fogyasztás és ár c. könyvének megfelelő fejezeteire. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

[115] Nevét Robert Giffen angol közgazdászról kapta.

[116] Az elnevezés *Thornstein Veblen* (1857—1929) amerikai közgazdászra utal, aki „A dologtalan osztály elmélete" (Válogatás Veblen műveiből) c. — magyarul is megjelent — könyvében foglalkozott a presztízsfogyasztással. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.)

A vásárlói reakciókat gyakran a jövőben várható árak váltják ki. Hiába nőtt például valamely megelőző időszakhoz képest *i* termék ára, a kereslet nem feltétlenül csökken iránta, ha a vevők további jelentős áremelkedésekre számítanak. Ebben az esetben — a drágulás ellenére — növelik keresletüket. A spekulációs hatást nemcsak a meglevő árirányzatoknak a jövőbe való kivetítése idézheti elő, hanem az áremelkedésekről vagy árcsökkenésekről elterjedt — akár teljesen megalapozatlan — hírek is. *A spekulációs árhatások rendszerint csak a készletezhető javaknál érvényesülnek.*

Ha az említett paradox reakcióktól is eltekintünk, a „lefelé lejtő" keresleti görbe akkor sem minden jószágot jellemez egyformán. A különböző áruknál nagymértékben eltérhet a görbe alakja. Előfordulhat, hogy a görbe alig lejt vagy vízszintes vonallá alakul át. (Lásd az I. 7. ábrát!)

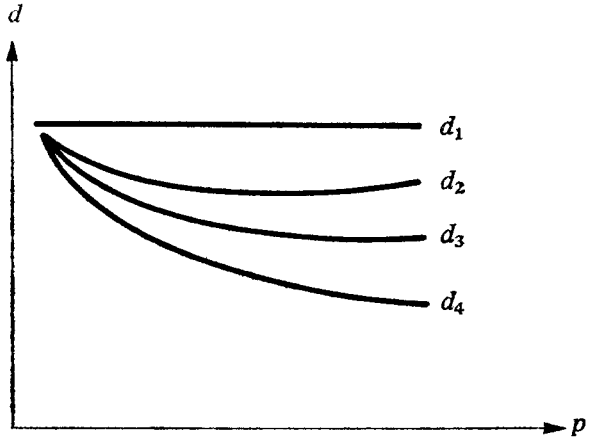

I.7. ábra
Különböző javak ár—keresleti görbéi

A különféle javak ár—keresleti görbéjének az alakja a kereslet árrugalmasságától függ. (Ez határozza meg a görbék meredekségét.) A kereslet árrugalmasságának mutatója azt jelzi, hogy egy százalékos árváltozás hány százalékos keresletváltozást indukál.[117]

$$dE_{ip} = \frac{d \text{ változása százalékban}}{p \text{ változása százalékban}} \qquad \text{(I.23)}$$

E_{ip} a szabály szerint negatív, mivel a lefelé lejtő keresleti görbe éppen azt fejezi ki, hogy a kereslet rendszerint az árral fordított irányban változik. *Ezt a jelenséget az árváltozás jövedelmi hatásának is szokták nevezni.* Ugyanabból a pénzből, ha drágulás van, kevesebb jószágra telik. E hétköznapi összefüggés alapján magyarázható a lefelé

[117] Az árrugalmasság problémáját részletesen tankönyvünk első kötetében fejtettük ki.

lejtő keresleti görbe. A drágulás tehát mintegy „leszámítolja" a vásárlók jövedelmét. *Paradox reakcióknál negatív helyett pozitív az árrugalmasság.* A kereslet és az ár tehát azonos irányban változnak. Ez a pozitív korreláció érvényesülhet az ár—kereslet görbe egészén, de annak egy-egy szakaszán is.

Vizsgáljuk meg, mitől függ a háztartások árváltozásra adott reakciója!

A kemény költségvetési korlát miatt a háztartások általában reagálnak az árváltozásokra, de reakciójuk intenzitása nem egyforma a különböző termékeknél és a különböző háztartásokban. Eltekintve a Giffen-javaktól és az egyéb „rendellenes" hatású javaktól, adott terméknél a háztartások annál érzékenyebben reagálnak az árváltozásokra:

— minél kisebb az egy főre jutó jövedelmük,[118]
— minél tervszerűbb a gazdálkodásuk,
— minél nagyobbak a megtakarításaik,
— minél kevésbé fogékonyak a reklámra.

A jövedelmen kívül a család társadalmi pozíciója is befolyásolja az egyes termékek iránti árérzékenységet. A műveletlen vagy más okokból rossz helyzetben levő családok — magas jövedelmük ellenére — gyakran képtelenek a racionális háztartásvezetésre. (Persze az iskolázottság önmagában még nem garancia az ésszerű gazdálkodásra. Nemritkán képzett emberek is ésszerűtlenül, gondatlanul vezetik háztartásukat.)

Az árérzékenység „kívülről" is befolyásolható. A reklámok egyik funkciója éppen az, hogy csökkentsék a fogyasztó árérzékenységét, megerősítsék annak érzését, hogy szükséges a reklámozott termék. A tényvizsgálatok azt mutatják, hogy a magyar fogyasztók reklámérzékenysége általában kicsi.

Az árérzékenység különbségei nemcsak a fogyasztás alanyához kapcsolódnak, hanem a fogyasztás tárgyaihoz is. Ugyanaz a háztartás annál érzékenyebben reagál az árakra,

— minél kevésbé minősül alapvető létszükségleti cikknek az adott jószág,
— minél hátrább áll a háztartás preferenciaskáláján,
— minél nagyobb a súlya a háztartás kiadásai között,
— minél biztosabban tudják megítélni a háztartás tagjai valamely termék minőségét, illetve árát.[119] A „minőség megítélése", általában bizonytalanabb a műszakilag bonyolult termékeknél, a ritkán vásároltaknál pedig nehéz az árak megítélése.

[118] Ennek ellentmond, hogy a legalacsonyabb jövedelmű háztartások gyakran árérzéketlenek. A többszörösen hátrányos helyzetűek gyakran racionális mérlegelés nélkül vásárolnak, ez elnyomja az alacsony jövedelem érzékenységnövelő hatását.

[119] Minél differenciáltabb a háztartások inputszerkezete, annál kevésbé van meg ez a feltétel. A háztartások beszerzéseikkor nemigen tudják megítélni a termék minőségét, az árváltozást is csak akkor veszik észre és tudják felmérni, ha gyakran vásárolt termékről van szó. Különösen kritikus az ár és a minőség együttes megítélése. Tovább rontja az ár- és minőségtudatosságot az új termékek nagy aránya a fogyasztásban, a termékek gyors elavulása, gyakori cserélődése a piacon.

A helyettesítési hatás, kényszerhelyettesítés, kényszerköltés, kényszermegtakarítás

A kemény költségvetési korlátú fogyasztóknál az árváltozások révén kibontakozik az ún. helyettesítési hatás. A vállalatok piaci magatartásával összefüggésben már megvizsgáltuk azt az „elméleti" esetet, amikor a vállalat költségvetési korlátja teljesen kemény. (Az I.3. ábra, a két egymást helyettesítő jószág közötti választást mutatta be, azzal a feltételezéssel, hogy relatív áraik megváltoznak.) Míg az előző választás a vállalatra értelmezve szélsőséges esetnek számít, a háztartásoknál azonban a két termék közötti helyettesítést a valóság modelljének kell tekinteni. *Adott termék árváltozása* tehát *nem csupán a szóban forgó áru keresletére hat, hanem más, őt helyettesítő, illetve vele komplementer árukra is.* (A cukor keresletére például kihathat a tea és a kávé árváltozása, a növekvő lakásárak mérsékelhetik a bútorkeresletet stb.)

Eddig lényegében olyan piac feltételezésével vizsgáltuk a fogyasztó viselkedését, amelyen a kívánt mennyiségben állnak rendelkezésre áruk. Sok részpiacon azonban, ahol a háztartás vásárlóként jelenik meg, gyakorta más a helyzet. Nem biztos, hogy kapható a kívánt áru. Ilyenkor a fogyasztó — akárcsak a vállalat — két dolgot tehet: vagy türelmesen vár (esetleg sorban áll) az alkalmas pillanatig, vagy belemegy a kényszerhelyettesítésbe. Ellentétben a relatív árak hatására bekövetkezett helyettesítéssel, a *kényszerhelyettesítésnél* a háztartás nem közgazdasági paraméterek (ár, minőség) alapján választja ki a számára legkedvezőbb megoldást. *A külső kényszertörvények leszűkítik számára a választás mezőjét, és — a saját preferenciaskálájához mérten — kedvezőtlenebb döntést kell hoznia.* A szokványos helyettesítéstől eltérően a kényszerhelyettesítésnél nem indokolt feltételezni, hogy a vevők a helyettesítés hatására — teljes szükségletüket tekintve — magasabb szükségletkielégítési fokot érnek el. Kényszerhelyettesítésnél ezt semmi sem biztosítja, ellenkezőleg, feltételezhető, hogy a szükségletkielégítés kisebb mértékű lesz.

A kényszerhelyettesítést meg kell különböztetnünk a *kényszerelköltéstől.* A kényszerelköltés lényege, hogy a fogyasztó az eredetileg (tervezett) jószág helyett nem annak valamely természetes helyettesét szerzi be, hanem „egyszerűen vásárol valamit". *Ez akkor válik jellemző magatartássá, ha a fogyasztói piacokon a hiány igen intenzív.* Ilyenkor az emberek mindenhová számtalan szatyorral és tömött pénztárcával felszerelve indulnak, hogy azután az első adandó sorba beálljanak, az előtt az üzlet előtt, ahová „érkezett valami".

A kényszerelköltés mozgatórugói a következők:

1. *A fogyasztói türelmetlenség.*[120] A fogyasztó mielőbb ki akarja elégíteni szükség-

[120] A fogyasztói türelmetlenség a tőkés gazdaságban is ismert fogalom, csakhogy ott egészen mást jelent. A fogyasztó türelmetlenségében a polgári közgazdaságtan kézikönyvei szerint nemlétező, illetve jövőbeli jövedelmét költi, vagyis hitelt vesz fel. A „türelmetlen" szocialista fogyasztó ezzel szemben pénzt költ.

leteit. (Ha nem is a legsürgetőbbeket, akkor legalább azokat, amelyek kielégítésére alkalom nyílik.)

2. *A fogyasztói „manőverezés".* Az intenzív hiánnyal jellemezhető gazdaságban a fogyasztó (jó lesz később jeligével!) mindig azt veszi, amit éppen kap, s nem azt, amire a leginkább szüksége lenne.

3. *Az inflációs várakozások.*

4. Az előbbi jelenséghez kapcsolódik a *reális javak előnyben részesítése, a „nem igazán komoly" pénzzel szemben.*

Az általános hiány jellemezte piacon a fogyasztók bizonyára csak akkor költhetik el az összes pénzüket, ha olyasmiket is vesznek, amire nincs is szükségük. *Aki nem akar pénzkészletet gyűjteni, annak árukészletet kell felhalmoznia.*

Ha a fogyasztó a kényszerhelyettesítéstől és a kényszerelköltéstől egyaránt tartózkodik, akkor a *kényszer-takarékosságot* választja: vagyis pénzt halmoz fel. A mai szocialista fogyasztó megtakarításai csak részben szándékoltak, részben külső kényszerek — elsősorban a hiány — következményei.

A kényszer-megtakarítás egyenletét a következőképpen írhatjuk fel:

$$M_k = P_0 + I - F_j - M_{terv,} \tag{I.24}$$

ahol M_k = kényszer-megtakarítás;
P_0 = pénzkészlet az év elején;
I = a háztartás évi jövedelme;
F_j = a folyó fogyasztás;
M_{terv} = a tervezett megtakarítás.

A háztartások pénzallokációs tevékenysége

Eddig a háztartások magatartását egy-egy termék piacán vizsgáltuk. Most azt tekintjük át, miként osztja el a háztartás a rendelkezésére álló (konstansnak feltételezett)[121] összes pénzeszközt

— az egyes piacok között és

— a fogyasztás és a megtakarítás (vagyonfelhalmozás) között.

A háztartások allokációs tevékenysége igen sokféle tényező hatására formálódik. Közhelynek számít az a megállapítás, hogy ugyanabból a jövedelemből igen eltérő életszínvonal érhető el a háztartásvezetés „minőségétől", a pénzallokáció ésszerűségi fokától függően. Adott jövedelem mellett a jobban képzett emberek háztartásai álta-

[121] A háztartások jövedelme általában persze nem konstans, hanem különösen a nomináljövedelem, de a reáljövedelem is emelkedik. Erre a munkaerővel, illetve a háztartások jövedelmével foglalkozó fejezetekben tértünk ki.

lában nagyobb szükségletkielégítést érnek el, mint az alacsonyabb képzettségűeké. A háztartásban végbemenő allokációt erősen meghatározza még a jövedelem nagysága, a lakóhely, a családanyák foglalkozási viszonyai és nem utolsósorban a család nagysága.

A pénzeszközöknek az egyes javak és szolgáltatások, illetve a megtakarítások közötti elosztása a háztartási kiadások szerkezetében fejeződik ki. A kiadások szerkezete a háztartások nagy tömegében bizonyos szabályosságot mutat.

Primer és szekunder javak

A háztartások kiadási szerkezetének egyes elemei többféleképpen is csoportosíthatók. Mindenekelőtt *meg kell különböztetni az alapvető szükségleteket kielégítő ún. inferior vagy primer javakat a többi jószágtól,* azoktól, amelyek *nem létfontosságúak (az ún. supreior vagy szekunder javaktól).* Az alapvető szükségletek persze történelmileg és rétegenként is változnak. Ami ma a fejlettebb társadalom vagy a jobb gazdasági helyzetben levő réteg szempontjából primer jószágnak számít, az a fejletlenebb országban vagy a szegényebb rétegnél a magasabb rendű javak csoportjába kerülhet. Emellett az inferior javak csoportján belül is fontosabb az élelem, mint a fűtés, noha mindkettő alapvető szükségleteket elégít ki. A jövedelmek növekedésével értelemszerűen nő a magasabb rendű javak kereslete, és csökken az inferior javaké.

Folytonos és diszkrét keresletű javak — a tartós javak közgazdasági kérdései

A kiadási szerkezet elemei aszerint is csoportosíthatók, hogy időben miként jelenik meg a termékek iránti szükséglet. Ilyen alapon megkülönböztethetünk *folytonos és diszkrét keresletű javakat.* A vásárlások egy része folytonos jellegű (bizonyos tárgyakat folyamatosan, naponta vagy hetente be kell szerezni), más részük diszkrét (megszakításos). Ez azt jelenti, hogy a fogyasztó bizonyos javak iránt csak nagyobb időközönként (negyedévenként, évente, öt- vagy tízévente) támaszt keresletet.

A kiadások folyamatos vagy diszkrét jellege összefügg a javak osztható vagy oszthatatlan voltával. Cukrot, lisztet vásárolhatunk akár naponta (negyedkilónként), autót, nyaralót, hűtőszekrényt azonban csak „egy tömbben" vehetünk. Bizonyos termékeknél a fogyasztó választhat: egyszer hosszabb időre szerzi-e be a háztartás számára szükséges mennyiséget; vagy mindig egy-egy példányt vesz csak, s amikor az elhasználódik, akkor állít be a helyébe egy újabb típust. *A diszkrét keresletű termékek hosszabb idő alatt használódnak el. Ezeknél a termékeknél ugyanúgy megfigyelhetők a*

fizikai és erkölcsi kopás (amortizáció) stb. jelenségei, mint a termelőeszközöknél. A diszkrét keresletű javak egyik típusa — a tartós fogyasztási cikkek — több évig (esetleg évtizedig) szolgálja a háztartást (autó, bútor, lakás), más részük fogyóeszköznek tekinthető (ruhák, cipők stb.).

A nagy értékű tartós javakba eszközölt befektetést fogyasztói beruházásnak nevezzük. A fogyasztói beruházások igen érzékenyek mind az árakra, mind pedig a jövedelmekre. Ugyanakkor ez a kiadási csoport dinamikusan nő. E növekedés egyik mozgatórugója a szóban forgó javak iránti szükséglet extenzív „terjedése". Ezen kívül — telítettségük esetén — új irányzatként mind gyakoribb adott típusú jószágból második példány beszerzése (családonként több rádió vagy televízió).

A nagy értékű jószágok (tartós javak), illetve a fogyasztói beruházások körében egészen kivételes jelentőségű jószág a *lakás.* A lakáskérdés nemcsak a háztartások gazdálkodásának egyik kulcskérdése, de bizonyos értelemben a társadalomé is. A probléma bonyolultsága és kiélezettsége miatt röviden nem tárgyalható, ezért terjedelmi okokból e helyütt eltekintünk elemzésétől.

A szocialista országokban általában a *tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság a különféle társadalmi rétegek között meglehetősen kiegyenlített.* A nagy értékű javak — különösen azok egyes típusai (autó, hétvégi ház) — jelentős szerepet játszanak az életmód alakításában. Fenntartásuk egyrészt folyamatosan nagy terhet ró a háztartásra, másrészt sajátos új igényeket eredményez (utazás, turizmus stb.).

A tartós javakkal függ össze az *„elsietett preferencia" vagy demonstrációs hatás* jelensége. Ennek az a lényege, hogy az *alacsonyabb jövedelmű* (és státusú) *rétegek — mintának tekintve a nagyobb jövedelműeket — előrehozzák bizonyos javak* (autó, képmagnó stb.) *beszerzését.* Nem várják meg, míg megfelelő jövedelmi kategóriába kerülnek. Ezt azonban csak akkor tehetik meg, ha lemondanak a háztartás számára jóval fontosabb alapvető javak vásárlásáról. (Üdülőtelket vesznek például, és közben elhanyagolják a ruházkodást, a kulturálódást.)

Bizonyos szempontból hasonló jelenség a *már kialakult magasabb fogyasztási szinthez tartozó fogyasztási szerkezet érzéketlensége a negatív jövedelem, illetve árhatásokkal szemben.* Ha az egyszer megemelkedett jövedelem visszatér a korábbi alacsony szintre, a háztartás kiadásainak szerkezete sok szempontból megmarad olyannak, amilyen a magas jövedelem mellett volt (rendszerint a megtakarítások csökkentése árán).

Fix és szabad rendelkezésű kiadások

Egy másik osztályozási szempont alapján fix és szabad rendelkezésű kiadások ismeretesek. A háztartások jövedelmük egy részét fix kiadások (előre megcímkézett forintok) formájában költik el. A fix kiadások egyik része az ún. rezsi. Bizonyos összeget a fogyasztóknak lakbérre, villanyra, gázra, fogyasztói kölcsönök törlesztésére

kell fordítaniuk. A fix kiadások körébe sorolhatjuk a többi — formailag nem kötelező, de a létfenntartás követelménye által szorosan megszabott — folytonos kiadásokat is (alapvető élelmiszerek beszerzése, közlekedési kiadások stb.). *Az e kiadások után fennmaradó jövedelemhányad az ún. diszponibilis (szabad rendelkezésű) jövedelem, amelyet* a különböző háztartások *differenciáltan* — a kifizetés idejét és célját tekintve sokkal nagyobb választási szabadsággal — *költenek el.* Differenciáltsága ellenére a szabad rendelkezésű jövedelemhányad felhasználása is mutat természetesen bizonyos szabályszerűségeket. Ez általában a rugalmassági mutatókkal írható le.

A jövedelmeknek az egyes termékek (termékcsoportok) keresletére gyakorolt hatását a kereslet—jövedelem függvénnyel írhatjuk le. Ha az egyes termék vagy termékcsoport kereslete gyorsabban nő, mint a jövedelem, akkor nyilvánvalóan nagyobb lesz a súlya az összes kiadásokon belül. Ábrázoljuk grafikusan a kereslet és a jövedelem közötti összefüggést! (Lásd az I.8. ábrát!)

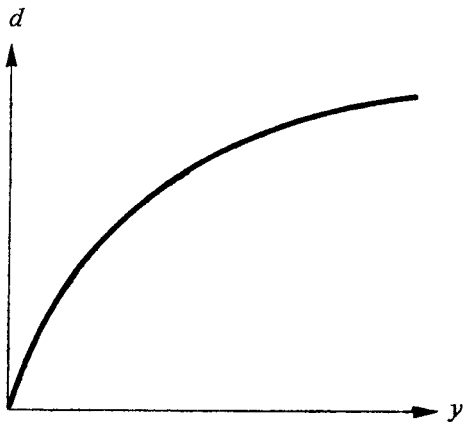

I.8. ábra

A kereslet és a jövedelem összefüggése

A kereslet—jövedelem összefüggés grafikus ábrázolását Engel-görbének[122] is szokás nevezni. A görbe alakja természetesen nem egyforma a különböző termékeknél. Legtöbbjüknél e görbe balról jobbra, vagyis felfelé emelkedő alakú. *Az ún. inferior javak jövedelmi görbéje paradox formájú.* A létszükségleti cikkek egyes fajtájából (kenyér, burgonya) a nagyobb jövedelmű háztartásoknak kisebb a kereslete, mint a kisebb jövedelműeké.

Ha el is tekintünk az ilyen paradox esetektől, akkor sem egyforma az Engel-görbe alakja az egyes termékeknél, illetve kiadási csoportoknál. A görbe konkrét alakját a kereslet jövedelemrugalmasságának a mutatója:

[122] Ernst Engel a 19. században élt porosz statisztikus írta le a szóban forgó összefüggést.

$$E_{ij}=\frac{d \text{ változása százalékában}}{y \text{ változása százalékban}}. \qquad (I.25.)$$

határozza meg.

A jövedelemrugalmassági együttható szabály szerint pozitív. Ha valamely termék vagy termékcsoport jövedelemrugalmassága egynél nagyobb ($E_{iy}>1$), akkor az adott termék iránti kereslet gyorsabban növekszik, mint a jövedelem, vagyis az összes kiadáson belüli részaránya növekvő. Ha $E_{iy}<1$, akkor a jövedelemváltozásra rugalmatlanul reagáló, ha 0, akkor pedig merev kereslettel van dolgunk. (Negatív jövedelemrugalmasság a már említett inferior termékeknél figyelhető meg.)

Az élelmiszer-kiadások jövedelemrugalmassága általában kicsi. *A háztartási jövedelmek emelkedésével csökken a rezsiköltségek és a folyó kiadások (élelmiszer stb.) súlya.* A szabad rendelkezésű jövedelemrész azonban attól függően alakul, hogy rendelkezik-e a család folyamatos kiadásokat okozó magasabb rendű javakkal (autó, nyaraló stb.). A kiadási szerkezetben nálunk — de feltehetően más szocialista országokban is — lakóhely szerint is szignifikáns különbségek adódnak (Budapest, más városok és vidék).[123]

Megtakarítások

A nagy értékű tartós javak megszerzéséhez általában előzetes megtakarítások szükségesek. A *háztartások megtakarításai* — amin (Kornai nyomán) az adott évben a háztartásba befolyt pénzjövedelem ki nem adott részét értjük — a *lakossági pénzfelhasználás (pénzallokáció) igen fontos részét képezik.* A háztartások nemcsak eltérő pénzmennyiségeket takarítanak meg jövedelmükből, hanem a „megtakarítási technikájuk" is nagymértékben eltér. A megtakarítások évi összege szoros kapcsolatban van a háztartás havi jövedelmével: a nagyobb jövedelemből fokozódó mértékben lehet félretenni. A takarékoskodás azonban — legalábbis az eddigi hazai tapasztalatok szerint — szinte független a réteghez tartozástól.[124]

Milyen motívumok ismerhetők fel a megtakarítók magatartásában?

a) *A megtakarítás általános motívumai:*[125]

— *Biztonságra törekvés.* Váratlan kiadások, betegségek, családi gondok esetén a háztartásnak rendelkeznie kell a problémák megoldásához szükséges pénztartalékkal.

— *Tranzakciós motívum.* A jövedelmek ki- és beáramlásának üteme az egyes háztartásoknál is szükségszerűen eltér. Ez pénzkészletek képződésére vezethet.

[123] Lásd erről részletesebben *Hoffmann Istvánné:* A magyar háztartások gazdálkodási modellje. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

[124] *Hoffmann Istvánné:* I. m. 127. old.

[125] Vö. *Kornai János:* A hiány. 18.5. pont, 471—475. old.

— *Előtakarékosság.* A nagy értékű javak megvásárlására a háztartásoknak több hónap vagy év alatt kell összegyűjteniük a megfelelő összeget.

— *Spekulációs motívum.* A pénzkészlet „forgatható", olyan javakba, esetleg ingatlanokba fektethető, amelyeknek az értéke az idők során nő. Megfelelő pénzkészlet birtokában kihasználhatók a hirtelen kínálkozó „üzleti lehetőségek".

b) *Sajátos, csak a szocialista gazdaságra jellemző motívumok:*

— *Kényszer-takarékosság* (Ezzel már korábban foglalkoztunk.)

— *Vásárlói készenlét.* Hiánygazdaságban a háztartásokban mindig kell olyan pénzkészleteket tartani, amelyek egy-egy ritkábban kapható cikknek az üzletekben való megjelenésekor bevethetők.

— *Kötelező előtakarékosság.* Az autó vagy bizonyos lakástípusok, telkek megvásárlásához a vevőnek a vásárlás időpontjánál jóval korábban „le kell tennie a pénzt" (a vételár meghatározott részét).

Az általános motívumok is sajátosan érvényesülhetnek a szocialista gazdasági közegben. Az önkéntes előtakarékosság például jóval intenzívebb a hiánygazdaságokban, mint a kínálati túlsúllyal jellemezhető gazdaságokban. Hiánygazdaságokban nem olyan elterjedtek a fogyasztói hitelek, hiszen a fogyasztó kapva kap a felkínált árun, s nem kell hitelnyújtással ösztökélni a vásárlásra. Mivel a nagy értékű javak jelentős hányadát is készpénzért kell megvásárolni, ehhez fokozott előtakarékosság szükséges.

A megtakarításnak döntő szerepe van a háztartások vagyonképződésében. *Az életszínvonal emelkedése,* a keresetek növekedése *a szocialista országokban is előtérbe állítja a vagyonképződés problémáját.*[126]

A vagyon egyenletét a következőképpen írhatjuk fel:

$$V = T + J - F, \tag{I.26.}$$

másképpen:

$$V = T + M,$$

ahol V = a háztartás vagyona;
T = a generációk közötti vagyonátadás;
F = a háztartás fogyasztása a vizsgált életciklus alatt;
J = a háztartás életciklus alatt szerzett jövedelme;
M = a háztartás megtakarítása a vizsgált periódusban.

A háztartás vagyona három fő formában létezik:

— *financiális vagyon* (készpénz, takarékbetét, értékpapírok, a követelések és a tartozások egyenlege),

— *ingatlan vagyon* (lakás, nyaraló, telek),

[126] *Falusné Szikra Katalin:* A vagyonosodásról. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz. E rész kifejtésében jórészt a cikkben foglalt kutatási eredményekre támaszkodtunk.

— *ingó vagyon* (nemesfémek, műtárgyak, tartós javak, fogyasztói készletek, termelési eszközök).

A háztartás adott időpontban rendelkezésre álló vagyonát a szocialista gazdaságban is nagymértékben befolyásolja az előző generációk által felhalmozott vagyon. E jelenség, *a „generációk közötti tulajdonátruházás"*, két alapformában nyilvánulhat meg: mint *jövedelemátruházás* és mint *hagyaték.*

Az első a szülők, illetve a nagyszülők életében megy végbe, a második haláluk után. Mindkét jelenség egyaránt megvalósulhat naturális és pénzformában. *A jövedelemátruházás sajátos esete az „emberi tőke"-transzfer.* Ez tulajdonképpen az élet korai szakaszában végbemenő „adományozás", tanítás, nevelés, emberi kapcsolatok, kultúra, összeköttetések stb. formájában. *Adott életkereset mellett a szülők választhatnak, miként határozzák meg az emberi, illetve a tárgyi transzferek közötti arányt.* Minél nagyobb az emberi transzfer, általában annál kisebb a tárgyi és megfordítva. A generációk közötti transzferek közül említést érdemel a *fiataloknak átadott „idő"*. Az idősebb generáció ebben a formában pihenőidejét alakítja át munkaidővé (vigyáz a gyermekekre, segít a háztartásban stb.), és adja át a „kedvezményezett generációnak". Az időtranszfer élvezői számára ily módon nagyobbak a jövedelemszerzési lehetőségek, illetve a szóban forgó transzfer megtakarításokat tesz lehetővé számukra. *A háztartások szempontjából a hagyaték, illetve az időtranszfer olykor „megfordulhat"*. A „negatív" hagyaték a kis jövedelmű vagy jövedelem nélküli szülők anyagi támogatása, eltartása. A generációk közötti időtranszfer is lehet megfordított irányú akkor, ha az idős szülők gondozása elvonja a háztartás tagjait a keresőtevékenységtől. A nemzedékek közötti transzferek miatt *az egyes egyének (illetve háztartások) anyagi helyzete nagymértékben függetlenedhet a jövedelmüktől, megtakarításaiktól, saját fogyasztói magatartásuktól.* Ha valaki a fogyasztói reakciókat csak a jövedelmek alapján kísérelné meg kiszámítani — az említett jelenségek figyelmen kívül hagyása miatt — helytelen következtetésekre jutna. Az sem téveszthető szem elől, hogy a lakossági vagyon növekedésének legfontosabb útja mégis a jövedelemmegtakarítás, lemondás a jövedelem egy részének elfogyasztásáról.

A vagyon meghatározásában megjelenik még egy további elem: *az ún. pihenésre átváltott jövedelem.* Ez vagyoncsökkentő tényező, ezért vagyoni egyenletük a következőképpen módosul:

$$V = T + (J_p - J_t) - F, \tag{I.27}$$

ahol az eddig nem említett tényezők értelmezése:

J_p = a háztartásnak az életciklus alatt potenciálisan szerezhető jövedelme (minden elérhető jövedelemszerzési lehetőség kihasználásával);

J_t = pihenésre átváltott jövedelem (az a jövedelemrész, amelyről a több szabadidő érdekében lemondanak a háztartás kereső tagjai).

E probléma már átvezet a háztartás egy más jellegű allokációs tevékenységéhez: a rendelkezésre álló idő felosztásához a munkaidő és a szabadidő között.

A munkaidő és a szabadidő közötti átváltás

A szabadidő, benne a pihenés és a munkaidő bizonyos korlátok között átválthatók egymásra. Bár az egész munkaidő nem tekinthető a szabadidő feláldozásának (ahogyan azt egyes polgári közgazdászok értelmezik), a normális munkanapon túl végzett — a szocialista gazdaságokban is igen elterjedt — többletmunka ideje, illetve az ezáltal szerzett jövedelem már így fogható fel. A háztartás keresőképes tagjainak elég széles köre választhat a tekintetben, hogy többletmunkát vállal-e, s így kiegészítő keresethez jut szabadideje rovására, vagy sem. A választás várható eredménye a túlmunka kínálati görbéjével írható le, ezt mutatja az I.9. ábra.

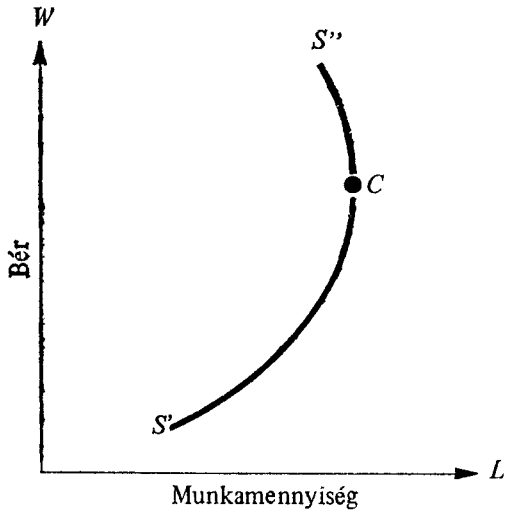

I.9. ábra
A túlmunka kínálati görbéje

A túlmunka kínálati görbéje visszahajló. Az egy munkaóráért kapható jövedelem növelésével ugyanis egy pontig (*c*) a helyettesítési hatás érvényesül, a szabadidő a növekvő bérek függvényében egyre inkább „luxusnak" tűnik. A dolgozó ekkor arra érez késztetést, hogy lehetőleg egyre többet áldozzon fel szabadidejéből. Amikor azonban a pótlólagos órabér egy bizonyos nagyságot túllép, a görbe visszahajlik; ekkor ugyanis már a jövedelmi hatás érvényesül. A magasabb jövedelmű, de egyre kevesebb szabadidővel rendelkező dolgozó úgy érzi, most már megengedheti magának a több szabadidőt (többnyire egészségi szempontok és közvetlen környezete is késztetik erre). Ezt teszi még akkor is, ha a munkaidő minden egyes — a szabadidő javára feláldozott — órája után egyre nagyobb bérről kell lemondania.

A szabadidő és a munkaidő közötti választásban ellentmondások is lappanganak.

A szabadidő és a fogyasztás között korreláció van. A fogyasztás ugyanis időt köt le, bizonyos típusai (turizmus, személyi szolgáltatások, kozmetika, fodrászat, a kultúra élvezete stb.) pedig sok időt. A karrierjéért vagy jólétéért „hajtó" ember, aki naponta 13—14 órát dolgozik, nem ér rá elfogyasztani a magasabb jövedelmével megszerezhető magasabb rendű javakat és szolgáltatásokat. Ezzel összefüggésben fogalmazódott meg a szakirodalomban az ún. *fogyasztási paradoxon.*[127] Ennek lényege: *akinek van ideje fogyasztani, annak nincs pénze hozzá, akinek pedig pénze van, annak nincs ideje a fogyasztásra.* Ugyancsak az időnek pénzre, illetve a pénznek időre való átváltását teszi lehetővé az is, hogy a dolgozók egyre szélesebb köre választhat: a normális munkaidőnél kevesebbet dolgozik-e, vagy sem. Ebbe a döntési mezőbe sorolható a gyermekek otthoni gondozásának a vállalása vagy elutasítása, valamint a rövidített munkanap lehetősége a rész-, illetve osztott munkaidő révén.[128]

A szabadidő — munkaidő választással függ össze a kereső, jövedelemszerző munkaidő és a nem kereső munkaidő arányának kialakulása. A házimunkával kiváltott pénzösszeg olykor nagyobb lehet, mint az ez idő alatt a külvilágban megkereshető pénz. Vannak igen drága, szinte megfizethetetlen házimunkák (például beteg családtag ápolása, gyermek nyelvoktatása stb.), s ezek szolgáltatásként csak az átlagos órabérnél jóval magasabb áron vehetők igénybe (vásárolhatók meg). Más szolgáltatásoknál viszont a fajlagos tarifa az átlagos órakeresetek alatt maradhat. Ilyenkor — racionálisan — a keresőtevékenységet választják, s a házimunka helyett inkább megfizetik a szóban forgó szolgáltatást.

[127] The consumption-own time (leisure) ratio and the consumption function. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Stuttgart, 1978. 5. sz.

[128] A fejlett országok tapasztalatai alapján várható, hogy a jövőben a szocialista országokban is egyre szélesebb körben elterjed a részmunkaidő, illetve a munkaidő-megosztás, a „job sharing" gyakorlata. Az 1985-től 2000-ig terjedő időszak hosszú távú tervei hazánkban is számolnak ezzel az irányzattal.

6. A munkaerő és a foglalkoztatottság problémái a szocialista gazdaságban

A munkaerő és a vele összefüggő elméleti problémák a szocialista gazdaságban megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Ezt az indokolja, hogy a szocialista gazdaságban a munkaerő a gazdasági rendszert mozgásban tartó legfőbb termelési tényező, amely nemcsak a gazdasági fejlődés, hanem a társadalom előrehaladása szempontjából is sorsdöntő. A munkaerő emellett a szocialista gazdaságban sajátos tartalmú kategória, jellemzői a tőkés gazdaság tanulmányozása közben megismert munkaerőáruétól lényegesen különböznek. A munkaerő elhelyezkedése, szerepe a gazdasági rendszerben, és kiváltképpen a *szocializmusra jellemző jegyei* eddig még nincsenek pontosan megfogalmazva, heves elméleti viták folynak róluk.[129]

E fejezetben elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan megy végbe a munkaerő mozgása a háztartás és a vállalat, valamint az egyes munkahelyek között. Azzal is foglalkozunk, miként helyezkedik el a rendelkezésre álló munkaerő a népgazdaságban, és hogyan befolyásolja mindezen folyamatokat az állam a foglalkoztatáspolitikával.

[129] A vita egyfelől akörül bontakozott ki a marxista közgazdászok között, hogy ebben a jelenségkörben megengedhető-e egyáltalán a piac kifejezés és az árukategóriák használata. Ezt a kérdést — a magyar közgazdászok túlnyomó többségével együtt — *igenlő* válasszal lezártnak tekintjük. A másik vitatott kérdés már nem intézhető el ilyen egyszerűen. Ha piacról beszélünk a foglalkoztatással összefüggésben, vajon a munkapiac vagy a munkaerőpiac kategóriáját kell-e alkalmaznunk?

Annak ellenére, hogy a *gyakorlatban a munkaerőpiac fogalmának a használata általánosan elterjedt,* e kategória, illetve a munkaerőáru kifejezés politikai gazdaságtani alkalmazása ellen szól az, hogy *korábban* már a *tőkés termelés alapvető kategóriájaként használtuk* e fogalmakat, mégpedig az értéktöbblet-termeléssel és az értéktöbblet *tőkés kisajáttításával* összefüggésben. Az elméleti tudomány alapkritériuma, hogy fogalmai a lehetséges mértékben egyértelműek legyenek, és logikai ellentmondások nélkül illeszkedjenek egymáshoz. Márpedig, ha mi ugyanazon fogalmat használjuk eltérő — sőt szemben álló — tartalmú (tőkés kizsákmányolási és lényegileg nem kizsákmányolási) viszonyok kifejezésére, akkor megsértjük ezt a kritériumot. (Ámbár nem ismeretlen az az eljárás sem, amikor egy fogalom tartalmát — *eltérő viszonyok közös vonásainak a kifejezése* érdekében — módosítják, illetve kiterjesztik: például a magántulajdonosi viszonyok és köztulajdoni viszonyok között egyaránt használjuk az árukategóriákat.)

A munkaerőáru kifejezés mellett szólhat viszont az, hogy a szocialista gazdaság körülményei között *is elkülönül a munkabér és az értéktöbblet, a munkás,* de a szövetkezeti tag *sem rendelkezik közvetlenül az értéktöbblettel,* hanem a termelő kollektíva és a társadalom *tőle elkülönült intézményei uralják azt* (a termelőfolyamat egészével együtt).

A különböző társadalmi tartalmat fedő kategóriák (a tőkés és a szocialista viszonyok között

A munkaerő- és foglalkoztatási problémák vizsgálatakor abból indulunk ki, hogy körülményeink között — lévén szó árutermelésről — a háztartás és a vállalatok közötti sajátos kapcsolat: a *munkaerő rendelkezésre bocsátása, illetőleg felvétele szükségképpen pénzformát ölt.* Minthogy a háztartások és a munkahelyek egymástól tulajdonilag elkülönült gazdasági egységek, a *vállalatok munkaerő-szükséglete kereslet formájában* jelenik meg. *A dolgozók foglalkoztatás iránti igénye* pedig *munkaerő-kínálatként összegződik.* Az említett tények (elkülönült tulajdonosok közötti csere, kereslet és kínálat, pénzformák) együttesen *kimerítik a piac kritériumait.* Ezért megengedhetőnek tartjuk e jelenségkörre a piac fogalmának a használatát. A gazdaság eme alrendszerének a működése többféle módon is alátámasztja a piaci kategóriák alkalmazhatóságát. A munkaszerződésen mindig két aláírást olvashatunk: a munkáltatóét (vevőét), illetve a munkavállalóét (eladóét). Természetes módon használjuk a szocialista gazdaság körülményei között is a munkabér kategóriáját, holott azt korábban mint sajátos piaci árat definiáltuk. Senki sem lepődik meg, ha azoknak a munkahelyeknek a kapuja előtt, ahol több bért fizetnek, tolonganak a jelentkezők, míg a rosszul fizetett munkaposztok elnéptelenednek. A munkaerő-kínálat tehát tágul a bérek emelkedésére, és összehúzódik, ha a bér nem kellő magasságú, vagyis a piac hagyományos törvényei szerint viselkedik. (Hangsúlyozni kell: mindezen jelenségek végigkísérték a szocialista gazdaság egész eddigi fejlődését az irányítási rendszerek típusától függetlenül.)

---

funkcionáló piac) összemosásának az elkerülésére újabb fogalmak keletkeztek e jelenségek leírására: a munkapiacé, illetve a munkaárué. A munkapiac kifejezés alkalmazásával, úgy tűnik, jobban érvényesíthető a fogalmi összhang és illeszkedés elméleti alaptudományban elsődleges követelménye, s nem kényszerülünk arra, hogy egy korábban már definiált kategóriát (munkaerőáru, illetve -piac a kapitalizmusban) egészen más értelemben használjunk. Ám a *munkaáru, illetve a munkapiac kifejezés* mind ez ideig, itt nem részletezhető elméleti és praktikus ellenvetések — például a *csere egyenértékűségének értelmezési nehézségei a munka adásvételekor — miatt nem vert gyökeret* közgazdasági közvéleményünkben. Sokan kétségbe vonják a munka eladhatóságát is (lényegében egy rövid marxi utalásra hivatkozva, amelyben Marx érveket sorakoztatott fel a munka áruként való megjelenése ellen).

Mindazonáltal nem a terminológia megválasztása az igazi kérdés! Hiba lenne túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani a szóhasználatnak. Inkább a *reálisan létező piaci jelenségek mögöttes társadalmi-gazdasági tartalmának, elméleti lényegének a tisztázására kell az erőfeszítéseket összpontosítani.* Lásd ezekről a kérdésekről *Włodzimierz Brus:* A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 90—94. old.: *Szabó Kálmán:* A munka áruvonásai a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.; továbbá Vita a szocializmusbeli munka áruvonásairól. Közgazdasági Szemle, 1967. 10. sz.

A munkaerő-kereslet és -kínálat összehangolása

A potenciális vevő és a potenciális eladó létezése még nem elegendő a piac normális működéséhez.

A munkaerő-kereslet és -kínálat akkor hangolódhat össze a piac törvényszerűségei szerint, ha[130]

— mind a keresleti, mind a kínálati oldal szereplői viszonylag *szabadon léphetnek cserekapcsolatba* (munkavállalási szabadság — alkalmazási szabadság);

— a cserét alakító *paraméterek változtathatók, és változnak is,* kifejezvén a mindenkori piac helyzetét (nem rögzíthetik a béreket, változtathatók a munkafeltételek és juttatások stb.);

— *a döntést elsősorban gazdasági szempontok motiválják.* A munkavállalót egy-egy munkahely elfoglalására a saját érdekei, törekvései késztetik. Úgyszintén gazdasági szempontok (az olcsóbb, vagy a jobban megfelelő munkaerő megszerzése stb.) döntik el az alkalmazást. Ha szigorú központi munkaerő-elosztás érvényesülne, ha a béreket „felülről" részletesen meghatároznák, akkor nem működhetne bérmechanizmus, nem érvényesülhetnének piaci impulzusok a munkaerő társadalmi méretű allokációjában.

A szocialista országok többségében a munkaerő vonatkozásában történetileg kialakultak a piac működésének a feltételei, egyszersmind korlátai is. A korlátok egy része technikai jellegű, a modern munkaerő sajátosságaiból fakad, más részük társadalmi jellegű, a szocializmus berendezkedésével függ össze.

— *Technikai korlátok.* A piac kiegyensúlyozott működésének az a feltétele, hogy a munkaerő ne csak munkahelyet, hanem munkakört is választhasson. A modern gazdaságokban azonban az emberek nem kis része nehezen változtathat foglalkozást, és ha változtat, jelentős veszteségek érik. Nem csupán arról van szó, hogy egy vegyészmérnök csak több éves tanulással — sok költség és fáradság árán — képezheti át magát vállalati közgazdásszá, de egy gyógyszervegyésznek is alig kerül kevesebb fáradságába, hogy jó textilvegyész lehessen belőle.

A *piac technikai-gazdasági korlátai* ezen gazdasági alrendszerben lényegében három tényezőben ragadhatók meg:

a) a hosszú képzési időben (t_k);

b) a szűk szakmai specializációban (s_p);

c) az adott munkakör betöltése közben jelentkező tapasztalat, rutin nagy szerepében (r).

Ezek függvényében válik a munkaerő mozgása merevebbé, a különféle behatásokra érzéketlenebbé, s lesz nagyobb a tűrőképessége a számára hátrányos piaci paraméterekkel szemben.

[130] A felsorolt feltételek az „eszményien" működő piacot jellemzik, a mai gazdaságban e feltételek egyike-másika csak korlátozottan érvényesül.

$$R=f(t_k; s_p; r) \qquad \text{(I.28)}$$

ahol R= a munkaerő-mozgás merevsége. Ennek mutatója lehet az adott munkahelyen eltöltött idő hossza; a munkahely-változtatások gyakoriságának inverze stb.

E tényezők azonban egyben a munkáltatók választási lehetőségeit is korlátozzák. A vállalatok sem egykönnyen pótolhatják a munkaerőt, hiszen hasonló jártasságú, képzettségű emberből gyakran csak néhány vagy néhány tucat alkotja a kínálatot. (A piac szegmentált.)

— *Társadalmi korlátok.* A munkaerő semmiképpen sem viselkedhet úgy a piacon, ahogyan a burgonya vagy a pamutszövet. Ez utóbbiak ugyanis elidegenedtek termelőjüktől, külsődlegesek számára, míg a munkaképesség „összenőtt" a dolgozó személyiségével. Ezzel számolnia kell a munkaerő-kereslet képviselőinek is. A munkaerőről hozott *piaci (tárgyias) döntések paradoxona az,* hogy itt az *objektív döntések tárgya éppen a szubjektum* (pontosabban a szubjektum bizonyos képességei).

A kínálat képviselőinek a döntéseiben ezért fontos tényező:

a) a kötődés a foglalkozáshoz, a pálya iránti érdeklődés;

b) a munkahelyi légkör, ragaszkodás egy adott munkahelyhez;

c) a presztízsszempont;

d) a munkakörrel járó önállóság léte vagy hiánya;

e) a munkaposzthoz fűződő felelősség mértéke.

Ezek a „szubjektív" paraméterek nagymértékben befolyásolják a munkavállalók döntéseit, de ugyanilyen szubjektív paraméterek érvényesülnek a munkáltató oldalán is. A teljesség igénye nélkül ilyenek:

a) a munkavállaló megbízhatósága, hűsége, lojalitása;

b) a munkavállaló beilleszkedési képessége;

c) bizonyos diszkriminációt kiváltó — *személyes* előítéletek (nemek szerinti, nemzetiségi stb. megkülönböztetés);

d) egyéb ítéletek (például bizonyos egyetemek diplomáinak le- vagy felértékelése, személyes kapcsolatok stb.).

A mindkét oldalon meglevő szubjektív elemek azután pénzformában (bérben) vagy a szervezetben elfoglalt pozícióban (munkaposztban) testesülnek meg, öltenek látható kifejezést.

A *munkaerő-kínálat és -kereslet szabad mozgását* bizonyos — személyhez tapadó — *objektív paraméterek is korlátozzák,* amelyek befolyásolják vagy meghatározott irányba terelik a munkavállalást. Ilyenek: az életkor, a nem, a családi állapot, illetve családi körülmények, az egészségi állapot és a lakóhely.

Az idős vagy betegeskedő ember nem foglalhat el bármilyen munkakört, még ha egyéb adottságai meglennének is hozzá. A munkaerő területi elhelyezkedése vagy nemek szerinti összetétele hasonlóképpen korlátozó tényező a munkaerő szabad fluktuációjában. Ily módon a munkavállalók egy tekintélyes hányada egyéni adottságai miatt mindig eleve kizárja magát a versenyből, vagy csak igen kevés „versenyszámban" indulhat. Ezek közül egyes tényezők ugyan ellensúlyozhatók (a lakóhely

okozta korlátot tágíthatja például az ingázás vagy a munkásszállás), e tényezők összessége azonban nagymértékben behatárolja a piaci mozgások terét.

— *Intézményi korlátok.* A *munkaerő-keresletre és -kínálatra* a szocialista gazdaság körülményei között is nagy *hatással van a szakszervezet és az állam.*

A szakszervezetek számos alkalmazási feltétel alakítását a szocializmusban is „kiveszik" a piac egyéni szereplőinek a kezéből, s azokat *kollektív szerződések*ben rögzítik. A munkafeltételek, bérek és egyéb tényezők kombinálásáról a résztvevők ilyen körülmények között csak bizonyos határok között dönthetnek. Az állami tevékenység hatása — az indirekt irányítási rendszerben is — igen lényeges a munkaerő-keresletre és -kínálatra.

A szocialista *állam nemcsak adminisztratív megkötésekkel* (központi bértarifarendszer, keresetszabályozás, a munkaviszony jogi szabályozása) *hat a piacra, hanem közvetlenül piacalakító gazdasági szereplő is;* részint a munkaerő újratermelésében játszott jelentős szerepe révén (oktatási rendszer, egészségügyi ellátás, szociális járandóság rendszere stb.); részint a munkaerő jelentős hányadának közvetlen munkaadójaként (államigazgatás, állami költségvetési intézmények).

A munkaerő-kereslet és -kínálat az „erőforrás-korlátos" gazdaságban

A nem piaci tényezők hatásának bemutatása után nélkülözhetetlen néhány — a munkaerő-kereslettel és -kínálattal összefüggő — alapvető kategória definiálása[131], hogy azután ezek segítségével leírhassuk a piacon kibontakozó folyamatokat.

A munkaerővel összefüggő alapvető kategóriák

Munkaképes lakosság [$L(t)$], ide soroljuk mindazokat, akik életkorukat és egészségi állapotukat tekintve alkalmasak a foglalkoztatásra. Mind az életkor, mind az egészségi állapot társadalmi-történelmi paraméterek. Az elfogadott fizikai mutatókat ebben az összefüggésben mindig az adott kultúra, a társadalmi szokások határozzák meg.

[131] A definíciók Kornai János meghatározásai. E fejezetrészt alapvetően „A hiány" megfelelő fejezetei alapján fejtettük ki, természetesen saját szempontjaink szerint, és kiegészítésekkel. (Vö. *Kornai János:* A hiány 11.1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.) Meg kell itt jegyezni, hogy a Kornai által alkalmazott definíciók és jelölések eltérnek a nemzetközi munkagazdaságtani szakirodalomban megszokott kategóriáktól. Az eltérések részletes bemutatására azonban itt nincs lehetőség.

Munkaerő-kínálatot [$S(t)$] a lakosság azon csoportja alkotja, amely kész foglalkoztatást vállalni.

Foglalkoztatottak [$N(t)$], azok a dolgozók, akik munkához jutottak (a vállalatoknál, az állami intézményekben vagy kisvállalkozásokban).

A foglalkoztatottak csoportját kibővítve a saját munkaeszközeikkel dolgozó önállókkal, valamint ezek dolgozó családtagjaival kapjuk a *gazdaságilag aktívak csoportját* [$K(t)$].

Munkanélküliek [$U(t)$] meghatározása:

$$U(t)=S(t)-N(t) \tag{I.29}$$

Foglalkoztatáshoz szokottak [$H(t)$] azok, akiket hosszabb időn át már alkalmaztak, és megszokták a foglalkoztatással járó életformát. Nem egyedül belőlük tevődik ki a munkaerő-kínálat; ide tartoznak azok is, akiknek nem vált életformájukká a foglalkoztatásban való részvétel, de adott időben mégis munkát keresnek (háziasszonyok, alkalmi munkások). Őket Kornai János *foglalkoztatáshoz nem szokott, de foglalkozást vállaló lakosságnak* [$J(t)$] nevezi.

$$J(t)=S(t)-H(t) \tag{I.30}$$

A $Q(t)$ csoport tagjaiból tevődik össze a potenciális munkaerő-tartalék. A potenciális munkaerő-tartalék közé — szemben a *tényleges munkaerő-tartalékkal*, amelyet a foglalkoztatást vállalni hajlandó munkanélküliek alkotnak — olyan személyek tartoznak, akik — bár munkaképesek — nem jelennek meg kínálatukkal a piacon. Ezek az önállóak[132] és kisegítő családtagjaik; a háztartásbeliek; a vagyonból élők (a szocialista gazdaságokban számuk jelentéktelen); végezetül a nyugdíjasok. A potenciális munkaerő-tartalék:

$$Q(t)=L(t)-S(t) \tag{I.31}$$

Az előző kategóriák felhasználásával a piac általános állapotát jellemző mutatók alkothatók:

$$h^*(t)=\frac{\tilde{H}(t)}{\tilde{L}(t)}, \tag{I.32}$$

ahol $h^*(t)$ a normálrészvételi arány. $\tilde{H}(t)$ a $H(t)$, illetve $\tilde{L}(t)$ az $L(t)$ idősorhoz illesztett trend időpontra vonatkozó értéke.[133]

[132] Az önállókhoz nemcsak a kiskereskedőket, kistermelőket stb. soroljuk, hanem az ún. szabadfoglalkozásúakat is, akik nem állnak munkaviszonyban (ügyvéd, művész stb.).

[133] A szimbólumok fölötti ~ jelölés azt fejezi ki, hogy a mutató megalkotásakor nem az adott (t) időpontban ténylegesen mérhető értéket vesszük figyelembe (ez szükségképpen sok véletlen elemet tartalmaz), hanem az adott időpont trendértékét. [Ez utóbbit úgy kapjuk meg, hogy több mérés tényleges értékei alapján trendet rajzolunk, és ennek alapján a (t) időpontra kiszámítjuk a megfelelő értéket.]

Ugyancsak felírható az adott kategóriák segítségével a foglalkoztatottsági hányad, illetve ennek komplementere, a munkanélküliségi hányad:

$$n(t) = \frac{N(t)}{S(t)}; \qquad m(t) = 1 - n(t) = \frac{U(t)}{S(t)}. \tag{I.33}$$

Foglalkoztatottsági hányad

Munkanélküliségi hányad

A tőkés gazdaság jelentős globális munkaerő-felesleggel működik. A szocialista gazdaságokban — leszámítva az átmeneti időszak kezdeti éveit — eddig munkaerő-felesleg alig fordult elő, ellenben állandósult a globális munkaerőhiány. A túlkereslet (mindeddig) nemcsak a jelentős arányú munkanélküliséget[134] zárta ki, hanem felszívja a potenciális munkaerő-tartalékot [$J(t)$] is.

Normálállapot a munkaerő-kereslet és -kínálat kapcsolatában

Az I.10. ábra a piac normálállapotát jellemzi a munkaerő alrendszerben. A vízszintes tengely a munkaerő-slacket reprezentálja, a függőleges a munkaerőhiányt. Mind a hiány, mind a felesleg valójában vektor. Ennek egyes elemei a különböző részpiacokra jellemző munkanélküliségi hányadot, illetve munkaerő-felesleget mutatják. Mindkettő azonban jellemezhető egy-egy mérőszámmal is: a z_L a betöltetlen munkahelyek aránya az összes munkahelyekhez viszonyítva, míg az m a munkanélküliségi hányad. Az ábrában szerepel még a súrlódás mérőszámait tartalmazó w vektor, illetőleg annak is egy reprezentása (ez lehet a munkahely-keresési idő, de lehet a keresési „próbálkozások" száma is stb.).

A két tengely körülhatárolta területből a belső függőleges egyenes kimetszi az m^{fric} (w^*) nagyságot. (A fric: a frikció — a latin súrlódás — rövidítése.) Az $m^{fric}w^*$ a munkanélküliségi hányadnak az a minimuma, amelyet a *frikcionális munkanélküliség* határoz meg, *azaz a normális súrlódásból eredő munkanélküliség*. A munkaerő mozgásában is időt követel ugyanis az alkalmazkodás, a kereslet-kínálat egymásra hatása, szerkezetük, paramétereik egymáshoz igazítása. Munkahely-változtatás közben szükségszerű, hogy a dolgozók átmenetileg — néhány napig (esetleg hétig) —

[134] Bizonyos foglalkozási ágakban a szocialista országokban is tapasztalható (vagy tapasztalható volt) a munkanélküliség. Jelentős arányú munkanélküliség jellemezte egy időben Kínát, a legutóbbi években Jugoszláviát.

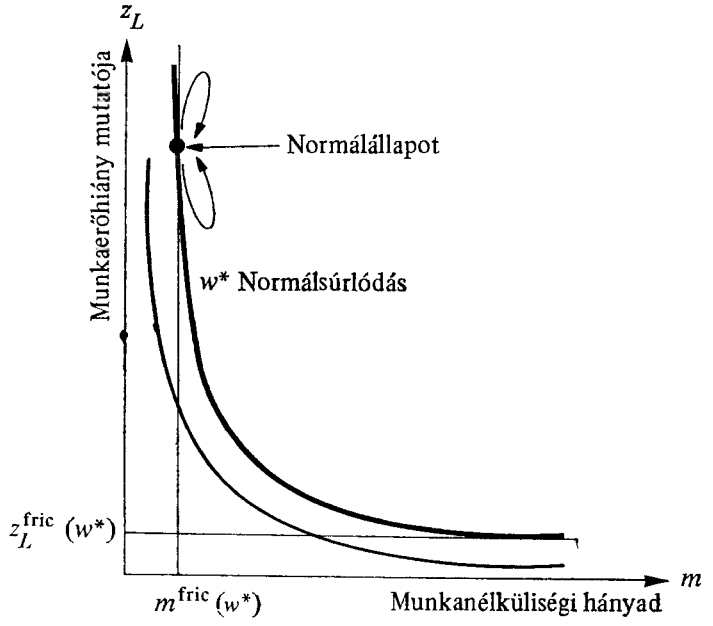

I.10. ábra

Az erőforrás-korlátos munkaerőpiac normálállapota

„munka nélkül" legyenek.[135] A munkanélküliségnek ez a fajtája teljes foglalkoztatás mellett is létezhet, sőt léteznie kell, ez alá a munkanélküliség nem süllyedhet.[136]

A munkaerőhiány arra ösztönzi a vállalatokat, az intézményeket, hogy különböző trükökkel és előnyökkel csábítsák el egymástól a munkaerőt. A munkaerőhiány ugyanakkor öngerjesztő folyamat (a munkaerő-tartalékok képzése, a felesleges munkaerő megtartása miatt).

A vízszintes tengellyel párhuzamos „belső" egyenes a z_L^{fric} w^* nagyságot metszi ki a függőleges tengelyből. Ez a munkaerőhiánynak az a minimuma, amely a normális frikcióból adódik. Időbe telik, amíg a vállalat új embert talál a megüresedett helyre. Ha másért nem, emiatt bizonyos számban mindig léteznek betöltetlen állások.

[135] A szocialista gazdaságban a munkaerő-fluktuáció nyomán kialakuló rövidebb időtartamú munka nélkül töltött időszakok csak idézőjelben nevezhetők frikcionális munkanélküliségnek, mivel a dolgozó önkéntes kilépésének s nem — mint a tőkés országokban zömmel — az elbocsátásoknak a következményei.

[136] A frikciók közé többen besorolják azt az esetet, amelyet a kereslet és kínálat szerkezeti összhangjának a hiánya okoz, és amelynek a megszüntetése általában csak a munkaerő átképzése révén lehetséges. Az átképzés már több időt, hónapot, esetleg évet követel, ez jelentősen megnövelheti a „frikcionálisnak" minősített munkanélküliség mértékét. Mások e típust strukturális munkanélküliségnek minősítik, és külön kezelik. Bár Kornai Jánostól átvett ábránkon a kettő együtt szerepel — bizonyos fokú elkülönítésük mindenképpen indokolt.

A frikciókat kifejező görbe eltolódhat. (Ezt jelzi az eredeti görbét „kísérő" alsó görbe.) Tulajdonképpen mindkét görbe izojellegű, mivel az egyes görbék pontjai azonos súrlódási viszonyokat fejeznek ki.

$w=0$ csak „elvileg" felvett pont, hiszen súrlódásmentesség a gyakorlatban nem fordulhat elő. Nem létezhet abszolút értelemben vett teljes foglalkoztatottság ($m=0$) sem, de az sem elképzelhető, hogy teljesen megszűnjön a munkaerőhiány ($z_L=0$). A piac normálállapota ott van, ahol a w^* görbe metszi a z_L tengellyel párhuzamos belső egyenest. Ekkor a munkanélküliség hányada egybeesik a frikció okozta munkanélküliséggel. Ennél kisebb a „munkanélküliség" még ebben a rendszerben sem lehet, a piaci alkalmazkodási folyamatok időigénye miatt. De tartósan ennél nagyobb sem lehet, mert az állandó és nagyarányú munkaerőhiánnyal küzdő gazdaságban más okok miatt, mint a piaci alkalmazkodás, nemigen maradhatnak munka nélkül a dolgozók.

Az I.10. ábrából az is kitűnik, hogy a normál állapotot jelző pont z_L koordinátája messze meghaladja a z_L^{fric} w^* mértékét, vagyis a hiány messze túlnő a súrlódásból adódó mértéken; a súrlódás által meghatározottnál jóval több állás betöltetlen.

Összehasonlítás céljából közöljük a klasszikus tőkés gazdaság normálállapotát kifejező ábrát. (L. a I.11. ábrát!)

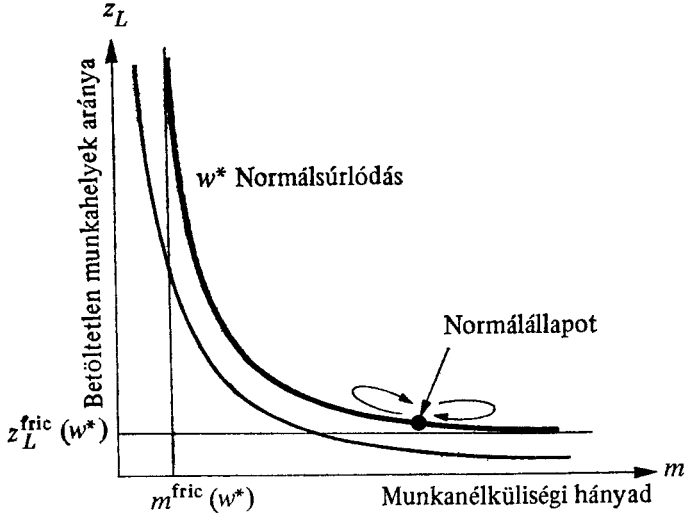

I.11. ábra

A keresletkorlátos munkaerőpiac normálállapota

Az ábrából kiolvasható, hogy a rendszer normálállapotát az a pont határozza meg, ahol a z_L^{fric} w^* vízszintes egyenest érinti a w^* görbe. Ez a munkaerőhiánynak az a minimális mértéke, amely — a súrlódásból adódóan — még állandósult munkanélküliséggel küzdő gazdaságban is jelen van. A hiány nem csökkenhet ez alá, de jelen-

tősebben nem is haladhatja meg ezt a szintet, hiszen a túlkínálat lehetetlenné teszi, hogy az üres állások sokáig betöltetlenek maradjanak.

A szocialista országokban a piac normálállapotához hozzátartozik a jelentős mértékű munkaerőhiány, éppúgy, mint ahogyan a klasszikus tőkés piachoz a jelentős munkaerő-felesleg.

Alkalmazkodás a munkaerőhiányhoz és a hiány okai

A vállalatok a munkaerőhiányra hasonlóan reagálnak, mint a termelés többi erőforrásának a hiányára. Meghatározzák kiinduló munkaerő-keresletüket, ezt azonban a krónikus hiány hatására „menet közben" módosítaniuk kell. *A hiányhoz való pillanatnyi alkalmazkodás a következő gazdasági eseményekben nyilvánul meg:*

— részleges leállás;

— az output összetételének a hozzáigazítása a rendelkezésre álló munkaerőhöz;

— a hiányzó munkaerő pótlása alacsonyabb vagy magasabb szakképzettségűvel. (Képesítés nélküli eladók, segédmunkát végző szakmunkások);

— túlóráztatás.

A munkaerőhiány közép- és rövid távú alkalmazkodási folyamatokat is elindít. Így például a vállalat növeli erőfeszítéseit a munkaerő megszerzésére (béremeléssel, a különféle szociális körülmények javításával stb.); kihasználja a saját belső munkaerőforrásait (továbbképzés, átképzés, „előrejutási utak" kiépítése stb.); együttműködik más vállalatokkal a munkaerő megszerzésében (munkaerő-csábítás elleni kartell); és végül a központi szervek segítségét is kérheti (létszámfelvételi előnyök megszerzésére, munkaközvetítés bevezetésére stb.).

A hiány aszimmetriát okoz ezen a piacon is. A vásárló (a vállalat, az intézmény) kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Az ipari rendszerekben a munka többnyire hierarchikusan szervezett. Ezt azonban nehezen lehet érvényesíteni, mivel a hiány általában a hierarchia alsóbb szintjein dolgozóknál intenzívebb. (Igazgatót könnyebben lehet kapni, mint takarítónőt.) A munkafegyelem laza lesz, a termelékenység nem nő megfelelően. Ez az áruhiányon keresztül tovább erősíti a munkaerőhiányt.

A piac aszimmetriája miatt a munkaerő strukturálisan sem alkalmazkodik megfelelően. Miért képezné az át magát, aki tíz állás közül válogathat. A munkarend is a munkaerőhelyzethez igazodik. Drága termelőberendezések állnak, mert az embereket „elriasztja" a két vagy három műszak. Az üzletek csak munkaidőben vannak nyitva, mert a kereskedelmi dolgozók nem vállalnak szombaton vagy este munkát. Az alacsony munkatermelékenység és a laza intenzitás miatt alacsonyak a munkabérek és a kettő együtt a „munka utáni munka" elterjedését idézi elő ott, ahol erre lehetőség nyílik.

Az előbbiekkel összefüggő, de más okokra is visszavezethető jelenség a kapun belüli munkanélküliség. *Kapun belüli munkanélküliség az a belső munkaerő-slack, amely adott pillanatban nem mozgósítható, mert hiányoznak a kapcsolódó munkamű-*

veleteket végző munkások, hiányzik az alkatrész, az anyag, illetve *a gép.* A kapun belüli munkanélküliség nemcsak átmeneti hiányok spontán következménye, hanem a *vállalatok tudatos tartalékolási törekvéseinek az eredménye is.* Általános munkaerőhiány közepette nem bocsátják el a felesleges dolgozót, hiszen az tartalékként védelmet nyújthat a váratlan kilépések, a hiányzások, a laza munkafegyelem kellemetlen következményei ellen. A kapun belüli munkanélküliség hasznos, sőt szükségszerű az időszakonkénti ismétlődő rohammunka (hóvégi, negyedév végi, év végi hajrá) miatt is. A vállalat létszámigényét ehhez a csúcsidőszakokhoz méretezi.[137] Ezért a létszámnövekedésnek időről időre adminisztratív jellegű intézkedésekkel (létszámstoppal) kell gátat vetni.

Sokan úgy vélik, hogy a munkaerőhiány mesterséges jellegű: termelésszervezési, munkafegyelmi, bérezési hiányosságokkal függ össze. Ténylegesen éppen fordított az összefüggés: a hiány okozza a szervezetlenséget, a laza munkafegyelmet. Erre vezethető vissza a bérezés módja és színvonala, a kapun belüli munkanélküliség stb. Van olyan nézet is, amely a szocialista gazdaságirányítás teljes foglalkoztatásra való törekvéséből vezeti le a munkaerő-kereslet és -kínálat aszimmetriáját.

A *munkaerőhiányt* és a hozzá társuló jelenségkört *alapvetően a hiánygazdaság körülményei magyarázzák.*[138] Minthogy a munkaerőhiány nem valamilyen elhibázott döntésből ered, hanem az eddig kialakult gazdasági berendezkedés, a működő gazdaságirányítási rendszerek következménye, nem szüntethető meg sem különféle ösztönzőkkel, sem adminisztratív úton. Megszüntetése csak a keresleti és költségvetési korlát aktivizálásával, azaz az egész gazdasági rendszer megváltoztatásával érhető el.

[137] A szocialista gazdaságokban a 80-as évekig csaknem ismeretlen volt a csúcsidők okozta átmeneti munkaerőhiány kielégítését szolgáló munkaerő-kölcsönzés. Pedig erre éppen a termelés ütemtelensége miatt széles körben, nagy számban lenne szükség.

[138] A munkaerőhiány eredeti magyarázatát adja Gábor R. István. Kiinduló tétele, hogy a szocialista gazdaság sajátos céljai szempontjából ésszerű lehet a határtermelékenység alatti termelékenységi színvonalú munkaerő foglalkoztatása is. Ezt abból a premisszából kiindulva állítja, hogy a szocializmusban mindenképpen biztosítani kell mindenki számára a megélhetést, s ha a munkás eltartása mindenképpen költségébe kerül a társadalomnak, akkor a dolgozó legalább valamit megtérít ebből a költségből, míg a munkanélküli semmit. Minthogy a szocialista gazdaságban ilyenképpen olyan munkaerőt is érdemes bevonni a termelésbe, amelyik még a bérét sem termeli meg, a makrogazdaság munkaerő-szükséglete tendenciájában korlátlan. E makroösszefüggést megerősíti, alátámasztja a vállalatok inputja, így a munka iránti éhsége, amelyet nem korlátoz kellő erővel sem a költségvetési, sem a keresleti korlát. Vö. *Gábor R. István:* A munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz., továbbá *Gábor R. István:* Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.

Teljes foglalkoztatottság — hatékony foglalkoztatottság

A teljes foglalkoztatottság nemcsak a globális munkaerő-túlkereslet tényéből következik, hanem egyszersmind a szocialista államok hivatalos politikája, egyik leglényegesebb gazdasági-társadalmi célja. Közgazdászaink többsége általában nem vitatja a teljes foglalkoztatottság elvét, sokan bírálják azonban gyakorlati megvalósítási módját. Ezen kívül nálunk ugyanúgy, mint más országokban, viták folynak a teljes foglalkoztatottság fogalmának értelmezéséről. Látszólag kézenfekvő olyan megközelítése, amely szerint egy gazdaságban akkor van teljes foglalkoztatottság, ha azok, akik munkát szándékoznak vállalni [$S(t)$], valamennyien munkához jutnak. Valójában ez túlságosan egyszerű definíció a mai helyzet ábrázolására. *E kategóriának* ugyanis *minőségi vetületei is vannak.* Nem elég, ha a munkát vállalni szándékozók munkához jutnak, a definíciónak azt is magában kell foglalnia, hogy mindegyikük olyan munkához juthat, amely

— biztosítja a megélhetési minimumot,

— megfelel a munkavállalók szakképzettségének (azaz szakképzettségi körükbe tartozik, és nem „méltatlan" munka),

— a felkínált munkahely elviselhető távolságra van a dolgozó lakhelyétől.

A globális munkaerő-túlkereslet miatt — a *szocialista gazdaságokban a teljes foglalkoztatás — az előző kritériumokon túlmenően azt a lehetőséget is tartalmazza, hogy a munkavállalók többségükben a számukra szinte minden szempontból kívánatos munkákhoz juthatnak.* A teljes foglalkoztatottság — erőforrás-korlátos rendszerben kibontakozó — ilyen jellegű tartalma ellentmond a hatékony foglalkoztatás követelményének. Nem véletlenül hangzik el manapság sokszor az a megállapítás, hogy a munkához való jog nem jelenti egyben a munkavállaló által meghatározott munkahelyhez, illetve munkakörhöz való jogot is. Akkor optimálisan *hatékony a foglalkoztatás, ha a munkaerő úgy oszlik el a népgazdaság különböző alrendszerei, mikroegységei között, hogy az összességében a lehetséges legnagyobb nemzetijövedelem-termelést eredményezi.*[139] Természetesen megint nem valamiféle matematikai optimumról van szó, hanem csak a munkaerő olyan „elrendeződéséről", amely az optimális allokáció irányában mutat, vagy legalább nem esik nagyon távol tőle.

A hatékony foglalkoztatással nem fér össze a veszteségesen értékesíthető vagy eladhatatlan árukat termelő munkaerő (hiszen az csökkenti a nemzeti jövedelmet); de az sem, ha a nagy termelékenységű munkahelyek betöltetlenek, miközben az alacsony termelékenységű berendezések mellett fölös számban is van munkaerő. A rejtett (kapun belüli) munkanélküliség sem fér össze a hatékony foglalkoztatással.

Mivel a globális túlkereslet miatt a munkaerő nem igazodik megfelelően a termelés követelményeihez, egyáltalán nincs garancia arra, hogy a nagyobb hatékonyságú

[139] Vö. *Tímár János:* A teljes foglalkoztatásról. Gazdaság, 1983. 2. sz.

munkahelyek kiszívják a felesleges munkaerőt a veszteséges vagy alacsony eredményességű munkahelyekről. A megfelelő irányú munkaerő-mozgásnak az is akadálya, hogy a tartósan veszteséges vállalatok sem fizetik lényegesen rosszabbul és a nyereségesek sem fizethetik meg sokkal jobban a dolgozóikat, mint az átlagos vállalat. Ez ugyan hazánkban az 1985-ben bevezetett új keresetszabályozás hatására némileg módosulhat, ez azonban nem változtat azon, hogy hosszú távon és a szocialista országokban általában — legalábbis az eddigi tapasztalatok szerint — nincs erőteljes pozitív korreláció a vállalati dolgozók kereseti lehetőségei és a vállalat nyereségessége, általános pénzügyi helyzete között. A vállalatok foglalkoztatási magatartása csak olyan feltételek között felelhet meg a hatékonysági követelményeknek, ha a költségvetési korlát a vállalatok számára effektívvé válik, s egyszersmind megvan a kellő érdekeltségük és cselekvési szabadságuk a munkaerő-gazdálkodásban. E feltételek csak a gazdasági-társadalmi mechanizmus következetes továbbfejlesztése révén teremthetők meg.

A vállalatok külső környezetének és belső viszonyainak ilyen értelmű megváltozása, a piaci tényezők és a vállalati érdekeltség kibontakoztatása reális lehetőségeket teremt arra, hogy az állam összeegyeztethesse a munkaerő hatékony és teljes foglalkoztatásának a követelményét. Ez viszont csak a munkaerőpiac aszimmetriájának a felszámolása révén érhető el. A vállalat számára egyetlen követelmény a racionális foglalkoztatás attól függetlenül, hogy ennek teljesülése következtében esetleg munkaerő szabadul fel. Az állam feladata viszont, hogy gondoskodjék azok foglalkoztatásáról, akik az adott körülmények között a vállalatban nem foglalkoztathatók hatékonyan.

Ez azt jelenti, hogy gondoskodni kell a feleslegessé váló munkaerő átképzéséről. Ezen túlmenően olyan foglalkoztatási lehetőségeket kell kialakítani, amelyek révén a munkaerő — viszonylag kevés társadalmi költséggel — képes hasznosan dolgozni. (Itt főként a — jelentős infrastruktúra kiépítését nem igénylő — személyes szolgáltatások jöhetnek szóba.)

A munkaerő-felesleg levezetésének lehetőségei

A vállalatokban feleslegessé vált munkaerő okozta problémák levezetésére elvileg többféle eljárás kínálkozik. Az egyik ezek közül a munkaerő-felesleg „eltüntetése", a *rejtett munkanélküliség* további fenntartása, sőt fokozása. E megoldás előnye, hogy kevés közvetlen társadalmi feszültséggel jár. Ugyanakkor súlyosbítja a vállalatok helyzetét, rontja a versenyképességet, s ezáltal bővítetten termeli újra a gazdasági feszültségeket. A rövid távon elviselhető megoldás így hosszabb távon elviselhetetlenné válik.

Másodsorban alkalmazható megoldás munkanélküliség — munkanélküli segéllyel. Ezt sokan azért pártolják, mert a felesleges munkaerő kicsapódása a vállalatok mű-

ködésére sok pozitív hatással járhat. Nőne a versenyképességük, lehetővé válna a munkaerő vállalati érdekből történő mozgatása, javulna a munkafegyelem stb. A nyílt munkanélküliség azonban jelentős társadalmi problémák, feszültségek forrása. Általában makrogazdasági szempontból sem tekinthető ésszerűnek, mert a nem dolgozók munkaereje mindenképpen kihasználatlan erőforrás. Ugyanakkor makroszempontból a pazarlás egyik súlyos formája. Csöbörből vödörbe esnénk, ha a kapun belüli munkanélküliség okozta mikroszintű pazarlást a kapun kívüli — ezért csak makroszinten megfogható — pazarlással akarnánk helyettesíteni.

A harmadik lehetőség a szociális foglalkoztatás. Ez olyan államilag szervezett foglalkoztatás, amely ugyan nem felel meg a vállalati hatékonysági kritériumoknak, de a társadalmi foglalkoztatás hatékonysági követelményének eleget tesz.

Ez utóbbi kritériumának az a lényege: az utolsó még foglalkoztatandó dolgozónak annyit kell termelnie, hogy ha az általa termelt áru értékéből levonjuk a termék előállításának tárgyi költségeit (anyag, amortizáció, járulékos költségek stb.); továbbá a munkabér és a bérjellegű költségek, valamint a munkanélküli eltartásának társadalmi költségei közötti különbséget, akkor pozitív eredményt kapunk.

A szociális foglalkoztatás céljaira elsősorban a nem anyagi szolgáltatások alkalmasak, ez indokolja, hogy a makroszintű hatékonysági követelményét az „improduktív" szolgáltatásokra is alkalmazhatóan fogalmazzuk meg. Ez nem okoz problémát, mindössze a dolgozó által termelt érték „csak termelőágazatokra illő kategóriá"-ja helyett *a nettó nemzeti termeléshez való hozzájárulás kritériumát kell alkalmazni.* (A nettó nemzeti termék ugyanis tartalmazza a szolgáltatási teljesítményeket is.)

Negyedik lehetőség a munkaidő-rövidítés. A munkaidő-rövidítés — miután növeli a szabadidőt — egyben társadalompolitikai szempontból is előnyös.

Ötödször alkalmazható a munkahelymegosztás. Ez azt jelenti, hogy egy állást kettenhárman töltenek be, természetesen osztoznak az egész állásra jutó fizetésen is. A munkahelymegosztás nem jelent részleges munkanélküliséget, amennyiben ezzel érdekelt dolgozók egyetértenek, sőt törekednek is az e formában való részvételre. (Kisgyermekes szülők, otthoni gondokkal küszködők, az esti oktatásban részt vevők, vagy valamilyen hobbinak élők szívesen vállalják ezt a formát, ha egyébként a család anyagi helyzete erre lehetőséget ad.)

Részleges munkanélküliségnek számít viszont a „job sharing" (részfoglalkoztatás) akkor, ha a munkavállalónak azt kényszerű megoldásként kell elfogadnia.

Hatodszor: Ha a munkanélküliség — mint rendesen — együtt jelentkezik a munkaerőhiánnyal, vagyis a munkaerő-felesleg nem általános, hanem csak bizonyos területekre összpontosul, akkor alkalmazható a munkaerő átképzése és átirányítása más területekre. Az átképzés ideje alatt gondoskodni kell a dolgozók létfenntartásáról, az átirányításban pedig érdekvédelméről. Mindebben szerepet kell vállalnia az államnak, és nem nélkülözhető a szakszervezetek közreműködése sem. Hazánkban az ezen elveknek megfelelő szabályozás segíti az ilyen jellegű strukturális problémák megoldását, a feszültségek levezetését.

A foglalkoztatási nehézségek leküzdéséhez nemcsak a munkaerő-keresletet kitágító megoldások segíthetnek hozzá, hanem a *munkaerő-kínálat korlátozása, szabályozása is.* Különféle eszközökkel befolyásolni lehet a potenciális munkaerő-tartalék felszívódását, mérsékelni lehet a munkát keresők számát (ösztönözni lehet, hogy többen döntsenek a háziasszonyi hivatás mellett stb.). A különféle önálló vállalkozások előtt nyitott lehetőségek szintén csökkentik a munkába lépni szándékozók számát.

A munkaerő-kereslet és -kínálat strukturális sajátosságai

Eddig a munkaerőpiacot egységes egésznek tekintettük, holott jól tudjuk, és többször is utaltunk rá: *e piac strukturált részpiacokból épül fel, vagyis szegmentált.*

A munkaerő-kereslet és -kínálat szegmentációja

Mind a munkaerő-keresletnek, mind a -kínálatnak oldalán egymással nem versenyző, egymástól lényeges jegyekben különböző csoportok találhatók, vagyis a piac egymástól jól elhatárolódó szegmensekre oszlik. *Minthogy a részpiacok közötti munkaerő-mozgás erősen korlátozott (olykor teljesen kizárt a szegmentumok közötti áramlás), a bérek sem egyenlítődhetnek ki.*

A piac egyik alapvető metszetét két — egymástól markánsan különböző — munkavállalói csoport: a *magas szakképzettségű stabil munkaerő; illetve az alacsony szakképzettségű instabil munkaerő* megkülönböztetése révén kapjuk. Ez a duális szerkezet nemcsak a magyar viszonyokra jellemző, másutt is meglehetősen általános. A szóban forgó két piaci szegmentumban mind a munkáltatók, mind a munkavállalók viselkedése merőben különbözik. A munkáltató a felelősségteljes, hosszú ideig tartó kiképzést és nagy gyakorlatot igénylő posztokat tartósan egy személlyel kívánja betölteni. A munkavállaló számára is fontos, hogy nagy fáradsággal megszerzett szakképzettségét „biztos" állásban hasznosíthassa. A szakképzett munkaerők keresletére és kínálatára tehát egyaránt a stabilitás jellemző. Ezzel ellentétes a helyzet a segéd- és betanított munkásoknál. Őket könnyebben bocsátják el, hiszen bármikor találnak helyükre újakat. Szakképzettség híján ugyanakkor ez a dolgozói réteg kevésbé kötődik egy adott munkahelyhez, lényegesen mobilabb, mint a képzett munkaerő. E réteg részaránya a legtöbb szocialista gazdaságban igen nagy (az anyagmozgatás és más segédmunkák alacsony gépesítettségi foka miatt).

A duális szerkezet természetesen csak nagyon durva képet ad e piac valóságos struktúrájáról. Mögötte számos kisebb, de jól elkülöníthető szegmentum rajzolódik ki.

Egy kitérő: a „szűrés", a helytelen kiválasztási kritériumok és az inkongruencia

Akárcsak az árupiacon, munkaerőpiacon sem közömbös a „minőség", sem az eladók, sem a vevők szempontjából. Csakhogy a szubjektív vonatkozások és a munkaerő sajátos társadalmi érzékenysége miatt, *minőségének megítélése korántsem olyan egyszerű, mint a közönséges áruké.*

Ezért lényeges, hogy a munkáltató a potenciális munkavállaló szakképzettségéről megfelelő előzetes információkkal rendelkezzék, illetve próbaidőt köthessen ki. Ez az előfeltétele annak, hogy racionálisan hajthassa végre a „szűrés" műveletét.

A szűrés tulajdonképpen válogatás a rendelkezésre álló kínálatból meghatározott minőségi szempontok alapján. Mivel a minőség „kívülről" igen nehezen ítélhető meg, a szűrés feladata ma jelentős részben az oktatási intézményekre hárul. Ez a szelekciós rendszer első — és a későbbieket messzemenően meghatározó — állomása. Általában ésszerűnek tűnik, hogy a munkáltatók az iskolai információkból, bizonyítványok lapjaiból állítják össze azt a filtert, amely „kiszűri" a gyenge munkaerőt, és átengedi, illetve tehetsége szerint jellemzi a jól hasznosíthatót. Az oktatás elvben alkalmas bizonyos szűrési feladatok ellátására. Ez abból következik, hogy az oktatási idő hosszú; az információk tartós megfigyelésen és ismételt próbákon alapulnak, továbbá az oktatási intézményeknek — szemben például az előző munkahellyel — jellegükből fakadóan nem fűződik érdekük az információk eltorzításához. Természetesen önmagában a legjobban működő oktatás sem alkalmas a szűrés elvégzésére, nem helyettesítheti a munkafolyamatban érvényesülő gyakorlati szelekciót.

A szocialista gazdaságok eddigi gyakorlata szerint igen nagy szerepe van a szűrésben magának a „papírnak", de a bizonyítványok, oklevelek információtartalma — a teljesítményszemlélet korlátozottsága folytán — általában kicsi. A munkaadót ebből következően pusztán a bizonyítványok léte érdekli, és alig érdeklődik azok tartalmáról.

Az iskolai végzettség mintegy belépőjegyül szolgál tehát a szakképzettség munkát igénylő szegmentumokba, de már nincs érdemleges hatással a különböző konkrét munkaposztok (vezetői, beosztotti perspektivikus, kilátástalan stb.) megszerzésére. Gazdasági gyakorlatunkban *másodlagos* (de nem kevésbé fontos) *kiválasztási kritériumok* is érvényesülnek: az alkalmazkodóképesség, a szorgalom vagy más személyiségjegyek is lényegesen befolyásolják az érvényesülést. Ha azonban a munkaerő alkalmazásában, előléptetésében vagy elbocsátásában nem érvényesül eléggé a „teljesítményelv" — amint azt a gyakorlatban sokszor tapasztalhatjuk —, ha eltorzul a szelekciós rendszer, s a *kiválasztáskor a lojalitás, a személyes kapcsolatok tolakodnak előtérbe, ez mérhetetlenül sok gazdasági kárt okoz.* Ez abból következik, hogy az effajta kiválasztás a szakmailag alkalmas és képzett emberek energiáinak java részét helytelen mederbe tereli (kapcsolatok kiépítése). Ilyen körülmények között ugyanakkor szakmailag alkalmatlanok is átjutnak azon a szűrőn, amely döntően a lojali-

tást értékeli. Végezetül ennek a torzulásnak az a következménye, hogy a tehetséges, kreatív, vállalkozó szellemű, újító típusú embereket — akik nem tudnak beilleszkedni — hamar elszigetelik, majd „kiszűrik" a pályáról. *A szűrés ténylegesen érvényesülő kritériumait alapvetően a társadalmi viszonyok összessége, ezen belül is a gazdasági rendszer határozza meg.* Amíg a vállalatok költségvetési korlátja puha, a kiválasztás minőségi szempontjai szükségképpen háttérbe szorulnak.

A szűrést nemcsak a munkaadó végzi el, hanem *fordított szűrés* is érvényesül: az *önkiválasztás.* Ennek eredeti jelentése az, hogy a *potenciális munkavállaló* eleve saját *képességeinek, teherbírásának és ambícióinak megfelelően választja ki az oktatási szintet* (esetleg a konkrét oktatási intézményt). *Ezzel* bizonyos fokig eleve *elkötelezi magát egyes pályákra, illetve kizárja önmagát más piaci szegmentekből.*

Az effajta önkiválasztás hatásfokát több tényező is leronthatja. Ha például a magasabb képzettség kevéssé kamatozik, ez az ifjúság érdeklődését eleve eltereli azon oktatási intézményektől, amelyekben képességeit leginkább kifejleszthetné. Sokan prakticista okokból megelégszenek az alacsonyabb iskolai szinttel, vagy a kisebb követelményeket támasztó oktatási intézményekkel.

A teljesítményelv elhanyagolása teszi lehetővé azt a jelenséget is, amit a munkagazdaságtan az inkongruencia fogalmával jelöl. *Az inkongruencia nem más, mint a munkaerő szakképzettségi struktúrája és a munkahelystruktúra közötti eltérés,* amely lehet horizontális és vertikális típusú. Akkor *horizontális,* amikor a munkaerő képzettségi szintje ugyan megfelel az általa betöltött munkahely követelményeinek, a konkrét szakképesítése azonban nem. Viszont *vertikális* az *inkongruencia,* amikor a munkaerő képzettségi szintje is más — magasabb vagy alacsonyabb —, mint amit az általa betöltött munkahely igényel.

A munkaerő-kereslet és -kínálat a vállalaton belül

A makroszinten működő piac sajátos mikroszintű alrendszerének tekinthetők a munkaerő-kereslet és -kínálat megnyilvánulásai a vállalaton belül.[140] Példa erre az, ha a munkáltató és a munkavállaló között — immár a vállalaton belül — a munkaviszony tartama alatt újra lezajlik az alku, amelynek eredménye a saját dolgozóval kötött új munkaszerződés.

Az árupiacokon a már bekövetkezett csere utáni — azonos partnerek közötti és azonos jószágra irányuló — újabb csere megváltozott feltételek között bizarr jelenség volna. A *munkaerő esetében az újabb alkura* — a meglevő munkaviszony keretei között — megint a *munkaerő sajátos szubjektív jellemzői, e képesség személyiséghez tapadó volta ad lehetőséget.* A közönséges áruk hasznosítható tulajdonságai alapve-

[140] A vállalaton belüli piac természetesen csak a szokványostól eltérő értelmezésben tárgyalható. A vállalat és a dolgozó közötti újabb adásvételi megállapodás azonban eléggé megközelíti, sok esetben kimeríti a piaci alku kritériumait.

tően már eladásuk előtt tárgyi formában rögzítettek. Az emberi munkaképesség viszont eleven, kifejtése során pozitívan (olykor negatívan is) változik; méghozzá éppen azok a vonásai változnak a leginkább, amelyek a piaci alkuban a legfontosabbak. (A munkaviszony megkezdése után mindenképpen nő a munkában való jártasság, de nőhet a szakképzettség is stb.)

Az is gyakori, hogy új alkura kerül sor a vállalat és régi dolgozói között azért, mert a piac külső körülményei lényegesen megváltoztak. Ilyenkor nem a munkaerő minőségének a megváltozása, hanem a munkáltatói, illetve munkavállalói (vagyis a keresleti és kínálati) pozíciók elmozdulása szolgál az új alku indítékául.

Hosszabb előzetes munkaviszonyt feltételezve már megfelelő a kölcsönös informáltság a munkáltató és a munkavállaló között, s ez nagyban megnöveli a belső piac jelentőségét. Ugyancsak *erősíti a belső piacot az, ha elégtelenül működnek a szűrési mechanizmusok;* továbbá, ha nehéz valós információt beszerezni a külső piacon jelentkező „eladókról".

7. Pénz és pénzmechanizmusok a szocialista gazdaságban

Eddigi fejtegetéseink során magától értetődő módon használtuk a pénz kategóriáját, természetesnek véve, hogy a szocialista gazdaságban a javak értéke pénzkifejezést ölt. Pénzburokban léteznek a költségek és a bevételek; a támogatások és a vállalati nyereség; a háztartások megtakarításai és a költségvetési intézmények ellátmányai; s pénzt fizetnek a munkáért. Valójában a pénz a szocializmusban — sem elméletileg, sem gyakorlatilag — nem olyan „átlátszó", magától értetődő jelenség,[141] mint ahogyan eddig kezeltük. Ha a termelés közvetlenül társadalmi — amiként a szocializmusról ezt korábban feltételeztük —, akkor a termékben rejlő munka eleve társadalmilag elismert, következésképpen nem állhat fenn a munka társadalmi jellegének és magánjellegének az ellentmondása. Márpedig a pénz születését éppen ebből az ellentmondásból vezettük le.

A pénz létezését a szocialista úton fejlődő gazdaságban nemcsak több elméleti előrejelzés, hanem — bizonyos értelemben — a gazdasági gyakorlat is kérdésessé tette. A Szovjetunióban például a polgárháborút követő hiperinflációt a pénz megszüntetéséhez vezető útnak tekintették. A pénz „kiküszöbölésének" előkészítése egyáltalán nem volt elszigetelt kísérlet a szocializmus történetében. Kubában például 1962—1964 között elvetették mind a vállalati gazdasági elszámolást, mind a költségvetési finanszírozást. A pénz helyébe bérfizetésre szolgáló kiutalás (egyfajta munkapénz) lépett.[142] Azokban a szocialista országokban is, amelyekben a pénz „felszámolására" irányuló kísérlet történelmileg soha nem öltött ilyen szélsőséges formát, a pénz szerepe egészen a legutóbbi időkig meglehetősen passzív volt. Ez a gazdasági kapcsolatok már tárgyalt erőteljes naturalizálásával magyarázható. A *pénz* azonban — ezt bizonyítják a gazdaságtörténeti tények — *nem tetszőlegesen alkalmazható vagy elvethető eszköz a szocialista gazdaságban, hanem e gazdaság viszonyainak kifejeződése.*

[141] Marx, Lafarque és egy időben Lenin is tagadták a pénz létezését a szocializmusban. Ennek az álláspontnak megvolt a maga logikája. A pénz a marxi értelmezésben egymástól elszigetelt árutermelők viszonyainak *dologi* kifejeződése „...a pénz az elidegenült munkának közvetlen létezési formája". *Marx, K.:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1953. 39. old.

[142] *Sylvia Domenec-Nieves—Armando Lopez Coll:* A népgazdaság tervezésének és irányításának rendszere. Magyarul ismerteti a Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz. 998—1001. old.

A népgazdaság bonyolult, belsőleg erősen tagolt organizmus, amelynek egyes szervei — a gazdálkodó egységek (vállalatok, költségvetési intézmények, háztartások) — élesen elhatárolódnak egymástól. Egymás számára végzett munkájuk ezért nem „eleve" elismert, nem nélkülözheti az utólagos piaci elismerést. *A pénzt szülő ellentmondás tehát — ha megváltozott formában is — jelen van valamennyi szocialista gazdaságban.* A pénz a normálisan fejlődő szocialista gazdaságok elmaradhatatlan kísérője. E fejezetben a pénz keletkezésével és megszűnésével, gyakorlati funkcionálásával, a hitel- és bankviszonyokkal, a pénz vásárlóerejével és a pénzforgalom szabályozásával foglalkozunk.

A pénz keletkezése és körforgása

De hogyan lép a pénz forgalomba, miként tölti be feladatát, majd hogyan semmisül meg, miután betöltötte szerepét a fizetések, a cserék lebonyolításában? *A pénz útjának bemutatására modellt használunk.*[143] A modell átfogja a szocialista gazdaság valamennyi fontos szereplőjét, egy-egy szereplővel jelképezi a termelővállalatokat, a kereskedelmet, a költségvetést, a háztartásokat. *A modell lényeges leegyszerűsítésekkel él.* Feltételezi a következőket:

— a termelővállalatok nyereségüket teljes egészében befizetik a költségvetésnek, a nyereségből semmit sem fordítanak bővítésre;

— a háztartások, illetve a költségvetés minden pénzét elkölti, de csakis azt költi el, vagyis

— nincs költségvetési deficit vagy sufficit, lakossági megtakarítás vagy túlköltekezés;

— a bank a kereskedelem számára nyújt pénzteremtő hitelt, holott a banki gyakorlatban a pénzteremtés döntően a termelővállalatok forgóeszközeinek a finanszírozására nyújtott hitelek révén történik.

A pénz működésének egyetlen ciklusát mutatjuk be, a keletkezéstől a megszűnésig az I.1. táblázatban.[144]

[143] Tartalmilag a modell megegyezik a régebbi és újabb pénzügyi tankönyvek hasonló leírásával, azokra támaszkodik. A leírás során azonban politikai gazdaságtani kategóriákat használunk a pénzügyi kategóriák helyett (így például az „áru" fogalmát a „hitelfedezet" helyett). A hangsúlyt az áru és a pénz (valamint hitel) együttmozgásának a bemutatására, nem pedig a pénzteremtési „technika" pontos leírására helyezzük.

[144] A modell megalkotásakor támaszkodunk „A szocialista gazdaság pénzügyei" c. tankönyv *Riesz Miklós* által írt II. fejezetére. Tankönyvkiadó, 1982. Az ott szereplő példa és modellünk között kisebb — a lényeget nem érintő — eltérések vannak.

I.1. táblázat

A hitelpénz keletkezése és körforgása a szocialista gazdaságban

A gazdaság szereplői	A kereskedelem hitelt vesz fel, hogy árukat vásárolhasson. A felvett hitellel megegyező mennyiségű pénze lesz. A hitel fedezetéül a megtermelt áru szolgál			A kereskedelem elkölti a hitel révén keletkezett pénzét. A pénz a termelővállalatok bankszámlájára kerül, az áru viszont a kereskedelembe			A termelők befizetik az *m*-t a költségvetésnek. A pénz eloszlása a gazdaság különböző szereplői között megváltozik			A termelők béreket fizetnek, amelyek a háztartások pénzeként jelennek meg. Ismét változik a pénz elhelyezkedése a gazdaság szereplőinél			A háztartások elköltik a béreket, a kereskedelem pedig a bérjavakért kapott pénzből visszafizeti a hitelt			A termelők megvásárolják az elhasznált eszközök (*c*) pótlására szolgáló árukat a kereskedelemtől, a kereskedelem pedig az ily módon kapott pénzből visszafizeti a még hátralevő hitelt			A költségvetés elkölti bevételét, a kereskedelem a költségvetéstől kapott pénzből visszafizeti a hiteleket. A körfolyamat lezárul		
	I.			II.			III.			IV.			V.			VI.			VII.		
	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel	Áru	Pénz	Hitel
Kereskedelem		120	120	120		120	120		120	120		120	70		70	30		30			
Ipar*	30				30			20			10			10							
Mezőgazdaság**	90				90			70			30			30							
Költségvetés								30			30			30			30				
Háztartások											50										
Összesen:	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	70	70	70	30	30	30			

* Az ipar termékének értékösszetétele: $10\,c + 10\,v + 10\,m$.

** A mezőgazdaság termékének értékösszetétele: $30\,c + 40\,v + 20\,m$.

A hitelpénz sajátosságai a szocialista gazdaságban

A körfolyamat leegyszerűsített modelljéből kiindulva megfogalmazható néhány fontos következtetés:

1. A szocialista gazdaság pénze — lényegét tekintve — hitelpénz. Hitelművelet révén keletkezik, és a hitelek visszafizetése szünteti meg a pénznek ezt a formáját. *Formáját tekintve ez a pénz bankszámlapénz.* A szocialista gazdaságban ez ideig nem gyökeresedett meg az áruváltó klasszikus intézménye, következésképpen a váltóleszámítolás útján forgalomba kerülő bankjegy sem.

Az, hogy a hitelpénz bankjegy vagy bankszámlapénz formájában létezik-e, nem pusztán technikai kérdés. A kapitalizmusban az áruváltó mint a pénzteremtés aktusának elindítója két tőkés magánügyletéből születik, míg a szocializmusban a pénz szerepét betöltő bankszámlapénz a központi állami bank és a vállalatok hitelkapcsolatából keletkezik. A pénzteremtés aktusa itt tehát nem a vállalatok kapcsolatában veszi kezdetét, hanem a vállalat és az állami monopóliummal felruházott központi bank „érintkezési sávjában". Az erősen centralizált bankrendszer csúcsán, a *központi állami bankban teremtett bankszámlapénz hű tükörképe a centralizált irányítási rendszerű gazdaságok működésének.* A vállalat számára döntő kapcsolat itt is az államhoz, a központhoz fűződő viszony. Ehhez képest másodlagosak (ettől a viszonytól függőek) a vállalatokat összekötő, horizontális kapcsolatok. Hogy a vállalat pénzhez jut-e vagy sem, kizárólag a központi szervek megítélésétől függ, nem pedig attól, hogy üzleti partnerei hitelképesnek tekintik-e. *A központi állami bank hitelnyújtásával elinduló pénzteremtés lehetővé teszi a pénzforgalom erőteljes állami ellenőrzését, a pénzügyek globális kézben tartását, tervezését. Az erősen centralizált pénzteremtés ugyanakkor nagyrészt kikapcsolja az üzleti partnerek „ellenőrző tevékenységét".* (Ez utóbbi a tőkés gazdaságban az áruváltó elfogadásában nyilvánul meg.) Az ellenőrző mechanizmus kikapcsolása nagy felelősséget ró a központi bankra. Neki kell megítélnie valamennyi vállalat hitelképességét, minősíteni tevékenységüket. Elvileg tehát jobban kellene ismernie a vállalatokat, azt, hogy mit és hogyan termelnek, miként mozognak a piacon, mint a vevőknek, a felhasználóknak, a partnervállalatoknak.

2. *A szocialista gazdaságban is jellemző elvben a pénz, a hitel és az áru együttmozgása.* A pénz (a hitellel párhuzamosan életre kelve) akkor lép be a forgalomba, amikor az áru, akkor lép ki onnan, amikor az áru, addig pénz, ameddig az áru áru, vagyis amíg ez utóbbi a forgalomban tartózkodik. A forgalmon kívül a pénz megsemmisül, visszatérvén a bankba már nem pénz, ahogyan az áru sem áru többé, hanem csak használati érték, ha elkerül a felhasználóhoz.

Ez az elméletileg feltételezett *együttmozgás persze a valóságban több tekintetben is csorbát szenved.* A pénz, az áru és a hitel „szentháromsága" csak akkor fedhetne valódi egységet, ha a pénzteremtő hiteleket kizárólag már elkészült árukra nyújtanák. A gyakorlatban azonban korántsincs mindig így. A szocialista bankok (általában a modern bankok) nemcsak a vállalatok már elkészült áruinak realizálásához

nyújtanak hitelt, hanem forgó-, sőt állóeszközeik bővítéséhez (fejlesztési tevékenységük finanszírozásához) is, továbbá az állami költségvetés számára (deficitfinanszírozáshoz). A *hitelpénz egy része tehát úgy kerül a forgalomba, hogy* nem a már elkészült áru csalogatja oda, hanem *csupán mesterséges többletkeresletet teremt. A pénz ezért részben papírpénz* vonásokat is felvesz.[145]

A hitelpénz egy részének forgalomba hozatala ma lényegesen eltér az előbbi absztrakt modellben foglaltaktól, amennyiben a fejlesztési alapokat terhelő hitelekhez képest visszaszorulnak a rövid lejáratú kölcsönök. Előbbi modellünk értelmében a pénzigényt az áruk váltják ki, s a keletkezett hitelpénz az elkészült áru realizálásakor lép ki a forgalomból. *Ez az együttmozgás azonban ma nem tapasztalható ilyen egyértelműen, mert a fejlesztési alap szűri meg a forgalomba lépő pénzt. A pénzmegsemmisülés így nem kötődik közvetlenül az áruk realizálásához.* Könnyen előfordulhat, hogy a fejlesztési alap megelőlegezéseként felvett hitelből a vállalat olyan árukat termel, amelyeket kül- vagy belpiacon nem képes jövedelmezően eladni. „A fejlesztési alap már csak a vállalati gazdálkodást keresztül-kasul átszövő ár- és jövedelemtámogatások, a különféle preferenciák miatt sem tekinthető a folyamatos, valóságos szükségleteket kielégítő értékesítés egyértelmű bizonyítékának."[146] Olyan pénz is forog, amely mögött ténylegesen nincs áru (az eladhatatlan készletek nem helyettesíthetik a forgalom reális szükségleteinek megfelelő árukat). Az ily módon forgalomba kerülő, pontosabban *forgalomban rekedt pénz ezért nem tekinthető klasszikus hitelpénznek,* papírpénz-tulajdonságokat *is* felvesz.

Ez a tény azonban nem változtat azon, hogy a szocializmus pénze formailag teljesen, tartalmi szempontból pedig túlnyomórészt hitelpénz.

Bankműveletek és a pénz „technikai formái"

A szocialista vállalatok — akárcsak a modern tőkésvállalatok — pénzüket bankban tartják. A különbség e tekintetben csak annyi, hogy a szocialista országokban általában — Jugoszlávia kivételével — egy meghatározott bank vezeti *kizárólagos* joggal a vállalatok számláit (pénzforgalmi monopólium). A gazdálkodó szervek kötelesek pénzeszközeiket, pénztartalékaikat egyetlen banknál tartani, és kifizetéseiket, illetve egymás közötti pénzügyleteiket is ennél a banknál átvezetni. A *pénzforgalmi monopólium* jórészt a nemzeti bankok monopóliuma, de bizonyos pénzeszközök (például beruházást szolgáló pénzek), illetve bizonyos gazdasági szereplők (lakosság,

[145] Ebből a szempontból álláspontunk eltér Riesz Miklós idézett pénzügytani tankönyvének az álláspontjától. Ez utóbbi a szocialista pénzt klasszikus hitelpénzként kezeli, nem hangsúlyozza annak papírpénz vonásait. (Vö. *Riesz Miklós:* I. m. 33. old.)

[146] Vö.: *Petschnig Mária:* A pénz értékcsökkenése a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 145. old. A pénzértékcsökkenés, az infláció okainak a taglalásakor is támaszkodtunk e munkára.

tanácsok) esetében más bankoknak (például Magyarországon az Állami Fejlesztési Banknak, az OTP-nek) is pénzforgalmi monopóliuma van. (Az OTP vezeti a helyi tanácsok számláit, vagy az Állami Fejlesztési Bank a vállalatok egyes beruházási számláit.)

A pénznek azonban a szocializmusban sem csupán a bankszámlákon áramló pénzt tekintjük. A *vállalatok és a háztartások, valamint háztartások és a háztartások közötti* kapcsolatok közvetítésére a bankszámlákon áramló pénz technikailag csak részben alkalmas. E *kapcsolatok többségét ma még készpénzben bonyolítják le.* A készpénz a pénz másik technikai formája. A bankszámlapénz átalakulhat készpénzzé; a készpénz is felöltheti a bankszámlapénz alakját. Ha például a vállalat bért akar fizetni dolgozóinak, akkor a bankszámlájáról leemelt összeg kifizetését készpénzben kéri.

A forgalomban levő pénzmennyiség meghatározásakor általában a *készpénz és a bankszámlapénz együttes összegét vesszük tekintetbe.* Ezt M_1-nek nevezzük, megkülönböztetésül a forgalomban levő pénz tágabb értelmezésétől (M_2, M_3) · M_2-höz jutunk, hogy M_1-hez még hozzáadunk bizonyos rövidebb lejáratú megtakarításokat. M_3 pedig M_2-t foglalja magában, kiegészítve azt a hosszabb lejáratú megtakarításokkal (tartósan lekötött takarékbetétek, tartós bankszámlabetétek, kormányzati kötvények stb.).[147]

Pénzfunkciók a szocialista gazdaságban

A pénz lényegét, sokan megjelenési formáival vagy funkcióival azonosítják. Funkcióival való meghatározása csak mint pragmatikus megközelítés fogadható el, valójában a pénzfunkciók sem együttesen, sem külön-külön nem adják a pénz lényegét. *A pénz a szocializmusban sem pusztán valamiféle — meghatározott funkciók betöltésére alkalmas — technikai eszköz, hanem társadalmi viszony.* A *pénz* — és ez funkcióin is lemérhető — nemcsak hosszú evolúciós folyamat terméke, hanem *ma is fejlődő, változó jelenség.* Funkciói gazdagodnak, egyes szerepkörei ugyanakkor a fejlődéssel „kiesnek", vagy csak korlátozottan érvényesülnek.

A *szocialista gazdaságban is értelmezhető a pénz öt funkciója.* A pénzfunkciók itt ahhoz a sajátos gazdasági környezethez idomulnak, amelyet a szocialista gazdaság viszonyai határoznak meg. A marxista pénzelmélet a pénzfunkciók közül általában a pénz értékmérő, értékkifejező tulajdonságát emeli ki. A pénz — a klasszikus marxi

[147] A hazai szakirodalomban általában csak M_1-et tekintik pénznek. Az M_1, M_2, M_3 megkülönböztetés a polgári szakirodalomból ered. Ezt értelmezzük át — Riesz Miklós nyomán — a szocialista viszonyokra. Az M_3 — nyugati értelmezésben — magában foglalja a könnyen mobilizálható értékpapírokat — például bizonyos értékpapírokat —, amelyeknek a szocialista országokban eddig nem volt jelentős szerepük.

értelmezésben — csereeszközként is csak annyiban szerepelhet, amennyiben a társadalmilag szükséges munkák általános megtestesítője, a munka társadalmilag elismert mércéje. A pénz az érték megtestesítőjeként, „önállósult formájaként" vagy szimbólumaként alkalmas a forgalom lebonyolítására. Ezért működhet fizetési eszközként; ezért alkalmas — az előbbi funkciókat nemzetközi terepen érvényesítve — a világpénz szerepére; és lehet a felhalmozás eszköze is.

A *különböző pénzfajták azonban* — ha a pénz legtágabb értelmezésére (M_3) gondolunk — *nem képesek egyformán betölteni a pénz valamennyi funkcióját.* Nemcsak a pénz technikai alakjai (készpénz, számlapénz) viselkednek eltérő módon a különböző pénzszerepekben, hanem *ugyanazon technikai alakok is másként viselkednek a különböző pénztulajdonosok kezében.* A szocialista gazdaság eddigi működési rendszerében másként mérik az értéket a beruházási forintok, másként a bérré transzformálódók, a fogyasztásra szántak. Másként viselkedik a készpénz, megint másként a bankszámlapénz vagy az értékpapír. *A pénz bizonyos értelemben „megcímkézett".* A lakossági jövedelmek forintjaiból például nem lehet (és különösen a centralizált irányítási rendszerben nem lehetett) bármilyen felhalmozási eszközt venni; a költségvetési intézmény beruházási keretéből nem fizethet béreket. *A pénz a szocialista gazdaságban mind ez idáig nem tekinthető minden szempontból, fenntartások nélkül általános egyenértékesnek* (amiért minden kapható), *vagy legalábbis nem működhet tökéletes általános egyenértékesként bárki kezében.* A pénz egyik fontos ellentmondása éppen az, hogy lényegből következően általános, az áruk közös nevezője. Ugyanakkor viselkedésében differenciálódik aszerint, hogy milyen konkrét termelési viszonyokat testesít meg. A *pénz egynemű és mégis különnemű.* „A pénz nemcsak nagy történelmi távlatokban tekintve mutat fel óriási rugalmasságot és alkalmazkodóképességet, hanem egy gazdasági rendszeren belül is ... A pénz, a gazdasági viszonyoknak ez az általános alanya szükségszerűen alkalmazkodik a konkrét gazdasági viszonyok törvényszerűségeihez."[148]

A premonetáris szakaszban — az árutermelés történelmi kifejlődését megelőzően — sem létezett a pénzfunkciók teljességével felruházott csereeszköz. Csakhogy míg a kezdetleges pénzfélék fejletlensége a munkamegosztás fejletlenségével függött össze, a modern pénz esetében a funkciókra szakosodás éppen a munkamegosztás bonyolultságával indokolható.[149] A szocialista gazdaságban ugyanakkor a pénz differenciálódása, az általános egyenértékes különös egyenértékessé alakulása bizonyos fokig az áruviszonyok fejletlenségéből, a gazdaság monetizáltságának korlátaiból, a gazdasági viszonyok naturalizálódásából adódott, és adódik ma is. Az effajta differenciálódásnak azonban a gazdasági mechanizmus fejlődésével párhuzamosan „vissza kell húzódnia".

[148] *Szegő Szilvia:* A modern gazdaság inflációs folyamatainak természetéről. Közgazdasági Szemle, 1971. 7—8. sz.

[149] *Botos Katalin:* Pénzevolúció. Közgazdasági Szemle, 1983. 10. sz.

A pénz az értékmérő funkcióban és a pénzérték (pénz vásárlóereje) alakulása

Vizsgáljuk meg közelebbről a szocialista pénzt értékmérő funkciójában! Az értékmérés problémái — akárcsak a modern kapitalizmus önálló értékkel nem bíró pénze esetében — itt sem az értékaránymérséssel függnek össze. Az áruk értékarányai szempontjából közömbös a pénz belső értéke: bármilyen mércét alkalmazunk is, ez mit sem változtat az árukban rejlő munkák arányain. Nem ez a helyzet az értékszintméréssel, illetve — a felszíni formát tekintve — az árszintméréssel.

Árszintmeghatározás. A fogyasztási javak árszintje

A szocializmus pénze nem árupénz, belső értéke nincs, így csak képviseleti értéke lehet. *A képviseleti érték azt jelenti, hogy a pénzegység bizonyos mennyiségű társadalmi munkát képvisel.* Hogy egységnyi pénz mennyi árut, tárgyiasult munkát testesít meg (mekkora a pénz képviseleti értéke, a „pénzérték"); vagy — az összefüggést megfordítva — egységnyi munkának mennyi pénz felel meg (értékszint–árszint), azt a szocializmus körülményei között is a bérek és fizetések nominális összegéből és a velük szemben álló — fogyasztási javakban megtestesült — munkamennyiségből kiindulva határozhatjuk meg. Az árszínvonalat megadó összefüggés tehát — első lépésben — a következő:

$$P_f = \frac{B}{F}, \tag{I.34}$$

ahol B = a bérek és fizetések, illetve munkajövedelmek,[151]

F = a bérjavak összessége, pontosabban az ezekben megtestesült érték.

A P_f képletnek létezik egy másik politikai gazdaságtani értelmezése, amely harmonikusabban kapcsolódik az árszínvonal-változás statisztikai, sőt hétköznapi megközelítéséhez is. Ez az ún. *volumenképlet* (P_{fv}). A P_{fv}-képlet nevezőjében a fogyasztásicikk-volument, illetve annak változását igyekszünk megragadni, nem pedig a fogyasztási cikkek értéktömegét. A vásárló ugyanis nem azt tekinti árszintemelkedésnek, ha egységnyi értékű fogyasztási cikk többe kerül, mint korábban, hanem azt, ha 1 db szappanért, 1 liter tejért, vagy 1 kg cukorért kell többet fizetnie ma, mint tegnap (függetlenül attól, hogy azok mennyi munkát testesítenek meg).

[150] Ezzel a problémával — csakúgy, mint a termelékenység változásának az árszint meghatározásába való bevonásával — részletesen foglalkoztunk a kapitalizmus kötet megfelelő fejezetében. Itt az ott kifejtettekre is támaszkodunk.

[151] A bérek és a fizetések itt nemcsak a munkásoknak, a közvetlen termelőknek kifizetett összegeket foglalják magukban, hanem valamennyi dolgozó jövedelmét.

Az árszínvonal-statisztika sem értéket mér (nem is mérhet), hanem a fogyasztási-cikk-volument (helyesebben annak változását) próbálja megadni. A használati értékek azonban nem összegezhetők. Használatiérték-mennyiségek ezért közvetlenül nem szerepelhetnek az egész fogyasztási szektor árszintjét megadó képletben. Nem tudjuk megmondani azt, hogy egy adott időszakban mekkora a fogyasztási cikkek tömege összesen, ezt csak egy sok elemű vektorral fejezhetnénk ki. Azt állapíthatjuk csupán meg, hogy miként változott az adott értéktömegnek megfelelő használatiérték-mennyiség egyik időszakról a másikra. A volumenárszintet kifejező képlet tehát eleve csak két időszak közötti változások mérésére alkalmas.

A termelékenység változása termékenként pontosan megmérhető, és (az összmunkából az egyes termékekre fordított munkamennyiségekkel) súlyozott átlagának is van közgazdasági értelme.

Ha az eredeti P_f képlet nevezőjében szereplő értéktömeg *változását* megszorozzuk az *átlagtermelékenység-változást kifejező mutatóval*, akkor a nevező hűen tükrözi a használati érték mennyiségének a változását is, alkalmas tehát a termelékenységváltozás hatásának az érzékeltetésére. *A P_{fv} változása két időszak között ekkor nem azt mutatja, hogy miként alakult az egységnyi értékű fogyasztási cikk ára, hanem azt, hogy átlagosan miként változott a fogyasztási cikkek adott mennyiségének az ára.* A P_{fv} képletet azonban, minthogy változások hatását akarjuk vele kifejezni, csak úgy írhatjuk fel, ha ismerjük a megelőző év közönséges P_f képletét vagyis a bázisadatokat.

A használati értéktömegre vonatkoztatott árszintváltozást, a *volumenárszint alakulását a következőképpen adhatjuk meg:*

$$\frac{P_f v_1}{P_f v_0} = \frac{\frac{B_1}{B_0}}{\frac{F_1}{F_0} \cdot \frac{t_1}{t_0}}, \tag{I.35}$$

ahol az eddig még nem használt jelzések a következőket fejezik ki:

$\frac{B_1}{B_0}$ = bérváltozás a tárgyidőszakban a bázisidőszakhoz képest;

$\frac{F_1}{F_0}$ = fogyasztási cikkek értéktömegének változása a bázisidőszakhoz viszonyítva a tárgyidőszakban;

$\frac{t_1}{t_0}$ = népgazdasági szinten értelmezett átlagtermelékenység-változás a tárgyidőszakban a bázisidőszakhoz képest (az egy munkaóra alatt termelt terméktömeg átlagos változása).

Példa a P_f és a P_{fv} képlet eltérő tartalmának az érzékeltetésére: Tételezzük fel, hogy a két időszak között a fogyasztási cikkekben megtestesült munkaidő nem változott, a termelékenység azonban átlagosan kétszeresére nőtt (egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy minden egyes termékből kétszer annyit produkálnak egy munkaóra alatt, mint a megelőző időszakban), ugyanakkor a bérek is kétszeresükre emelkedtek. Az eredeti P_f képletet használva az árszintváltozás a következők szerint alakul:

$$\frac{P_{f1}}{P_{f_0}}=\frac{B_1}{F_1}:\frac{B_0}{F_0}=\frac{B_1}{B_0}\cdot\frac{F_0}{F_1}=\frac{B_1}{B_0}\cdot 1=\frac{B_1}{B_0} \tag{I.36}$$

Mivel pedig $\frac{B_1}{B_0}$ példabeli feltételezésünk szerint $=2$, arra a következtetésre juthatunk: az árszínvonal a kétszeresére nőtt, hiszen a bér a kétszeresére nőtt, az F_1 értéktömeg azonban ugyanannyi, mint korábban az F_0 (hányadosuk$=1$). A fogyasztó és a statisztikusok szemében azonban az árszínvonal ebben az esetben nem változott, hiszen a fogyasztó egységnyi bérért továbbra is ugyanannyi cukrot, tejet, ruhát stb. vásárolhat. Igaz a bérek kétszer akkorák voltak, de a tej, a cukor stb. mennyisége is kétszer akkora! Vagyis $\frac{t_1}{t_0}=2$. A fogyasztó szempontjából a P_{fv} képlet változása tükrözi a helyzetet jól, ez mutatja az árszint érzékelhető alakulását:

$$\frac{P_{fv_1}}{P_{fv_0}}=\frac{\frac{B_1}{B_0}}{\frac{F_1}{F_0}\cdot\frac{t_1}{t_0}}=\frac{2}{1\cdot 2}=1 \tag{I.37}$$

Tehát $P_{fv_1}=P_{fv_0}$: az árszint változatlan.

A leírásból világosan kitetszik, hogy a volumenárszint alakulásának a meghatározásához mindig ismernünk kell a megelőző időszak B és F adatait, s az átlagtermelékenység változását a bázishoz képest.

A beruházási javak árszintje. A fogyasztási javak (bérjavak) árszintje önmagában még csak részárszint, nem feltétlenül jellemzi a népgazdaságban érvényesülő általános árszínvonalat. *A fogyasztási cikkek árszintjéből a szocialista gazdaságban nem adódik automatikusan a termelőeszközök árszintje.* A kettő között csak a többé-kevésbé zavartalanul működő ármechanizmus teremthetne automatikus kapcsolatot.[152] Ez a mechanizmus azonban — az eddigi tapasztalatok szerint — a legkevésbé sem működik kielégítően. A beruházási javak részárszintje ezért nem igazodik a fogyasztási javakéhoz, s így az előbbit az utóbbitól függetlenül kell meghatározni.

A beruházási javak árszint-meghatározását nehezíti az, hogy a beruházásokra szánt pénzek körülményeink között olyan értelemben nem adottak, ahogyan a bérek. A beruházásokra szánt pénzösszeg nem képvisel egy meghatározott nagyságot, hiszen a szocialista gazdaságra nézve is érvényes a Kalecki-egyenlet, azaz nem a beruházások függnek a makroprofittól (a népgazdaságban megtermelt m-től), hanem megfordítva, az m függ a beruházásoktól. A beruházásokra fordítható pénzek (vállalati és központosított jövedelmek) — a vállalatok puha költségvetési korlátja és a költségvetési deficit lehetősége miatt — nagymértékben elasztikusak. A gyakorlati tapasztalatok

[152] A tőkés gazdaságokban azért vonhatunk le következtetést a fogyasztási javak árszintjéből a beruházási javakéra (és ezáltal az egész gazdaságéra), mert feltételeztük, hogy egységnyi munka — a kiegyenlítődés és a verseny következményeként — ugyanannyit ér az egyik szektorban, mint a másikban.

szerint a ténylegesen elköltött beruházási pénzek csaknem mindig meghaladják a tervezettet. *Az* tehát, *hogy mekkora lesz a beruházások volumene makrogazdasági síkon, a naturális beruházási döntések függvénye,* amely döntések kikényszerítik a beruházási keretek felemelését, plusz beruházási pénzeket „csalogatnak ki". A naturális döntések állandóan túlszaladnak a rendelkezésre álló erőforrások szabta lehetőségeken. Ebből az következnék, hogy a beruházási javak árszintje magas lesz, hiszen adott nagyságú beruházási jószággal egyre több beruházási pénz áll szemben. Ez a megállapítás azonban két ok miatt sem feltétlenül igaz:

— a beruházási javak körében meglehetősen intenzíven érvényesül az állami szabályozás;

— a nevezőt sem tekinthetjük adottnak, hiszen ismert az a mechanizmus, amely a kemény költségvetési korlátú háztartási és a „félkemény" költségvetési korlátú költségvetési szektortól átszivattyúzza a reáljavakat a vállalatokba.

Nem állíthatunk fel tehát egyértelmű függvénykapcsolatot a beruházási javak árszintje és a beruházásokra szánt vállalati és központi jövedelmek között. A tényleges beruházási kereslet a nominális jövedelmektől többé-kevésbé független. Ezért a beruházási javak árszintjének a determinálásához először a tényleges beruházási keresletet kell meghatározni.[153]

A beruházási kereslet — szocialista körülmények között — egyfelől a beruházásokat bizonyos (x) időközzel megelőző tervdöntésekből ($D_{(t-x)}$), másfelől a túlberuházási hajlam kiváltotta „terven kívüli" többletkeresletből (D_s) adódik. *Ellentétben a kapitalizmussal — ahol akár a „kezdeti", akár az indukált*[154] *beruházások erősen függnek a jövedelmezőségtől és különösen a jövedelmezőségi trendtől — a puha költségvetési korláttal rendelkező szocialista vállalatok beruházásaiban mind ez ideig sem a vállalat múltbeli jövedelmezősége, sem a várható jövedelmezőség nem játszik érdemleges szerepet. Emellett* a puha költségvetési korlátból és a beruházási rendszer működéséből az is következik, hogy a *beruházási javak árainak sincs túlzottan nagy hatása a beruházási kereslet meghatározására.*[155] Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nemcsak hogy egy adott — jellegéből következően — beruházásra szánható jövedelemből (a vállalatoknál, illetve a költségvetésnél felhalmozódó m-ből) nem vezethetjük le a beruházási javak árszintjét; hanem megfordítva a *beruházási javak árszintjéből sem vezethetjük le a beruházási keresletet.*

A beruházási javak árszintjét a következőképpen írhatjuk fel:

[153] Ebből a szempontból közös vonásokat mutat a tőkés és a szocialista gazdaság, a különbség a beruházási kereslet meghatározásának módjában van. (Vö. A kapitalizmus politikai gazdaságtana című kötet megfelelő fejezeteivel.)

[154] Indukált keresletnek tekintjük a konjunktúra hirtelen megváltozásából adódó — rövid távon realizálható — többlet beruházási keresletet.

[155] A kapitalizmus kötet megfelelő fejezetében Bara Zoltán ezt az összefüggést, vagyis az árak keresletre gyakorolt hatását hangsúlyozza.

$$P_b = \frac{D_{(t-x)} + D_s}{T_{(b)}}, \tag{I.38}$$

ahol az eddig nem használt kifejezés:

$T_{(b)}$ = a beruházási javakban megtestesült érték összege.

A fogyasztási cikkek és a beruházási javak árszintje a szocializmusban még hosszabb távon sem igazodik feltétlenül egymáshoz. Ez a piaci mechanizmus és a jövedelmezőségi szempont érvényesülésének a korlátozott voltával magyarázható.

Akár a fogyasztási javak, akár a beruházási javak részárszintjét vizsgáljuk, fontos közgazdasági kérdés az árszínvonal alakulása, a pénz vásárlóerejének a változása.

A pénz vásárlóerejének alakulása a szocialista gazdaságban

A pénz vásárlóerejét hagyományosan az árszint reciprokaként határozzuk meg:

$$\left.\begin{aligned}
&\text{Pénzérték a fogyasztási javakra vonatkoztatva: } \frac{1}{P_f} = \frac{F}{B},\\
&\text{a vásárlóerő változása pedig: } \frac{F_1}{B_1} : \frac{F_0}{B_0},\\
&\text{a pénzérték a beruházási javakra vonatkoztatva: } \frac{1}{P_b} = \frac{T_b}{D_{(t-x)} + D_s},\\
&\text{ennek változása: } \frac{T_{b_1}}{D_{(t-x)_1} + D_{s_1}} : \frac{T_{b_0}}{D_{(t-x)_0} + D_{s_0}}.
\end{aligned}\right\} \tag{I.39}$$

Dinamikus vizsgálatban — a vásárlóerő időbeli alakulásának a meghatározásakor — kiindulhatunk a volumenárszint változásából is. A pénz vásárlóerejének a változását a volumenárszint változásának a reciprokaként adhatjuk meg. *A pénz vásárlóereje egységnyi pénz árufelszívó képessége.* Az árufelszívó képességet a szocializmus körülményei között azonban *kétféleképpen is értelmezhetjük:*

— *Abszolút értelemben:* egyáltalán van-e vásárlóereje a pénznek, megkaphatjuk-e érte azt, amit kívánunk. (Ez a kérdés igen fontossá válik a hiánygazdaságokban.)

— *Relatív értelemben:* mennyi árut kaphatunk a pénzünkért.

Az árszint és a vásárlóerő között hagyományosan feltételezett inverz kapcsolat a szocializmusban „fellazul", csak a relatív vásárlóképességre vonatkoztatva áll fenn. *Az árszínvonalból csak a relatív vásárlóerőre következtethetünk közvetlenül, az abszolút vásárlóerőre nem. Előfordulhat* — és a szocialista gazdaságok történetében ez egyáltalán nem minősül kivételes esetnek —, *hogy a pénz relatív vásárlóereje stabil, miközben abszolút vásárlóereje csökken.* Vagyis az árak az árjegyzék szerint nem emelkednek, egységnyi pénzért ugyanannyi áru vásárolható, mint korábban, csak éppen nem kapható a boltokban a „változatlan árú" termék. A fordított eset is jellemző: a *pénz relatív vásárlóereje csökken, miközben abszolút vásárlóereje javul.*

A relatív vásárlóerő változását a volumenárszint-változás reciprokaként, míg az

abszolút vásárlóerőét a fogyasztási piac népgazdasági szinten aggregált hiánymutatójának a reciprokaként definiálhatjuk.

A vásárlóerő fogalmába körülményeink között beletartozik mind az abszolút, mind a relatív vásárlóerő. Ennek megfelelően akkor csökken a pénz vásárlóereje, ha emelkednek az árak vagy/és (változatlan árak mellett) romlanak a vásárlási lehetőségek.

Bár a pénz abszolút és relatív vásárlóerejét fogalmilag világosan el kell határolnunk egymástól, a gazdaság tényleges folyamataiban ezek természetesen nem egymástól függetlenül alakulnak: az abszolút értelemben romló vásárlóerő — viszonylag szabad áralakulás mellett — kiváltja a relatív vásárlóerő csökkenését. Ha a relatív vásárlóerő — stabil árak politikája miatt „hivatalosan" *nem romolhat, még mindig számos legális és illegális lehetőség van a szocialista gazdaságban a relatív vásárlóerőnek a kereslet-kínálati viszonyokhoz való „hozzáigazítására"*. Ezek a következők:

„Legális" áremelési lehetőségek, stabil áraknál:

— burkolt áremelés — minőségrontás, a termékfunkciók számának csökkentése, korlátozása révén;

— a régi terméket — új márkanévvel vagy csomagolással — újnak tüntetve fel, drágábban adják, mint korábban;

— az áruhoz kapcsolódó — korábban ingyen rendelkezésre bocsátott — kiegészítők, szolgáltatások megfizettetése;

— árukapcsolás. A stabil árú, kurrens termékeket csak más — eladhatatlan — cikkek társaságában hajlandók a vásárló rendelkezésére bocsátani. (Így a vásárló mégis csak több pénzt kénytelen kiadni a keresett áruért.)

Az árat illegálisan megnövelő tényezők:

— csúszópénz a hiánycikk megszerzéséért;

— költségekkel vagy kockázattal járó szívességek a hiánycikkért cserébe;

— borravaló a „hiánycikknek" számító szolgáltatásért.

Az abszolút vásárlóerő romlása a fogyasztó számára bizonyos értelemben kevésbé megfogható. A gazdaságpolitika a direkt irányítási rendszerben — inkább az abszolút vásárlóerő csökkentésének útját járja. Ilyenkor a fogyasztó, ha nem is kapja meg a keresett cikket, még reménykedhet abban, hogy később — stabil ár mellett — hozzájut, ha azonban elriasztó árcédula lóg rajta, pontosan, számszerűen érzékelheti, hogy milyen távolságban van tőle a szóban forgó cikk. Az áremelkedések — amikor csak sor kerül rájuk — mindig nagy visszhangot váltanak ki a közvéleményben, szembeötlő aktusok, az áruhiány viszont egyszerűen állapot.

Minden ellenkező látszat ellenére az áruhiány mégis veszélyesebb társadalmi következményekkel jár, mint a gazdaságilag indokolt, helyesen végrehajtott áremelés. „A burkolt" formák két ok miatt veszélyesebbek és károsabbak a nyílt áremelkedéseknél. Egyrészt információtartalmuk megfoghatatlan. Másrészt ennek következtében nem bontakozik ki az árutermelést ösztönző pozitív hatás.

A vásárlóerő eróziójának okai a szocializmusban. A szocialista országokban hosszú ideig alapvető tantétel és egyben általánosan követett gyakorlat volt az árstabilitás.

A nyolcvanas évek elejére azonban csaknem mindenütt megérlelődött az a felismerés, hogy a stabil árak nem önmagukért fontosak. Inkább kárt okoznak, mint hasznot, ha mögöttük nincs megfelelő kínálat. Hiánygazdaságokban az árak stabilitása csak erőszakkal és nagy veszteségek árán tartható fenn. Ha az áralakulást a hiány körülményei közepette akárcsak kismértékben is felszabadítják (márpedig a gazdasági reformok céljai között ez mindenütt szerepel), akkor a következmény felfelé irányuló ármozgás (infláció) lesz.

Infláción[156] *az általános árszint emelkedését — ennek következtében a pénzforgalom felduzzadását —, illetve a pénz relatív vásárlóerejének a csökkenését értjük.* A pénz relatív vásárlóereje csökkenésének okait taglalva először *olyan tényezőkkel* foglalkozunk, amelyek behatárolják *az áruk értékének alakulását és ezen keresztül hatnak az árak növelése irányába.*[157]

Ilyenek többek között:

— a nyersanyagok kitermelésének megnehezülése megnöveli a nyersanyag-kitermelésben a társadalmilag szükséges munka mennyiségét;

— a környezetkímélő technológiák általában több munkaráfordítást igényelnek, mint a környezettel nem számolók;

— a technikai fejlesztés sokszor nem munkamegtakarító jellegű. Nem az elérhető munkamegtakarítás, hanem más tényezők motiválják: az egészségre ártalmas munka „kiváltása", a monoton munkák automatizálása stb.;

— a szocialista országokban eddig elhanyagolt infrastrukturális háttér megteremtése is pótlólagos költségekkel jár. Ezek megjelennek a termékek értékében.

Vannak olyan tényezők is — mégpedig szép számmal —, amelyek nem befolyásolják közvetlenül az áruk értékét, mégis az áremelés irányában hatnak az összkeresletre gyakorolt hatásukon keresztül (kereslet húzta infláció). Ezek a következők:

— a vállalatok puha költségvetési korlátja következményeképpen állandósul a beruházási túlkereslet;

— a feszített tervek, a makrogazdasági növekedési cél abszolutizálása s az ezek következtében szinte törvényszerűen deficites költségvetés;

— a személyes jövedelmek kiáramlását korlátozó ellenerők hiánya.

Ez utóbbi tényező szerepe az inflációs nyomásban azonban jóval szerényebb, mint a beruházási túlkeresleté, amelynek következtében

[156] Riesz Miklós pénzügytani jegyzete nem használja az infláció fogalmát, és viszonylag csekély terjedelmet szentel a pénzerózió (pénzromlás) elemzésének: „Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az anyagban igyekeztünk kerülni az infláció kifejezést, mert — bármennyire elterjedt is a köznapi szóhasználatban — nincs általánosan elterjedt értelmezése". (65. old.) Mi azonban — összhangban tankönyvünk előző köteteivel — ezt a kifejezést tartjuk adekvátnak a szóban forgó jelenségkörrel.

[157] Korábban az áruk értéknövekedésével összefüggő árszintemelkedést élesen elhatárolták az ún. pénzoldalról kiinduló áremelkedésektől, és az előbbit nem tekintették inflációnak. Ez az elhatárolás akadémikus jellegűnek, statisztikailag megfoghatatlannak bizonyult. A hivatalosan kimutatott inflációs ráták — mindenütt a világon — *elkerülhetetlenül* tartalmazzák az értékváltozásból következő árszintemelkedést is.

— a költségvetési intézményekben érvényesülő inputfinanszírozás lehetővé, sőt szükségszerűvé teszi a munka és más erőforrások pazarlását ezeken a területeken;

— ellenőrizhetetlen jövedelmek keletkeznek, és a lakosság körében ellenőrizhetetlen pénzáramlások mennek végbe (ezek a pénz forgási sebességének megnövelése révén ugyanakkora pénztömeg kibocsátása mellett is nagyobb pénzkeresletet támasztanak).

Amíg az eddig említett tényezők árfelhajtó hatása a pénzkereslet megnövelésén keresztül érvényesül, addig a következők a pénzzel szemben álló javak tömegének a korlátozásán keresztül fejtenek ki árfelhajtó hatást. Ezek

— az eladhatatlan inkurrens készletek — hiánygazdaságban szükségszerű — felszaporodása;

— a produktív készletek felhalmozására való törekvés, a túlkészletezés;

— a verseny hiánya, a több, illetve jobb termelésben való érdekeltség „lanyhasága".

Végül vannak *olyan tényezők, amelyek közvetlenül az árakra hatnak, és ezen keresztül váltanak ki inflációt.* Ilyenek

— a monopolárak, az önkényes vállalati ármeghatározás. (Ez előbb-utóbb kiváltja az ár—bér spirál beindulását);

— az egyéni költségek társadalmi költségként való feltétel nélküli elismerése az árképzési gyakorlatban;

— a vásárlóerőt csökkentő központi áremelések.

E tényezők értelemszerűen nem függetlenek egymástól. A bérek emelkedése például egyfelől megjelenik az összkeresletet növelő inflációs hajtóerők között, másfelől a bérek költségek is, tehát az árakon keresztül ható inflációs tényezőkhöz is sorolhatók. Az eladhatatlan készletek felhalmozódása a pénzkereslettel szemben álló javak korlátozásán keresztül fejti ki elsődlegesen inflációs hatását, ugyanakkor az ilyen készleteket „produkáló" vállalatok állami támogatása esetleg növeli a költségvetési deficitet, ezen az úton is élénkíti az inflációs mechanizmusokat.

Az infláció egyes okai azért is összekapcsolódnak, mert az okok mindegyike így vagy úgy a hiánnyal függ össze. E mögött pedig a termelés alacsony hatékonysága, illetve nem kellő ösztönzése húzódik meg. Az állandósult túlkereslettel szemben álló kínálat visszafogottságával, elégtelenségével magyarázhatjuk a pénz vásárlóerejének a csökkenését, mégpedig stabil árak mellett éppúgy, mint emelkedő áraknál. *A hiány erősödésének, az abszolút vásárlóerő eróziójának bizonyos értelemben alternatívája a relatív vásárlóerő csökkenése, az árak emelkedése.* Az árak felszabadítása éppen ezért önmagában semmiképpen sem növeli meg a pénz abszolút vásárlóerejét.

Bizonyos gazdasági környezetben az elérhető magasabb árak nem okvetlenül ösztönzik több vagy jobb minőségű termék termelésére a vállalatokat. Ha a vállalatok magatartása, érdekrendszere, indítékai nem változnak meg alapvetően, ha a költségvetési korlátjuk nem keményedik meg, akkor a szabadabb ármozgás lehetősége semmi egyebet nem „eredményez", mint az infláció felgyorsulását. Ezen túlmenően egyáltalán nem szűnik meg a hiány, különösen akkor, ha a megemelt árak következtében megnövekedett nyereség nem a hiányzó áru termelésének fokozása irányába hat, hanem az államkasszába kerül.

Ilyenkor a *hiány és az infláció együttes jelentkezésének* lehetünk tanúi, vagyis a gazdaságra a *„nincsfláció"* válik jellemzővé.

Pénz a forgalmi és a fizetési eszköz szerepben: forgási sebesség és a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség

A pénz forgalmi és fizetési eszköz funkciójával hozható összefüggésbe a *pénzforgalom, vagyis a pénztulajdonosok közötti pénzmozgások összessége.* A pénzforgalom egy része az árumozgásból származtatható, a forgalmi eszköz funkcióval függ össze, másik része azonban elszakad az áruk mozgásától, viszonylagosan önállósul. Ekkor a pénz a hiteleket, jövedelmek mozgását, elosztását és újraelosztását közvetíti (fizetési eszköz funkció). A pénztömeg nagy része a bankszámlákon áramlik (készpénz nélküli fizetési forgalom), kisebb része a készpénz (bankjegy, érmék) formájában mozog. Mind a bankszámlapénzre, mind a készpénzre vonatkozóan meg kell határozni a forgási sebességet.

A forgási sebesség meghatározása

„Azt a számot, amely megadja, hogy egy pénzérme (vagy bankjegy) meghatározott idő alatt hány kézen ment keresztül, a pénz forgási sebességének nevezzük."[158]

$$\text{Forgási sebesség} = \frac{\text{Forgalom}}{\text{Átlagos állomány}}. \qquad \text{(I.40)}$$

A pénzállomány egy időpontra vonatkoztatható stock jellegű mutató (az átlagos állomány az időszakban felvett állományadatok átlaga). Az átlagos állomány a jegybank pénztárán kívül levő bankjegyeknek és érméknek az időszakra vonatkoztatott átlaga.

A forgási sebesség (csak a forgalmi eszköz funkciót tekintetbe véve)[159]

$$F_{kp} = \frac{\text{Készpénzért eladott áruk árösszege}}{\text{Átlagos számlapénztömeg}}. \qquad \text{(I.41)}$$

A bankszámlapénz forgási sebességének általános képlete (amikor a bankszámlákon forgó fizetési eszköz és forgalmi eszköz funkciót teljesítő pénzt együttesen vesszük figyelembe):

$$F_{szp} = \frac{\text{Számlaforgalom}}{\text{Átlagos számlakövetelésállomány}}. \qquad \text{(I.42)}$$

[158] Riesz Miklós: I. m. 52. old.

[159] Ilyenkor a forgalomban szerepeltetjük az árumozgástól viszonylagosan függetlenedő pénzmozgást.

A forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét pedig a következő képlet adja meg:

$$M = \frac{A \cdot p}{F}, \tag{I.43}$$

ahol M = a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség;
$A \cdot p$ = az áruk árösszege;
F = a forgási sebesség;
$M \cdot F$ = az árukkal szemben álló kereslet.

$$M \cdot F = A \cdot p \quad \text{(pénzforgalmi egyenlet)} \tag{I.44}$$

Az egyenlet két oldala között automatikusan azonosság van. Ha a pénzkereslet ($M \cdot F$) egy adott időpontban a megelőző időponthoz képest nő, és az árutömeg (A) nem változik, akkor az áraknak a pénzkereslettel arányosan kell növekedniük. Ha az árutömeg nő (az árak változatlansága mellett), akkor a pénzkeresletnek kell megnövekednie; vagy a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség vagy a forgási sebesség megnövekedése révén.

A forgási sebesség (akár pozitív, akár negatív irányú) változása nem ítélhető meg önmagában. E mutató növekedése kifejezheti a kereslet-kínálat jobb összhangját, az árukészletek gyors forgását, de kifejezheti a pénz iránti bizalmatlanságot, a pénztől való szabadulás törekvését is.

A hitelezés problémái

A szocializmus pénzügyi rendszerében a hitel két alaptípusa a pénzteremtő és a pénzújraelosztó hitel. *A pénzteremtő hitel legtipikusabb formája a rövid lejáratú vállalati forgóeszközhitel.* A *pénzújraelosztó hiteleknél* a hitelhez jutó pénzkészletének növekedésével párhuzamosan más pénztulajdonosok (hitelezők) pénzkészlete csökken.

A KGST-országokban a hitelezés általában jegybanki monopólium. A központi bank nemcsak a pénzteremtő hitelnél, hanem gyakorlatilag a hitel minden formájánál kizárólagosságra tarthat igényt. Magyarországon az indirekt irányítási rendszer fokozatos kiépülésével lazult a hitelmonopólium. A vállalatok — fejlesztési alapjuk terhére — pénzeszközeiket véglegesen is átadhatják egy másik vállalatnak (vissza nem térítendő beruházási juttatás). Ez valójában nem „töri meg" a központi bank hitelnyújtási monopóliumát,[160] mert csak igen szűk körre korlátozódik, és összege is jelentéktelen.

A hitelek nyújtása természetesen a szocializmusban sem önkényes, a központi banknak a hitelnyújtáskor meghatározott követelményeket kell szem előtt tartania. A *szolid hitelezés szabályait* azonban a jelenlegi gyakorlatban nem mindig tartják be,

[160] A hitelmonopólium ésszerűségét újabban igen sokan vitatják.

minthogy a *központi állami bankok nem annyira üzleti vállalkozásként, mint inkább hatóságként működnek.* A bankok vállalatszerű tevékenysége esetén (ez a reformok célja) azonban a hitelezési szabályok nyilván nagyobb jelentőséget kapnak. A hitelezés szabályai a következők:

— a hitelek mennyiségét illetően a banknak az áruforgalom pénzszükségletéhez kell igazodnia;

— nemcsak a hitelvolument, hanem a hitelek szerkezetét (hiteladósok szerint) is a forgalom szükségleteinek megfelelően kell alakítania. Általánosságban csak olyan vállalatokat, illetve tevékenységeket szabad a banknak finanszíroznia, amelyek outputja kelendő a piacon;

— végül a banknak a hitelezéskor a hatékonysági követelményeket is szem előtt kell tartania, vagyis oda kell irányítania a pénzt, ahol az hatékonyan hasznosul.

A hitelek hatékonysági követelményei különösen az utóbbi évtizedekben váltak központi jelentőségűvé, amikor a gazdasági növekedés extenzív forrásai valamennyi szocialista országban kimerülőben vannak.

Hitelfeltételek. A szocialista országok vállalatai a hagyományos irányítási rendszerekben csak forgóeszközhitelekhez juthatnak. Ma már minden szocialista országban folyósítanak a bankok beruházási hiteleket is. Az ilyen hitelek is válthatnak ki pénzemissziót, ha a beruházások támogatástartalma nagy, vagy ha azok „túlszaladnak" a tervezett, illetve lehetséges mértéken.

A hiteleket a bank a szocializmusban is meghatározott feltételekkel nyújtja. Az ún. hitelfeltételek a következők:

— kamatnagyság (minimális hatékonysági követelmény);
— fedezet megszabása;
— lejárat (rövid, közép-, illetve hosszú);
— a hitel technikai formája (folyószámlahitel, készpénzhitel);
— a hitellel támogatandó cél (mire használhatja az adós a kapott pénzt);
— gazdaságossági követelmények (jövedelmezőségi, hatékonysági szint);
— a hitelösszeg nagysága (felső határa).

A hitelfedezet az a meglevő vagy a jövőben esedékes érték, amelynek a realizálásával a hitel visszafizethető.

A fedezet két típusát különböztetjük meg:

Közvetlen fedezet. (Ebben az esetben a hitelből termelt áru szolgál a visszatérítés biztosítékául.)

Közvetett fedezet. Olyan vagyontárgy, amelyet a dolgok normális lefolyásakor nem kívánnak pénzzé tenni, hanem csak akkor, ha a hiteladós valamilyen ok miatt fizetésképtelenné válik. (Ilyen közvetett fedezet például az építési kölcsönnél a házingatlan, a beruházási kölcsönnél a termelőberendezés stb.).

Amikor megkülönböztetjük a kedvező vagy kedvezőtlen hiteleket, akkor a felsorolt feltételek együttesére kell gondolni, csak ezeket együtt vizsgálva ítélhető meg, hogy szigorúak vagy lazák a hitelfeltételek.

Kereskedelmi hitel a szocialista országokban. A szocialista országok erősen centra-

lizált hitelrendszerében *általában nincs helye* az áruhitelnek, a kereskedelmi hitelnek. Ha létezett is a vállalatok egymás közötti kapcsolatában ilyen (mint például Magyarországon), működése erősen eltért attól, amit a kereskedelmi hitelről a tőkés gazdaság bemutatásakor leírtunk.[161]

a) A vállalatok közötti hitelkapcsolatokban nem érvényesül az eladó—vevő egyenlőségén alapuló költségminimalizálás (mindkét félre). *A hitelfelvevő költségérzéketlen.*

b) A fizetési forgalommal kapcsolatos egyes tranzakciók nem jelennek meg költségként (a kereskedelmi hitel — szemben a bankhitellel — ingyenes), mások pedig nem tükrözik reálisan a költségeket (pénzforgalmi jutalék).

c) A *lejáratot nem gazdasági* ösztönzők (kamat) *határolják be, hanem direkt utasítások.*

d) A kereskedelmi hitel 30 napon túli igénybevétele (tiltott hitelezés) Magyarországon kialakult gyakorlattá vált. A vevők a hitel lejárata után sem nyújtják be a banknak az átutalási megbízást, „rangsorolják" szállítóikat. *Kialakult a hitelezők sorbanállásának jelensége.* A vállalatok kölcsönösen beszámítják az egymással szemben fennálló követeléseiket (sajátos vállalati klíring). A nem fizetést „tárolási szerződések" formájában legalizálják.

A kereskedelmi hitel mindezek következtében eddig nem töltötte be azt a szerepet, ami az árugazdaságban elvárható tőle, nem elég rugalmas, mechanizmusában nem érvényesülnek kellően a gazdasági szempontok és ösztönzők. A 80-as évek közepétől éppen e problémák megoldásának szándékával legalizálták, illetve vezették be hazánkban a valódi kereskedelmi hitelt és az áruváltó intézményét.

Fizetőképesség (likviditás) és fizetőképtelenség. A gazdálkodó szervek számára igen fontos, hogy „fizetőképességüket" (likviditásukat) megőrizzék. Legyenek likvid (mozgatható) pénzeszközeik, pénztartalékuk, pénzbevételeik áramlása igazodjék — mind mennyiségi szempontból, mint ütemét tekintve — fizetési kötelezettségeikhez. *A fizetőképesség egyben a hitelképesség alapvető feltétele is,* hiszen a hitelezők nyilvánvalóan előnyben részesítik a megbízható, időben fizető adósokat.

A fizetőképességre való törekvést azonban nem mindig koronázza siker. A *vállalatok* — külső tényezőknek „köszönhetően", vagy saját rossz gazdálkodásuk következményeként — *időlegesen vagy tartósan fizetésképtelenné válhatnak.* Fizetőképtelenséget okozó külső tényező lehet vevőik fizetésképtelensége, előre kiszámíthatatlan piaci változások, a szabályozó rendszer vargabetűi. Belső tényezőként fizetésképtelenséget okozhat a gyenge költséggazdálkodás; a rossz készletgazdálkodás következtében felhalmozódó készletek; a nem kielégítő piaci munka; az elavult termékszerkezet, az átgondolatlan hitelfelvételek; a vállalat pénzügyi lehetőségeivel összhangban nem levő nagyratörő beruházások és még számos más tényező.

A fizetőképtelen vállalatok elhalasztják adósságaik visszafizetését, de gyakran

[161] A kereskedelmi hitelezés gyakorlatának bemutatásában nagyban támaszkodunk *Morzsa Szilárd:* Kereskedelmi hitel a hetvenes években c. cikkére. Pénzügyi Szemle, 1983. 1. sz.

„napi kötelezettségeiknek" (például munkabérfizetés) sem tudnak eleget tenni. Ebből következik, hogy rangsorolni kényszerülnek kötelezettségeiket. Első helyre általában a munkabérfizetés kerül; ezt követi a költségvetési befizetés; a hitelek törlesztése; és végül a szállítók követelése (a kereskedelmi hitel visszafizetése). Mivel éppen a partnervállalatok, az utolsó helyre sorolt hitelezők, a fizetésképtelenség tovagyűrűző hatású.

A súlyosabb helyzetben levő, hosszabb ideje fizetésképtelen vállalatok helyzetét a központi szervek hitelnyújtással rendezik. Így megakadályozzák a sorban állás tartóssá válását. A bajba jutott adós alapjainak — köztük a tartalékalapnak — igénybevétele, az alapokat megelőlegező bankhitelek lehetősége után végső soron a szanálási eljárás, majd pedig — más forrás hiányában — a központi pénzalapok következnek.[162]

A *szanálási eljárás lényege, hogy a tartósan veszteséges,* veszteségeit tartalékalapjaiból (és egyéb szabályozók szerint megengedhető alapokból) fedezni képtelen, ennek következtében fizetésképtelen *vállalat „szénáját" rendbe hozzák.* A szanálást lefolytathatja maga a vállalat, de végbemehet az irányító hatóságok, illetve a bank kezdeményezésére és felügyeletével is. Az eljárás keretében kivizsgálják a veszteségek és a fizetésképtelenség okait, intézkedési tervet dolgoznak ki a veszteségek megszüntetésére, és megállapítják a vállalatirányítók felelősségét az adott helyzet kialakulásában.

A helyzet rendezéséhez a vállalatnak általában külső forrásokat, hiteleket, támogatást kell igénybe vennie (szanálási hitel). *A szanálás során nemritkán szervezeti és személyi jellegű következtetéseket is le kell vonni.* (A szanálandó cég beolvasztása más vállalatba, a mammutvállalatok szétdarabolása, egyesülés társvállalatokkal, vezetők leváltása, belső irányítási rendszer átszervezése stb.). Ha lehetetlen vagy sikertelen a szanálás, a csődeljárás, a vállalat megszüntetése volna a logikusan következő lépés, ezt azonban — Jugoszlávia kivételével — egészen a legutóbbi időkig sehol sem alkalmazták. A nem kellő mélységig lehatoló szanálási eljárás következtében kialakult az „örök vesztesek" kasztja. Ez mindenképpen negatív jelenség, amely nagymértékben rontja a makrogazdasági hatékonyságot.

Az indirekt irányítási rendszer és a piaci mechanizmus kibontakozásával párhuzamosan a szocialista országokban *is módot kellene találni a szanálás „hatékonyabb technikáinak" a kialakítására, és nem kerülhető el a csődeljárások*[163] *körültekintő alkalmazása sem.* A hagyományos tőkés gyakorlatban szokásos vállalati csőd a maga

[162] *Tallós György:* A kockázatvállalás néhány időszerű kérdéséről. Pénzügyi Szemle, 1981. 7—8. sz.

[163] Az 1980-as évek elejétől Magyarországon is megkezdődött a többször eredménytelenül szanált vállalatok „felszámolása". Ezt azonban nálunk egészen a legutóbbi időkig hivatalos szóhasználatban nem nevezik csődnek, és a csődeljárás hagyományos lefolytatását sem tapasztalhatjuk. Megoldatlanok a csőd következményeként előadódó problémák. (Kinek adják el a termelőeszközöket, lehet-e állami vállalatot „egészben" szövetkezetnek eladni, hogyan állapítsák meg a felelősséget stb.). A vállalatok „elhalálozásának" módozatai tehát még kialakulatlanok. Ennek megoldása is a gazdaság működési mechanizmusának a továbbfejlesztésétől várható.

következményeivel (munkások és alkalmazottak szélnek eresztése, hitelezők kényszeregyezsége stb.) nem járható út a szocialista gazdaság körülményei között. Ez azonban még nem zárja ki egyes vállalatok megszüntetését, termelőeszközeik átcsoportosítását, munkásaik más vállalatokba való átirányítását, csak veszteségeket termelő tevékenységük „leállítását".[164]

A pénzmechanizmus mint az állami gazdaságpolitika eszköze

Ebben a szerepben a pénz, illetve a pénzmechanizmus mint a fiskális (költségvetési) és a monetáris (pénzügyi) politika tárgya és eszköze nyilvánul meg.

Vizsgáljuk meg először a szocialista állam költségvetési politikáját! Ehhez nélkülözhetetlen az állami költségvetéssel összefüggő néhány alapfogalom tisztázása.[165]

Állami költségvetés

A költségvetés egyrészt a népgazdaság központi pénzalapja, amely központosítja az állami (társadalmi) feladatok ellátását szolgáló jövedelmeket. Másrészt a költségvetés egy bizonyos időszakra — általában egy naptári évre — szóló pénzügyi terv, amelyet a népgazdasági tervekkel összehangolva alakítanak ki.

Az állami költségvetés rendszere hármas tagozódású: beletartozik a *központi költségvetés*, a *tanácsi költségvetés* (és az előbbi két szerv által kezelt úgynevezett elkülönített állami pénzalapok), továbbá a *társadalombiztosítás költségvetése*. A központi költségvetés a központi irányítás hatáskörébe tartozó feladatok pénzügyi fedezetét és a pénzforrások felhasználását foglalja magában. A tanácsi költségvetés két részre oszlik: egyfelől tartalmazza a helyi önkormányzatokra háruló folyamatos gazdálkodási feladatok pénzügyi forrásait és azok felhasználását, illetőleg a tanácsi irányítás alatt álló költségvetési intézmények bevételeit és kiadásait. Másfelől magába foglalja a tanácsok hatáskörébe tartozó fejlesztési feladatok pénzforrásait és azok felhasználását.

A központi vagy tanácsi szervek által kezelt úgynevezett elkülönített állami pénzalapok különféle speciális feladatok pénzellátását szolgálják (például vízügyi, környezetvédelmi, területfejlesztési célok vagy bizonyos kiemelt társadalompolitikai

[164] „Világosan kell látnunk, hogy amíg minden vállalat helyzetét — működésének hatékonyságától függetlenül — stabilizáljuk, addig a népgazdaság helyzete marad labilis." *Hagelmayer István:* A pénzügyek elméletének néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1981. 7—8. sz. 614. old.

[165] Vö. Tankönyvünk első kötetének negyedik fejezetével!

célok — például ifjúságpolitika, közművelődés — finanszírozása.) Végül a költségvetéshez csatlakozó önálló pénzalap a társadalombiztosítás pénzalapja. A költségvetési mérleg szerkezetéről az I.2. táblázat ad tájékoztatást.[166]

I.2. táblázat
A költségvetés szerkezete

BEVÉTELEK	KIADÁSOK
Vállalatok (szövetkezetek) befizetései	Felhalmozási kiadások
Mezőgazdasági szövetkezetek befizetései	Vállalatok (szövetkezetek) támogatása
Költségvetési szervek befizetései	Mezőgazdasági szövetkezetek támogatása
A lakosság befizetései	Költségvetési szervek kiadásai
Nemzetközi pénzügyi kapcsolatokból eredő befizetések	Társadalombiztosítási kiadások
	Nemzetközi kötelezettségekkel kapcsolatos kiadások
Egyéb bevételek	Egyéb kiadások
BEVÉTELEK FŐÖSSZEGE	KIADÁSOK FŐÖSSZEGE
+ deficit	+ szufficit

A költségvetés egyensúlyi problémái

A költségvetési mérleg két oldalának egyensúlya vagy egyensúlytalansága (deficitje, illetve szufficitje), helyesebben a költségvetés helyzetének a megítélése ma is sok vitát vált ki. „Ritka jelenség, hogy két alapjában véve ellentétes nézet valamire vonatkozóan szinte teljesen azonos álláspontot foglal el. E ritka jelenségre például szolgálhat a költségvetési egyensúly, amelynek megítélésében a konzervatív polgári pénzügytudomány és a szocialista pénzügytudomány *korábbi* irányzata összetalálkozik...

A szocialista pénzügytudományban ... a következő főbb tanok és tételek ... szilárdultak meg: szocialista tervgazdaságban a költségvetés egyensúlya szükségszerű és a szocialista költségvetési rendszer alapvető jellegzetessége: a költségvetés kiegyensúlyozottságából következően az államháztartás a központi banktól nem vesz fel és nem is vehet fel hitelt (sőt a felesleget a központi bank rendelkezésére bocsátja), az egyensúly nemcsak magát a költségvetést jellemzi, hanem egyben a népgazdaság egyensúlyát is tükrözi."[167]

A költségvetés egyensúlyának megítélésében abban is összetalálkozik a marxista és a polgári áramlat, hogy a *modernebb gazdasági megközelítést alkalmazó közgaz-*

[166] Lásd részletesen *Riesz Miklós:* I. m. 92—94. old.

[167] *Schmidt Ádám:* A felső szintű tervek összefüggései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 245—246. old.

dászok mindkét oldalon feladták a költségvetési egyensúly dogmáját. Az egyensúlyra törekvés a gyakorlatban is csorbát szenvedett. *A költségvetés* a szocialista országokban is *gyakran deficites.* Milyen okokra vezethetjük vissza a költségvetés deficitjét? Mi a deficit normális mértéke (ameddig még nem zavarja meg az újratermelés menetét), és mi ennek a gazdasági következménye?

A *költségvetési deficit okait* vizsgálva el kell különítenünk azokat az okokat, amelyek magából az állami tevékenységből, illetve az államnak mint gazdasági szereplőnek a sajátos motivációiból származnak, és azokat, amelyek más gazdasági szereplők tevékenységéből hárulnak a költségvetésre. Az első csoportba — a teljesség igénye nélkül — a következő okokat kell besorolni:

— *Az állam túlzott funkcióvállalása.* A központilag kielégített szükségletek mindig tágulékonyabbak, mint az egyénileg, egyéni jövedelemből kielégített szükségletek. *Így minél több szükséglet kielégítését szervezik állami költségvetési intézmények keretei között, annál valószínűbb, hogy a költségvetés bevételei nem lesznek elegendők* eme — igen dinamikusan táguló — *szükségletek kielégítésére.*

— *Az állami adminisztráció expanzív hajlama.* Az indokolatlanul felduzzasztott bürokrácia csakúgy deficitkiváltó tényező, mint a felesleges intézmények, funkciók finanszírozása.

A második csoportba azok a tényezők sorolhatók, amelyek a költségvetést — szándéka ellenére — többletkiadásokra kényszerítik. Ilyen kötelezettségek elsősorban a vállalati szektor működése következtében hárulnak a központi költségvetésre:

— A *beruházások elhúzódása, szétforgácsoltsága,* késedelmes befejezése többleteszközöket igényel, amelyek elsősorban a költségvetést terhelik.

— A *veszteséges, rosszul gazdálkodó vállalatok helyzetének a rendezése növeli* a támogatások, a dotációk iránti igényt, s ezzel a költségvetés ilyen jellegű kiadásait is.

— A *költségvetési intézmények túlköltekezése,* nem hatékony gazdálkodása ugyancsak a lehetségesnél, illetve szükségesnél nagyobb költségvetési kiadásokat okoz.

A deficites költségvetés politikája

A költségvetés deficitjének következményei sorában először a *jövedelmek központosításának a fokozódását kell megemlítenünk.* Ha a költségvetés deficitje finanszírozására hitelt vesz fel a központi banktól, akkor az eredetileg központosított nemzeti jövedelemhányadnál (bevételnél) végül is többet használ fel centralizáltan. Ez akkor is így van, ha az általa felvett hitel egyensúlyban van a gazdaság többi szereplőjének el nem költött pénzeszközeivel (megtakarítások), és akkor is, ha a hitel mögött nincsenek megtakarítások. Ez utóbbi változatnál a költségvetésnek nyújtott hitel mint pótlólagos vásárlóerő hat, amely kiszívja az árut a piacról. Ennek következtében emelkednek az árak, kevesebb lesz a többi gazdasági szereplő reáljövedelme, vagyis a megtermelt javak nagyobb részét használja fel a költségvetés. *Ha a bank a megtakarításokat meghaladó mértékben nyújt hitelt a költségvetésnek, akkor a költségvetési*

deficit inflációt vált ki. (Feltéve, hogy a gazdaságban nincsenek szabad kapacitások, illetőleg — ha vannak is — a vállalatok a pótlólagos vásárlóerőre nem termelésük növelésével, hanem áremeléssel reagálnak.)

A költségvetés meghitelezhetőségének a határait illetően három nézetcsoport alakult ki:[168]

1. A költségvetés addig hitelezhető meg, amíg a *felhalmozási kiadásai megtérülnek.*

2. A kummulált hitelfelvétel határa az a hitelösszeg, amelynek *kamatterhét a költségvetés még el tudja viselni.*

3. A költségvetési hitel határát a *gazdaságban képződő önkéntes pénzmegtakarítások* jelölik ki.

A hitelfelvétel hatását nem pénzoldalról, hanem áruoldalról célszerű vizsgálni. Ezért az előbbiektől eltérően az árumennyiség (illetve „potenciális") árumennyiség felől közelítjük meg a felvehető hitelek mértékét. *Azzal a nézettel azonosulunk, amely a felvehető költségvetési hitel mértékét a gazdaságban rendelkezésre álló szabad (realizálásra váró) árutömeggel, illetve szabad kapacitásokkal adja meg.*

Az utóbbi időben a költségvetési hiány megítélése új mozzanattal gazdagodott. A bővített újratermelés növekvő pénzigényét nem szükségszerűen vállalati, illetőleg nemcsak vállalati hiteleken keresztül kell biztosítani. A költségvetési hiány meghitelezése is lehet a többletpénz forgalomba lépésének egyik csatornája — a *költségvetési deficit ekképpen a forgalom pénzellátásának az eszközéül szolgálhat.* A költségvetési kiadások politikáján (fiskális politikán) keresztül az állam jelentős hatást fejthet ki a gazdaság szereplőire, lényegesen befolyásolhatja az egyensúlyi helyzetet, alátámaszthatja a társadalmi célok elérését.

Monetáris politika

Az állami pénzügyi politika másik oldala a *monetáris vagy* pénzpolitika. *Ennek alkalmazásakor az állam a hitelek mennyiségét, ezen keresztül a pénzkínálatot szabályozza, és a hitelfeltételek megszabásával a pénzkeresletre (pénzigény) is befolyást gyakorol.* A monetáris politika a szocializmus körülményei között jórészt a hitelpolitikai irányelvekben ölt testet. A *hitelpolitikai irányelvek* hazánkban a népgazdasági tervben külön fejezetet alkotnak.

A hitelpolitikai irányelvek rögzítik az alapvető hitelfeltételeket (kamat lejárati idő stb.), meghatározzák a fő hitelszférák hitelkeretét, megadják az alkalmazandó preferenciákat és restrikciókat, továbbá kitérnek arra is, hogy elsősorban mely ágazatokba kell irányítani a hiteleket. A hitelpolitikai irányelvek tájékozódási pontot jelentenek a bank számára az egyes hitelkérelmek elbírálásakor, a monetáris politika megvalósításában és konkretizálásában.

[168] Lásd erről *Turján Sándor:* Adalékok a szocialista költségvetés egyensúlyi helyzetének megítéléséhez. Pénzügyi Szemle, 1976. 9. sz.

A szocialista bankrendszer fejlődése

A *szocialista gazdaság eddigi történetében az egyszintű bankrendszer vált uralkodóvá.* Az egyszintű bankrendszer — amely a pénzteremtést *kizárólag* a jegybankra bízta — kikapcsolván a hitelezésből mind az üzleti bankok, mind a partnervállalatok ellenőrző tevékenységét, logikusan illeszkedett a túlzott redisztribúcióval jellemezhető direkt gazdaságirányítás rendszerébe. A 60-as években lezajlott gazdasági reformok nem változtattak alapvetően a bankrendszer felépítésén. A *bankcentralizáció* nemcsak a jegybank kivételes monopóliumaiban öltött testet, hanem az egész bankrendszer nagyvállalati szerkezetében, a kis- és középvállalati háttér hiányában is. E szisztémában nemcsak a jegybank élvez monopóliumot, de — a maguk területén — a többi bankok is (lakossági takarékpénztárak, külkereskedelmi és beruházási bankok stb.).

Ezen túlmenően a *bankrendszer egyoldalúan alárendelődött* az elsősorban *naturális tervdöntéseknek és a központi költségvetésnek.* A monetáris politika teljesen háttérbe szorult a fiskális politikával szemben.

Az erősen monopolizált és hatósági jelleggel felruházott bankrendszer — összefonódva a központi gazdaságirányítással — háttérbe szorította a jövedelmezőségi és az üzleti szempontokat.

A reformlépések megvalósulása világossá tette, hogy elkerülhetetlen a bankrendszer átfogó átalakítása. A változások iránya szerint a kétszintű bankrendszer bevezetése volna időszerű, noha pillanatnyilag még a KGST-országokban (hazánk kivételével) nem tervezik a kétszintű bankrendszer kialakítását.

A magyar reformok eddigi lépéseinek célja mindenekelőtt a bankrendszer üzleti tevékenységének megerősítése; a központi gazdaságirányításnak való egyoldalú alárendelődés enyhítése; a monetáris (hitelezési) és a fiskális (költségvetési) tevékenység bankon belüli szétválasztása. Az egyszintű bankrendszeren belül is erőfeszítéseket tesznek a jegybanki és az üzleti banki feladatok szétválasztására is.[169]

A jegybanki tevékenységhez kapcsolható a bankjegykibocsátás monopóliuma. A jegybank felelősséget visel a népgazdasági tervekben meghatározott monetáris politika alakításáért, mindenekelőtt a pénz vásárlóerejének az alakulásáért;

— szabályozza a külső gazdasági kapcsolatokkal összefüggő hitel-, valuta- és devizaműveleteket;

— közvetett, de szükség esetén közvetlen (adminisztratív) eszközökkel irányítja az egyéb monetáris intézményeket, hitelezi és refinanszírozza a költségvetést;

— összehangolja a hitelbanki tagozat és az önálló pénzintézetek tevékenységét s a különféle gazdálkodó alanyok értékpapír-kibocsátásait.

[169] A jegybanki feladatkörről lásd *Petschnig Mária:* A bankrendszer jegybanki kérdésköréről. Közgazdasági Szemle, 1984. 6. sz. A jegybanki és az üzleti banki feladatkör szétválasztásáról lásd *Asztalos László—Bokros Lajos—Surányi György:* Reformok és a pénzügyi intézményrendszer. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.

A hitelbanki (üzleti banki) feladatkörhöz tartozik:

— a forgalom pénzellátását szolgáló, döntően rövid lejáratú hitelek nyújtása;

— a jövedelmezőségi alapon megvalósuló vállalati beruházások közép- és hosszú lejáratú hitelekkel való finanszírozása, a forgóeszköz-finanszírozás;

— a vállalatok, a költségvetés és a kommunális intézmények által kezdeményezett értékpapír-kibocsátás lebonyolítása.

Megindult a bankrendszer decentralizációja (több kisebb bank — például innovációs alapok — létrehozásával). Noha kereskedelmi bankok kialakulásáról még nincs szó, oldódtak a finanszírozás és a hitelezés merevségei.

Az intézményi rendszer reformjával összefüggésben felmerült *a szocialista tőkepiac létrehozásának a gondolata is.* Az erről kialakított koncepciók kiindulópontja: a nagyobb vállalati önállóság részeként azt a lehetőséget is meg kellene adni a vállalatoknak (sőt esetleg magánszemélyeknek is), hogy a vállalaton belül nem hasznosítható erőforrásaikat — a bank megkerülésével — saját elképzeléseiknek megfelelően átcsoportosíthassák, más vállalatokba, vállalkozásokba fektethessék. A megtakarítások mozgósítása, a befektetésre váró jövedelmek gazdaságba áramoltatása, a „tőke" kiszivattyúzása a válságágakból valóban nagyon időszerű, megoldásra váró feladat a szocialista gazdaságokban. Mind ez ideig ugyanis nem kapott megfelelő mozgásformát a gazdasági hatékonyság szempontjai által vezérelt eszközallokáció. A *redisztribúciós rendszer inkább a fordított irányú tőkemozgásnak adott keretet:* a társadalmi tőkét — támogatások, dotációk formájában — a válságágazatokba, a rosszul működő vállalatokba irányította.

A hatékonysági szempontok alapján irányított tőkeáramlás egyetlen, a gyakorlatban is alkalmazott formája ma nálunk a *kötvény.* A bankrendszer a kötvénykibocsátással nemcsak egyszerűen bevonja a megtakarításokat a konkrét vállalatok finanszírozásába, hanem a kötvényforma sajátosságainak megfelelően tájékoztatja is a kötvény tulajdonosait a pénz felhasználásáról. A kötvények ezen kívül adhatók-vehetők, tehát mobilizálhatók, mindenképpen vonzóbb pénzbefektetésnek számítanak az eddig ismert befektetési lehetőségeknél. A kötvénykibocsátás még gyermekcipőben jár, de a jövőben — esetleg más tőkeátcsoportosítási lehetőségekkel együtt — nagyobb szerepet kap a társadalmi tőke ágazatok, vállalatok közötti elosztásában.

A vita a bankrendszer reformja körül még korántsem jutott nyugvópontra.[170] Csak egy biztos, a *bankrendszernek olyan irányban kell fejlődnie, hogy beilleszthető legyen az egész szocialista gazdálkodási rendszer decentralizálásának* a vállalati önállóság növelésének, a piac hatóköre kiterjesztésének és a hatékonysági követelmények megerősítésének a folyamatában.

[170] A vitáról lásd *Riesz Miklós:* Észrevételek a pénzügyi intézményrendszerről folyó vitához. Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz.; *Bácskai Tamás:* Hozzászólás az „Észrevételekhez..." Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz.; *Asztalos László—Bokros Lajos—Surányi György:* Reformok és pénzügyi intézményrendszer. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.

II. rész

A szocialista gazdaság jövedelmi rendszere

1. A vállalati nyereség

A vállalat jövedelmei és ezek értelmezése

A vállalat jövedelmén a vállalat által eladott termékek után realizált bevételek, valamint az egyéb bevételek és a vállalati inputtal összefüggő, illetve egyéb vállalati kiadások különbségét értjük.

A II. 1. képletből kiolvashatók a vállalati jövedelmeket meghatározó tényezők és összefüggések.

A vállalati jövedelmet meghatározó összefüggésnek két értelmezést is adhatunk: *Ha a vállalati inputkiadások közé beszámítjuk a béreket, akkor a vállalati nettó jövedelmet, más néven nyereséget (Ny_v) kapjuk meg, ha viszont a béreket kiemeljük* az inputkiadások közül, s nem inputtal kapcsolatos kiadásként, hanem vállalatnál képződő jövedelemként kezeljük, *akkor a vállalat bruttó jövedelmét (Bj_v) határozhatjuk meg* az előző összefüggés alapján.

Szükséges még definiálni a vállalatnál megtermelt tiszta jövedelmet, más néven *m*-et, amelyet a vállalat bruttó nyereségeként is szokás említeni.

A vállalatnál megtermelt tiszta jövedelem a vállalati nyereségből, az államnak befizetett adókból és a többi gazdasági szereplőnek átadott jövedelmekből (például bérleti díj, földjáradék, kamat stb.)[1] *tevődik össze.*

Az említett jövedelemformák közül a következőkben a vállalati nyereséget emeljük ki, mert ez az a jövedelemfajta, amely felett lényegében a vállalat rendelkezik. A vállalat e sajátos jövedelme, a *nyereség* a vállalati célok megvalósításának az eszköze, s egyben elvileg az e célok elérését szolgáló *tevékenység mércéje.* A múltbeli nyereség eszköze a jövőbeli fejlődésnek, a vállalat céljai megvalósításának. A jelenbeli nyereség elfogadott mércéje a vállalati működés eredményességének, a vállalati munka egészét jellemző szintetikus mutató. Bár a *nyereség* a vállalat „legsajátosabb" jövedelme — mégis éppen e mutató fejezi ki a *vállalatnak a gazdaság többi szereplőjével való kapcsolatát és viszonyát.* A nyereség így eleve kettős természetű: egyfelől a vállalatot minősíti és méri; másfelől a vállalat környezetét, e környezetbe való beágyazódását, „külső" kapcsolatait jellemzi. A vállalat a nyereségből teremti meg egyrészt a dolgozók ösztönzéséhez szükséges alapokat, másrészt a nyereség nagysága bizonyos mértékig tükrözi a dolgozók vállalatban végzett munkájának eredményességét vagy

[1] Az adók és a gazdaság más szereplőinek átutalt jövedelmek a felszínen, a vállalati kalkulációkban költségként jelennek meg.

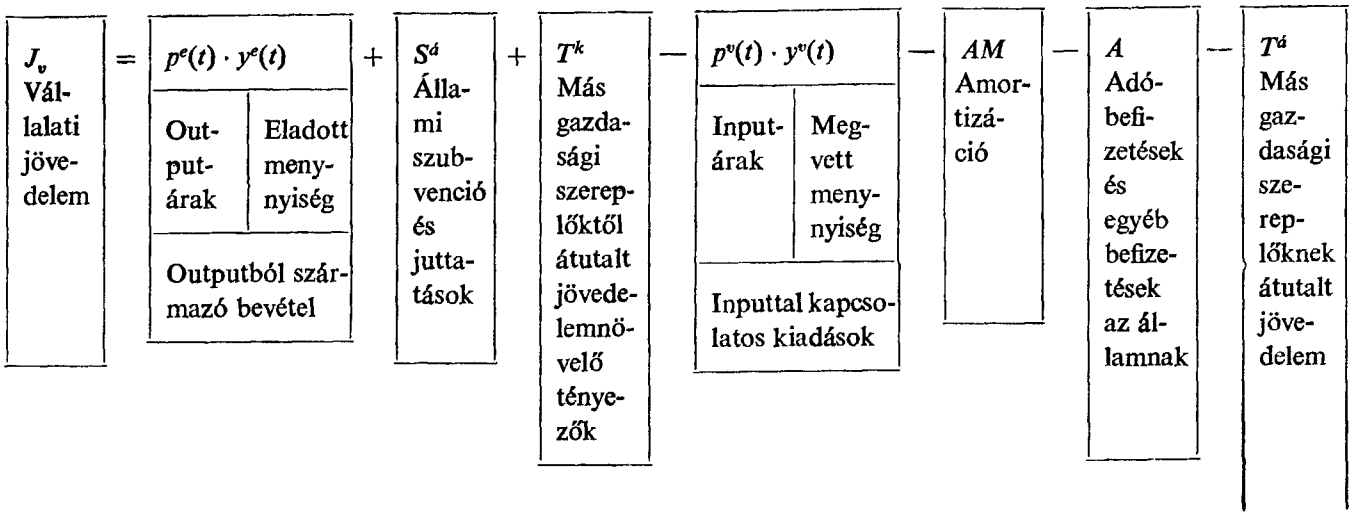
J_v
Vállalati jövedelem
=
$p^e(t) \cdot y^e(t)$
Output-árak
Eladott mennyiség
Outputból származó bevétel
+
$S^á$
Állami szubvenció és juttatások
+
T^k
Más gazdasági szereplőktől átutalt jövedelemnövelő tényezők
—
$p^v(t) \cdot y^v(t)$
Input-árak
Megvett mennyiség
Inputtal kapcsolatos kiadások
—
AM
Amortizáció
—
A
Adóbefizetések és egyéb befizetések az államnak
—
$T^á$
Más gazdasági szereplőknek átutalt jövedelem

(II.1)

éppen eredménytelenségét. Ez utóbbi mögött nemritkán a dolgozó „közömbössége", vállalathoz való kötődésének hiánya húzódik meg.

Hasonlóképpen *összekötő kapocs* a nyereség az állam (a gazdaságirányító központ) és a vállalat között. A nyereség nagyban függ a bevétel- vagy a nyereségnövelő állami támogatásoktól, dotációktól, árkiegészítésektől, illetőleg a kiadáscsökkentő állami beavatkozásoktól (például adóelengedéstől). A nyereség ugyanakkor az a szintetikus mutató, amely — megfelelő feltételek meglétekor — tájékoztathat a vállalat működésének hatékonyságáról.

A nyereség nem volt mindig a vállalati hatékonyság mércéje, de ma sem mindenütt az. Számos szocialista országban a nyereségen kívül, sőt rangsorban azt megelőzve, mutatók sokasága szerepelt és szerepel ma is a vállalati hatékonyság indikátoraként. A nyereségnek azért tulajdonítunk mégis különös jelentőséget, mert ez az egyetlen olyan mutató, amely eleve „összegező" jellegű. Kizárólag a nyereség tükrözheti a vállalat munkájának az egészét, a résztevékenységek együttes eredményét, nem pedig csak — mint a többi mutató — e munka egy-egy vetületének az eredményességét. *A hatékonyságmérés eszközeként egyetlen más mutató sem versenyezhet a nyereséggel.* Ez a felismerés egyre világosabban kirajzolódik nemcsak nálunk, hanem más szocialista országokban is. E mutató — legalábbis a kitapintható törekvések alapján — mindenütt „előretörőben" van.

Az állam más szempontból is „kötődik" a vállalati nyereséghez, illetve érdekelt abban. A nyereséges és nyereségüket gyorsan növelő vállalatok nyilvánvalóan pozitívan hatnak az államkasszára, míg a veszteséges vállalatok az állam „nyakába kapaszkodnak", szanálásuk, fenntartásuk az államot terheli.

A nyereség belső és külső tényezői a szocialista vállalatoknál

Az, hogy egy vállalat mekkora nyereséget ér el, első megközelítésben két tényező függvénye:

— mekkorák a vállalat rendelkezésére álló erőforrások és

— milyen hatásfokkal képes ezeket nyereségszerzésre használni.

A rendelkezésre álló erőforrásokat a modern gazdaságokban a vállalat álló- és forgóeszköz-állománya (tőkéje) testesíti meg. A vállalat számára az elérhető nyereséget — legalábbis rövid távon — az erőforrások felhasználásának hatásfoka határolja be, amelyet a vállalati nyereségrátán mérünk.

A *klasszikus tőkés gazdaságban* (a klasszikus piaci modellben), ahol a vállalati nyereség profit képében jelenik meg, a *nyereségalakulás jórészt magán a vállalaton múlik*, a belső tényezők dominálnak a nyereség mozgásában. A külső nyereségmeghatározó *tényezőkön* nem véletlen szerencsét vagy katasztrófát értünk, hanem a *vállalaton kívüli tényezők vagy más gazdasági szereplők egyirányú, tartós befolyását.*

A klasszikus kapitalizmusban az ilyen jellegű külső befolyás eseti, a vállalat ezért alapvetően „saját sorsának kovácsa".[2] A belső tényezők formálják a profitrátát, határozzák meg a tőke felhasználásának a hatásfokát.[3]

$$p' = n\,\frac{\acute{A} - (c+v)}{C+V+F}, \qquad \text{(II.2)}$$

ahol n = a forgótőke megtérülési ideje;
$\acute{A}$ = árbevétel;
c = holtmunka-ráfordítás;
v = bér;
C = lekötött állandó tőke;
V = lekötött változó tőke;
F = forgalmi tőke.

Ugyanez a ráta a szocializmusra is értelmezhető. (Mi eszközjövedelmezőségi rátának nevezzük.) *Az eszközjövedelmezőséget a szocialista gazdaságban is befolyásolják a belső nyereségmeghatározó faktorok* (a vállalati forgóeszköz-gazdálkodás színvonala, a termékek minősége stb.). *Rajtuk kívül azonban egy sor külső faktor hat még a vállalati nyereségrátára, illetve ezen keresztül az elért nyereségtömegre.*

A forgási sebesség

A forgóeszközök megtérülési számával jellemzett forgási sebesség is csak *részben múlik a vállalati készletgazdálkodás* (tágabban: forgóeszköz-gazdálkodás)[4] *milyenségén.* Az, hogy a vállalat hány napra elegendő anyag-, alkatrész-, félgyártmány- stb. készletet tart (ez nagymértékben meghatározza forgóeszközei megtérülését), számtalan külső tényezőtől is függ. Ilyenek: a kooperációs partnerek megbízhatósága; a vele szemben álló szállítók pozíciója (monopolhelyzetben van-e a szállító vagy sem); milyen relációból érkeznek hozzá a külföldi anyagok és alkatrészek; mekkora adott piacokon a szállítások „bizonytalansága", mekkora a hiány a számára fontos

[2] A nyereségszerzési feltételek, a különböző iparágak átlagos nyereségrátái — ezzel a második kötetben már részletesen foglalkoztunk — a klasszikus tőkés gazdaságban közel azonosak. Az, hogy az egyik vállalat nyeresége nagyobb (tőkéhez mérten), mint a másiké, ez a költséggazdálkodásán, továbbá az adott költségekkel elért termékminőségen fordul meg. A nagyobb nyereségrátával dolgozó, azonos tőkebefektetés mellett több nyereséget realizáló vállalat vagy olcsóbban, jobb technikával termel, vagy egyébként azonos feltételekkel jobb minőséget produkál, illetve gazdálkodásának egyéb paraméterei kedvezőbbek, mint másoké.

[3] Itt nem makroszintű, hanem egyéni (vállalati) profitrátától van szó. Ezért értelmezhető a lekötött v is.

[4] A forgóeszköz-gazdálkodás egészéből döntő faktorként a készletgazdálkodást emeljük ki. A többi tényező vizsgálatától ezúttal eltekintünk.

anyagok és alkatrészek piacán stb. A vállalati eszközök forgási sebessége e tényezőkkel negatív korrelációban van. A befolyásoló tényezők azonban nemcsak azokon a piacokon értelmezhetők, amelyeken a vizsgált vállalat vevő, hanem azokon is, amelyeken mint eladó lép fel. Az utóbbi esetben azonban a forgási sebesség és a szóban forgó tényezők között — az előbbinek a fordítottjaként — pozitív kapcsolat létezik. A monopolizáltság és a hiány intenzitása eladói minőségben a „kezére játszik" a vállalatnak.

A forgóeszközök megtérülésének gyorsasága a következő tényezők függvénye:

— a termelési és szállítási periódus hossza;

— az anyag- és alkatrészpiac „monopolizáltsági foka";

— a hiány átlagos intenzitása[5] azoknak az anyagoknak és alkatrészeknek a piacán, amelyeken a vállalat mint vevő fellép;

— a vállalat által felhasznált anyagok száma, illetve a vállalat folyó termelőfelhasználásának a „változékonysága". Az a tapasztalat, hogy minél több anyagot, alkatrészt stb. használ a vállalat, minél inkább változik — a termelés „átprogramozásának" megfelelően — a felhasznált anyagok típusa, cserélődnek a készlet elemei, annál nagyobb raktárkészleteket kell tartania, hiszen minden egyes anyagból „be kell biztosítania" magát, s egyes anyagokat, alkatrészeket sokáig kell tárolnia;[6]

— a külső piacok „kockázati tényezője". Az idegen beszerzési piacok szállítóinak „megbízhatatlansága";

— a vállalat késztermékei piacának monopolizáltsági foka;

— a hiány átlagos intenzitása a vállalat által termelt késztermékek piacán. (Az átlag kiszámításához súlyszámként itt is az egyes késztermékfajták részesedését használjuk a vállalati teljes késztermék-forgalomban.)

Az árbevétel és a költségek különbözetét befolyásoló tényezők

Annak, hogy a nyereség egyértelműen a vállalati tevékenység hatásfokát és csakis a vállalati tevékenység hatásfokát tükrözze, a következők a feltételei:

— az áraknak exogén tényezőknek kell lenniük a vállalat számára;

— ki kell zárni az állami árkiegészítés, a felárak és egyéb ártámogatások lehetőségét;

[5] A hiány átlagos intenzitását a vállalat által keresett anyagokra és alkatrészekre vonatkoztatva úgy kapjuk meg, hogy az egyes anyagok piacán mutatkozó kielégítetlen kereslet arányszámaiból súlyozott átlagot képezünk. Súlyszámként az anyagnak a vállalati összes anyag-, illetve alkatrészkeresletben képviselt arányát használjuk.

[6] „Az anyagszükségletet a készletgazdálkodás számára a termelés határozza meg. Ha állandóan változó típusok, más minőségű termékek feldolgozására, illetve beépítésére kell felkészülni, akkor egyrészt igen nagy feladat elé állítja a beszerzést, másrészt objektíve készletnövelésre vezet." *Chikán Attila:* A vállalati készletgazdálkodás időszerű problémái. Közgazdasági Szemle, 1977. 2. sz. 196. old.

— az adózási rendszernek semlegesnek kell lennie: egyik terméket vagy vállalatot sem részesítheti előnyben a másikkal szemben;

— a vállalat szabadon dönthet termelési profiljáról;

— az áraknak a vállalat szállítói számára szintén exogén adottságoknak kell lenniük.

Az előbbiekben felsorolt feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyereség a vállalati tevékenység hatásfokát tükrözze, a szocialista országok vállalati gyakorlatában meglehetősen ritkán teljesülnek.

A szocialista vállalatok árai általában[7] a modern tőkés vállalatokéhoz hasonlóképpen épülnek fel. Az árak kialakításakor a vállalati költségekhez valamilyen „méltányos" nyereséget számolnak. A vállalatok nálunk is képesek költségeiket társadalmilag szükségesnek elismertetni, így eleve biztosítják nyereségüket is. A költségek emelkedését a legtöbb vállalat az árban könnyen áthárithatja a vevőire. A szabad árak rendszere — a hiány körülményei között — a költséggazdálkodás (egyáltalán: a gazdálkodás) javítása nélkül is lehetővé teszi a nyereségek növelését puszta árnöveléssel [ami azután rendszeresen kiváltja az utólagos állami (adminisztratív) jellegű ellenlépéseket].

A kötött ár (amely jelentősége számos szocialista gazdaságban még mindig elég nagy) adottság ugyan a vállalat számára, mégis gyakran az ilyen árra is igaz az, hogy egy-egy vállalat (esetleg iparág átlagos vállalata) költségeihez igazodik. Az effajta árak — mint már utaltunk rá — tulajdonképpen „áladminisztratív árak". „Ezeket »...látszólag« az árhatóság írta elő,[8] »...valójában azonban az érintett felek alakították ki, mégpedig többnyire az eladó határozta meg és a vevő tudomásul vette. Ez az eset áll fenn, ha tulajdonképpen az eladó döntötte el, hogy költségein felül milyen nyereségre tart igényt, majd a részletes kalkulációt úgy állította össze, hogy az az árhatóság számára — az adott árképzési elvek értelmében — elfogadható legyen.« Utána az árhatóság ... „rátette" a pecsétet a termelővállalat árjavaslatára."[9]

Kötött áraknál a vállalat nagyobb nyeresége rövid távon valóban kifejezheti a költségek leszorítását. Hosszú távon azonban a kötött árak többsége „áladminisztratív árnak" bizonyul. A vállalatnak általában a kötött árban is sikerül elismernie emelkedő költségeit, s „méltányos" nyereséget kiharcolnia.

Mindezen okok miatt — adottnak véve a költségeket — az árbevétel és a költségek különbözetének a nagysága önmagában még nem sokat mond a vállalati tevékenység hatásfokáról. Az $\acute{A}-(c+v)$-t *meghatározó külső tényezők a következők:*

[7] A versenyrendszer magyarországi bevezetése módosított ezen a helyzeten, hiszen a külső versenypiacokon ténylegesen elért nyereség mértéke befolyásolja a vállalat „kalkulált" árait. Ha nem egy rövid időszak tapasztalatait és kompetitív szektort vesszük figyelembe, hanem a szocialista fejlődés hosszabb szakaszát és a gazdaság egészét, megállapításunk feltétlenül helytálló marad.

[8] A múlt idő a szöveghűség miatt szerepel az idézetben. Valójában a probléma nagyon is jelen idejű. Egyrészt azért, mert a szocialista országok többségében ma is az adminisztratív ár a jellemző, másrészt azért, mert Magyarországon is valahogy így születnek a hatósági árak.

[9] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1980. 375. old.

a) árképzési szabályok, előírások, „kívülről" meghatározott árfelépítési elvek;

b) ártámogatások, felárak, árkiegészítések;

c) adóelengedés, a költségvetéshez fűződő „kivételes" kapcsolat révén megtakarított adó;

d) profilváltoztatás lehetősége.

Az árbevétel és a nyereség viszonyát meghatározó külső tényezők közül talán némi magyarázatra szorul a profilváltoztatás lehetősége. Kérdés, vajon miért kezeljük ezt külső tényezőnek, amikor manapság a vállalatnak e tekintetben már van bizonyos mozgástere. A profilváltoztatás lehetősége azonban ennek ellenére technikai és társadalmi szempontból is „külső adottság" a vállalat számára. Az áttérés lehetősége nagymértékben függ a vállalat által alkalmazott technikától. A berendezések lehetnek kizárólag egy adott termék kibocsátására alkalmasak is. Megkötheti a vállalat kezét az alapítóokmány, és más társadalmi tényezők is nehézkessé tehetik az átállást. (A szakszervezet, a dolgozók idegenkedése a változtatástól, a helyi szervek beleszólása stb.) A profilváltoztatás szabadsága lehetővé teszi a vállalat számára, hogy megszabaduljon az alacsony nyereséget hozó vagy éppen veszteséges termékektől, kilépjen azoknak az áruknak a piacáról, amelyeknek nyomott az áruk stb. *Ha a profilváltoztatás külső akadályokba ütközik, akkor a vállalat nem tudja a maga szempontjából a legelőnyösebben alakítani árbevétele és költségei viszonyát.* Emiatt a nyereség és az eszközjövedelmezőség (profitráta) — ebből a szempontból — a vállalattól sok tekintetben függetlenül alakul.

Külső hatások a lekötött eszközökben

A lekötött eszközök minősége és mennyisége a szocialista gazdaság körülményei között nem csupán a vállalat felhalmozási tevékenységéről vagy a tevékenységi ágra jellemző átlagos értékösszetételtől függ. Az *eszközök a maguk paramétereivel* (életkor, korszerűség, átállíthatóság stb.) *részint „történelmi adottságok" a vállalat számára, részint olyan tényezők, amelyekre az állam különösen nagy befolyással van.* Az állam hatása az eszközökkel való közvetlen ellátás, az eszközök létesítésének hitelekkel való támogatása, valamint az eszközgazdálkodást befolyásoló szabályozók (az amortizáció szabályozása, a karbantartás és a felújítás elhatárolása, ösztönzésük, illetve korlátozásuk stb.) révén érvényesül. *A nyereségszerzéshez felhasznált eszközök azonos értékösszege mögött — éppen e külső körülmények hatására — vállalatonként jelentősen eltérő nyereségtermelő képességű eszköztömeg állhat.* A vállalatok ebből a szempontból csak akkor működhetnének egyenlő eséllyel, ha állóeszközeik fajtája, kora, korszerűsége azonos volna. Ugyanazon állóeszközértékkel kevesebb új érték állítható elő, ha erkölcsileg, technikailag elavultak. Hasonló hatású az is, ha az eszközök olyan fizikai formát öltenek, amelyekkel csak alacsony nyereséghányadot tartalmazó vagy éppen veszteséges termékek termelhetők. Az elavult, elöregedett gépek nettó értéke persze csekélyebb, az azonban egyáltalán nem biztos, hogy az elszámolás

szerinti értékvesztési folyamat párhuzamosan megy végbe a „gazdasági" értelemben vett elavulással.[10] A lineáris amortizáció általában csak a fizikai elavulás kifejezésére alkalmas, ezért az elavult berendezésekkel termelők nyereségszerzési feltételei rosszabbak, mint a modern állóeszközökkel rendelkező vállalatoké.

Egyes vállalatok nemritkán kényszerülnek arra, hogy nullára leírt eszközeiket is tovább működtessék. Ez általában negatívan hat a költségalakulásra, nagy létszámigénnyel és javítási, karbantartási többletköltségekkel jár. A vállalat által lekötött eszközök közül értelemszerűen nem szolgálják a nyereség növelését azok, amelyek éppen álló, kihasználatlan vagy használhatatlan gépekben testesülnek meg. A kihasználatlan állóeszközök miatt romló vagy alacsony jövedelmezőségi mutatók sem mindig róhatók fel a vállalatnak. A cégnek sokszor nincs befolyása a műszakszámra, berendezéseit nem onnan szerzi be, ahol a minőséget, a pótalkatrészt stb. biztosítottnak látja, hanem onnan, ahonnan engedélyezik számára. Különösen importgépeknél gyakori, hogy a szükséges tartozékokat már nem vásárolhatják meg, s ez rontja a gép működtetésének hatásfokát. Az is előfordul, hogy a vállalat olyan berendezést kényszerül megvásárolni, amely „idegen test" gépi rendszerében, nem illeszkedik a többi berendezéshez stb.

A *lekötött eszközök* közé nemcsak gépek, berendezések, épületek és más ingatlanok tartoznak, hanem a *forgóeszközök* is. A vállalati *forgóeszköz-gazdálkodást* szintén nagymértékben *befolyásolják a külső körülmények.* Ezzel a forgási sebességről szóló részben mar foglalkoztunk. Itt ezért csak megerősítjük azt, hogy a termékforgalmazás (anyag- és alkatrészellátás) rendje és a termékforgalmazási pályák[11], a vállalatközi kapcsolatok, a szállítási és fizetési fegyelem általános állapota, a kamatszint, a forgóeszközhitelek hozzáférhetősége stb. a vállalat szempontjából, *mind-mind olyan „külső adottságok", amelyekre a vállalat befolyása csekély, de amelyeknek a reá gyakorolt hatása igen jelentős. A forgóeszközök — szocialista országokban általában — magasnak ítélhető szintje, a készletek felduzzasztása jórészt nem a vállalati gazdálkodásra vezethető vissza,* „... a »felhasználói« típusú készletelhelyezkedést a tartós keresleti túlsúly, a kereslet növekedési ütemét követni nem tudó kínálatbővülés, a mindezekből származó beszerzési biztonsághiány alakította ki. Vagyis végső soron a gazdasági alapfolyamatok. A felhasználó vállalatok *készletezési »mohósága«* csupán *kényszercselekvés.*"[12]

[10] Ez a fizikai és erkölcsi kopást egyaránt tartalmazza.

[11] A termékforgalmazási pályák „kötöttsége" a szocialista országok többségében ma is jellemző. Még hazánkban is — ahol a vállalatok viszonylag nagy önállóságot élveznek a termékforgalmazási pályák meghatározásában — számos direkt irányítási eszköz érvényesítése szűkítheti le mozgásterületüket. Lásd erről *Csikós-Nagy Béla:* Gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1982. 347—350. old.

[12] *Fábri Ervin:* Felszíni változások és mélyen fekvő tendenciák a készletezési folyamatokban. Pénzügyi Szemle, 1981. 10. sz. 733. old.

A vállalatok lehetőségei a külső tényezők által meghatározott keretek között

Az eddigiek alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy bár a nyereség az egyetlen jövedelemforma, amely mintegy „összegzi" a vállalati tevékenység valamennyi részterületének az eredményességét; *még sincs egyértelmű függvénykapcsolatban a jövedelmet létrehozó gazdasági tevékenység minőségével.* Ennek oka a nyereségtermelést befolyásoló számtalan külső tényezőben található meg.

Azt a következtetést kell-e ebből levonnunk, hogy a nyereség a vállalat jövedelme ugyan, de nem a vállalattól függ? Szó sincs erről! Egyrészt azért hamis ez a beállítás, mert *ha a vállalat tevékenysége bármilyen vonatkozásban javul* (önköltségcsökkentés, termelési készletek „lefaragása" stb.), *annak több-kevesebb áttétellel meg kell jelennie a nyereségtömeg változásában,* másrészt pedig azért, mert a *külső tényezők ma jellemző nagy súlya a nyereségnagyság meghatározásában nem feltétlenül szükségszerű és megváltoztathatatlan.* A nyereség annál inkább és annál pontosabban fejezi ki a vállalat munkáját, minél inkább sikerül a gazdaságirányításnak e külső „zavaró tényezők" hatását tompítani.

Ha az alacsony jövedelmezőségű vállalatokat nem akarjuk mindenáron átlagos szintre „felhozni", arra hivatkozva, hogy ezek önhibájukon kívül kerültek kedvezőtlen helyzetbe, akkor — a dotációk, áreltérítések, kedvezmények „lefaragásának" mértékében — nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nyereség helyesen méri a vállalati teljesítményeket. Azt a szerepét is jobban töltheti be ez utóbbi esetben, hogy ösztönzőleg közvetítse a külső környezeti hatásokat az erőforrások racionális felhasználására.

Az „egyenlőtlen kiinduló feltételek" mindenáron való kompenzálásának az igénye[13] a későbbiekben még kevésbé átlátható egyenlőtlenségeket okoz.[14] Sokszor kisebb hiba hagyni, hogy a „koraszülött", gyengécske vállalatok erőik megfeszítésével érjék utol a bolyt, mint bonyolult támogatási rendszerekkel, körülményes mesterséges beavatkozással rászoktatni a gyengébbeket a támogatásokra. Empirikusan bizonyított tény, hogy a jövedelem mesterséges felzárkóztatásának az igyekezete konzerválja a

[13] Magyarországon a nyereséget a vállalati érdekeltségi-értékelési rendszer középpontjába állító 1968. évi reform egyértelmű törekvése volt a „kiinduló feltételek" vállalatok közötti különbségeinek semlegesítése. Az 1968. évi ár- és jövedelemszabályozás olyan „induló helyzetet teremtett, amelyben a nyereség 81 százaléka különböző pénzügyi támogatásokból tevődik össze. Az elképzelés az volt, hogy a későbbiek során a pénzügyi támogatások csökkenni fognak. Ez a várakozás a gyakorlatban nem igazolódott, a pénzügyi megkülönböztetések az elmúlt tíz évben nem csökkentek, hanem nőttek (az 1970-es évtizedről van szó — *H. B.*). 1977-ben például a támogatások összege már megközelítette a nyereség összegét." *Fenyővári István:* A nyereség szerepe a gazdálkodásban. Pénzügyi Szemle, 1979. 2. sz. 97. old.

[14] Lásd *Csanádiné Demeter Mária:* A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1979. 2. sz.

vállalatok alacsony hatékonyságát, viszont a „mostohagyermekként" kezelt, nem támogatott vállalatokat éppen „hátrányos helyzetük" kényszeríti jövedelmezőségük dinamizálására. A vállalatokat nem szabad arra késztetni, hogy a nyereségüket kedvezőtlenül befolyásoló legkisebb külső változásnál is azonnal támogatásokért folyamodjanak, inkább arra kellene ösztökélni őket, hogy igyekezzenek ellensúlyozni vagy akár javukra fordítani a kedvezőtlen hatásokat. A romló nyersanyagárak nyomására például kifejleszthetnének olyan anyagtakarékos eljárásokat, amelyek következtében nagyobb költségcsökkentést érhetnek el, mint amekkora a külső impulzust adó áremelés negatív következménye.

A nyereség felhasználása

A vállalatok a náluk maradó nyereségtömeget többféle célra használják. Éppen ezek a felhasználási lehetőségek — a dolgozók jövedelmének a növelése, a fejlesztés, a tartalékolás — adják a nyereségnövelésre irányuló törekvés értelmét. A vállalat — az említett felhasználási céloknak megfelelően — nálunk a nyolcvanas évek közepétől egységes — érdekeltségi alapot képez. Az érdekeltségi alapok elnevezése, képzése és csoportosítása a különböző szocialista országokban eltérő, s egy-egy országban is változik az idők során. Tartalmuk szerint azonban ezek az előbbi három célt szolgálják. A vállalat érdekeltsége e különböző nyereségrészekben nem egyforma. A közgazdászok többségének az a véleménye — a tapasztalatok alapján —, hogy a szocialista vállalat alapcélja a dolgozó személyes jövedelmének a növelése, s nyereséghez fűződő érdekeltsége is ennek függvénye.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vállalati nyereség felhasználásában feltétlenül a dolgozók részesedését, személyes jövedelmének az emelését teszik az első helyre. A nyereség felosztását a különböző felhasználási irányok között a mindenkori adórendszer befolyásolja. A nyereségfelosztás a vállalat szempontjából sajátos optimalizálási eljárás. A különböző alapok, illetve felhasználási célok közötti arányokat a vállalat igyekszik úgy kialakítani, hogy — a mindenkori szabályozó rendszert figyelembe véve — az állammal való osztozkodás során minél több maradjon a vállalatnál. Ha például jobban adóztatják a dolgozók részesedését (ez volt a helyzet nálunk a 70-es évek végén, a 80-as évek elején), akkor inkább a fejlesztési pénzeket duzzasztja fel. Ilyenkor — ha ezt az adózási rendszer lehetővé teszi — a személyes jövedelmeket közvetlenül a bérek emelésével igyekeznek növelni, s nem a részesedési forintok révén, mindaddig, amíg — adott szabályozás mellett — a béremelést akadályozó korlátba nem ütközik. Éppen a keresetek különböző forrásaival véghezvitt ilyenfajta vállalati „taktikázást" kívánja visszaszorítani nálunk a keresetek egységes szabályozása 1985-től.

A személyes jövedelmek növelése emellett nem feltétlenül csak részesedés formájában kapcsolódhat a vállalat által elért nyereséghez. Emelésüket a szabályozás köz-

vetlenül is függővé teheti a nyereségtől, ha a béremelés lehetőségét a vállalati teljesítményt tükröző nyereség (vagy a nyereséget magában foglaló más mutató, például a hozzáadott érték) alakulásához köti. Ha bérfejlesztést a vállalati eredményhez kötik, ez olyan érdekeltséget hoz magával, amelynek a hatására a gazdasági egységek a nyereségnek a bérekhez viszonyított arányát (bérjövedelmezőséget) igyekeznek növelni — az eszközarányos nyereség helyett. A 80-as évek elején ez a tendencia érvényesült nálunk.

A vállalati jövedelemalakulás állami szabályozása

A jövedelemszabályozási rendszernek két alapfunkciót kell betöltenie:

— elosztási és

— ösztönzési-orientálási funkciót.

Az elosztási, illetve redisztribúciós funkció azt szolgálja, hogy a tiszta jövedelem megfelelő arányban ülepedjen le az államnál, illetve a vállalatnál. E funkcióhoz kapcsolódik *továbbá a vállalatnál* maradó nyereség — különféle felhasználási irányok közötti — *felosztása, valamint a jövedelemágazatok, vállalatok* (és közvetve a dolgozói rétegek, illetve egyének) *közötti elosztása.*

Az *ösztönzési funkció* lényege, hogy az állam a jövedelmek alakításával serkenti a *vállalatokat a gazdaságpolitikai célok* — például a növekedés, a korszerűsítés — megvalósításában való „közreműködésre". A jövedelemszabályozás ezeket a céljait természetesen nem „önmagában" éri el, hanem a szabályozó rendszer egészébe illeszkedve.

Az elosztási funkció szempontjából *alapvető kérdés az, hogy az adózás, illetve a különféle jövedelemalakító szabályok minden vállalatra egységesek-e* (ekkor normatív jellegű szabályozásról beszélünk), *vagy vállalatok, ágazatok, területek szerint különböznek,* a különféle mentességek, adóelengedések, támogatások stb. miatt.

Normativitás vagy „kivételezés" — Az elosztási funkció érvényesülése

Bár a gazdasági reformok szinte valamennyi KGST-országban a normativitás érvényre juttatását szorgalmazzák, a jövedelemszabályozók a gyakorlatban mégis erősen differenciáltak, olyannyira, hogy szinte már egyedi, testre szabott szabályozásról beszélhetünk. A „norma" alóli kibújás nemcsak adóelengedések és támogatások révén, hanem rejtett formákban is megvalósulhat. Az egyértelműen normatív jellegű szabályozók is egyediekké válhatnak, ha az alap, amire vetítik őket (nyereség, érdekeltségi alapok, bér stb.) — korábbi megkülönböztetések és kivételezések hatására — „nem normatív" módon alakul.

A támogatások, a szabványostól elütő elvonások általában a vállalatok meghatározott csoportját érintik. Vagyis, ha egy vállalatot — bizonyos aspektusból — kedvezően bírál el a gazdaságirányítás, akkor valószínű, hogy a szóban forgó egység más szempontból is „kivételezett" lesz.

A kivételezések jellemzően egyirányúak, egymást erősítik. A támogatásokban nem érvényesül az ésszerű allokáció elve. Empirikus vizsgálatok kimutatják, hogy a támogatások, az elvonások alóli mentességek jó része olyan területekre jut, ahol a vállalat által kitermelt nettó jövedelem átlag alatt van, vagy éppen veszteséges a gazdálkodás. Különösen a nagyvállalatoknál vált a támogatások segítségével folytatott gazdálkodás rendszeres gyakorlattá.

Az adózási és egyéb kedvezményekkel sokszor lyukas zsákba öntik a pénzt. *A jövedelemszabályozási kivételezés hatására a vállalat ritkán erősödik meg. Gyakoribb, hogy a következő időszakban újabb támogatásra szorul.* Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a jövedelemszabályozást legalábbis *eddig* elsősorban a jövedelmek kiegyenlítésére való törekvés vezérelte. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jövedelemszabályozó nivellálás „maga alá gyűrte" az ösztönzést. Éppen ezért tűzik ki célul a gazdaságirányítás továbbfejlesztésekor *valamennyi szocialista országban* az ösztönzés mozzanatának erősítését a nivellálás rovására. A cél elérésének eszközei eltérnek ugyan az egyes országokban, az eltérő eszközrendszer azonban azonos törekvést szolgál: a teljesítménykülönbségek erőteljesebb érvényre juttatását a jövedelmekben.

Egyedi vállalati lépések ösztönzése vagy a vállalati tevékenység egészének a stimulálása?

A jövedelemszabályozási rendszer ösztönzési funkciója tulajdonképpen az állami gazdasági érdek és a vállalati érdek összekapcsolását célozza. Az ösztönzési rendszernek olyan szabályozási rendre kell támaszkodnia, amely a vállalatokat a népgazdasági szempontból hatékony fejlesztésekben teszi érdekeltté.

A vállalati jövedelmeken keresztül a központi irányítás befolyást gyakorolhat az eszközök és az eleven munka kívánt kombinációjára. Erre az egy-egy erőforráshoz kapcsolódó elvonások mértékének, illetve arányainak a megváltoztatása nyújt lehetőséget.

A jövedelemszabályozás különféle szabályai révén — az egyensúly és a növekedés érdekében — befolyásolható, fékezhető vagy gyorsítható a személyi jövedelmek kiáramlása. A jövedelemkiáramlás fékezése a népgazdasági egyensúly fenntartása érdekében szükséges, de a szabályozással hatni lehet a vállalat fejlesztési tevékenységére, beruházásaira is. A jövedelemszabályozás alapvető célja ez utóbbi esetben az, hogy a vállalatok növekedési, fejlődési törekvéseit szelektálja, beruházási igényeiket „megszűrje".

A vállalati jövedelemszabályozás sokrétű lehetőségeit a gazdaságirányítás eddig talán túlságosan is kihasználta. *A szabályozók nem elsősorban a vállalati teljesítmény egészét „célozták" meg, hanem minden egyes vállalati lépést külön-külön kívántak ösztönözni.* Ebből a következő veszélyes következmények származnak:

— csorbul a vállalati önállóság;

— a jövedelemszabályozás áttekinthetetlenné, túlzottan bonyolulttá válik;

— „szabályozóvoluntarizmus", illetve ennek ellenpárja a „szabályozóopportunizmus" kel életre.

A vállalati tevékenység minden egyes mozzanatának szabályozókkal való „körbe karózása", illuzórikussá teszi a vállalati önállóságot.[15] A túlzottan sokfajta feladatra való — nem eléggé szelektív és összehangolt — „külön" ösztönzés (például bizonyos beruházások végrehajtására, a vásárlóerőkiáramlás korlátozására stb.) számtalan bonyolult és gyorsan változó szabályozót eredményez. *Minél aprólékosabb a szabályozás, annál nehezebben éri el a kívánt hatást.*

A bonyolult szabályozók gyakori változtatása sok szubjektív mozzanatot tartalmaz. Aligha lehet ma „tudományos megalapozottsággal", pontosan kiszámítani egy-egy adókedvezmény pontos mértékét, az adósávok kívánatos határait, már csak a rendszer túlbonyolított volta miatt is. Még nehezebb feladat a különféle szabályozók összhatását — akár makroszinten, akár a vállalatnál — számszerűsíteni, s az egyes szabályozók között szükségképpen keletkező ellentmondásokat kiküszöbölni. Mindezek rontják a tudományosan megalapozott gazdaságirányítás lehetőségeit, és elkerülhetetlenül kellően át nem gondolt szabályozóváltoztatásokhoz, *megalapozatlan vagy ellentmondásos beavatkozásokhoz vezetnek.* Ez a szabályozóvoluntarizmus. A vállalatok ebben a közegben gyakran több időt fordítanak egy-egy új jövedelemszabályozó „kiismerésére", a vállalati érdek annak keretei közötti érvényesítésére, mint a tényleges, a tulajdonképpeni gazdálkodásra, az erőforrások kiaknázására, piaci kapcsolataik kiépítésére. Ezt a jelenséget nevezzük *szabályozóopportunizmusnak.* E negatív jelenségek kiküszöbölésének szándéka motiválja azokat a törekvéseket, amelyek a gazdaságirányítás és a szabályozók egyszerűsítésére, áttekinthetőbbé tételére irányulnak gazdaságirányítási rendszerünk átfogó továbbfejlesztésének a keretében.

[15] A gazdaságirányítás a legutóbbi években szabaddá tette a vállalatok számára a részesedési, illetve a fejlesztési nyereséghányad közötti arányok megállapítását, csakhogy az adóztatás (illetve annak változásai) továbbra is erősen befolyásolja a vállalatokat a nyereség felhasználásában. Az állam elvileg szabad kezet ad a dolgozók jövedelmének növelésére, de más szabályozókkal megakadályozza azt.

A reálgazdaság öntörvényei

Az itt tárgyalt jelenségek ismeretében jogos a kérdés: mennyire hatékonyak a jövedelemszabályozás különféle eszközei, mennyire sikerül a központi irányításnak ténylegesen (és kívánt irányban) befolyásolnia a reálszféra mozgását. Több empirikus vizsgálat[16], de a gyakorlati tapasztalatok is bizonyítják, hogy a vállalatok igyekeznek a sok év alatt megszokottá vált „normál-nyereség" iránti igényüket a különböző szabályozó rendszeri keretek között egyaránt érvényesíteni. Ezt a túlzott redisztribúciós súlypontú gazdasági rendszerben többé-kevésbé sikerül is keresztülvinniük. Ezért a *„normális" vállalati jövedelem a gazdasági mechanizmus e típusában mintegy a rendszer objektív adottsága.* Ez megerősíti azt az álláspontot, hogy a vállalatokat „gazdasági eszközökkel" terelő központi irányítás beavatkozási lehetőségei jóval szűkebbek annál, mint amekkorát általában neki tulajdonítanak. *A vállalat jövedelmi érdekei alapján sem késztethető hosszú távon olyan tevékenységre, amely természetének és a külső gazdasági környezetnek nem felel meg.* Ebből azonban nem a gazdasági szabályozás értelmetlenségére, céltalanságára kell következtetnünk, hanem arra, hogy a központi szabályozásnak — már céljai meghatározásakor is — jobban kell igazodnia a reálgazdasági feltételekhez.

[16] Vö. például *Matits Ágnes—Temesi József:* Szabályozóváltozások és vállalati reakciók. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.

2. A munkabérek és a bérmechanizmus

A munkaerő keresletét és kínálatát, alkalmazkodási folyamatait a foglalkoztatást tárgyaló fejezetben — első lépésben — bérek nélkül vázoltuk fel. Most bekapcsoljuk a béreket is.

A *bér egyszerre ár és jövedelem*; az a jövedelemtípus, amely szocialista elosztási rendszer középpontjában áll. A bér, azaz a kereset[17] a szocializmusban az az „ár", amely mellett a munkaszerződés a munkaerő kereslete és kínálata oldaláról egyaránt kielégítő. *A béreket a dolgozók elvégzett munkájukért kapják, s ez egyidejűleg jogcím is a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjából való részesedésre.* A háztartások jövedelmeinek mintegy 70 százaléka munkaszerződéshez kapcsolható[18] kereset. *A munkabér a szocialista országokban általában bonyolult „jövedelemhalmaz"*, amelyben szinte szétválaszthatatlanul fonódnak össze a munkával közvetlenül kapcsolatba hozható, valamint az attól függetlenedő (inkább szociális juttatásokként kezelhető) jövedelmek.

A munkaszerződéshez köthető jövedelemfajták

A munkaviszonnyal összefüggő főbb jövedelemfajták hazánkban a következők:

a) Alapbér.

b) Alapbéren kívüli közvetlen jövedelmek:

— jutalmak (például kitüntetéssel járó jutalmak),

— prémiumok (például célprémium),

— pótlékok (például nyelvpótlék),

— kiegészítések (lakbérkiegészítés).

[17] A kereset a szűk értelemben vett munkabéreken kívül magában foglalja a munkahelyen szerzett különböző jutalmakat, prémiumokat, bérkiegészítéseket. Ezt a gyakorlatban alkalmazott megkülönböztetést mi nem használjuk. A béreket, illetve kereseteket azonos értelmű kifejezésként kezeljük.

[18] A „munkaszerződéshez kapcsolódó jövedelem" bonyodalmas formuláját azért használjuk az általánosan elfogadott „munkajövedelem" helyett, mert *a munkaszerződéssel összefüggő jövedelmekben sok a szociális jellegű vagy ahhoz közelálló elem.* Ezenkívül munkajövedelem a kistermelő jövedelme is. A munkajövedelem fogalom használata tehát mindenképpen félrevezető volna.

c) Jövedelemnövelő juttatások, a vállalati alapok terhére:
— jövedelmek a költségek terhére (például gépkocsiátalány),
— jövedelmek az érdekeltségi alapból (például lakáskölcsön),
— jövedelmek a szociális jóléti alapból (például ebéd-hozzájárulás).

d) Saját vállalatnál végzett túlmunka jövedelme:
— túlóra,
— mellékfoglalkozás (például vgm-ben).

e) Nyereségrészesedés (illetve részesedés a nettó vállalati eredményből).

A felsorolt jövedelemfajták közül az alapbér teszi ki a legnagyobb hányadot. Az alapbért minden dolgozóra egyénileg állapítják meg (személyi bér) a különböző beosztásokra kialakított és mind ez ideig központilag szabályozott bértételek alapján (bértarifa-rendszer). Az alkalmazottak alapbére rendszerint havibér, míg a munkáskategóriában többnyire órabér. Az időbéren kívül a vállalatok gyakran alkalmaznak *teljesítménybért. Ezt az időbér alapján határozzák meg. Megszabják, hogy egy munkaóra alatt mekkora teljesítményt lehet kifejteni (norma), és a teljesítmény egységére (egy munkadarabra, egy munkaműveletre stb.) vetítik a dolgozó alapbérét.* Az alapbér ezen túlmenően rendszerint a vele arányos prémiumok és jutalmak nagyságára is kihat.

Az alapbéren kívüli közvetlen jövedelmek közé tartozik a jutalom és a prémium. A *prémium* jellegzetesen *előre* meghatározott feladatok mennyiségi és minőségi mutatók teljesítéséhez kapcsolódik. A *jutalom* viszont a dolgozó tevékenységének *általános (utólagos) elismerése.* A pótlékokkal általában a munkaerő különleges megterhelését (veszélyességi pótlék) vagy képességeit (nyelvpótlék) honorálják.

A költségek terhére elszámolható juttatások gyakran szintén bérkiegészítő funkciót töltenek be. A dolgozók az ilyen címen kapott összegeket „hozzászámítják" közvetlen jövedelmükhöz. Sajátos és nehezen értékelhető jövedelmek a különféle — vállalati alapokból származó — juttatások. Kiváltságos szerepe van közöttük a *lakáskölcsönnek.* Egyes vállalatok nagy összegű kölcsönökkel segítik hozzá dolgozóikat lakáshoz, máshol jóval szerényebb összegekkel, míg van, ahol semmivel sem. A lakáskölcsön révén igen nagy különbségek keletkeznek a kölcsönhöz jutók és nem jutók reális jövedelmi viszonyaiban. Hasonló eltéréseket okoz — csak az előbbinél szűkebb körben — a pénzbeli jövedelmet kiegészítő természetbeni javadalmazás, a szolgálati lakás. A különféle segélyeket szintén eltérő mértékben veszik igénybe az egyes dolgozók, illetve e tekintetben a vállalatok közötti különbségek is jelentősek.

A nyolcvanas évek eleje óta — elsősorban a vállalati gazdasági munkaközösségek révén — lehetőség nyílik *mellékjövedelmek* szerzésére a főmunkahelyen. Ez szintén erőteljesen differenciálhatja a bennük részt vevők, illetve a részt nem vevők jövedelmeit.

A bérekkel szemben támasztott követelmények

A bérektől a szocialista országokban általában a következő feladatok teljesítését várják el:

1. A munkaerő keresletének és kínálatának az összehangolását, az *egyensúly* biztosítását a foglalkoztatásban.

2. A *munka* mennyiségének és minőségének, a munkaerő szakképzettségének, a munka nehézségének, bonyolultságának a *társadalmi elismerését*, a munka kellemetlen, illetve „lenézett" voltának a kompenzálását.

3. *Ösztönzést* a teljesítmények fokozására, a munka minőségi paramétereinek a javítására, a termelésben való hatékonyabb részvételre.

4. A *méltányos elosztást*, vagyis a dolgozók társadalmi egyenlőségének a kifejezését az elosztásban.

5. A dolgozók családi helyzetéből következő *különbségek eliminálását*, a munkaerő újratermelésének biztosítását.

6. A *dolgozó társadalmi státusának, a vállalati hierarchiában elfoglalt helyének* és társadalmi szerepének a *kifejezését*.

Ebből az áttekintésből is látható már, hogy a *bér* szerepe sokrétű, vagyis e kategória *funkciókkal „túlterhelt"*. A sokféle szerep közül némelyek bizonyos esetekben keresztezhetik egymást. Egyesek kifejezetten gazdasági jellegűek, mások viszont szociális jellegű bérfunkciók. A bér — „túlterheltsége" miatt — gyakorta nem képes kielégítően eleget tenni gazdasági feladatainak. Vegyük most sorra az egyes bérfunkciókat!

A bérek egyensúlyi feladata

Ez két vetületben nyilvánulhat meg: egyfelől a globális munkaerő-kereslet és -kínálat közötti egyensúly megteremtésében, a *foglalkoztatás egyensúlyi színvonalának a kialakításában*, másfelől a *munkaerő elosztásában az ágazatok, a szakmák és a munkakörök között*. Az egyensúlyra az első esetben a *bérszínvonal* hat, a másodikban pedig a *relatív bérek* (bérarányok) fejtenek ki befolyást.

A bérszint szerepe a globális egyensúly kialakulásában

A bérek, illetve a munkaerő-kereslet és -kínálat kölcsönös meghatározottságát a neoklasszikus közgazdaságtan az ún. Marshall-kereszttel ábrázolja. (Lásd a II.1. ábrát!)

A neoklasszikus elmélet is elismeri azonban e piac szabálytalanságát, amennyiben — főként a szakszervezetek tevékenységének tulajdonítva a dolgot — számol azzal,

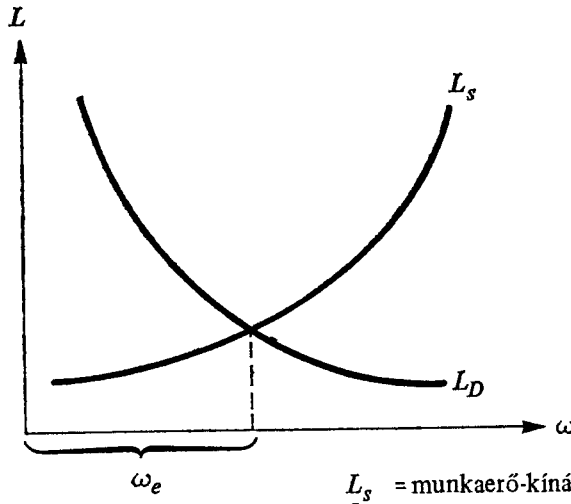

L_s = munkaerő-kínálat
L_D = munkaerő-kereslet
ω = nominálbér
ω_e = egyensúlyi bér
L = létszám

II.1. ábra

Az ún. Marshall-kereszt

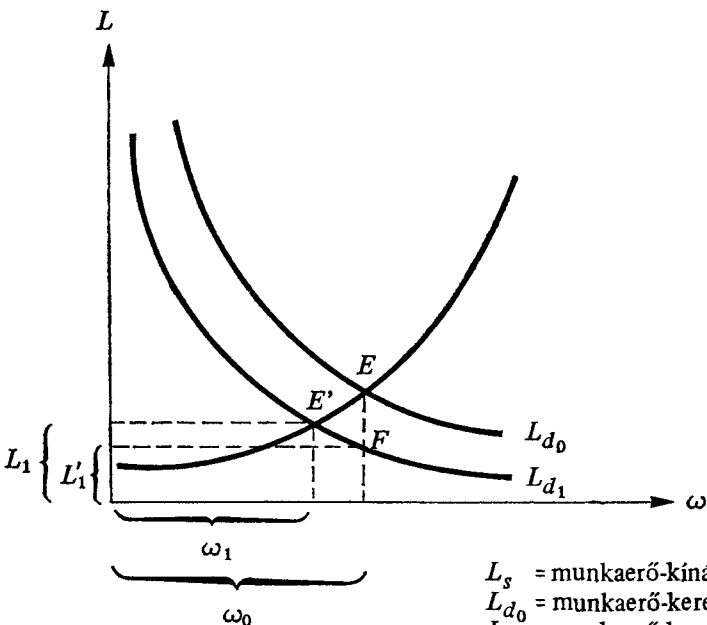

L_s = munkaerő-kínálat
L_{d_0} = munkaerő-kereslet t_0 időpontban
L_{d_1} = munkaerő-kereslet t_1 időpontban
ω = nominálbér
L = létszám

II.2. ábra

A munkaerő-kereslet és a névleges bérek

hogy az *egyszer már elért nominális bérszint nem süllyedhet lejjebb a munkaerő-kereslet visszaesésével.* (A bérek *„ragadósak"*, lefelé merevek, lásd a II.2. ábrát.)

A munkaerő-kereslet csökkenésével az E ponthoz tartozó egyensúlyi bér (ω_1) kisebb, mint a korábbi (ω_0). Ezt azonban a dolgozók nem fogadják el, ragaszkodnak a korábbi bérhez. A ω_0 bérhez azonban — az új keresleti görbe szerint — nem az egyensúlyi ω_1 bérhez tartozó L_1 foglalkoztatás kapcsolódik, hanem annál kisebb L_1'. Az egyensúlyi foglalkoztatás F pontnál, nem pedig E' pontnál alakul ki. L_1-L_1' *számú foglalkoztatott a ragadós bérek következtében „kizáródik" a termelésből.*[19]

A névleges bérek csökkentése a szocialista gazdaságokban sem szokás. Az sem valószínűsíthető azonban, hogy a foglalkoztatás — a merev bérek miatt — még a lehetségesnél is alacsonyabb szinten alakuljon ki (ahogyan azt a tőkés gazdaságban láttuk). *A munkaerő-kereslet — a vállalatok puha költségvetési korlátja következtében — általában nem érzékeny a bérekre.* A munkaerő-kereslet alakulását Kornai János nyomán[20] a II.3. ábrában mutatjuk be.

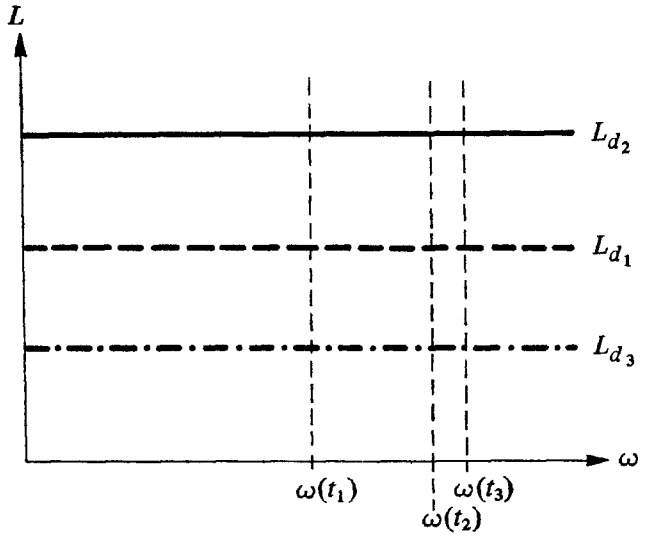

L_{d_2} = aggregált kereslet a t_2 időponban
L_{d_1} = aggregált kereslet a t_1 időpontban
L_{d_3} = aggregált kereslet a t_3 időpontban
ω = nominálbér
L = létszám

II.3. ábra

Aggregált munkaerő-kereslet és nominálbér

[19] Vö. *Yu, S-H.*: Rigid wage factor immobility and immiserizing. The Economic Record, Melbourne, 1978. december.

[20] Az ábrában az L_{d_3} görbe (pontosabban vízszintes), illetve a hozzátartozó $\omega(t_3)$ függőleges felvételében és a jelölésekben térünk el Kornai ábrájától. Vö. *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 411. old.

A munkaerő-kereslet az egyik időpontról a másikra nő (lásd a II.3. ábrán a felső két vízszintes egyenest). Nőnek a bérek is. A munkaerő-kereslet azonban közömbös a bérekkel szemben, ezért a keresleti *görbe* mindkét helyzetben *vízszintes vonal.* Beépíthetünk az ábrába egy harmadik keresleti görbét (L_{d_3}) is, amely a munkaerő-kereslet visszaesését fejezi ki. A bérek nem csökkennek (sőt gyakorta még nőnek is). Ekkor azt feltételezzük, hogy nem a munkaerő, hanem más erőforrás a makrogazdaság legszűkebb keresztmetszete.

A munkaerő-kínálat az eddigi tapasztalatok szerint ugyancsak meglehetősen függetlenül alakult a bérszínvonaltól. *A munkavállalók többsége nem a bérszint alapján dönt arról, hogy elhelyezkedjék-e vagy sem.* Ilyen döntés legfeljebb a *munkaerő-tartalékok* egy részénél képzelhető el (háztartásban dolgozó nők, nyugdíjasok stb.). *Maga a keresetszerzés lehetősége ugyanakkor e rétegekre is jobban hat, mint a bérek néhány százalékos ingadozása.* Inkább a munkaerő-kereslet határozza meg a kínálat nagyságát, semmint a bérszint. Jelentőssé válhatnak továbbá a foglalkoztatás társadalmi-emberi motívumai is. A KGST-országok eddigi tapasztalatai a következő megállapításban összegezhetők: „A munkaerő iránti aggregált kereslet, a munkaerő aggregált kínálata, valamint az aggregált foglalkoztatás (valamennyi létszámban mérve) olyan »mennyiségi« folyamatok, amelyek egymáshoz és egyéb — nem árjellegű — jelzésekhez és ösztönzésekhez alkalmazkodnak".[21] A kiegészítő gazdaságbeli *munkalehetőségek kiszélesítése azonban várhatóan növeli majd az árjelzések szerepét a munkaerő-kínálat alakításában.*

A relatív bérek és a munkaerő allokációja

A bérek hatása nemcsak a foglalkoztatás makrogazdasági szintje szempontjából érdekes, hanem a munkaerőnek az egyes ágazatok, foglalkozások, munkahelyek közötti elosztása szempontjából is. A *bérkülönbségek* nem egyformán hatnak a munkaerő kínálatára és keresletére. A munkaerő-kínálat igen érzékeny, a -kereslet viszont csaknem közömbös a bérkülönbségek iránt. A bérek mind ez ideig nem késztették a vállalatokat arra, hogy takarékoskodjanak a munkaerővel, és különösen a képzett munkaerővel. A gazdasági egységekben nagyszámú felesleges munkaerő található *(rejtett munkanélküliség).* Ezerszámra foglalkoztat a magyar ipar is felsőfokú képzettségűeket olyan munkakörben, ahol csupán középfokú képzettségre volna szükség. A vállalat számára bizonyos értelemben mindmáig a diplomás munkaerő a legolcsóbb. A keresetszabályozás továbbfejlesztése során hazánkban igyekeznek megoldást találni e problémákra. Arra azonban, hogy e törekvések mennyire lesznek sikeresek, csak az elkövetkező időszak gyakorlata adhatja meg a választ.

[21] Kornai János: I. m. 410. old.

A munkaerő-kereslet és -kínálat összehangolásának további problémája: az általános munkaerőhiány közepette *nem működik olyan mechanizmus*, amely a — bérek révén — *automatikusan biztosítaná, hogy a gazdaság azon pontjaira áramoljék a munkaerő, ahol a leghatékonyabban foglalkoztatható.* A munkaerő-felhasználók hatékonyság szerinti „rangsorolása" elvileg — amint arról már szó volt — az általuk fizethető bérek alapján valósulhatna meg. A *bérezési lehetőségek azonban* — körülményeink között — *nem feltétlenül vannak arányban a vállalatok gazdasági, termelékenységi potenciáljával.* A bérek így nem orientálnak megfelelően a hatékony[22] munkahelyek irányában (sőt bérszempontból gyakorta éppen az alacsonyabb hatékonyságú munkahelyek vonzóak).

A *munkaerőnek* a gazdasági ésszerűség alapján való *allokációját zavarják a bérpreferenciák is.* Bérpreferenciában részesítik azt a vállalatot, amelynek bérei nagyon „lemaradtak" a hasonló vállalatokétól, továbbá — hogy kompenzálják a bércsökkenést — akkor is, ha a vállalat valamely központi döntés következtében tudna kevesebb bért fizetni dolgozóinak. A bérpreferenciának köszönhetően tehát a vállalat több bért fizethet, mint amennyire az érvényes normatív szabályozók egyébként lehetőséget adnak. Semmi sem szavatolja azonban azt, hogy a bérpreferenciákat a hatékonyan működő gazdasági egységek veszik igénybe. Gyengébb vállalatok is kiharcolhatják azokat, ezáltal elszívják a munkaerőt a jobban gazdálkodó vállalatoktól.

Az sem feltétlenül igaz, hogy a jobb, modernebb eszközökkel rendelkező vagy népgazdasági szempontból hatékonyabb vállalat jut a jobb, magasabb képzettségű munerőhöz. A *bérek és jövedelmek nem mindig arányosak a munka makrogazdasági hatékonyságával,* ezért nem is irányíthatják a dolgozókat a legfontosabb munkahelyre.

Az ágazatok között a szocialista országokban általában nincsenek jelentős bérkülönbségek.[23] Az iparcsoportok között már valamivel nagyobbak a differenciák. A legmagasabb a bérszint a nehézipari ágazatokban (bányászat, kohászat stb.). Közepes a gépipari jellegű tevékenységek bérezése, a legalacsonyabb a könnyűipari ágazatoké.

A nehézipar magas bérszintje az ún. *kiegyenlítő bérkülönbségekkel* (equalizing difference) magyarázható. A nem vonzó fizikailag megterhelő munkáknál csak akkor (vagy még akkor sem) hozható összhangba a munkaerő kereslete és kínálata, ha azt

[22] *A termelékenység és a hatékonyság nem azonos fogalmak.* Elavult termelőberendezést is lehet hatékonyan működtetni, ha kurrens terméket gyártanak rajtuk, alacsony rezsiköltségekkel, míg a legkorszerűbb berendezés is működtethető gazdasági szempontból alacsony hatásfokkal. Ezért ha a munkaerő alacsonyabb termelékenységi potenciájú termelőberendezésekkel dolgozó szektorokba áramlik, ez önmagában még nem feltétlenül alacsony hatékonyságú foglalkoztatás. Mikrogazdasági szempontból mégis mindenképpen veszteséget okoz, ha állnak munkaerő hiányában a legkorszerűbb berendezések.

[23] Ha az ipari átlagkeresetet hazánkban száznak vesszük, az építőipar mutatója 108, a mezőgazdaságé 92,7, a szállítás-hírközlésé 102,3, a kereskedelemé 87,4, a vízgazdálkodásé 99,9, a nem anyagi ágaké 99 (1977-es adatok). Lásd *Szeben Éva:* Jövedelempolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 115. old. 3. táblázat utolsó sora.

jól megfizetik. A nehézipari ágazatban igen jelentős számban találhatók egészségre ártalmas, veszélyes munkák is. Ez a tény szintén bérszintnövelő.

A könnyűipar rossz kereseti lehetőségei arra utalnak, hogy még nem veszik eléggé tekintetbe a munka egyhangúságát, továbbá hogy itt túlnyomórészt nők dolgoznak, és a női munkaerő — történelmi okok, és az egyenjogúság korlátai miatt — általában kevesebb bérhez jut. A dinamikus ágak, iparcsoportok (számítástechnika, hadiipar) rendszerint magasabb relatív béreikkel tűnnek ki. Ez nem zárja ki azt, hogy az erős nivellálási irányzatok és a központilag meghatározott bértarifák miatt a dolgozók egy részének a megfizetése gyakran itt is csak különböző „trükkök" és másodlagos elosztási mechanizmusok révén lehetséges.

Az ágazatok közötti bérkülönbségek általában hosszú ideig nem változnak. Az iparágak, iparcsoportok „őrzik" helyüket a bérhierarchiában, ritkán lépnek előre több fokozattal, de ritkán is csúsznak lejjebb a bérskálán. A bérrangsor merevsége a már kialakult állapot „megbontásának" nehézségeivel, valamint a bérkülönbségeket okozó objektív tényezők (a munka nehézségi foka, veszélyessége, a nők kisebb vagy nagyobb arányú foglalkoztatása stb.) maradandó, tartós jellegével magyarázható.

Az ágazatok közötti bérrangsor szilárdsága mellett a *bérekben erőteljes egyenlősítés érvényesül.* Csökkennek a különbségek a rangsorban feljebb, illetve lejjebb állók között. Az ágazatok, foglalkozások, szakmák relatív bérszintje nagymértékben kihat a fiatalok pályaválasztására, illetve pályaelhagyására.

Nem lebecsülendő bérkülönbségek alakulnak ki a szocialista gazdaságban a településszerkezet függvényében. (Főváros—vidék, falu—város stb.) E területi különbségek különösen nagy jelentőségűek a nagy, illetve a több nemzetiségű országokban. A területi bérkülönbségek hazánkban is számos probléma forrásának tekinthetők.

Végül is arra a megállapításra juthatunk, hogy a relatív bérek — bár azokra a munkaerő-kínálat igen érzékeny — nem képesek megfelelően betölteni az egyensúlyteremtés funkcióját a munkaerő-mozgás egyetlen részterületén sem.

A munkaerő minőségének, a minőségi paramétereknek és a munka mennyiségének kifejeződése a bérekben

A bérnek nemcsak a kereslet-kínálat viszonyait kellene visszatükröznie, hanem a munkaerő, valamint a munkateljesítmények mennyiségi és minőségi paramétereit. Az előbbiekkel összefüggő bérkülönbségek munkafeladatokhoz kapcsolódnak. Ezeknek mindenekelőtt a *munka ellátásához szükséges képzettség* eltéréseit kell kifejezniük.[24] Ezen túlmenően a munkafeladat olyan jellemzőinek is hatást kell gyakorol-

[24] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és a reform. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.

niuk — pozitív, illetve negatív módon — a különbségekre, mint a munka bonyolultsága; az önállóság; illetve kötetlenség a munkavégzésben; a munkával járó felelősség; a munka fizikai nehézsége és kellemetlensége; a munka egyhangúsága vagy változatossága.

A teljesítményhez kötött bérkülönbségek alapja az azonos munkakör ellátásának színvonala, illetve az ugyanazon idő alatt prodúkált eredmények mennyiségi különbségei. Ez utóbbiak olykor könnyen megragadhatók (több munkadarab elkészítése, több munkaművelet elvégzése), olykor — különösen ha a teljesítmény a munka minőségében mérhető le — nehezen közelíthetők meg. A teljesítménymérés egyik legfőbb nehézsége, hogy az *egyéni teljesítmény egyre nehezebben* különíthető el (hiszen az egyén eredményeit nagymértékben befolyásolják a vele együtt dolgozók).

Képzettség és bérszint

A képzettséggel a bérek — a szocialista országokban általában és különösen nálunk — nem nőnek arányosan. A fizikai dolgozók képzettség szerinti bérkülönbségei is csökkennek. A bonyolult szakmunkát végzők keresete alig haladja meg a betanított munkásokét. Ennek az a magyarázata, hogy az alacsonyabb szakképzettségű dolgozókból intenzívebb a munkaerőhiány.[25]

A bérkülönbségek a különböző képzettségi kategóriák között gyorsan csökkennek.[26] A *képzettség leértékelése* még élesebben tűnik szembe akkor, ha nemcsak az alapbéreket vesszük tekintetbe, hanem az egyéb vállalati jövedelemszerzési lehetőségeket is. A vállalatok a kedvező lakásakciókból — például a munkáslakás-akcióból — sokáig kizárták a mérnököket.

A bérezési gyakorlat negatív beállítottsága a képzettséggel szemben súlyos gazdasági károkat okoz, jelentősen visszaveti a fejlődést. Ez elsősorban a szakképzett munkaerő csökkenő felkészültségében, a pályára kerülők gyengébb kvalitásaiban mérhető le. Az aránytalanul rosszul fizetett dolgozó — *ha nem képes elérni a munka szerinti bérezést — előbb-utóbb a bérezés szerinti munka „stratégiáját" választja:* teljesítményét, odaadását „igazítja" az alacsony bérekhez.[27]

[25] Ez a világtendencia. A fejlett tőkés országokban is csökken a képzettség anyagi elismerése, a szakképzettséggel összefüggő bérkülönbségek azonban általában nagyobbak, mint a szocialista országokban. Lásd *Falusné Szikra Katalin:* Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, II. fejezet 2. pont. 1979.

[26] Míg 1955-ben Magyarországon az iparban foglalkoztatott műszaki alkalmazott keresete a munkás keresetének 172 százalékára rúgott, addig 1978-ban már csak 139 százalékára. *Falusné Szikra Katalin:* Az innováció néhány személyi tényezőjéről. Közgazdasági Szemle, 1981. 12. sz. 1431. old. 2. táblázat.

[27] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és a reform. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.

A vezetők anyagi elismerése

A képzettség értékeléséhez mindmáig sok szempontból hasonló a munkával járó felelősség anyagi elismerése, de lényeges eltérések is léteznek köztük. Elsősorban a vezetői beosztásokat, a vezetői munkaköröket jellemzi a felelősség, de egyéb munkaköröket is terhelhet. Vannak munkakörök (gyógyszerész, gépkocsivezető, nagy értékű géprendszerek kezelői stb.)[28], ahol „nem lehet mulasztani vagy tévedni" (mert az okozható anyagi és egyéb károk igen nagyok). E munkakörökben az esetleges helytelen döntések morálisan és jogilag is sokkal nagyobb mértékben nehezednek a munkakör betöltőjére. A nagyobb felelősség nagyobb idegrendszeri megterheléssel, stresszel jár, mindenképpen *indokolt ennek elismerése bérben.*

A vezetők kereseti lehetőségei a szocialista országokban általában nem lényegesen jobbak, mint a beosztott dolgozóké.[29] *Mindazonáltal a bérek hierarchikus kötöttsége erős. Ha kicsi is a különbség* a vezetők és vezetettek, illetve a magasabb szintű és alacsonyabb szintű vezetők között, *létezik a különbség.* A vállalati gyakorlatban sokkal könnyebb elfogadni azt, hogy az osztályvezetőnek „több jár", mint a csoportvezetőnek, mint azt, hogy az egyik osztályvezetőnek lényegesen többet kell kapnia, mint a (különben hasonló korú) hasonló beosztású kollégájának. *A vezetők bérezésének ma az a legfontosabb problémája, hogy a bérezési rendszer pozíció-, nem pedig produkciócentrikus.* Lényegében tehát egy gazdaságon kívüli (a hivataloknál hagyományos) tényező szabja meg azoknak a vezetőknek az anyagi helyzetét, akiktől az egész gazdaság produkcióra ösztönzését várjuk. A „pozícióközpontúság" abban is megnyilvánul, hogy a *vezető jövedelme inkább korrelál a cég méreteivel, mint teljesítményével.* Ezen túl a társadalmi, az erkölcsi megbecsülés (annak mértéke és gyakorisága) is a hierarchikus rangsorhoz kapcsolódik.[30]

Mindennek — és egyáltalán annak, hogy pusztán szakmai teljesítmények alapján, vezetői beosztás híján, a keresetek csak kevéssé emelkedhetnek — kísérőjelensége az *„álvezetői beosztások" sokasága a vállalatoknál.* Ebből is következik, hogy felduzzad az adminisztráció, romlik a vezetők tekintélye, s felesleges konfliktusok keletkeznek. A munkamegosztásban elfoglalt helyhez és a munka társadalmi fontosságához mérten alacsony vezetői keresetek következtében a vezetői munka színvonala sokszor idomul a keresetek szintjéhez, a vele járó felelősség tartalmilag gyakran üressé válik. A felelősség a vállalati, a költségvetési és az irányítási körben egyaránt sok ok miatt elmosódik, főképpen azért, mert a vezetők döntéseikhez *nem rendelkeznek kellő ön-*

[28] Fel kell figyelnünk arra, hogy a szakmunkások munkatevékenységében is mind nagyobb szerepe lesz a gépek, géprendszerek felügyeletének. A felügyelet jellegű tevékenység figyelmet követel, felelősséggel jár.

[29] A tőkés országokban a vezetők és a beosztottak között lényegesen nagyobb bérkülönbségek vannak, mint a szocialista országokban. Ezen túlmenően minden szempontból jobban „odafigyelnek" a vezetőkre, mint nálunk (kiválasztásukra, motiválásukra, képzésükre, továbbképzésükre).

[30] *Falusné Szikra Katalin:* Az innováció néhány személyi tényezőjéről. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz. 1435. old.

állósággal. A vezetői munka „kiürülése" *kontraszelekcióval* is jár (nem véletlen, hogy sok vezető nem rendelkezik a beosztásához előírt végzettséggel). Még az alkalmas vezetők zöme is kénytelen igazodni a vezetőkkel kapcsolatos „elvárásokhoz". Sokszor jobban honorálják az alkalmazkodóképességet, mint a felelősségvállalást és a munka eredményességét. Bár a vezetői tevékenység differenciált anyagi elismerése tekintetében nálunk — empirikus vizsgálatok tanúsága szerint — a nehezedő gazdasági feltételek hatására (egybevágóan a szabályozó rendszer továbbfejlesztésének irányával) némi előrelépés mutatkozik.

A munka nehézségi fokának kifejeződése a bérekben

A felelősségvállalásnál egyértelműbben határozható meg a munka nehézségi foka a bérekben. A bérkülönbségek itt azzal függnek össze, hogy az általános képzettségi szint növekedésével párhuzamosan a nehéz, illetve a rossz körülmények között végzett munkára egyre kevésbé akad vállalkozó. További fontos tényező az, hogy a munkaerő-kereslet nem idomul elég gyorsan a szűkülő kínálathoz, *vontatottan halad előre a nehéz fizikai munka gépesítése.*[31] A munka nehézsége elismerésében nem lebecsülendők a tradíciók sem. A bányászok, kohászok stb. már igen korán szervezett munkásokká váltak, ez a magasabb bérszint irányában hatott.

A teljesítmény szerinti bérezés — az egyéni és kollektív teljesítmény tükröződése a bérkülönbségekben

A szocialista országok közös problémája: a *meg-megújuló kampányok ellenére sem sikerül érvényt szerezni a szocialista gazdaság egyik kardinális alapelvének a munka (teljesítmény) szerinti elosztásnak.* „Jelenleg az állami vállalatokban és intézményekben lényegesen jobb és több munkával sem lehet számottevően többet keresni, mint gyenge vagy átlagos minőségű és kevés munkával."[32]

[31] A Szovjetunió Statisztikai Hivatalának adatai szerint 1979-ben a kézi munkát végző ipari munkások hányada 40,1% volt. Az építőiparban ez a mutató 57,9%. *Barisznyikov, Ju.:* Hozjajsztvennij mehanizm i upravlenyije trudom. Ekonomicseszkije Nauki, 1980. 8. sz.

Bulgáriában jelenleg az ipari dolgozók 49%-a végez kizárólag kézi műveleteket. Az építőiparban ugyanez a mutató 61%. *Avramov, T.:* Tehnicseszkijat progreszi i trudovite reszurszi prez godinite na oszmataptiletka. Novo Vreme, 1981. 10. sz.

[32] Ez a Falusné Szikra Katalintól származó mondat íródhatott volna szinte bármikor. A megállapítás 20 vagy 50 évvel ezelőtt éppoly érvényes volt, mint ma. *Falusné Szikra Katalin:* A bérkülönbségek néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1980. 3. sz.

A teljesítmények elismerését elsődlegesen a *teljesítménymérés problematikus volta nehezíti.*

A vállalati kollektívák számára egyértelmű, hogy mit kell teljesítménynek tekinteni: a piac által elismert objektív gazdasági eredményt. Azt már *sokkal nehezebb megítélni, hogy az egyes dolgozók milyen mértékben, hogyan járulnak hozzá ehhez.* A vállalati gyakorlatban — különösen a közvetlen termelőknél — díjazni kell azokat az erőfeszítéseket is, amelyek nem hoznak kézzelfogható gazdasági eredményt (például azért, mert a gyártott termék eladhatatlan). Ez újabb gondokat okoz a teljesítmények értékelésében. Hiszen az ilyen munka valójában nem hoz létre társadalmilag elismerhető eredményt! Nehéz az objektív mérés azért is, mert a *kifejtett munka és az eredmény társadalmi elismerése között hosszú idő telhet el, vagy a teljesítmény csak más teljesítményekkel összefonódva jelenhet meg a piacon.* Ilyen körülmények között igen nehéz az egyes dolgozók hozzájárulásának mérése. A *teljesítmény* csak néhány munkafajtánál egyértelmű, és még ezekre is erősen hatnak a munkakörülmények és más — az egyén, illetve csoporton kívül álló — tényezők. Ipari szakmunkások elérhető teljesítménye erősen függ például a „kiszolgálástól"; a gépek műszaki állapotától; az anyagmozgatástól; de még a munkahelyi légkörtől is. *Egyre több az olyan tevékenység, amelynek végeredményét* — a munkástól csaknem teljesen függetlenül — a *gép vagy gépsor műszaki paraméterei határozzák meg.*

A teljesítménymérés még több problémát okoz azoknál a tevékenységeknél, ahol nagy szerepe van a minőségnek „...a munkák jelentős és növekvő részénél, a bonyolult és a különlegesen bonyolult munkáknál a hagyományos normáknak nincs tere..."[33] *Ezeknél jelentős tényező a szubjektív megítélés.* A részrehajlás, a szubjektivitás ellensúlyozását szolgálja, *ha a vezetőt is az általa vezetett egység teljesítménye alapján ítélik meg.* De ezt a célt szolgálja az is, ha intézményesen közrejátszhat az egyes egyének teljesítményeinek elbírálásában a kollektíva véleménye, akik közelről ismerik egymás munkáját, tudását, odaadását.

A nehezen mérhető teljesítmények mérlegelése nem is annyira a minősítés objektív nehézségein akad el, mint inkább a gazdasági rendszerben rejlő egyenlősítési mechanizmusokon. Sokszor még a differenciálás is nivellálás. A kereseti különbségek gyakran újabb kereseti különbségeket eredményeznek anélkül, hogy ennek különösebb kapcsolata lenne a valós teljesítményekhez. *Az egyik dolgozó nagyobb prémiuma vagy a részére nyújtott kiegészítő juttatás, gyakran csak az alapbérének — a másik dolgozó javára — mutatkozó különbséget hivatott ellensúlyozni.* A „felülről szorgalmazott" és a gazdasági ésszerűségnek megfelelő differenciálást tehát a vállalatok sokszor a *differenciálás látszatával* helyettesítik. Éppen ezért időszerűek — nálunk éppúgy, mint más szocialista országokban — a differenciálás erősítését célzó reformtörekvések.

Az a körülmény, hogy a bér és a bérjellegű jövedelmek szociális és státusfunkciókat is betöltenek, szintén ellene hathat a teljesítményszempontok érvényesítésének. A dolgozók sokszor nem mint életszínvonal-emelő tényezőt kezelik az egy-kétszáz forintos

[33] *Falusné Szikra Katalin:* I. m.

fizetéskülönbségeket, hanem társadalmi helyük fémjelzőjének tekintik. *Gyakran keresztezik a teljesítmény szerinti elismerést a szociális szempontok is.* Egyelőre még elég kevés az olyan vezető, aki egy sokgyermekes apa vagy anya fizetésemelési javaslatát azzal utasítaná vissza, hogy a vállalatnál a teljesítményt díjazzák, nem pedig a családi körülményeket. Szinte kötelező gyakorlattá vált vállalatainknál, intézményeinknél a nyugdíj előtt állók fizetésének, jutalmazásának — teljesítménytől független — megnövelése, hogy nagyobb legyen a nyugdíjalapjuk.

A teljesítmény és a bér közötti kapcsolatokat zavarja a bonyolult bérrendszer is. A keresetek csak úgy képesek a teljesítmény kifejezésére, ha egyértelmű a mennyiségi viszony a kettő között. Ha az összes kereset számtalan okból és jogcímen nőhet, akkor a dolgozó nehezen látja át, egyáltalán van-e kapcsolat, és ha van, milyen szoros, a több vagy jobb munka[84] és a bérek között.

A bérek ösztönző funkciója

A bérek és a keresetek egyik legfontosabb gazdasági funkciója a munkateljesítmények növelésére, a munka minőségének a javítására való ösztönzés. *A bérek nem önmagukban töltik be ezt a szerepet, hanem egy* — a jövedelmi rendszernél sokkal tágabb — *átfogó ösztönzési rendszer részeként.*

Ez az átfogó rendszer — a teljesség igénye nélkül — a következő tényezőkből tevődik össze:[85]

a) bérek, bérjellegű kifizetések, jutalmak, prémiumok;

b) a társadalom erkölcsi elismerése (kitüntetések, dicséretek, a munka értékelése);

c) munkatevékenység körülményei (szervezettség intenzitás) és külső környezete (munkahely felszereltsége);

d) vállalati kulturális és szociális környezet;

e) emberi környezet (munkatársak, kollektíva, vezetés);

f) negatív ösztönzők, szankciók.

Az ösztönzésben kétségkívül a bérnek és a kereseteknek van a legnagyobb szerepe, hiba lenne azonban szem elől téveszteni a többi tényezőt. Különösen a *képzett munkaerőkről azt hinni* fatális tévedés: *ha tíz százalékkal több bért kapnak, akkor ilyen arányban fognak jobban dolgozni.* Lényegében mégis általános érvénnyel állíthatjuk azt,

[84] A bérrendszer bonyolultsága egyáltalán nem magyar sajátosság. Lengyelországban a fizikai dolgozók alapbérét a mozgóbér 35 (!) különböző elemei egészítette ki, a szellemi dolgozóknál a mozgóbérelemek száma 18 volt. Egy vállalaton belül több tucat bértáblázat szabályozza csupán az alapbéreket. *Krencik, W.:* System kierovania polityka plac. Zycie Gospodarcze, 1982. 6. sz. 8-9. 1. (Nyersfordítás).

[85] Vö. *Práger László:* A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.

hogy a nem anyagi elismerés is roppant fontos, de tartósan csak akkor lehet hatásos, ha a munkajövedelmek és egyéb anyagi tényezők is alátámasztják.

Mindmáig eléggé jellemző, hogy a szocialista országokban a bérek ösztönzési funkcióját leszűkítik a mozgó munkajövedelmekre. Az alapbértől viszont semmiféle ösztönző hatást nem várnak, noha az a kereset nagyobb részét teszi ki.

A bér akkor képes ösztönző funkcióját betölteni, ha a dolgozó hatást gyakorolhat a saját teljesítményére és a teljesítménye egyértelműen értékelhető. Ez azt jelenti, hogy el lehet különíteni a közvetlenül tőle függő és az általa befolyásolhatatlan eredményeket. További feltétel, hogy a vezetőknek megfelelő hatásköre legyen a teljesítmény arányos elismerésére, és a teljesítmény növekedésével érzékelhetően emelkedjenek a bérek.

A dolgozók különböző csoportjai nem egyformán ösztönözhetők többletteljesítményre. A fizikai munkások egy részét megfelelően ösztönözheti a hagyományos akkordbér.[36] Ma is vannak olyan munkák, ahol főként a munkáson múlik, hogy adott idő alatt hány munkadarabot készít el, vagy hány munkaműveletet végez. *A munka és bére közé azonban még ilyenkor is beékelődik egy tényező: a norma. A munkás bére egyszerű teljesítménybérnél sem csak a teljesítménytől függ, hanem a normától is.* A normák természetesen nem maradhatnak örök időkig változatlanok. A normarendezésnek az a gyakorlata azonban, amely egy elmúlt időszak átlagteljesítményét teszi meg a következő időszak normájává, kedvezőtlenül hat a teljesítményekre. „Ha a munkások tehát mondjuk a jelenleginél 20%-kal több bért szeretnének hazavinni, akkor az egymásra következő normarendezések után rendre 120, 144, 173, 208%-os teljesítményre kényszerülnének. Az elvonás így lényegében mértani haladvány formáját ölti, túlbiztosított, és végső soron bünteti a túlteljesítést. A többletteljesítmény díjazását ugyanis nemcsak egyszerűen eltörli a következő normarendezés idején, hanem ugyanezzel a rendezéssel kötelezővé teszi a további túlteljesítést — de most már ellenérték nélkül."[37] A normák nemcsak a vezetők és a beosztottak között, hanem az utóbbiak között is feszültséget szülnek. A *különböző munkafeladatok normái* ugyanis *sohasem egyformán feszítettek.* Vannak „jól fizető" és rosszul fizető munkák. A munkafeladatok műhelyen belüli elosztása ilyen körülmények között jelentősen befolyásolja a „teljesítményeket" — ennek következményeképpen —, a kereseteket, és pozícióharchoz vezet a munkások között.

A nem kellően megalapozott normarendezések és a munkaerőhiány együtt, a teljesítménybérben dolgozók arányának a folyamatos csökkenését váltja ki. A teljesítménybérezés jelentősége persze ettől függetlenül is csökken, miután egyre kevesebb területen képes a munkás jelentékeny mértékben közvetlenül hatni az eredményre, illetve egyre több az olyan munka, amelynél az egyéni teljesítmények nem mérhetők. Az előbbi esetben a munkásokat a berendezések állásidejének a csökkentésében, a

[36] Az akkordbér egyszerű teljesítménybér, a darabbér olyan fajtája, amelynél a bér csak a teljesítménnyel arányos.

[37] *Bródy András:* Ösztönzés és elidegenítés. Valóság, 1982. 10. sz. 9. old.

minőségi előírások és a technológiai fegyelem betartásában kell anyagilag érdekeltté tenni; az utóbbiban *kollektív teljesítményösztönzést kell alkalmazni.* Ezt oly módon célszerű megoldani, hogy a szerzett többletjövedelem egyének közötti elosztását rábízzák a kollektívára.

Az időbérnél majdnem szükségszerű a munkaidő rossz kihasználása. Sőt annak veszélye is fennforog, hogy a *munkáltató a munkahelyen töltött időt, nem pedig a ténylegesen ledolgozott időt fizeti meg.*[38] Ennél a bérformánál csak úgy érhető el a munkaerő jobb kihasználása, ha a kollektívákat az egyes munkafeladatok kevesebb emberrel való megoldásában teszik érdekeltté, és a létszámcsökkentéssel megtakarított bért (vagy annak egy részét) felosztják a dolgozók között (bértömeg-gazdálkodás).

Amíg a munkások teljesítményei között általában korlátozott a szóródás, és az csak kis mértékben befolyásolhatja a vállalat összteljesítményét, addig a gyártmányfejlesztők, a piackutatók, az anyagbeszerzők és a vezetők jó vagy rossz munkája az előbbieknél nagyságrendekkel nagyobb mértékben járulhat hozzá a gazdasági eredményekhez. Ösztönzési rendszerünk mégis „...mindenekelőtt a közvetlenül a munkapad mellett dolgozó munkásra irányul, őt igyekszik minél nagyobb teljesítményre sarkallni, és lényegesen kevesebb figyelmet fordít azokra a dolgozó rétegekre, amelyek tagjai sokkal nagyobb mértékben befolyásolják a termelékenységet".[39] *Minél kevésbé érdemes a dolgozót ösztönözni, annál jobban ösztönözzük és megfordítva.* Az iparirányítóknak vagy a felsőoktatás dolgozóinak az ösztönzése alig kap figyelmet, holott az ország gazdasági potenciálja nagymértékben függ jó vagy rossz munkájuktól. *A legképzettebb munkaerővel szembeni ösztönzési „bénultság" azzal is összefügg, hogy bérezési gyakorlatunk az anyagi és a „szellemi" termelésben egyaránt „örökletesen"* hivatalnoki mintát követ. Vagyis nem a teljesítményre, hanem a szervezetben eltöltött időre és a „hivatali rangra" orientálódik.

Elosztási funkció

Ez a funkció az előzők összességeként is felfogható. A bér akkor osztja el a gazdaság szempontjából a legjobban a nemzeti jövedelem erre a célra fordítható részét, ha kifejezésre jutnak benne a munka objektív jellemzői (szakképzettség, felelősség, nehézségi fok stb.). Ezen kívül igen lényeges, hogy a keresetek a munkateljesítményekkel

[38] Az időbérre vonatkoztatható leginkább Szabó Kálmán — ma is változatlanul aktuális — megállapítása, amely szerint „A mai bérrendszer közömbösségre szoktat a teljesítmény társadalmi hasznossága ... iránt. Az alapbért gyakorta »a munkahelyen való tartózkodás« díjává változtatja. A fizikai és a szellemi képességek latba vetésének fő húzóerejét a béren felüli jövedelemformák jelentik." *Szabó Kálmán:* Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 684—685. old.

[39] *Falusné Szikra Katalin—Kopányi Mihály:* Bérdifferenciálás és ösztönzés. Gazdaság, 1979. 3. sz.

arányosak legyenek, továbbá a bérben tükröződjön a munkaerő különféle csoportjai iránti kereslet és kínálat viszonya (amely persze ugyancsak nem független a munka nehézségi fokától, tartalmától).

Mindaddig, amíg a bérek csak igen korlátozottan tesznek eleget az említett követelmények mindegyikének, a tényleges elosztás korántsem lesz igazságos és méltányos. A méltányos elosztás nemcsak akkor szenved csorbát, ha nem jutalmazzák a nagyobb hasznot hozó teljesítményeket, hanem akkor is, ha nem sújtja az átlag alattiakat, s ezáltal nem készteti őket felzárkózásra. A nem egyenlők egyenlősítésén túl az egyenlők megkülönböztetése is deformálja a bérek és a keresetek elosztási funkcióját. A differenciálás is lehet gazdasági szempontból káros, ha nincs összhangban a munkával.

A legtöbb szocialista országban kimutatható, hogy éppen azon tényezők alapján a legkisebb a differenciálás, amelyeknek a legnagyobb a szerepük a termelékenységben, az eredményekben (a képzettség, az egyéni képességek). Ezzel szemben azoknak a tényezőknek van viszonylag jelentősebb differenciáló hatásuk (a pozíció, az életkor, a gazdasági szektorhoz tartozás), amelyek alig vagy nem egyértelműen hatnak a teljesítményre.

És ami a leglényegesebb: nagyobb jövedelemkülönbségek ma Magyarországon aszerint alakulnak ki, hogy van-e lehetősége a dolgozónak valamilyen módon bekapcsolódnia a másodlagos elosztásba,[40] *illetőleg részt vehet-e a „kiegészítő, illetve árnyék gazdaságban" vagy sem.* Miközben az állami szektor fő munkahelyein igen kis mérvű a keresetek szóródása, magas jövedelmek keletkezhetnek:

— találmányi díjakból, honoráriumokból, fellépti díjakból;

— magánkiskereskedők és kisiparosok egy részénél;

— nagy összegű láthatatlan jövedelmet élvezőknél (borravaló, csúszópénz, fusi munka díja);

— hivatalos munkaidőn túl végzett kiegészítő tevékenységekből és

— paraszti háztartások egy részénél, ahol jelentős a háztájiból származó bevétel.[41]

A felsorolt nagy jövedelmek részben összefüggnek a munka mennyiségével vagy minőségével (feltalálók, háztáji gazdaság, magánkistermelők), részben attól függetlenül jönnek létre (borravaló), illetve nem arányosak azzal. (A magánkisiparban foglalkoztatott segédmunkás olykor háromszorosát is megkeresi annak, amit az állami iparban foglalkoztatott segédmunkás, de a munkaszervezéssel foglalkozó kisiparos is lényegesen többet kereshet, mint egy nagyvállalat művezetője stb.)

Nem önmagában a nivellálás vagy a differenciálás tényén múlik tehát az elosztási rendszer méltányossága, hanem annak miképtjén, megvalósulási formáján. A teljesítménnyel nem arányos vagy attól teljesen független differenciálás éppoly negatív hatású, mint a teljesítményeket figyelmen kívül hagyó nivellálás.

Elosztási rendszerünk igazságosabbá tételének mégsem elsősorban az a módja, hogy

[40] Másodlagos elosztáson értjük a lakosságon belüli jövedelemátcsoportosításokat (borravaló, hálapénz, csúszópénz stb.) formájában. Ez tehát nem azonos fogalom a második gazdasággal.

[41] *Falusné Szikrá Katalin:* A magas személyi jövedelmekről. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz.

„megfogjuk" az állami, illetve szövetkezeti vállalatok, intézmények körén kívül keletkező magas jövedelmeket. *„Negatív" ösztönzéssel csak átmenetileg (és sok káros mellékhatással kísérve) érhető el siker.* Érdemi megoldás csak az lehet, hogy a fő munkahelyeken, az alapvető formáknál megteremtik a társadalmilag is elismert nagyobb teljesítmények bérben, jövedelemben való kifejezésének a lehetőségét.

Alkalmasak-e a vállalatnál szerzett jövedelmek a szociális funkció ellátására?

A szocialista vállalatok ma jelentős szociálpolitikai feladatok ellátását vállalják. Ezeket részben

— az alapbéreken, a jutalmakon, a prémiumokon,

— a lakásakciókon és a lakástámogatásokon keresztül, részben

— az üdülés, a szociális segélyek, az étkeztetés révén látják el. Ezen túlmenően a vállalat részt vesz az állami szociálpolitikai jellegű jövedelmek elosztásában, közvetítő szerepe van az ilyen kifizetésekben. Egyes szocialista országokban e feladatokhoz járul még bizonyos *áruk és szolgáltatások vállalati szétosztása is (autó, bútor stb.).*

A vállalatokat ilyen mértékben megterhelni a szociális feladatokkal a jelenlegi körülményeink között ésszerűtlen. Ez a következőkkel támasztható alá:

— A *sokféle szociális feladat* korlátozza a vállalatokat eredendő gazdasági tevékenységük hatékony elvégzésében. Gazdasági céljaik ugyanis minduntalan szociális meggondolásokkal keverednek össze.

— A *vállalatnak* — alapvető funkciója ellátása közben — nincs és nem is lehet módja hatékony szociálpolitikát folytatni, hiszen *éppen azokat a körülményeket nem ismeri* (a család egészének helyzete, jövedelmi viszonyai), *amelyek alapján a juttatásokat igazságosan lehetne elosztani* a dolgozók között.

— A vállalatok időben is változó és egymástól lényegesen eltérő gazdasági helyzete indokolatlanul nagy különbséget okoz a dolgozók szociális juttatásaiban és támogatásában.

— Az elosztási *döntések kritériumai közé a szociálpolitikától idegen szempontok kerülhetnek* (és kerülnek is). Ezek fontossági sorrendben a következők:[42]

a) a dolgozó helyzete a vállalatnál, szakmai rangja, politikai súlya, beilleszkedése a kollektívába,

b) a dolgozó informális kapcsolatai a döntéshozóhoz (ellenszenv, rokonszenv, érdekcsoportok),

c) a vállalatnál szerzett jövedelmei.

[42] *Práger László:* Társadalmi elvárások és közgazdasági szabályozás. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1982. 105—106. old.

Egy reprezentatív vizsgálat[43] kimutatta, hogy az egyes dolgozók között, illetve dolgozói rétegek szerint — erősen differenciált — a vállalattól kapott szociális jellegű jövedelmek aránya. Az ilyen jellegű jövedelem — a felmért csoport egészére vonatkoztatva — a vállalatnál szerezhető összes jövedelem 9,1%-a volt. A csoportban olyan dolgozó is akadt, aki összes jövedelmének 22,6%-át szociális járandóságként kapta, de olyan is, aki mindössze 0,8%-át. Még fontosabb a vizsgálatnak az a következtetése, hogy a differenciálásnak ez a formája ellentmond a szociális címen járó jövedelmek lényegének: az ilyen járandóságok aránya ugyanis éppen a jövedelmi rangsor legalsó fokán levő rétegnél alacsony, és a nagy jövedelműeknél magas. Joggal feltételezhető, hogy a *szociális szempontú járandóságok elosztásában erősen érvényesül a dolgozónak a vállalatban elfoglalt pozíciója, státusa.*

A vállalatnál szerezhető jövedelem státusfunkciója

A *bérek és a keresetek* áttételesebb társadalmi funkciója az, hogy *nagyságukkal mintegy dokumentálják a dolgozónak* — mint a munkafolyamat szereplőjének — a *fontosságát,* kijelölik helyét a vállalat, illetve a társadalmi munkaszervezet hierarchiájában. A kereset szimbolikus „jelentése" következtében a bérkülönbség arra utal, hogy *X*-et többre értékelik, mint *Y*-t, a bérek egyenlősége pedig azt fejezi a dolgozók szemében, hogy *Z* csak „annyit ér" a munkahelynek, mint *X*.

Különösen a vezetőknél fonódik össze elválaszthatatlanul az anyagi érdekeltség a „státusérdekeltséggel". A pénzbér szimbolikus jelentősége a többi dolgozónál is érezhető, noha a munka világában a mesterségbeli tudás, a közösségi együttérzés is tekintélyteremtő tényező. Mégis sokan — főként azok körében, akik nincsenek megelégedve státusukkal — minden vállalaton belül és kívül adódó lehetőséget megragadnak a pénzkeresésre, mert úgy érzik, hogy számukra az anyagi *gazdagság az egyetlen út a környezetükből való kiemelkedésre.* Valójában a magasabb keresetekből származó gazdasági előnyök inkább kárpótlásul szolgálnak a társadalmi pozíció hiányáért, és ritkán válthatók át pozíciókra, társadalmi megbecsülésre.[44]

A kereset, a bér, illetve a jövedelem azonban nem mindig tükrözi vissza pontosan a dolgozók társadalmi státusát. *Ha a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely különbözik a bérek rangsorában elfoglalt helytől, státus-inkonzisztenciáról beszélünk.* A státusfeszültség két alapváltozata: az alacsony jövedelem és magas társadalmi státus (mu-

[43] *Práger László:* I. m. 129—130. old.

[44] Az effajta átváltás lehetőségei körülményeink között igen korlátozottak. Gyakori eset, hogy szülők által megszerzett magas jövedelem a gyermek számára teszi lehetővé a kulturálódást, a társadalmi kapcsolatok kiépítését, a kulturáltabb életforma kialakítását. Ez ismét ráirányítja a figyelmet a családi jövedelmek vizsgálatának fontosságára, szemben a kialakult „egyénközpontú" jövedelemvizsgálatokkal.

zeológus, egyetemi tanár); illetve megfordítva viszonylag magas jövedelem és alacsony társadalmi státus (ez igen gyakori a kettős jövedelmű háztartások, például ingázó, egyszersmind jelentős háztáji gazdasággal rendelkező munkások körében). A *státusrendezésre* — vagyis a státus és a jövedelem közötti feszültség megszüntetésére — *csak korlátozottan van lehetőség.* A társadalmi státus — erős korlátok között — pénzre, jövedelemre váltható (például a vezetőknél), míg megfordítva ez jóval kevésbé igaz. Önmagában a kedvező anyagi helyzet még nem szerez megbecsülést vagy magas társadalmi rangot.

Keresetszabályozás: a bérek és vállalati jövedelmek állami szabályozása

A személyi jövedelmek állami szabályozásában minden szocialista országban alapvetők a központilag kialakított bértarifa- és a besorolási rendszerek. Az állami szabályozásnak az a célja, hogy azonos munkáért nagyságrendileg azonos jövedelmekhez jussanak a különféle ágazatokban, vállalatokban dolgozók.

Központilag alakítják ki a vezető állású dolgozók anyagi érdekeltségi rendszerét is. Emellett *időről időre központi bérpolitikai intézkedéseket hajtanak végre* (például a pedagógusok fizetésrendezése vagy az áremeléseket kompenzáló bérkiegészítések stb.). A bérpreferenciák nyújtása is központi hatáskörbe tartozik. Mind a bértarifa-rendszer, mind a bérpreferenciák erősen vitatottak, ellentmondásos hatásúak. Valójában nincsenek összhangban az indirekt irányítás mai rendszerével.

Tipikus példái ezek a direkt irányítás „zárványainak" a ma működő rendszerben. Még a viszonylag lazább, nagyobb mozgásteret nyújtó bértarifa-rendszerek is megkötik a vállalatok kezét a saját testükre szabott bérezés kialakításában, kibúvók keresésére késztetik őket. Ezeket — akáresak a keresetszabályozást — nem lehet (legalábbis kellően hatékonyan nem lehet) a gazdaságirányítási rendszer egészéből kiragadva módosítani.

A szocialista gazdaságban a gazdálkodó egységeknek erős érdekeltsége fűződik a bérek és keresetek növeléséhez. A gazdálkodás egyik legfontosabb belső vállalati mércéje az, hogy mekkora keresetnövekedést érhetnek el adott időszakban a dolgozók. A *vállalatnál mindmáig nincs* — s mindaddig, amíg nem aktivizálódnak kellő mértékben a piaci tényezők, valamint nem alakulnak ki a dolgozók és szervezeteik közvetlenebb tulajdonosi érdekeltségi formái, úgy tűnik nem is lesz — *olyan jelentős belső erő, amely a bérkiáramlást korlátozná.* A munkaerőhiánnyal összefüggő „bérverseny" tovább gerjeszti a bérek teljesítménnyel összhangban nem levő emelését, kiváltja a *„béremelések átterjedését".* Amennyiben egy *vállalat* teljesítményeivel összhangban — *emeli a béreket, az előbb vagy utóbb a keresetek hasonló arányú emelését idézi elő más vállalatoknál,* még akkor is, ha azoknál nem növekedett a teljesítmény. A gazdaság

működésének ilyen rendjében az *állami szabályozásnak kell meggátolnia a béremelkedést*, hogy elejét vegye a bérinflációnak.

A vásárlóerő és a bérek (keresetek) közötti összhang két fő formában segíthető elő:

— *bér- (kereset) színvonal- és*

— *bér- (kereset) tömeg-szabályozással.*

Megjegyzendő, hogy újabban nálunk inkább a keresetszabályozásról, nem pedig a bérszabályozásról esik szó. Emögött az húzódik meg, hogy a gazdaságirányítás a jövőben nemcsak a bért akarja formálni, hanem a jutalmakat, a prémiumokat, a nyereség terhére történő kifizetéseket stb. is igyekszik bevonni a szabályozás körébe. Mi azonban szinonímaként használjuk a bér és a kereset fogalmát. Célunk nem a szabályozás érvényes formájának a leírása, hanem elvi lehetőségeinek bemutatása.

Bérszínvonal-szabályozásnál (keresetszint-szabályozásnál) *a bértömeg (kereset) egy főre jutó nagyságát szabják meg. A bérszint központi meghatározása abszolút és relatív módon valósítható meg.* Az első változatnál megadják a vállalat számára az átlagbér (átlagkereset) mutatóját (például az átlagbér nem lehet több 5000 forintnál), a vállalatnak ehhez kell tartania magát. Relatív bér- (kereset) szint-szabályozáskor a kereset nagysága valamely más — a vállalati gazdálkodást jellemző — mutatóhoz (vállalati nyereség alakulása, a vállalat adóviselő képessége, vállalati termelés növekedése stb.) kötődik.

A központi bérszabályozás másik fő formájánál, a *bértömeg-szabályozásnál a vállalat által kifizethető összes bért (kereset) vagy a bér-(kereset) növekmény összegét szabályozzák* (függetlenül a dolgozók számától). Ez is végbe mehet abszolút módon és valamilyen más mutatóhoz kapcsolódva. A *két fő formát* [a bér- (kereset) tömeg- (illetve növekmény-) és bér- (kereset) színvonal-szabályozást] *kombináltan is alkalmazhatják.*

A bértömeg-szabályozás a bérszínvonal szabályozásának azt a hiányosságát próbálja kiküszöbölni, hogy ez utóbbi a létszám felduzzasztásában teremt érdekeltséget. A vállalati átlagbért sokszor feleslegesen sok alacsony keresetű dolgozó (ún. vattalétszám) tartásával szorítják az elvárt alacsony szintre.

Ahol bértömeg-szabályozást vezetnek be, ott a vállalatok csakugyan érdekeltté válnak abban, hogy minél kisebb létszámmal érjenek el minél nagyobb eredményt. *A bértömeg-szabályozás kiterjedt alkalmazásakor azonban kiütköztek e forma gyengéi is.* (Ellene hat a többletlétszámot igénylő hatékony bővítéseknek, felerősíti a bázisérdekeltséget, más erőforrásokkal való pazarlás árán takarékoskodnak az élő munkával stb.) Látható, hogy a *béreknek a többi erőforrástól elkülönült központi szabályozása nem lehet ellentmondásmentes.*

A különböző felépítésű keresetszabályozási formák korlátai szükségszerűen olyan megoldások keresésére késztetik a gazdaságirányítókat,[45,46] amelyek egyfelől ösz-

[45] *Kónya Lajos:* Vállalati bér- és keresetszabályozásunk. Közgazdasági Szemle, 1982. 5. sz.

[46] Lásd továbbá a Közgazdasági Szemlében éveken keresztül folytatott ún. keresetszabályozási vitát: *Belázsy Sándor, Lökkös János, Révész Gábor, Sinkovics Alfréd* és mások cikkeit.

tönzik a vállalatokat a hatékonyságnövelésre, a korszerűsítésre, másfelől kellő biztosítékot tartalmaznak a valós teljesítményekkel nem fedezett bérkiáramlás megakadályozására. Az eddigi tapasztalatokból az a következtetés vonható le, hogy a keresetek „külső" korlátozása, visszafogása sok mellékhatással jár. Olyan feltételek megteremtésére lenne szükség, amelyek megkeményítik a vállalat költségvetési korlátját. Ekkor a bérkiáramlást maguk a vállalatok fognák vissza.

Ezzel párhuzamosan a dolgozókat közvetlenül érdekeltté kellene tenni a felhalmozásban. Ha ez megvalósulna, nem volna szükség a mindenre kiterjedő központi keresetszabályozás fenntartására. *A gazdasági mechanizmus átfogó továbbfejlesztésének a célja éppen e két alapfeltétel fokról fokra való megvalósítása.*

3. A társadalmi járandóságok (transzferek)

A lakosság jövedelemforrásai között a munkaszerződés révén keletkező jövedelmeken túl meghatározó szerepük van a különféle társadalompolitikai jellegű járandóságoknak.[47]

A társadalmi járandóságok közgazdasági tartalma és rendszerezése

A társadalmi járandóságok olyan pénzbeli és természetbeni transzferek, amelyekhez a társadalom tagjai a társadalom közös alapjaiból[48]*, szociális ráutaltságuk vagy más társadalompolitikai szempontok alapján jutnak.* Míg a bérek kétoldalú csereaktus révén kerülnek a munkavállalókhoz, addig a transzfereket egyoldalúan élvezik anélkül, hogy a járandóságok kézhezvételekor közvetlenül valamit is nyújtanának cserébe.

E járandóságok egy része teljesen független a kedvezményezett munkatevékenységétől (egészségügyi ellátás), *más részük feltételezi, hogy az érintett a társadalom* hasznos tagjaként *munkájával szerzett igényjogosultságot* (gyermekgondozási díj, táppénz, nyugdíj). A végzett munka általában itt is csak általános feltétel és a járandóság nagyságát elsősorban a ráutaltság mértéke alakítja. Nem az kap több táppénzt, aki többet dolgozott, hanem az, aki hosszabb ideig beteg. Más kérdés, hogy a nyugdíj vagy a napi táppénz nagysága már aszerint alakul, hogy mennyire értékeli a tár-

[47] A köznapi és a szakmai szóhasználatban eddig e járandóságokat a „társadalmi juttatások" fogalmával jelölték. A szakirodalomban azonban egyre erőteljesebben fogalmazódott meg e szóhasználat mögöttes tartalmának a kritikája. A „juttatások" kifejezés félrevezető, mivel úgy tűnik, mintha e transzferek karitatív adományok lennének. Erről azonban szó sincs, e szolgáltatások és javak anyagi fedezetét a társadalom tagjai teremtették elő, ezeket tehát jogos járandóságként élvezik. Ezért vezettük be megjelölésükre a társadalmi járandóságok (transzferek) kategóriáját. A hivatalos szóhasználatban újabban a *társadalmi jövedelmek* kifejezést alkalmazzák. Ezt ugyancsak félrevezetőnek tartjuk, minthogy itt nem a *társadalom,* hanem egyének (családok) jövedelméről van szó.

[48] Itt nem vizsgáljuk a vállalati szociális járandóságokat.

sadalom a szóban forgó egyén munkáját, amikor az dolgozik. Ez is jelzi, hogy *nincs kínai fal a „munkajövedelmek" és a társadalmi transzferek között.*

Mint már kifejtettük: a munkaviszonyból szerzett jövedelmek sem tisztán „a valamit valamiért" elv alapján kerülnek a dolgozókhoz. Az ún. munkajövedelmek egy része kifejezetten szociálpolitikai jellegű, és a munkától szorosabban függő részt (például az alapbért) is átszövik a szociális szempontok.

A társadalmi járandóságok aránya a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjában általában növekvő. Hazánkban 1960 és 1980 között a társadalmi transzferek részaránya 18,4%-ról 32,1%-ra nőtt.[49] Figyelembe véve a vállalati szociális járandóságokat is, a lakosság összes jövedelmének hozzávetőleg a fele közvetlenül nem a munkavégzéstől függ.

A társadalmi transzfereket szociál-, illetve társadalompolitikai meggondolások szerint osztják el. A szociálpolitika jóval nagyobb kört ölel fel a társadalmi járandóságoknál, de döntően mégis e transzferek révén realizálódik, s ölt tárgyi alakot. A társadalompolitikai tevékenység célja a társadalom tagjai létbiztonságának a megteremtése, a nemzet jövőjének biztosítása (az új generáció felnevelése, a családok támogatása stb.), a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése, az egyén rendkívüli terheinek enyhítése.

A jövedelmek szociálpolitikai szempontok szerinti újraelosztása különböző rendezőelvek alapján[50] mehet végbe. *A társadalmi rétegek és csoportok között átcsoportosíthatják a jövedelmeket azért, hogy mérsékeljék a közöttük meglevő különbségeket. De oly módon is megvalósítható, hogy ugyanazon csoport adott időszakban megtermelt jövedelmét későbbi időpontra „teszik félre" (amikorra az elveszti munkaképességét), vagy később megtermelendő jövedelmére számítva támogatják a csoport tagjait mindaddig, amíg nem keresőképesek.* Az időbeli újraelosztás lényege: a jövedelmek olyan „mozgatása" az életcikluson belül, hogy a jövedelmi szempontból kedvező életszakaszokban jövedelmet vonnak el, majd a kedvezőtlen vagy inaktív szakaszokban „visszaadják" azt. Itt mutatkozik meg legvilágosabban, hogy az ilyen típusú jövedelmek nem adományok, juttatások, hanem megérdemelt *járandóságok.* Az időbeli újraelosztás a szocialista országokban javarészt a társadalombiztosítás keretei között valósul meg.

A társadalmi transzferek természetüket tekintve igen sokfélék, heterogének, egymással és a munkaviszonyból származó jövedelmekkel bonyolult rendszert alkotnak. A transzferek rendszerét a II.1. táblázat mutatja. Az egyes rovatokban szereplő járandóságok csupán példák, nem merítik ki az adott címen átutalt jövedelmek körét.

[49] Az adat forrása *Bálint József:* Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 2. kiadás. 199. old.

[50] Lásd erről *Gara Judit:* A jövedelem-újraelosztás fogalomköre és szociálpolitikai kritériumrendszere. Közgazdasági Szemle, 1981. 6. sz.

II.1. táblázat

A társadalmi járandóságok (transzferek) rendszerezése

A járandóságok funkcionális típusai	Példák az egyes járandóságokra	
	pénzjárandóságok	természetbeni járandóságok
I. A munkából ideiglenesen vagy tartósan (véglegesen) kimaradtak ellátását célzó járandóságok	Nyugdíjak, táppénz, szociális segély	Öregek napközi otthona, szociális otthon, szociális foglalkoztatás
II. A jövendő generáció felnevelését, képzését elősegítő transzferek és járandóságok	Családi pótlék, nevelési segély, terhességi-gyermekágyi segély, ösztöndíjak	Kedvezményes óvodai, bölcsődei ellátás, állami gondozás
III. Az egészség megőrzését és helyreállítását célzó járandóságok	Betegek utazási hozzájárulása	Orvosi ellátás, gyógyszerek
IV. Kulturális és kulturált életmódot szolgáló járandóságok	—	Üdültetés, kulturális javak alacsony áron
V. Lakásjuttatás	Gyermekes családok egyszeri lakástámogatása	Állami bérlakások

A következőkben sorra vesszük, hogy a társadalmi járandóságok egyes típusa milyen közgazdasági problémákat okoznak, és mik a fejlődési irányzatok.

A társadalmi járandóságok (transzferek) típusai

A munkából kikerültek ellátását biztosító járandóságok

A társadalmi transzferek egyik hagyományos célja a társadalom munkából kikerült, munkajövedelemmel nem rendelkező tagjai létbiztonságának a szavatolása.

A nyugdíjak

E csoport legnagyobb részét a nyugdíjasok teszik ki, akik többé-kevésbé elveszítették munkaképességüket. Magyarországon 1980-ban a nyugdíjas korosztály 85,6%-a részesült nyugdíjban, míg ugyanez az arány 1960-ban 22,6% volt.[51] A nyugdíjrendszerek az egyes szocialista országokban lényegesen eltérőek.[52] Ebből a szempontból

[51] Az adat megtalálható *Molnárné Venyige Júlia—Orolin Zsuzsa:* Szociálpolitika és gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 124. old.

[52] A különböző nyugdíjrendszerek táblázatba foglalt összevetését lásd *Molnárné Venyige Júlia—Orolin Zsuzsa:* I. m. Függelékében 261—266. old.

még nagyobbak a különböző társadalmi berendezkedésű országok között. A nyugdíjrendszer jellemző paraméterei a következők:

— *a korhatár;*
— *a nyugdíjjogosultsághoz szükséges szolgálati évek száma;*
— *a nyugdíj és az aktív korban élvezett bér összefüggése;*
— *a nyugdíjösszeg korlátai (alsó és felső korlát);*
— *a nyugdíjrendszer differenciáltságát meghatározó tényezők.*

A korhatárral kapcsolatban számos társadalmi-gazdasági probléma vetődik fel. Az első és legfontosabb ezek közül — s a szocialista országokra elég általánosan jellemző — a *korhatár merevsége.* (Ezen az egyes foglalkozási kategóriákban például az egészségre ártalmas munkakörökben lehetséges korkedvezményes nyugdíj sem változtat lényegesen.) Az öregedés és a munkaképesség elvesztése, illetve csökkenése azonban meglehetősen egyéni folyamat, de szakmák szerint is jelentősek a különbségek. Más az elfáradás üteme a szállítómunkásnál, mint a tudományos kutatónál, a bányásznál, mint a bankalkalmazottnál.

Az egységes nyugdíjkorhatár éles határvonallal aktív és passzív szakaszra osztja az emberi létet, ami az érintettek jelentős részénél törést és zavart okoz, a társadalom hasznosítható munkaidőalapját pedig indokolatlanul csökkenti. A munkaképesség alakulása az életciklus során inkább egy harang alakú görbével írható le, mintsem törésvonalakkal.

Ezért nálunk is érdeklődésre tarthatnak számot azok a svéd elgondolások, amelyek a lépcsőzetesen, folyamatként megvalósuló nyugdíjazást szorgalmazzák. E szerint az idős munkavállaló egyre kevesebb időt tölt a munkahelyén, míg végül foglalkoztatása megszűnik. Az aktivitás fokozatos megszüntetése a hirtelen váltásnál jobban igazodik az emberi életciklus természetes lefolyásához. A korhatár kijelölése azért is problematikus, mert a nők nyugdíjas léte, mivel ők nálunk ötvenöt éves korukban mehetnek nyugdíjba — várható élettartamuk alapján — majd egy évtizeddel hosszabb, mint a férfiaké. Mindezek a meggondolások egy irányba mutatnak: nyugdíjrendszerünket differenciáltabbá kellene tenni, s ennek érdekében célszerű volna a korhatár rugalmas kezelése.

A különböző országokban érvényes nyugdíjrendszerek abból a szempontból is különböznek, hogy milyen időtartamú aktív tevékenységre (szolgálati évek) van szükség a nyugdíjjogosultsághoz.

Még nagyobbak az eltérések aszerint, hogy a nyugdíjak megállapításakor mennyire, illetve hogyan veszik figyelembe a munkában eltöltött évek alatt szerzett béreket, illetve kereseteket. A nyugdíjrendszerek ez utóbbi eltérései az *egységes, illetve a többsávos nyugdíjrendszerben öltenek testet.* A többsávos rendszerben a teljes nyugdíj megoszlik alapnyugdíjra és munkanyugdíjra — a tőkés országokban általában ez a jellemző, míg a szocialista országokban az előbbi kettéválás hiányzik, a nyugdíjak egységesen munkanyugdíj-jellegűek.

Az utóbbi időben nálunk is voltak (sőt távlati terveinkben is szerepelnek) olyan javaslatok, amelyek szerint a *nyugdíjrendszert a jövőben háromsávossá kellene ala-*

kítani. Az alap- illetve a munkanyugdíjhoz harmadik elemként önkéntes és egyéni biztosítás keretében szerzett kiegészítő nyugdíj járulna. A háromsávos nyugdíjrendszernek az az előnye, hogy a társadalom minden tagja számára szavatolja a megélhetési minimumot (alapnyugdíj!). Ugyanakkor az *egyéni nyugdíjbiztosítás* bevezetésével az állam és az egyén között a nyugdíjak vásárlóereje megőrzésének terhe arányosabban oszlana meg. Ezen túlmenően aktív korában nagyobb munkateljesítményre sarkallná az egyént a kiegészítő nyugdíjhoz szükséges megtakarítás igénye.

A többsávos nyugdíjrendszer elgondolásai szorosan összefüggenek azzal a rendkívül fontos kérdéssel: *hogyan lehetne megőrizni a nyugdíjak reálértékét* (minimális követelmény), illetve hogyan lehetne a társadalmi fejlődés eredményeiből — nyugdíjazás után — részesíteni a nyugdíjasokat (maximális követelmény). A kérdést a *nyugdíjak forrásainak a megteremtése* (járulékfizetés, aktív munka) *és a kifizetésük közötti időbeli rés teszi különösen élessé.* A nyugdíjak befizetése és kifizetése között eltelt hosszú idő még akkor is gondot okoz, ha nincs infláció. A gazdaság ingadozásai miatt ekkor sem egyenletesek a befizetések és — az eltérő létszámú korosztályok nyugdíjba lépése miatt — a kifizetések sem.

Ebből azután az a furcsa helyzet következik, hogy miközben *nem vagyunk képesek megóvni a nyugdíjak reálértékét, a nyugdíjak teljes összege rohamosan emelkedik.*[53]

Az összes kifizetett nyugdíj növekedésének három alapvető oka van: 1. a legalacsonyabb nyugdíjak gyorsan emelkednek (a létfenntartási költségek emelkedésének az ellensúlyozása érdekében); 2. a nyugdíjak „kicserélődnek" (a korábban nyugdíjba mentek — kisnyugdíjasok — elhaláloznak, az újonnan nyugdíjba menőknek pedig magasabb a nyugdíja); 3. a nyugdíjas korosztály létszáma gyorsabban növekszik, mint az aktív lakosságé.

Az alacsonyabb nyugdíjak átlagosnál gyorsabb ütemű emelkedése miatt a *nyugdíjak között kiegyenlítődés ment végbe.* Mégis jelentős különbségek maradtak. A munkajövedelmek között három-négyszeres az eltérés, míg a nyugdíjak között hat-hétszeres ez az arány. *Így a nyugdíjak differenciái* — noha a nyugdíj munkától függő járandóság — *kevésbé függnek a nyugdíjazás előtti keresetek arányaitól, mint a nyugdíjazás időpontjában érvényes nyugdíjrendszertől és az azóta végbement inflációtól.* A nyugdíjak elértéktelenedésének hátrányait ráadásul éppen azok szenvedik el, akik a legnagyobb mértékben függnek tőle: vagyis az idősebbek, a 70 év felettiek. Ők ugyanis egyes kivételektől eltekintve, általában már nem dolgoznak, tehát kizárólag a nyugdíjból kell megélniük. Jobban sújtják őket a betegségek, sokan közülük magukra maradnak, és gondozásra szorulnak. Így tehát megnőnek kiadásaik.

A nyugdíjak a legfontosabb, de nem egyedüli meghatározói az idős korosztályok anyagi helyzetének. Sokan a nyugdíjasok közül családban élnek, *életviszonyaikat a család egészének a jövedelme is befolyásolja.* Másként alakul helyzetük, ha egyszemélyes háztartásban élnek, s megint másként, ha nagyobb család keretében.

[53] A nyugdíjak nálunk a többi szocialista országhoz képest is magasak, akár az aktív dolgozók fizetéséhez viszonyítjuk azokat, akár dinamikájukat tekintjük.

Ha a nyugdíjas egyedül marad, lényegesen romlik a gazdasági helyzete. *Ebből a szempontból is ellentmondásos a rendszer. Nem veszi tudomásul azt sem, ha a nyugdíjas családban él, ugyanakkor a nyugdíj nagysága olyan, hogy az feltételezi a családi gazdálkodásba való reintegrációt.* (Ezt azonban a jelenlegi lakásviszonyok erősen megnehezítik.) A hivatalos dokumentumok tanúsága szerint a „...költségvetés nem tudja biztosítani azt, hogy a munkásévei során megszerzett függetlenségét a nyugdíjas (nyugdíjából) fenntarthassa magának".[54] (közbevetés — *H. B.*)

A nyugdíjasok anyagi helyzetét lényegesen befolyásolja egészségi állapotuk is. A jó egészségnek örvendők munkát vállalhatnak, és jelentősen megnövelhetik összjövedelmüket. A *nyugdíjasok részmunkaidős foglalkoztatása,* amely a legjobban megfelel az időskorúak fizikai állapotának *az egész világon rohamosan terjed.* A nyugdíjas munkaerő-tartalékok kellő kihasználását gátolja, hogy nálunk a vállalatok, főként a kapun belüli munkanélküliség miatt, nem érdekeltek a nyugdíjasok foglalkoztatásában. Amíg ez nem változik meg, addig a nyugdíjasok foglalkoztatása általában csak szervezési tehertétel, esetleg jótékonykodás, de semmiképpen sem az ésszerű vállalati gazdálkodás részét alkotó — s egyúttal humánus — megoldás.

Az aktív korban levő keresőképtelenek létbiztonságának szavatolása — táppénz, leszázalékolás

Keresőképtelenség az aktív dolgozóknál is előfordulhat. *Ha valaki munkaképességét betegség, baleset stb. következtében átmenetileg elveszíti, keresetkiesését a táppénz ellensúlyozza.* Az egy dolgozóra jutó táppénzes napok száma a szocialista országokban magas. (Magyarországon 1979-ben 17,5 nap volt.)[55] A társadalmi munkaidőalap egészéhez képest növekvő arányú.

Amíg a vállalatok csak a táppénzek töredékét fizetik ki (a többit a társadalombiztosítási kassza), nem fűződik komoly érdekük ahhoz, hogy a táppénzes állományban levők számát, illetve a táppénzes napokat csökkentsék. Pedig dolgozóik egészségi alkalmasságának vizsgálatával, az üzemegészségügy fejlesztésével és a munkakörülmények javításával sokat tehetnének a kifizetendő táppénz összegének csökkentéséért.

A „táppénz" bizonyos esetekben egészségügyi szolgáltatásokkal helyettesíthető. Némelykor egy idejekorán elvégzett műtét — csökkentvén a táppénzes napok számát — „megspórolhatja" a táppénz nagy részét. De hát ez a *két dolog nem kapcsolódik össze* szociálpolitikai rendszerünkben! Szükség volna a „műtét vagy több táppénz" alter-

[54] *Révész Sándor:* Inaktivitás és kiszolgáltatottság. Valóság, 1981. 8. sz. 98. old.

[55] A többi szocialista országban is megfigyelhető ez. Lengyelországban például 1970 és 1979 közötti tíz évben a betegséggel összefüggő távol maradás a munkából átlagosan évi 214 órát tett ki (ami jóval több, mint a megfelelő magyar mutató, 8 órás munkaidővel számolva hozzávetőleg 27 nap). Az adatok forrása *Kabaj, M.:* W poszuwaniu traconagó czasu. Nowe Drogi, 1980. 9. sz.

natíva mérlegelésére alkalmas közgazdasági módszerekre. Bizonyos betegségeknél elemezni kellene, vajon mi éri meg joban: a rendszeres szűrővizsgálat, vagy — ennek hiányában — a kifizetett táppénztöbblet? Jelenleg ezt „két zsebből" finanszírozzák. A társadalmi közös alapokat terhelő táppénzes napok száma ilyen körülmények között úgyszólván végzetszerűen alakul. Az adminisztratív megkötések, és a hosszabb idejű táppénzen tartás bonyolult eljárásai ugyanis nem tekinthetők hathatós korlátozó tényezőnek.

A táppénzt nálunk egy (bizonyos betegségnél két) évig folyósítják. Ha ennél hosszabb ideig beteg valaki, csökkent munkaképességűnek nyilvánítják, „leszázalékolják", és rokkantsági nyugdíjban részesítik. Azoknak a száma, akik ily módon jutnak jövedelemhez, dinamikusan nő. E mögött nem mindig tisztán egészségi okok húzódnak meg.

A beilleszkedési zavarokkal küzdő „gyengébb munkaerők" sok esetben a „leszázalékolásban" látnak kiutat, hiszen így biztos jövedelemhez jutnak anélkül, hogy vállalniuk kellene a munkával járó feszültségeket. A vállalatok is örülnek, ha egy-egy gyengébb teljesítőképességű dolgozó „kiválik a munkából". Az alkoholizmus és más társadalmi problémák is többnyire a „leszázalékolásban" csapódnak le.

A rokkantnyugdíjasok másik nagy csoportját a születésük óta testi vagy szellemi fogyatékosok alkotják. Ezek száma is egyre nő.[56] Akik korlátozottan vagy akár (bizonyos foglalkozási ágakban) teljesen munkaképtelenek, azoknak bajos munkát találniuk. Egyszerűbb megoldás a rokkantnyugdíj. E területen is ösztönző rendszerre lenne szükség, hogy a korlátozott képességű munkaerő se vesszen el, sem az egyén, sem a társadalom számára.

Az ellátásra szorulók természetbeni járandósága

A tartósan keresőképtelenek a társadalomtól nemcsak pénzjövedelmeket (nyugdíjak, segélyek) élveznek, hanem természetbeni járandóságokhoz is jutnak. A természetbeni járandóságokkal (többnyire szolgáltatásokkal) olyan öregek ellátását kívánják segíteni, akik — ilyen vagy olyan ok miatt — a családi keretek között nélkülözik a gondoskodást. A következő évtizedek demográfiai irányzatai előrevetítik, hogy szükséges az öregek ellátásával foglalkozó intézmények, szervezetek dinamikus fejlesztése.

Társadalmunk számára jelentős kihívás a gondoskodásra szorulók növekvő száma, ezért minden olyan eszközt, lehetőséget meg kell ragadni, amelyek megkönnyítik az öregek létfenntartását, gondozását. Sok esetben megoldás lehet például az *élet-*

[56] Nemcsak az orvostudomány fejlődése, hanem demográfiai folyamatok is „odahatnak", hogy gyorsan nő az önmagukat eltartani nem tudók száma. Ma viszonylagosan a legtöbb gyerek a többszörösen hátrányos helyzetű családokban születik, ahol az ilyen jellegű fogyatékosságok gyakrabban fordulnak elő.

járadéki szerződés. Ennek az a lényege, hogy a személyi tulajdonú lakásban lakó idős ember a lakás „várományosaitól" életjáradékot, vagyis havonta meghatározott összeget kap elhunytáig. Szerződő partnerei a járadék fejében elhalálozáskor hozzájutnak a lakáshoz. *Az életjáradéki szerződést jelenleg magánszemélyek kötik, de ez társadalmi keretek között is megvalósítható volna.* Ez utóbbi megoldás előnyösebb lenne, mert kifejezetten erre a célra alapított vállalat kötné a szerződést. Ezzel személytelenné válna a szerződő felek kapcsolata, megszűnne a tulajdonos „halálára való" spekulálás, és nem egészen idős korúak is köthetnének életjáradéki szerződést.

A háromsávos nyugdíjrendszer keretében támogatni lehet a kiegészítő magánnyugdíjbiztosítást, és szorgalmazni a különféle kisvállalkozók, kisszövetkezetek bekapcsolódását az öregek ellátásával összefüggő szolgáltatások, változatos ellátási formák kiépítésében (szövetkezeti szanatórium, penzió stb.).

A jövendő generáció képzését, felnevelését szolgáló társadalmi transzferek

A családok gazdasági helyzetét alapvetően meghatározza az, hogy hány gyermekről gondoskodnak. A háromgyermekes család életszínvonala Magyarországon mintegy a fele a gyermektelen házaspárokénak. Az átlagos jövedelmű háztartás egy főre jutó jövedelem tekintetében szükségszerűen a legalsó decilisbe[57] kerül, egyszerűen annak a következtében, hogy három gyermek él benne. A családok nem vállalhatják egyedül a gyermekek felnevelésének terheit. A generációs újratermelést[58] az 1980-as évek elején Magyarországon közel negyvenféle címen, illetve formában segítette a szociálpolitika. A támogatás formái közé tartozik a szülési segély (egyszeri juttatás), a terhességi-gyermekágyi segély, a családi pótlék, az ösztöndíjak, a kedvezményes óvodai-bölcsődei ellátás stb.

A generációs újratermelést szolgáló járandóságok hazánkban meglehetősen széttagoltak, rengeteg tételből tevődnek össze, és tizenegy intézmény felelős érte. Ez valószínűleg történeti okokra vezethető vissza. A szociálpolitikai rendszer fokozatosan épült ki egyrészt az egymás után keletkező szükségletek kielégítésére, másrészt a feszültségek megoldására.[59] Ez a jelenség kisebb-nagyobb mértékben egész szociálpolitikai rendszerünket jellemzi, s az összehangolt fejlesztés hiányára utal.

[57] A lakosságot az egy főre jutó személyes jövedelmek alapján tíz egyenlő részre osztják. Ezek a részek a jövedelmi decilisek.

[58] A munkaerő újratermelésének fogalma két folyamatot zár magába: a munkaerő folyamatos megújítását, „naprakész" előállítását a fogyasztásban egyfelől, a munkaerő generációs újratermelését, a munkába lépők újabb és újabb nemzedékeinek a biztosítását másfelől.

[59] *Molnárné Venyige Júlia—Orolin Zsuzsa:* I. m. 27. old.

A fiatal generáció felnevelését szolgáló transzferek sorából emeljük ki a családi pótlékot!

A kifizetett családi pótlékok összvolumene Magyarországon 1950 és 1980 között 45-szörösére emelkedett.[60] Ennek ellenére nem csökkentek jelentősen a gyermekes és gyermektelen, illetve a sokgyermekes és egy-két gyermeket nevelő családok életszínvonalának különbségei. A magyarázata egyszerű: a gyermeknevelés költségeit — növekvő aránya dacára — a családi pótlék csak igen csekély részben fedezi (mintegy 12—13 százalékban). *Még kisebb lenne ez az arány, ha a gyermeknevelés összes (közvetett és közvetlen) családi költségével vetnénk egybe a családi pótlékot.* A gyermeknevelés ugyanis jelentős jövedelemkiesést is okoz a családi kasszában, minthogy a *gyermekes családokban egyik vagy mindkét szülő erősen korlátozott a többletjövedelem-szerzésben.*

A *gyermekek* ezen kívül általában *jelentősen mérséklik a szülők* — különösen az anya — *előrehaladási esélyeit.* Nincs ideje arra, hogy továbbképzésben vegyen részt, diplomát szerezzen, vagy egyszerűen magasabb hivatali ranghoz, jobb beosztásba jusson.

Mindezekkel a „pótlólagos költségekkel" jelenleg egyáltalán nem tud számolni a társadalompolitika. A gyermekeket nevelő családok az egy gyermekre jutó évi pénzkiadásokkal megközelítőleg azonos „értékű" élő munkát fordítanak a gyermeknevelésre.[61]

Miközben — a társadalmi fejlődés természetes következményeként — a gyermekek „gazdasági értéke", a család számára hasznosítható munkaereje, az idős szülőt anyagilag támogató szerepe a modern társadalomban gyakorlatilag eltűnik, addig a gyermekvállalással járó ráfordítások, illetve a gyermekek miatt *kiesett jövedelmek rohamosan nőnek.* Ez nehezen áthidalható feszültségeket okoz mind a családban, mind a társadalomban.

Nem véletlen tehát a nézetek heves összecsapása mind a családi pótlék nagysága, mind elosztásának elvei körül. Vitatott az egy gyermeknek járó családi pótléknak a családban nevelkedő gyermekek számától függő differenciált megállapítása, de annak helyessége is, hogy nálunk a családi pótlék nem függ a gyermek korától (pedig a nagyobb gyerek „öltöztetése", etetése jóval többe kerül, mint a kisebbé). Sokan megkérdőjelezik annak igazságosságát, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelműek egyforma családi pótlékot kapnak. E kérdések társadalompolitikai és gazdasági szempontból egyaránt megfontolást igényelnek, bár a távlati tervek nem számolnak a családi pótlék intézményének lényegesebb szerkezeti reformjával.

[60] Az adat forrása *Bálint József:* I. m. 200. old.

[61] Ez a magyarázata annak, hogy a családban nevelkedő csecsemő nálunk a 70-es években hozzávetőleg évi 15 000, míg a csecsemőotthonban nevelkedő 30 000 Ft-ba került. A 15 000 Ft-nyi különbség — bár senki sehol nem számolja el — további jelentős anyagi előnyt biztosít a gyermektelen családok számára.

A gyermekgondozási díj. Egyedülálló kezdeményezés volt Magyarországon a gyermekgondozási segély[62] — illetve 1985-től gyermekgondozási díj is — bevezetése 1967-ben. Gazdasági indítékai a kevés bölcsődei férőhely és a növelésükhöz szükséges források elégtelensége, valamint a munkaerőhelyzet.

1967 körül léptek munkába az 1950-es évek elején született nagy létszámú korosztályok.[63] A demográfiai hullám munkaerőhelyzetre gyakorolt hatását is semlegesíteni kívánta ez a forma azáltal, hogy a dolgozó szülő nők egy részét a munkából való időleges kiválásra késztette.

A gyes abból a szempontból jelentett újat, hogy lehetővé tette a gyermekek számára hároméves korukig a családban való nevelkedést. Az otthon maradó anya ez idő alatt fizetésénél lényegesen kisebb összegű járandóságban részesült. A gyermek szempontjából ez mindenképpen kedvezőbb volt, mint az alternatívájául szolgáló bölcsőde. Ugyancsak előnyös a költségvetés oldaláról nézve, hiszen a 70-es évek végén Magyarországon egy bölcsődei férőhely létesítése 200 000 Ft volt, egy gyermek ellátása havi 1800 Ft-ot tett ki.[64] Egyedül a háztartás mint gazdálkodó egység szempontjából volt kedvezőtlen a gyes, hiszen nyilvánvalóan csökkent az egy főre jutó jövedelem abban a családban, ahol ezt a megoldást választották.

A gyermekgondozási segélyt ez idáig főként az alacsonyabb fizetésű és alacsonyabb képzettségű nők vették igénybe. Az alacsonyabb fizetésűeknél ugyanis kisebb az otthonmaradással „kieső" jövedelem. A szakképzetleneknél azok a veszteségek is jelentéktelenek, amelyek abból adódnak, hogy a gyesen levő anya lemarad, elszalasztja a különféle előmeneteli lehetőségeket. Egyetemi végzettségűeknél a gyesről idő előtt visszatért nők aránya elérte az összes igénybe vevő 50 százalékát is. A gyesnek azonban a vállalatok szempontjából nemcsak kedvező, hanem kedvezőtlen hatásai is voltak. Tovább növelte a túlnyomórészt nőket foglalkoztató vállalatok (intézmények) munkaerőgondjait (textilipar, oktatás, egészségügy). Ugyanakkor — és ez pozitív hatása — csökkentette azoknak a nehézségeknek a mértékét, amelyek a kisgyermekeiket bölcsődei segédlettel nevelő anyák munkahelyi „megbízhatatlanságából" fakadnak. A munkáltatók szempontjából összességében végül is inkább a gyes előnyei domborodtak ki.

Ellentmondásosabb a gyes megítélése, ha a háztartások, illetve az anyák oldaláról közelítjük. A háztartások mindenekelőtt a radikális negatív jövedelmi hatást érzékelik. *Ez először is az anya fizetése és a gyermekgondozási segély összege közötti különbözetből származik, de hozzájárul az „elmaradt" juttatások értéke is,* amit a bölcsődében nevelkedő gyerekek élveznek (ruha, élelem, folyamatos orvosi felügyelet, mosás, vasalás névleges térítési díjért);[65] *és azok a juttatások is, amelyeket az anya „ve-*

[62] Azóta több országban is szükségessé vált hasonló intézkedések megtétele.

[63] Amint később kiderült, az elhelyezési nehézségektől való félelem alaptalannak bizonyult.

[64] Ennek csak tört részét fizetik be a szülők gyermekeik ellátása fejében térítési díjként.

[65] Gyakran nemcsak a gyermekgondozási díjra „jogcímet" adó gyermek veszíti el a járandóságokat, hanem a nagyobb testvér is. Nehezebben vagy egyáltalán nem veszik fel az óvodába, napközibe.

szít el"[66] (kedvezményes üzemi étkeztetés stb.). E hátrányokra utal a gyes megszakításának a jelentős aránya.

A gyermekgondozási díj bevezetése, és ennek összegszerű közelítése a táppénz mindenkori szintjéhez, a gyermekgondozási segély rendszerének a továbbfejlesztését jelenti. Remélhető, hogy a gyermekgondozási díj új rendszere mérsékli a korábban bemutatott, a háztartást, illetve az anyát érő hátrányokat és pozitívabb társadalmi, illetve gazdasági folyamatokat indukál. A kialakult feszültségek ugyanis nyilvánvalóan nem e járandóság visszaszorításával oldhatók fel, hanem a fizetendő összeg felemelésével és a gyermekgondozás melletti munkavállalási formák (részmunkaidő, bedolgozás) kiterjedtebb alkalmazásával.

Ösztöndíjak

A pénzjárandóságok egy sajátos formája az ösztöndíj. E járandóságot *felfoghatjuk a jövendő munkatevékenység reményében nyújtott előlegnek,* amely az időben csoportosítja át ugyanazon társadalmi csoport jövedelmeit; de felfoghatjuk a különböző társadalmi csoportokba „beleszületett" fiatalok életesélyeit kiegyenlítő járandóságként is.

Az ösztöndíj, akárcsak a családi pótlék nem fedezi a felsőfokú vagy szakmunkásképző intézetekben tanulók létfenntartási költségeit.[67] Az ösztöndíjak nagysága jórészt az eltartók (meglehetősen bizonytalanul számba vehető) jövedelmétől függ. Már magában véve az is sok gondot okoz, hogy az egyetemi vagy főiskolai hallgatónak tulajdonképpen „el kell tartatnia magát" a szüleivel. Igazságtalan az ösztöndíj elosztása továbbá a „megfogható jövedelmű" bérből és fizetésből élők és a megfoghatatlan jövedelmű (önállók, kiegészítő jövedelemmel rendelkezők stb.) gyermekei között is.

Ha a hallgató családot alapít, az új család jövedelme a mérvadó az ösztöndíj megállapításakor. Előfordulhat ezért, hogy két magas jövedelmű család által eltartott egyetemista (házasságkötés után) jelentős ösztöndíjbevételhez jut, bár a szülők ugyanúgy hozzájárulnak létfenntartásukhoz, mint korábban. Feltehetően egészségesebb és igazságosabb a tanulmányi hitelek rendszere. Ez a nyugati országokban igen elterjedt, de szocialista országokban is van rá példa (Jugoszlávia).

A tanulmányi hiteleket visszafizetési kötelezettséggel veszik fel a hallgatók, így általában csak azok élnek ezzel a lehetőséggel, akiknek valóban szükségük van eltartá-

[66] Ez utóbbi probléma csak bizonyos járandóságok esetében állfenn, olyanokéban, amelyek élvezéséhez az anya jelenléte szükséges. Más járandóságokban a gyermekgondozási díjat kapó anyák is részesülnek.

[67] A felsőfokú oktatásban részt vevők ösztöndíja volt Magyarországon hosszú ideig az egyetlen olyan jelentősebb társadalmi járandóság, amelynek a nominális nagysága nem változott. Ezen a 80-as évek elején bevezetett ösztöndíj-rendelkezések jelentős mértékben enyhítettek.

sukhoz külső segítségre. A tanulmányi hiteleket a magas jövedelmű szülők gyermekei is igénybe vehetik, ha függetlenné kívánnak válni a szülőktől, vagy már nem is élnek együtt. Nálunk egyelőre számos ok miatt nem tervezik e rendszer bevezetését.

A szociálpolitika elsősorban azért vetette el a tanulmányi hitelek bevezetését, mert a kezdő diplomások fizetése viszonylag alacsony. A lakáshoz jutás megnehezülése és költségesebbé válása még inkább összezsugorítja annak realitását, hogy a majdani kezdő fizetésekből törleszteni lehessen a felvett hiteleket. A diákság anyagi viszonyai jelentősen javulhatnak az öntevékenység erősítésével, újabb munkavállalási lehetőségek szervezésével, a tanulás és a munka összekapcsolásának intézményes támogatásával. Ezek segítségével is jelentősen csökkenthetők a hallgatók anyagi helyzetéből származó feszültségek, s viszonylagos anyagi önállóságuk megalapozhatja társadalmi önállóságukat.

Az új generáció felnevelését segítő természetbeni járandóságok

A fiatal generáció felnevelését a társadalom kiterjedt és fejlett támogatási rendszerrel biztosítja. Ezek középpontjában a gyermek- és oktatási intézmények állnak.

A gyermekintézmények (a bölcsőde és az óvoda) többféle funkciót teljesítenek. Bizonyos mértékig helyettesítik a családok ellátó-gondoskodó tevékenységét. Ezen túlmenően lehetővé teszik, hogy a nők munkát vállalhassanak. Emellett a közoktatás legalsó lépcsőfokai (ez különösen érvényes az óvodára) szándékuk szerint megkísérlik kiegyenlíteni a gyermekek — családjukból, családjuk kulturális színvonalából fakadó — egyenlőtlen esélyeit.

Mindhárom funkció teljesítését számos probléma nehezíti. Az első mindjárt az, hogy az egyes intézmények ellátásának színvonala rendkívül különböző.

Az iskolák és óvodák színvonalát meghatározza:

a) a településszerkezet;

b) a személyi feltételek alakulása;

c) a szervezési tényezők, szervezeti hovatartozás.

Az intézmények egyik csoportjának a tanács a gazdája. Vannak (rendszerint jobban) felszerelt vállalati bölcsődék és óvodák is. Az állami költségvetésből gazdálkodó intézmények között is jelentősek a különbségek, elsősorban — de nem kizárólag — a településszerkezet függvényében. Egy jól felszerelt és kiváló tanárokkal működő iskola tanulója jóval többet merít a társadalmi közös alapokból, mint tanyasi osztatlan iskolába járó társa. Ez jelentős rejtett jövedelemkülönbségeket okoz az egyes háztartások, mégpedig általában az amúgy is magasabb jövedelemmel rendelkező háztartások javára. Csak kivételesen fordul az elő, hogy többszörösen hátrányos helyzetű gyermek jól felszerelt és magas színvonalú szolgáltatásokat nyújtó intézményekbe kerül.

Általános probléma az ellátás szűkössége, vagyis az irreálisan alacsony ellátási normák, valamint az intézmények zsúfoltsága. Ez pedig ismét csak jövedelemegyen-

lőtlenségeket szül. Ha helyhiány miatt egyes gyermekek bölcsődei vagy óvodai felvételét elutasítják,[68] a gyermek szülei a többiekéhez képest jövedelemhátrányba kerülnek. A kétműszakos zsúfolt iskolába járó gyermek fajlagosan kevesebbe kerül a társadalomnak, mint az egyműszakos tágas iskolában tanuló társa. A férőhely és a kapacitáshiány tehát tovább mélyíti a juttatások „egyenetlenségéből" következő rejtett jövedelemkülönbségeket.

Az iskola mint oktatási intézmény ugyancsak számos közvetett elosztási probléma forrása. Empirikus szociológiai felmérések kimutatják, hogy a kedvezőbb társadalmi helyzetű rétegek gyermekei nemcsak több anyagi jószághoz, jobb feltételekhez férhetnek hozzá az ingyenes oktatás keretében, hanem *magasabb képzettséghez is jutnak.*[69] A magasabb végzettséget, „a szürkeállomány" gyarapodását még nehezebb „forintosítani", megragadni jövedelmi hatását, mint a korszerűbb tanteremét.

A kvalifikáció (amelyet már az általános iskola is nagyban befolyásolhat) — a sokféle ellenható tényező ellenére — általában előfeltétele annak, hogy valaki a kiugró jövedelmet biztosító pályára kerüljön, vagy vezető lehessen belőle.

Az oktatási rendszer fontos funkciója, hogy mérsékelje a fiataloknak a családi helyzetből fakadó — erősen eltérő — életesélyeit. Ez volt az egyik fő célja a felszabadulás utáni iskolareformnak. Az elemi iskola, polgári iskola és gimnázium egymás mellett létező rendszerét éppen azért vetették el a haladó erők, mert ez a „háromféle" iskolatípus *„nem a tehetség, hanem a tehetősség alapján választotta szét a magyar gyermekeket".*[70] Az általános iskola a legszélesebb tömegek számára tette lehetővé a viszonylag hosszú idejű képzést. De pozitív eredményei dacára sem volt képes arra (és egyre kevésbé az), hogy előmozdítsa a fiatalok esélyegyenlőtlenségének megfelelő mértékű csökkentését.

Ez nemcsak társadalmi szempontból minősíthető kedvezőtlennek, hanem gazdasági szempontból is. Igaz ma egészen más alapon — mint a megelőző társadalmi rendszerben — a „tehetősség" (társadalmi státus) alapján való kiválasztódás a tehetség szerinti kiválasztás rovására mehet. Az intenzív növekedési pályára való áttérés azonban soha nem látott mértékben igényli a tehetség, a „tehetségi potenciál" kiaknázását. Mivel a tehetségek aránya (ezt különféle hazai és külföldi vizsgálatok empirikusan is igazolják) egyforma a különböző rétegekben, az iskoláztatásban megmutatkozó rétegek szerinti markáns különbségek egyértelműen azt tanúsítják, hogy rosszul sáfárkodunk a tehetségben rejlő potenciállal.

A társadalompolitika felfigyelt e tendenciára. Ma és *a közeljövőben azonban nem látszik reálisnak ezeknek az irányzatoknak a megfordítása.* Ha a felsőfokú oktatás

[68] Ferge Zsuzsa könyvében egy táblázatot közöl, amely azt mutatja, a vezetők-értelmiségiek csoportja lényegesen nagyobb mértékben veszi igénybe az összes gyermekintézmény-típust (bölcsőde, óvoda, napközi), mint a betanított és segédmunkások. *Ferge Zsuzsa:* Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 388. old.

[69] *Csanádi Gábor—Ladányi János—Gerő Zsuzsa:* Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. Valóság, 1978. 6. sz.

[70] Idézi *Lukács Sándor:* Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években. Valóság, 1982. 8. sz.

létszámkeretei nem bővülnek (márpedig nagyobb mértékű bővülésre nem számíthatunk), akkor esélyközelítés csak úgy jöhet létre, ha jó helyzetű csoportoknál, mindenekelőtt a vezetőknél, értelmiségieknél, a továbbtanulási arány csökken, ha másoknak helyet adnak át. Egy ilyen fejlemény semmiképpen sem következhet be spontán módon, az adminisztratív beavatkozásoktól pedig — sok negatív tapasztalat alapján — a szociálpolitika teljes joggal óvakodik.

Nem lehet reálisan számítani arra, hogy a rétegek közötti mobilitás, amely a 70-es évtizedben jelentősen mérséklődött, a jövőben erősödnék. *Társadalmunk ebben a tekintetben zártabbá válik, ami növekedési veszteségeket okoz majd.* A nemzetközi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy azok az országok, amelyek oktatási rendszere nem képes megfelelően biztosítani a tehetségek kiválogatódását, gazdaságilag sem teljesítőképesek.

Az esélyegyenlőség érdemi közelítését azonban olyan tényezők is korlátozzák, amelyeken az előbbieknél sokkal inkább módja van a társadalomnak változtatni. Ilyenek:

a) a pályakezdő értelmiség alacsony fizetése (a rosszabb anyagi helyzetben levő családok emiatt „nem engedhetik meg maguknak" gyermekük értelmiségivé nevelését);

b) a lakásszerzés nehézségei (mivel a fiatalok nehezen jutnak önálló lakáshoz, sokuknak ott kell élnie, ahol a szüleik);

c) az iskolai követelményrendszer, amely nem képességekre, a kreativitásra helyezi a hangsúlyt, hanem a tájékozottságra, a lexikális tudásra, s ezért akaratlanul is előnyben részesíti az értelmiségi származású fiatalokat.

Az esélyegyenlőség közelítését elősegíthetné az iskolarendszer fejlesztése is, azáltal, hogy

a) a különböző településeken működő oktatási intézmények tárgyi feltételeit azonos szintre hozzák;

b) a középiskolákat egységesítenék;

c) a képességeket jobban felmérő felvételi rendszert vezetnének be;

d) megteremtenék a tanulókkal való intenzív foglalkozás személyi feltételeit;

e) megkönnyítenék a kétirányú mozgást a főiskolák és az egyetemek között;

f) bővítenék a felnőttkori átképzés és továbbképzés lehetőségeit.

Az esélyek közelítése egyben elősegítheti a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklődését is.

Az egészség helyreállítását és megőrzését célzó transzferek

A pénzbeli járandóságok közül igen kevés (két-három) szolgálja közvetlenül az egészség helyreállítását. (Lásd II.1. táblázatot!)

Az egészség megőrzését és helyreállítását célzó — többségében természetbeni —

járandóságok valamennyi szocialista országban dinamikusan fejlődtek. E fejlődés — különösen a szocialista átalakulást követő egy-két évtizedben — extenzív jellegű volt.

Nálunk is gyorsan emelkedett az egy lakosra jutó orvosok, gyógyszerészek stb. száma. A kapacitásmutatók (ágyszám, rendelőintézetek stb.) tekintetében ugyan kedvezőtlenebb a helyzet, de itt is elérjük az európai országok átlagos színvonalát. A társadalom tagjainak egészségi állapota már korántsem ilyen kedvező, helyzetünk — nemzetközi összehasonlításban — nem mondható jónak. A 70-es években aggasztóan romlott a lakosság egészségi állapota, legalábbis bizonyos mutatókon mérve. Ehhez sok köze van annak is, hogy bár e szolgáltatások a társadalom minden tagja számára hozzáférhetők, és mennyiségileg többé-kevésbé elfogadhatók, minőségük, hatékonyságuk messze elmarad a szükségestől. Hiba volna persze egyedül a szolgáltatások minőségében vagy intézményi rendjében keresni a lakosság egészségi állapotának romlását.[71]

Nagy vívmány, hogy a 70-es évtizedben az egészségügyi ellátás Magyarországon állampolgári joggá vált. Minden rászoruló díjmentesen hozzájuthat az orvosi ellátáshoz; *e szolgáltatások igénybevétele és az azon keresztül élvezett jövedelem elvileg csak a rászorultság mértéke szerint differenciálódhatna.* Az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének adatai is egészen kis különbségeket mutatnak[72] az egyes társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok között. A kétségtelenül pozitív képet mutató számszerűségek mögött azonban számos tartalmi probléma húzódik meg. A mortalitási adatok rosszabbak a munkásoknál, mint az értelmiségieknél, ugyanazt mutatják a csecsemőhalandóság adatai is. Mi ennek a magyarázata? Abból kell kiindulni, hogy egyes rétegek rászorultsága nem egyforma. A nehezebb munkakörülmények között dolgozóknak, a rosszabb lakáskörülmények között élőknek nagyobb mértékben kellene igénybe venniük az egészségügyi szolgáltatásokat. Ha „csak" ugyanolyan mértékű az igénybevétel, mint a kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetben levőknél, akkor ez azt jelenti, hogy ellátásuk — a tényleges szükségletekhez képest — rosszabb, mint a többi rétegé.

A szolgáltatások differenciálódásának a másik oka a hálózat, az ellátottság szintjének jelentős különbségei területi (de nemcsak területi) szempontból.

Ha nem is feltétlenül rétegspecifikus az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele, mégis igen jelentősek a különbségek az egyes háztartások hozzáférési lehetőségeiben.

A tapasztalható súlyos hiányok (műszerezettség, ápolónők stb.) valószínűsítik, hogy e tekintetben is érvényesül a szelekciós hatás. A „minőségi" juttatásokhoz (gondosabb ápolás, jobb elhelyezés, drága műtétek, különleges vizsgálatok) nem juthat hozzá mindenki. Igaz, hogy a drága műtéteknél, különleges gyógyító eljárásoknál orvosi bizottság dönt arról, hogy ki részesüljön az esetleg életet mentő beavatkozás-

[71] Az egészségügyi ellátás színvonalán túlmenően ezt nyilván befolyásolja az életmód, a táplálkozás, a társadalmi körülmények stb. is.

[72] *Ferge Zsuzsa:* I. m. 387. old.

ban, és ki nem. Ez nem másítja meg azt, hogy a *legtöbb minőségi juttatás mégis „véletlenszerűen" vagy paraszolvencia alapján osztódik el.* Ez az elosztási szisztéma azonban semmiképpen sem egyeztethető össze a szocialista elosztás elveivel.

Ezért kell olyan gyakorlatot kialakítani, olyan irányítási, működési mechanizmusokat életre hívni, amelyek segítségével elérhető, hogy kiegyenlítettebb színvonalú egészségügyi szolgáltatások álljanak rendelkezésre mindenütt és minden társadalmi réteg számára.

Kulturális — a kulturált életmódot szolgáló — jövedelemtranszferek

A kulturális jövedelemtranszferek nagyrészt ártámogatás formájában valósulnak meg. *A szellemi javak járandóságként — természetben — és a ráfordításoknál alacsonyabb áron (kivételesen ingyen) kerülnek a társadalom tagjaihoz.* A kulturális intézményeknek nyújtott költségvetési kiutalások teszik lehetővé, hogy az igénybe veyők részben (felében-harmadában) díjmentesen élvezzék az általuk megvásárolt kulturális javakat.

A kulturális javak és szolgáltatások ártámogatásának az is célja, hogy a *lakosság alacsonyabb jövedelmű rétegei hozzájussanak ezekhez a szolgáltatásokhoz. A másik deklarált cél az, hogy a kulturális intézmények, a produkciók, a művészek stb. tevékenységét anyagilag oly módon alapozzák meg, hogy az minél jobban szolgálhassa a művelődéspolitikai elvek megvalósítását.* Ezzel megteremtik annak lehetőségét, hogy a szellemi javak „fogyasztását" és „termelését" lényeges pontokon kivonják a piaci törvények alól. A cél az, hogy ne csak olyan könyveket adhassanak ki, amelyeket százezres példányszámban, magas áron is elkapkodnak (bestseller, krimi), hanem olyanokat is még elfogadható áron, amelyek iránt jellegükből következően nincs és nem is lehet ekkora kereslet (elvont tudományos és filozófiai művek, verseskötetek stb.). Értelemszerűen hasonló a támogatási rendszer célja a filmeknél és egyéb művészeti alkotásoknál is.

A művelődéssel kapcsolatos transzferek rendszerének a kettős célja — összevetve a nemzetközi gyakorlattal — igazolhatónak tűnik. Mindazonáltal ez sem ellentmondásmentes.

A rendszer egyik negatív vonása az, hogy *az árakba „beépített" juttatásokat többnyire nem azok élvezik, akiknek azokat elsősorban szánták.* Nem a legalacsonyabb jövedelműek látogatják a színházakat és a koncerttermeket; nem ők vásárolják meg a kis példányszámban kiadott, nagy dotációt tartalmazó kiadványokat; nem ők töltik meg a kiállítótermeket, múzeumokat stb.

E transzferek többségükben megint *rejtett jövedelemátcsoportosítást eredményeznek* a magas jövedelműek és a szellemi foglalkozásúak javára. A kulturális javak élvezetéhez ugyanis többnyire nem elég azok hozzáférhetősége; élvezetükhöz a befo-

gadó igényének a felkeltésére, megfelelő életkörülményekre és további járulékos pénzösszegekre is szükség van.[73]

Még több problémát rejt magában a művelődéspolitikai elvek érvényesítése az egyes művek, irányzatok differenciált támogatásai révén. Sok szempontból itt már a törekvés maga is megkérdőjelezhető. Hiszen ez eleve feltételezi, hogy a nagyközönség nem tudja eldönteni, mi a fontos, melyik az értékes mű vagy produkció, illetve hogy rendszerint a rosszat, az értéktelent választja. Ezen túlmenően kulturális szférában erős tendencia tapasztalható a „klikkesedésre", monopolizálódásra éppen azok körében, akiknek az a feladatuk, hogy a műveket „hivatásos" vagy hivatalos formában értékeljék. Ez pedig erősen lerontja ítéletük hitelét.

Szigorúan közgazdasági szemszögből nézve az a produkció, amelyik — a hozzáférhetőség és a megfelelő tájékoztatás dacára — a színházban, moziban megbukik, általában nem lehet érték. *Az érték ugyanis mindig feltételezi a társadalmi elismerést is.* A társadalmi elismerés bizonyos kulturális javaknál, alapkutatási eredményeknél az utókorra bízható, a kultúra számos ágában — például a színháznál — azonban csak jelen idejű lehet. (Igaz: a művészeti kísérletezésnek is helyt kell adni ahhoz, hogy az igazán nagy alkotások megszülethessenek.) A kísérletezéshez azonban nincs feltétlenül szükség drága produkciókra.

A támogatások jelenlegi rendszere azért is kifogásolható, mert elkényelmesíti a kiadókat, a színházakat, a kulturális intézményeket, sőt magukat az alkotókat is. A *közönséghez el sem jutó szellemi termékekre meg lehet kapni a támogatást,* még ha a közönség egyértelműen elutasítja is őket. Ilyen körülmények között miért fáradoznának az alkotók és a kulturális intézmények a közönség befogadóképességének, ízlésének a fejlesztéséért? *Egyszerűbb a közönség igénytelenségére hivatkozva megélni a támogatásokból, mint igényes közönséget nevelni.* A támogatási rendszer ezért sokszor pontosan az ellenkezőjét éri el annak, mint amit célul tűzött ki maga elé.

Ilyen meggondolások és tapasztalatok alapján foglalnak állást sokan az érintettek közül is úgy, hogy a kulturális támogatásokat (vagy legalább az ártámogatást) fel kellene számolni. Az állam mecénási szerepe a szocialista társadalomban nem vonható kétségbe. Ennek azonban *intézményesen* is párosulnia kellene a nyílt és érdemi demokratizmussal a kulturális pénzek elosztásában. A támogatások elosztásába be kell vonni azokat, akik számára a művek, a produkciók készülnek.[74] Ez segíti a művészek fejlődését, de a gazdasági ésszerűtlenséget és a kulturális selejtet kiszorító törekvéseket is.

[73] A tanyán, falvakban élő ember akkor sem juthat a 30—50 km-nyire fekvő színházba, ha az igénye föltámadt a színházi előadás iránt. Ehhez előbb le kellene építenie a háztáji gazdaságát (hisz az állatok mellől például nemigen lehet elmozdulni), sűríteni kellene a buszjáratot. Ezen túlmenően pénzre lenne szüksége a vonatra és a szállodaköltségre, ami összességében a színházjegy árának több mint a tízszeresét is kiteszi.

[74] Szélesebb kontrollt, nagyobb nyilvánosságot kell biztosítani a közpénzek elosztásában, a végrehajtás ellenőrzésében. *Kállai Lajos:* Önállóság — felelősség növelése a költségvetési szervek gazdálkodásában. Pénzügyi Szemle, 1983. 2. sz. 113. old.

A művelődéspolitikának a jelenleginél hatékonyabb formákat kell alkalmaznia, előtérbe kell helyeznie a hátrányos helyzetű rétegek művelődését, kulturálódását. Ennek nem feltétlenül az ártámogatás a legjobb eszköze.

A sportra fordított juttatásoknak az eddiginél sokkal jobban kell összpontosulniuk az ingyenesen igénybe vehető sportlétesítmények „szolgáltatásaira", a tömegsport támogatására, a különböző sportmozgalmak és sporttanfolyamok anyagi segítésére. Olyan komplex szolgáltatásrendszert kell kialakítani, amely egyaránt alkalmas a testedzés fejlesztésére, népszerűsítésére és a bevételnövelés szempontjainak is megfelel.

Lakásjuttatás

A szocialista fejlődés kezdetén általában az az elképzelés uralkodott, hogy a lakást — mint az élet alapvető feltételét — belátható időn belül társadalmi járandósággá kell alakítani. Ez az elképzelés (amelyet talán a háborús pusztítás okozta városi lakásínség is táplált) jó időre meghatározta a lakáspolitikai gyakorlatot.

Az ingyenes és névleges bérű állami bérlakások koncepciója azonban nem állta ki az idő és a gyakorlat próbáját. Az elmúlt évtizedekre jellemző lakásgazdálkodás „csapdáival" terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk, tárgyunkból fakadóan csupán *negatív jövedelemelosztási hatásaira,* a jövedelemelosztásban tükröződő feszültségeire utalunk. Ezek a következők:

1. A lakásállomány „technikai" szerkezete (a családi házak magas részaránya) tulajdoni szempontból eleve duálissá tette a lakásrendszert. A hagyományos családi ház formához nem illeszthető a köztulajdon, emellett a családi ház nem tartható fenn gazdaságosan állami tulajdonként. *A saját erőből épített vagy vásárolt családi házak, öröklakások és az ingyenes bérlakások kettőssége szükségképpen igazságtalanságokat szül az elosztásban* (az első esetben a lakásért sokáig szinte mindenről le kell mondani, a fenntartási költségek is magasabbak, a második esetben a lakás és fenntartása alig igényel anyagi erőfeszítéseket). A különböző lakáshoz jutási lehetőségek „eletre szólóan" differenciálják az azonos startvonalról induló fiatalokat.[75]

2. Az ingyenes bérlakások megépítése és fenntartása szükségképp jelentős jövedelemcentralizációt feltételez (s ennek terheit a társadalom minden tagja — tehát a lakást saját erejéből építő is — viseli). *A névleges bérű bérlakások növelik a társadalmi transzferek arányát a bérekkel szemben, s ezáltal megkurtítják az anyagi ösztönzésre* — következésképp a teljesítmények fokozására is — *felhasználható jövedelmeket.* Így végső soron a rendszer a jövedelmek jövőbeli növekedését is korlátozza.

[75] Daniel Zsuzsa cikkében egy konstruált — de a valóságos helyzetet jól közelítő — példán mutatja be, milyen nagy indokolatlan helyzetkülönbségeket (jövedelemkülönbségeket) hoznak létre a különböző „lakásszerzési" módok a fiatal házasparok helyzetében. *Dániel Zsuzsa:* Igazságos és igazságtalan lakáselosztás. Valóság, 1980 4 sz.

3. Az ingyenes vagy névleges bérű lakások nagy aránya szükségképpen *merevvé teszi a lakáselosztási rendszert.* A társadalomnak ugyanis meg kell akadályoznia a spekulációt a „nemzeti ajándékként" értékelhető nagy értékű állami lakásingatlanokkal. Ehhez azonban korlátoznia kell a lakásforgalmat, az ingatlanok cseréjét stb.

4. A korlátozó rendelkezéseket mindig ki lehet játszani. *Miközben a rendszer megbénítja az egészséges mozgásokat, nem tud gátat szabni a spekuláció burjánzásának* és az ebből származó indokolatlan jövedelemkülönbségeknek.

5. A szükségletek fejlődésével a lakáshasználatban is előtérbe kerülnek a minőségi szükségletek.[76] *A tömegszerűen épülő és a családok igényeihez gyakorta sem méreteiben, sem funkcionálisan nem igazodó lakások a nemzeti jövedelem elfecsérlésének tekinthetők.* A társadalmi szinten rendelkezésre álló alapok (pénz) jobban hasznosulnának akkor, ha az egyének, családok differenciáltan elégítik ki lakásszükségletüket. A lakásigények így reálisabban, a lehetőséghez jobban igazodva fogalmazódnak meg, s összességében hatékonyabb lesz a jövedelmek felhasználása. *Ennek a megoldásnak is van* természetesen *hátulütője,* mégis kevesebb kárral és feszültséggel jár, mint a lakásgazdálkodás eddigi kialakult rendszere.

A 70-es években hazánkban megérlelődött annak szükségessége, hogy *piacibb típusú lakásrendszerre térjünk át.* A körvonalazódó rendszerben a lakás egyre kevésbé juttatás. A lakások (a bérlakások is) használati értékük szerint értékelődnek, a hozzájutás, valamint a fenntartás terhei mind nagyobb mértékben hárulnak a bennük lakókra. *Mindez nem jelenti azt, hogy az állam „kivonul" a lakásszektorból.* A támogatást azonban a költségvetés fokozatosan „egyenletesebben" osztja szét a lakások, illetve a háztartások között. A támogatási rendszer korszerűsítésének alapelve: a lakás fenntartási költségeinek vállalásában törekedni kell az egyenletesebb teherviselésre; ezáltal mérsékelhetők az indokolatlan társadalmi-területi differenciák. A támogatási rendszer *szociális bérlakások* létesítésében, *lakbér-hozzájárulásban,* a lakásépítés infrastrukturális feltételeinek állami közreműködéssel való megteremtésében, kedvezményes telkek biztosításában stb. ölthet testet. A szociálpolitikai szempontok tehát fennmaradhatnak akkor is, ha érvényesül az az elv: *mindenki olyan lakásban éljen, amelynek költségeit fedezni képes.*

A lakbér-hozzájárulás az alacsonyabb jövedelműeknek (nagycsaládok, fiatal házasok, nyugdíjasok) is lehetővé tenné — de csak indokolt esetben —, hogy a pilla-

[76] A történelmi tapasztalatok szerint a központi újraelosztásra épülő hatósági gazdálkodási rendszerek egyik legalapvetőbb fogyatékossága a rugalmatlanság. Ennek egyik oka, hogy *mind a szükségletek, mind a termelési feltételek rendkívül sok (és egyre sokasodó) mennyiségi és minőségi paraméterrel jellemezhetők, és e különbségeket a társadalom egyre inkább elismeri.* A hatósági gazdálkodás rendszere természetéből fakadóan képtelen arra, hogy a szükségletek és a termelési feltételek bonyolultabbá, sokrétűbbé, színesebbé válását teljes szélességben és mélységben rövid idő alatt érzékelje, és elvégezze a gazdasági struktúra szükséges kiigazítását. Lásd *Bokros Lajos—Surányi György:* Egy átmenet programja: lakásrendszerünk lehetőségei és korlátai. Valóság, 1981. 12. sz. 46. old.

natnyi anyagi helyzetüknél „jobban lakjanak". *A szociális bérlakás viszont egy egészen szűk, halmozottan hátrányos helyzetű csoport számára indokolt.*

A szociálpolitikai szempontok tehát — a juttatások előbb vázolt rendszerében — lényegileg nem a lakás szubvencionálása révén érvényesülnének, hanem a *rászorulók pénzjövedelmének a kiegészítése: korrekciója útján.*[77] A pénztámogatás mindig a családok pillanatnyi helyzetéhez igazítható. A lakásreform jelenleg hazánkban félúton van. Valamelyest mérséklődtek a lakásrendszeren keresztül megvalósuló „ésszerűtlen" jövedelemátcsoportosítások. Ám — részben a már kialakult nehéz helyzet gyors megváltoztatásának a nehézségei miatt is — a lakáselosztás mai gyakorlata is még mindig az egyik legneuralgikusabb pontja az egész elosztási rendszernek.

[77] A fiatal házasok jövedelmének növekedésével, a nagycsaládoknál pedig a gyermekek felnőtté válásával radikálisan javulhat a család helyzete. A támogatás ilyenkor elveszti indokoltságát. A jelenlegi helyzetben azonban a támogatás okainak megszűnésével nincs mód a támogatás „visszavonására". Ezáltal még ha eredetileg „igazságos is volt" a lakásjuttatás, az idő múlásával igazságtalanná válik.

4. Jövedelmek a komplementer és az árnyékgazdaságban

Eddig azokkal a lakossági jövedelmekkel foglalkoztunk, amelyek az állami és a szövetkezeti vállalatok, más néven az „első gazdaság" újraelosztási folyamatai révén kerültek a lakossághoz. A két fő jövedelmi formán (bérek és társadalmi juttatások) túl azonban a háztartások végső jövedelmének a kialakításában jelentős a súlya a népgazdaság *kiegészítő szektoraiban működő* különféle *legális kis (egyéni vagy néhány fős) vállalkozásoknak, valamint a félig-meddig vagy teljesen illegális tevékenységeknek.* (Ez utóbbi az *ún. árnyék- vagy feketegazdaság*, az itt keletkező jövedelmek a láthatatlan jövedelmek).[78]

A jövedelmek osztályozása

A komplementer szektorban és az árnyékgazdaságban a szocialista országokban rendelkezésre álló munkaidőalapnak nem jelentéktelen része hasznosul. E két gazdasági szegmentbe tartozó sokféle jelenségnek, folyamatnak jóformán egyetlen közös jellemzője az, hogy nem társadalmilag, közösségileg, hanem egyénileg szervezett, egyes emberek vagy háztartások (esetleg néhány emberből álló csoportok) gazdasági tevékenységéhez tapad. Ez az egy közös jellemző azonban nagyon is elütő tevékenységeket fog át, indokolatlan hát, hogy a szóban forgó két szegmentet a „második gazdaság" szóhasználattal vonjuk össze. Ezért tartjuk magunkat a komplementer (kiegészítő), illetve az árnyékgazdaság kifejezésekhez.

Az e két körből eredő jövedelmek egy része *használati értéket gyarapító munka eredménye* (például a kisiparos munkája után élvezett jövedelme), illetve valamely társadalmilag hasznos funkcióhoz kötődik (például magánóvodai felügyelet), másik részük olyan tevékenységekből származik, amelyek *nem töltenek be hasznos társadalmi funkciót.* Az utóbbiak valójában idegen munka másodlagos elsajátítása révén vezetnek jövedelemhez (példa erre a csúszópénz vagy az uzsorakamat). Éppen e

[78] Még nem alakult ki egységes, általánosan elfogadott terminológia e jelenségek leírására. A kiegészítő szektort nevezik második gazdaságnak éppúgy, mint legalizált magángazdaságnak, az illegális szektort feketegazdaságnak, harmadik gazdaságnak és még számos más módon.

választóvonal mentén különíthető el a kiegészítő gazdaság a maga hasznos és kívánatos tevékenységeivel az árnyék-(fekete-) gazdaságtól, amelyben a társadalomnak károkat okozó, illegális tevékenységek folynak. *Az árnyékgazdaságban szerzett jövedelmek rendszerint az első, illetve a kiegészítő gazdaság funkciózavarainak, fogyatékosságainak kiaknázásából, az ezek nyújtotta lehetőségek kijátszásából származnak.*

A vizsgált jövedelemfajták közül szembeállíthatjuk egymással a *látható és láthatatlan jövedelmeket.* Az előbbiek statisztikailag számba vett, legális, adózott jövedelmek, az utóbbiakra viszont éppen az ellenkezője az igaz.

Magán az árnyékgazdaságon belül is meg kell különböztetnünk az egyértelműen üldözendő jövedelemfajtákat azoktól, amelyek csupán az adózás előli kibújás miatt illegálisak. Bár az adócsalás is károsítja a társadalmat, mégis más elbírálás alá tartozik az, ha valaki nyaralóját ismerősöknek — az adózás megkerülésével — kiadja, mint az, aki sikkasztásból, lakáskiutalások „kiárusításából", vagy éppen feketefuvarból szerez jövedelmet. *Valamennyi ebbe a körbe sorolható tevékenység illegális ugyan, mégis vannak közülük olyanok, amelyeket a közvélemény „megtűr", és a törvény sem „csap le" rájuk (hálapénz),*[79] *és vannak olyanok, amelyek súlyos bűncselekményeknek számítanak* (például amikor vesztegetéssel, a hivatali hatalommal való visszaélés révén jutnak pénzhez). Ez utóbbiak azért különösen károsak, mert rendkívül nagy hatású politikai destabilizációs tényezők. *Az illegális jövedelmekkel is óvatosan kell tehát bánni:* sokszor hiábavaló „tűzzel-vassal irtani" őket, némelykor inkább az vezet eredményre, ha a *spontán módon kialakult illegális jövedelemszerzést legalizálják,* társadalmi ellenőrzés alá vonják.[80]

A kiegészítő és az árnyékgazdaságban keletkező jövedelmek teljes köre olyan alapon is csoportosítható, hogy azok *a munkán, a tulajdonon, illetve birtokláson vagy a státuson-pozíción nyugszanak-e.* Az első csoportba sorolható például a fusizó illegális jövedelme, a másodikba a saját vagy állami lakását vagy üdülőjét kiadóknak ebből az ügyletből származó bevétele, a harmadikba a „pult alól árusító" által elfogadott vagy kért csúszópénz. *Mind a legális kiegészítő gazdaságban, mind a feketegazdaságban megvan a jövedelmeknek e három típusa.*

Az eddig leírtakból következik, hogy a kiegészítő és az árnyékgazdaságban szerezhető jövedelmeket elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt árnyaltan kell megítélni. Ezt teszi szükségessé az is, hogy — bármely csoportosítást vegyük is alapul — sok a határeset, az összemosódó, illetve a kettős természetű jelenség. Érdemes táblázatba foglalni a nem közösségileg szervezett szférákból származó jövedelmek különböző típusait, és egy-egy példával érzékeltetni: mit is kell besorolni az egyes jövedelmi típusokba?

A II.2. táblázat egyes rubrikái között csak „papíron" éles a határvonal, a valóság-

[79] A hálapénz például — bár ezt sokan nem tudják — az Egészségügyi törvény első cikkelyének második paragrafusába ütközik, elfogadása mégsem számít bűncselekménynek, és a társadalom sem is így kezeli azt.

[80] Példát szolgáltat erre a magántaxizás legalizálása.

II.2. táblázat

A komplementer és az árnyékgazdaságból származó jövedelmek osztályozása (példák az egyes jövedelemtípusokra)

Az osztályozás szempontja	Jövedelemtípusok az adott osztályozási szempont szerint	Kiegészítő gazdaság. Regisztrált, legális jövedelmek	Árnyékgazdaság. Láthatatlan jövedelmek
1. A jövedelemszerzés jogcíme	Munkán alapuló	Egyedül dolgozó kisiparos jövedelme	Fusizó, kontár, illegális bedolgozó jövedelme
	Tulajdonon, birtokláson alapuló	Ingatlanát bérbeadó, pénzét OTP-ben tartó jövedelme	Pénzét uzsorakamatra kölcsönző, lakását feketén bérbeadó
	Pozíción alapuló	—	Hivatali hatalommal visszaélő által elfogadott előny, vesztegetési pénzek
2. A társadalmi használati értékhez való hozzájárulás	A javak és szolgáltatások mennyiségét vagy hasznosságát növelő tevékenység révén szerzett	Kisiparos, vgm-ben dolgozó jövedelme	Fusizó jövedelme, „feketén" taxizó jövedelme
	A használati érték mennyiséget nem változtató	OTP-betétek után járó kamat	Üzérkedésből származó, csalásból eredő jövedelem
3. Az első szektorhoz való viszonya	Az első szektorhoz tapadó tevékenységgel elért jövedelem	Háztájiból szerzett jövedelem; vgm-ben dolgozók jövedelme	Korrupcióra kifizetett összegek, hálapénz, csúszópénz, fekete fuvardíj
	Az első szektortól független	Önálló kistermelő, kiskereskedő jövedelme, albérletbe adásból származó jövedelmek	Magánszemélyek kárára elkövetett bűncselekmények (pl.: uzsorakamat)
4. Az idegen munka elsajátítása szempontjából	Idegen munka elsajátításán alapuló	Segédekkel dolgozó kisiparos jövedelmének egy része, alkalmazottakat foglalkoztató penzió stb.	Feketén bedolgozók foglalkoztatásából származó jövedelem, napszámosokat bejelentetlenül foglalkoztató kistermelő
	Saját munkán alapuló	A család munkájára épülő háztáji jövedelme, alkalmazott nélküli kisiparos	A fusizó, a kontár jövedelme
5. A társadalom viszonyulása	Elismert (támogatott)	Az ide tartozó jövedelmek többsége	—
	Megtűrt	Az állami bérlakás bérbeadása, állami lakás cseréjéből származó jövedelem	Borravaló, hálapénz
	Elítélt	—	Eltulajdonításból származó, jogtalan kereskedelmi ármanipulációval szerzett jövedelem

ban ezek gyakran elmosódnak. Egy példa erre: az önálló gazdasági munkaközösség tagjai alkalmazottakat foglalkoztatnak, és az alkalmazottak „szerezte" tiszta bevétel egy részét „magukhoz ragadják". *Ilyenkor jövedelmük egy része saját munkán, más része idegen munka elsajátításán alapul.* Az üzletvezető csúszópénzt fogad el: ez pozíción alapuló jövedelem, de „megdolgozik" a csúszópénzért, ha valóban „felhajtja", sok utánjárással beszerzi a kívánt árut. Munkán is alapulhat hát az ilyen (egyébként illegális) „keresmény"? A magánkisiparos vállalat számára állít elő alkatrészeket. Vajon ez az első gazdaságtól független tevékenység? De beszélhetünk-e az első szektortól való függetlenségről kisiparosunknál, ha az „előnyös" megrendelést történetesen a vállalatnál dolgozó rokonán keresztül szerezte, aki „neki adja" a munkát, mégpedig a piacon szokásos árnál magasabban?

Vizsgáljunk most meg egynéhány fontosabb jövedelemtípust, először a regisztrált, legális jövedelmek között, majd a láthatatlan jövedelmek körében!

A kiegészítő gazdaság néhány jövedelmi problémája

A szocialista tulajdonformák sohasem fogták át a gazdasági tevékenységek mindegyikét. Az első gazdaság pórusaiban — bár szűk térre korlátozva — fennmaradt a magánkisipar és a magánkiskereskedelem; fennmaradtak a mezőgazdaságban a szövetkezeteken kívüli magángazdálkodók gazdaságai is. Emellett számos munkát a háztartások maguk „házilagosan" vagy a rokoni, baráti kör segítségével, „kalákában" végeznek el, ezzel is gyarapítva a fogyasztási javak (szolgáltatások) mennyiségét.

Az elsődlegesen munkán alapuló legális jövedelmek

Nehéz lenne egyetlen számmal jellemezni[81] a kiegészítő gazdaság társadalmi-gazdasági súlyát. Már csak azért is, mert napjainkban — szinte valamennyi szocialista országban — dinamikus fejlődésének vagyunk tanúi, Kínától a Szovjetunióig, Vietnamtól a Német Demokratikus Köztársaságig.[82] Különösen a mezőgazdaságban szorgalmazzák a kistermelés, a háztáji gazdaságok elterjesztését.

[81] Magyarországon 1981-ben a kisiparban hozzávetőleg 100 000 termelésre és szolgáltatásra jogosult iparos működött. Tevékenységük az állami, illetve a szövetkezeti szektorhoz képest nem túlságosan kiterjedt. Jelentősebb a „komplementer" gazdaság aránya a mezőgazdaságban: kb. 780 ezer háztáji gazdaság, 830 ezer kiskert és nem mezőgazdasági dolgozók által működtetett kisgazdaság, kb. 20 ezer magángazdálkodó (a mezőgazdaságból élő, nem szövetkezeti tag) működik a megművelhető földterület kb. 13%-án.

[82] Vö. *Lausina, N. L.:* A kistermelés a szocialista gazdaságban. EKO-Ekonomika i organizacija promislennovo proizvodsztva, Novoszibirszk, 1984. 5. sz.

A termelő- és a nem termelő munkára alapozódó kiegészítő gazdaság két szegmentre osztható: az egyiket a kisiparosok, kiskereskedők, magánszolgáltatók alkotják, a másikat az önálló mezőgazdasági kistermelők (kiskerttulajdonosok, háztáji gazdasággal rendelkezők stb.).

Az elsőként említett kört (kisiparosok, kiskereskedők stb.) néhány olyan sajátosság jellemzi, amely elég markánsan határolja el az alapvető szektortól, nevezetesen:

1. A *jövedelemszerzés jellege lényegesen eltérő* a társadalomban uralkodó jövedelemszerzési módtól. Míg az első gazdaságban a jövedelemszerzés alapja a társadalmi tulajdonhoz kapcsolódó munkaszerződés keretei között végzett munka, *itt a saját (személyi vagy magán-) tulajdonra alapozott egyéni munka a jövedelmek forrása.* Megjelennek azonban (akárcsak az első gazdaság szervezetében) a tőkejövedelmek és a monpolisztikus jellegű járadékjövedelmek is.

2. A jövedelmek *társadalmi ellenőrzése, szabályozása* a legális kiegészítő szektorokban *lényegesen* eltér *az első gazdaságban érvényesülő ellenőrzési-szabályozási módtól.*

3. Amíg — és ahol — a piacon nincs egyensúly — az előbb említett vonással is összefüggően — *nagyobbak a jövedelemkülönbségek, és nagyobb a jövedelmek ösztönző ereje is,* mint az első gazdaságban.

4. Az *itt kialakult jövedelmi viszonyok sok szempontból származékosak,* levezetettek, nem érthetők meg az első gazdaság jövedelmi folyamatai nélkül.

A legális magánszektorban folytatott jövedelemszerző tevékenység, annak társadalmi-gazdasági tartalma összetett, ellentmondásos:

— A komplementer szektorban tapadnak a legszorosabban a jövedelmek a saját munkához, ugyanakkor megjelennek, igaz, csak periferikusan a tőkejövedelmek.

— Itt függ a jövedelem a legnagyobb mértékben a piaci elismeréstől, e tevékenységek mégis javarészt államilag szabályozottak, s ezáltal e folyamatok integrálódnak a jövedelmek társadalmi elosztásának az összfolyamatába.

— Az állami, illetve szövetkezeti vállalatoknál a különféle szociális és társadalmi szempontok erősen belejátszanak a realizálható jövedelmek nagyságába (aminek a következtében a dolgozók életszínvonala csak lazán kapcsolódik az általuk végzett munkához). A kiegészítő gazdaságban ilyen tényezők nem hatnak; a jövedelem közvetlen kapcsolatban van a kifejtett munkával.

— A kiegészítő szektor kisüzemében a termelők és a vásárlók, felhasználók közé nem ékelődik annyi láncszem, mint az állami vállalatoknál. A kifejtett munka piaci elismerése a komplementer szektorban jórészt magán a termelőn múlik.

— Az eredmény és a munka közvetlen kapcsolata azonban a komplementer gazdaságban nem mindig egyértelmű. Egyes kisipari tevékenységekhez, szolgáltatásokhoz viszonylag jelentős induló összegre (tőkére) van szükség. Mivel ilyen mértékű felhalmozásra keveseknek van lehetősége, e kevesek sajátos monopolhelyzetbe kerülhetnek. A jogi szabályozás korábban szigorúan korlátozta a kistermelők fejlesztési-felhalmozási tevékenységét, idővel azonban sokat tágítottak a felhalmozási lehetőségeken. A tőkejövedelmek elemei „klasszikus formában" is megjelennek: a kiegészítő

szektorban a segédekkel dolgozó vagy bedolgozókat foglalkoztató mesterek, a tucatnyi alkalmazott munkáját ellenőrző penziótulajdonosok, a napszámosokat felfogadó mezőgazdasági kistermelők esetében már idegen munka ellenszolgáltatás nélküli elsajátításáról is szó van. E lehetőségek azonban megint szigorúan korlátozottak.[83] Ha a tőkejövedelmek bizonyos — jogilag szabályozott — mértéken túllépnek, már nem legálisak, vagyis belenyúlnak az árnyékgazdaság szférájába.

— A komplementer gazdaság egyes területein erős verseny tapasztalható (például a 80-as évek elején a divatáru-kereskedelemben, a fodrászatban), másutt viszont bevehetetlen monopóliumok tartják pozícióikat. E monopóliumok a tevékenység speciális, kivételes jellegével, továbbá — bizonyos területeken — a szóban forgó jószág vagy szolgáltatás hiányával magyarázhatók. Főként a kereskedelemben használják ki a hiányjelenségeket monopolisztikus jellegű többletjövedelem szerzésére (például az autóalkatrész-kereskedelem stb.).

A kiegészítő szektorban működők jövedelmei — szemben az első gazdaságban dolgozókéval — *eleve két részre oszlanak: a felhalmozásra szánt és a személyes fogyasztást célzó jövedelemre.* Az utóbbihoz kapcsolódva e szektorban megjelenik — igaz, csak periferikusan — az ún. hivalkodó fogyasztás.

A megtakarításokat korlátozó *hivalkodó fogyasztás azonban nem természetes magatartási formája a kisvállalkozóknak.* Ez a magatartás jórészt a kisvállalkozások megítélésének történelmi „hullámzásaira" vezethető vissza. A komplementer szektor változó megítélése azzal is összefügg, hogy a vele kapcsolatos politika két egymásnak ellentmondó elvre épül. *A kiegészítő gazdaság tevékenysége nélkülözhetetlen, ezért ösztönözni kell; másrészt korlátozni is kell a szektor fejlődését, hiszen a nagyobb mértékű tőkefelhalmozás „kilóg" a szocialista rendszer keretei közül.* A tőkefelhalmozás korlátozása miatt a keletkező magas jövedelmek — természetes befektetési lehetőségeket nem találván — más levezető csatornákba (főként a presztízsfogyasztás csatornájába) áramolnak. Ezen túlmenően a kiegészítő gazdaság egyes szereplői feltűnő fogyasztásukkal csak társadalmi státusuk bizonytalanságát akarják ellensúlyozni, amely bizonytalanság e szektor ellentmondásos, hullámzó megítéléséből következik.

A komplementer gazdaság állami befolyásolása, ellenőrzése sajátos. A mozgásszabadság az árak és a keresetek kialakításában formálisan általában nagyobb a kiegészítő gazdaságban, mint az első szektorban. Míg az állami vállalatoknál az ellenőrzés a bérekre (személyes jövedelmekre) összpontosít, addig a magánkisiparosok, kiskereskedők által fizetett béreket egyáltalán nem határolják be, maguknak a kisiparosoknak a jövedelmét pedig csak az adókkal fogják vissza.

[83] „Amit nem vállalhatunk, az a magántulajdonnak a kistőkét meghaladó mértéke. Persze azonnal felmerül a kérdés, hogy hol húzódik a határ a még megengedhető kisvállalat és a magántulajdonként már nem elfogadható, ennél nagyobb vállalat között. És ha a gyakorlat valahogyan meg is oldja ezt — nem hiszem, hogy ez teorikusan megválaszolható, a határ csak konkrét gazdasági, politikai körülmények között húzható meg..." *Falusné Szikra Katalin:* A szocialista áru- és pénzviszonyok kísérőjelenségei. Tanulmány, 1983.

„A hagyományos kisipari szakmákat kézműves módon folytatják, az idegen munkaerőt nem foglalkoztatók jelentős része nem jut a bérből és fizetésből élőknél nagyobb jövedelemhez. Közéjük elsősorban a javító szolgáltatást végző vidéki vagy peremkerületi kisiparosok tartoznak. Az állami vagy szövetkezeti szektorban elérhetőknél sokkal magasabb jövedelemhez általában azok a magántermelők jutnak, akik idegen munkaerőt is foglalkoztatnak, és a kereslethez rugalmasan alkalmazkodva, vállalkozásszerűen, korszerű feltételek között dolgoznak."[84]

Az átlagbért meghaladó jövedelem a kiegészítő gazdaság résztvevői számára indokolt, hiszen a kockázatvállalásnak (esetleg a tőkeelőlegezésnek) valahogyan érvényesülnie kell a jövedelemben is. Ha azonban a különbség aránytalanul és tartósan nagy[85], akkor az kedvezőtlenül befolyásolja az első gazdaság dolgozóinak a helyzetét. Különösen akkor, ha az állami és szövetkezeti vállalatoknál a jövedelmek *nivellálták*, alacsonyak és mereven szabályozottak. Azt sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az *alapvető gazdaságban foglalkoztatottak jelentős része* — hazánkban a 80-as évtized elején aktív dolgozók háromnegyede — *valamilyen módon érdekelt a kiegészítő szektorban* (többségük a mezőgazdasági kistermelésben).

Érthető tehát, ha a komplementer szektorból érkező impulzusok nyomást gyakorolnak az alapvető gazdaság bérgazdálkodására. Mivel a kiegészítő gazdaság versenyez a munkaerőért az első gazdasággal, a vállalatok csak úgy tarthatják meg dolgozóikat, ha többletkereseti lehetőségeket teremtenek számukra. (Vállalati gazdasági munkaközösségekkel és más korszerű, rugalmas szervezeti formák alkalmazásával, amelyek nemcsak jövedelemelosztási szempontból, hanem a vállalat egész működését illetően is hasznos szerepet töltenek be.)

A kiegészítő gazdaságban elsajátítható jövedelmeket közvetett módon is meghatározzák az alapvető gazdaság jövedelmi viszonyai. Mivel *a szolgáltatások, illetve termékek árait tekintve nem lehet lényeges különbség az alapvető és a kiegészítő gazdaság között*, a komplementer szférában dolgozók — az első gazdaság nagy rezsiköltségeinek (adminisztráció, irodaépületek fenntartása stb.) „köszönhetően" — extrajövedelemhez juthatnak. A rezsi igen jelentős lehet, a közvetlen bérköltségek sokszorosát teheti ki. A rezsiköltségek az alapvető gazdaságban akkor is összehasonlíthatatlanul magasabbak, mint a kiegészítő szférában, ha egyébként az elsőben a racionális gazdálkodás minden feltétele teljesül. *E két szektor éppen ezért csak akkor tényleges versenytársa egymásnak, ha az alapvető szféra nagyobb rezsiköltségeit az ott alkalmazott technikának, a termelés tömegszerűségének és a piac méreteinek a költségmegtakarító hatásai ellensúlyozzák.* (A vállalati gyakorlatban azonban mind ezek, mind pedig a racionális gazdálkodás egyéb követelményei gyakorta csorbát szenvednek.) A ki-

[84] *Falusné Szikra Katalin:* I. m. 34. old.

[85] Itt megint nehéz lenne egzakt mércét találni a kockázat értékelésére; a tőkebefektetés „méltányos" hasznára; munkaarányos vagy aránytalan jövedelmekre. A hozzávetőleges értékelést is nehezíti, illetőleg eltorzítja az, hogy a *társadalom jóval érzékenyebb az abszolút jövedelemkülönbségekre, mint a teljesítménykülönbségre.* A jövedelem sokkal inkább „szem előtt van", mint a teljesítmény.

egészítő gazdaságban dolgozó kisvállalkozók, kisiparosok eleve „megspórolják" az említett rezsiköltségeket. (Nincs szükség öltözőre, üzemi óvodára, gyakran még üzemépületre sem, ha a kisvállalkozónak az otthona szolgál műhelyül.) Ráfordításaik így — egyébként azonos minőségi és árfeltételek mellett — lényegesen alacsonyabbak lehetnek. Azonos vagy hasonló árból a kisebb költségeket levonva a kiegészítő gazdaság termelőinek több jövedelmük marad.

További költségcsökkentő tényező ebben a szférában a termelési tényezők jobb kihasználása a nagyvállalatokhoz képest, az alapvető gazdaságra jellemző tartalékoló magatartás hiánya. A kiegészítő gazdaságban nincs „vattalétszám" és rejtett munkanélküliség, általában nincsenek kihasználatlan gépek. Nem találkozhatunk itt „presztízs számítástechnikával", sem hatalmasra felduzzasztott raktárkészletekkel. Ezek is közrejátszanak abban, hogy a komplementer gazdaságban azonos árban általában nagyobb jövedelmek realizálhatók, mint az első szférában. Mindebből persze az is következik, *ha javul az alapvető gazdaságban a költséggazdálkodás, akkor csökken a kiegészítő gazdaságban realizálható extrajövedelem,* csökkennek az előbb említett versenyelőnyök.

A kiegészítő gazdaság javára mutatkozó jövedelemdiszparitást magyarázhatjuk e szféra nagyobb érzékenységével a piac, a kereslet változásai, a fogyasztók minőségi igényei iránt. A szóban forgó kis egységeknek általában is jobb az alkalmazkodóképessége a gazdasági környezethez.

Bizonyos fokig persze természetes, hogy a kis (sőt mini) egységek piaci reakciói gyorsabbak, hiszen egyszerűbb, könnyebb alkalmazkodniuk a gyorsan változó körülményekhez. A „szupercentralizáció" csökkentésével azonban az első gazdaság részesedhetne a kis egységekkel összefüggő gazdasági előnyökből, s javíthatná piaci alkalmazkodóképességét. (Hazánkban a 80-as években megindult a fejlődés ebben az irányban.) Az állami, illetve szövetkezeti szektor kis méretű önálló vállalatok létesítésével vagy vállalaton belüli önálló egységekkel támaszthat versenyt a kiegészítő gazdaságnak. Az első gazdaságban technikai és gazdasági szempontból egyaránt indokolt vállalati méretekre kell törekedni. Ahol pedig éppen a nagy méretek előnyösek, ott biztosítani kell ezek racionális kihasználását.

A kiegészítő gazdaság egyes szereplői javára ma fennálló jövedelemdiszparitás nemritkán az alapvető gazdaságban megtermelt jövedelem illegális vagy félig legális átszivattyúzásán alapul. A példákat hosszasan lehetne sorolni. A magánkereskedő — csúszópénz ellenében és szabályellenesen — hiánycikkeket vásárol az állami kiskereskedelmi egységekben, majd a szóban forgó árut felárral értékesíti a saját üzletében. Ide tartozik az is, amikor a magánkisiparos tanácsi beruházáson vállal munkát, és költségvetése összeállításakor vastagon fog a ceruzája, de (némi csúszópénz ellenében) az állami vállalat munkaátvevője „elnéző lesz" stb. (A jövedelemnövelés ez utóbbi módozatai azonban értelemszerűen már az árnyékgazdaságba csúsznak át.) Az alapvető és a komplementer gazdaság jövedelmi összefüggései — mindezekből is látható — kölcsönösek.

A legális kiegészítő gazdaság másik része a mezőgazdaságban található. Az eddig kifejtettek részben vonatkoztathatók arra a nálunk mintegy 1,7 millió dolgozóra is, akik kis gazdaságaikban — a szövetkezeteken és állami gazdaságokon kívül —, de velük szorosan összefonódva működnek. *Mégis külön kell elemezni a mezőgazdasági kisüzemek jövedelmi viszonyait, részben jelentőségük, részben a kisipartól és a kiskereskedelemtől eltérő sajátosságaik miatt.* Leglényegesebb sajátosságuk éppen a szocialista nagyüzemekkel való szoros szimbiózisuk.[86]

A komplementer gazdaság mezőgazdasági „alrendszerét" részben a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai alkotják, részben pedig a nem mezőgazdasági dolgozók kisegítő gazdaságai, mellékfoglalkozásként, hobbiként űzött mezőgazdasági tevékenységük.

Mindenekelőtt azt szükséges kiemelni, hogy az *ezekből a gazdaságokból származó jövedelmek* — szemben például a kisiparos *jövedelmével* — *széles körben hozzáférhetők.* A mezőgazdasági kistermeléshez nem kell iparengedély (sokszor különösebb befektetés sem), nincs szakmához, foglalkozáshoz kötve. Ebből következik, hogy a lakosság igen nagy része rendelkezik ilyen jövedelemmel. (Érdekességként megemlítjük, hogy Magyarországon a kisgazdaságok összes jövedelmének nagyobb hányada kerül a munkásséghoz, mint bármilyen más társadalmi réteghez.[87])

A *mezőgazdasági kistermelésből szerzett reáljövedelem* — és ez csak a mezőgazdaságra jellemző — *két fő részre oszlik: a háztartásban elfogyasztott javakra és az árueladásból szerzett jövedelemre.* Fontos sajátosság még az is, hogy *e jövedelmeknek nincs (vagy csak ritkán van) monopolisztikus eleme.* A monopolisztikus jövedelmek keletkezését kizárja az a tény, hogy hazánkban a mezőgazdasági termékeknél általában nincs keresleti túlsúly: a termelők — a kistermelők is — éles versenyben vannak, s jövedelmük megszerzése nagyobb gazdasági kockázattal jár, mint a kisiparos vagy a kereskedő jövedelméé.[88]

A háztáji és kisgazdaságok csak kivételesen alkalmaznak idegen munkaerőt. Jövedelmük — és ez is sajátos — *nem vagy csak periferikusan tartalmaz a nagyüzemekkel szembeni versenyelőnyükből származó extrajövedelmet.* Ennek az oka az, hogy a munkamegosztás a kiegészítő szektor és a nagyüzemek között igen fejlett. Kevés olyan terület van, ahol a kisgazdaság valóban megmérkőzhetne a közös gazdaságokkal.

[86] A mezőgazdasági kisüzemek a szövetkezeti rendszerrel korántsem csak a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságain keresztül fonódnak össze. Bővül a mezőgazdasági nagyüzemek szervező tevékenysége, a termelőszövetkezetek ezt elsősorban a működési területükön levő egyéb kisgazdaságokra (kisegítő gazdaságok, egyénileg dolgozó parasztok) terjesztik ki.

[87] Az adat forrása *Csizmadia Ernőné:* A háztáji termelés új vonásai. Valóság, 1978. 2. sz. 83. old.

[88] Hogy a kockázat nemcsak elméletileg vélelmezett, azt ékesen bizonyíthatnák — a 80-as évek példatárából — a szabolcsi almatermelők.

A szövetkezetek általában nem foglalkoznak nyulakkal, galambokkal és méhészkedéssel, a kisgazdaságok viszont nem termelnek búzát, takarmányt stb.

Azokon a területeken is, ahol verseny alakulhatna ki köztük (hízómarha, sertés stb.), csekély a háztáji, illetve a kisegítő gazdaságok versenyelőnye, például amiatt, mert a szövetkezetek rezsi- és adminisztrációs költségei fajlagosan kisebbek, mint az állami vállalatoké. Ha mégis van a kisgazdaságnak jövedelmi előnye, az is elveszhet emiatt, hogy eladási áraik (a nagyüzemi felár híján) sokszor alacsonyabbak, mint a szövetkezeteké vagy az állami gazdaságoké.

Mindezek alapján a mezőgazdaságban ma már nincs jövedelemdiszparitás a kistermelés javára. A korábbi évtizedekben sem volt ez tartósan és általánosan jellemző. Inkább a kiegészítő gazdasággal rendelkezők látható gyarapodása és az első gazdaság legális kereseti lehetőségeinek erős korlátai „eredményezték" egy időben a háztáji ellenes hangulatot. A *falun* (és nemcsak a mezőgazdasági dolgozóknál) tapasztalható gyors gyarapodás túlnyomórészt inkább a hagyományos paraszti életforma fennmaradásának, az ebből következő fogyasztói igénytelenségnek, illetve az éjszakába, ünnepekbe nyúló túlhajszolt munkának köszönhető.

Ha a szocialista szektorral szemben mutatkozó jövedelemdiszparitás nem is jellemző a mezőgazdasági kistermelésre, a *jövedelmek nagyfokú differenciáltsága* annál inkább. Ez jórészt az egyes kisgazdaságok feltételeiben meglevő jelentős különbségekre vezethető vissza. Az alkalmazott termelőeszközök skálája az ősi kéziszerszámoktól (kapa, ásó) a legmodernebb gépekig terjed. Nagyok a különbségek a kistermelők között a szakértelemben, a szakmai kultúrában, a háztartásban rendelkezésre álló munkaerő számában, jellegében is. A kistermelők jövedelmét befolyásolja gazdaságaik tulajdonsága, földrajzi helyzete (a piac közelsége, a táj adottságai stb.), nem utolsósorban a szövetkezettel, állami gazdasággal meglevő kapcsolatuk.

A szövetkezetek sokféle módon — de egymástól erősen különböző mértékben — működnek közre, a háztájiban elvégeznek egyes gépi műveletet, takarmányt adnak, agronómusi, állatorvosi segítséget nyújtanak stb.

A szövetkezeti fejlődés kezdetén — amikor még nagyobb volt a kézi munka jelentősége, mint manapság —, a szövetkezetbe belépett parasztok szemében első volt a háztáji, és csak azután következett a közös gazdaság. A gyenge nyilvántartás, a hiányos vagyonvédelem azt is lehetővé tette, hogy a szövetkezetekben megtermelt értékek, illetve a szövetkezet javainak egy része „eltűnjön" és a „háztájiban bukkanjon fel" újra.[89] Az ilyenfajta ellentmondások az általános fejlődéssel, a közös gazdaságok és a háztáji közötti kapcsolat kölcsönössé válásával fokozatosan enyhültek. Remél-

[89] A korabeli szállóige ezért minősítette a háztájit olyan tehénnek, amelynek a feje a közös jászol fölé hajlik, a tőgye azonban az egyéni istállóban van.

hetőleg az újabban keletkező ellentmondások is megtalálják levezetési formáikat a népgazdaság eddiginél korszerűbb működési rendjében.

A kisegítő és háztáji gazdaságok hazai fejlesztése követendő példaként szolgál más országok (és nemcsak a KGST, hanem a fejlődő országok) számára is.[90]

A munkával össze nem függő jövedelmek a komplementer gazdaságban

A legális egyéni tevékenységek szférájában — a munkajövedelmek mellett — a más jogcímen szerezhető jövedelmek is megjelennek, részben önállóan, részben az előbbiekkel együtt. A munkától függetlenedő jövedelmek túlnyomó része a vagyonhoz, a tőkéhez kapcsolódik. Tipikus formái:

— a kölcsönügyletek (bár az alacsony, illetve a negatív reálkamat miatt a legális kölcsönügyletek ma nálunk nem tekinthetők igazán járható útnak a jövedelemszerzésben);

— a vállalkozásokba „csendestársként"[91] való bekapcsolódás, illetve a kisipari, kiskereskedelmi tevékenységekhez, a konkrét vállalkozásokhoz nyújtott kölcsönök,

— a saját tulajdonú vagy állami bérlakások használatának ideiglenes átengedése (bérbeadás, albérletbe adás, fizetővendég-szolgálat);

— az ingatlanok és az értéktárgyak árváltozásainak kiaknázása,

— a kisvállalatok termelőeszközeinek bérbeadása, illetve a kisvállalatba befektetett eszközök tőkeként való hasznosítása.

Az így szerzett jövedelmek mindenképpen „idegen testnek" tekinthetők a munkajövedelmek világában. Mégsem szabad eleve elutasítani minden vagyonból származó jövedelmet. Ezek merev elutasítása ugyanis csorbítja az anyagi érdekeltség rendszerét.[92]

A vagyon jövedelemforrásként való kiaknázását — bármennyire furcsának tűnik ez az első pillantásra — szociális meggondolások is indokolhatják. (Például idős, alacsony nyugdíjú vagy jövedelemmel nem rendelkező lakásának, házának egy részét szolgáltató műhely létesítésére bérbe adja.)

[90] Cikkének címében fogalmazza ezt meg *Wiechowski, J.:* Pouzajacy przyklad volnictwa. (A magyar mezőgazdaság tanulságos példája.) Rynki Zagraniczne, 1982. ápr. 1. 1. old. Majdnem hasonló módon minősíti a magyar háztáji gazdaságok sikerét a francia Richet is. *Richet, X.:* L'ecemple hongrois. Le Monde diplomatique, 1982. 22—23. sz.

[91] A csendestárs a vállalkozásban részt vevő pénztulajdonos, aki tőkéjével, vagyonával járul hozzá a vállalkozás beindításához, bővítéséhez. A leglényegesebb jellemzője az, hogy maga nem dolgozik az adott üzletben vagy műhelyben, és nem vesz részt az „üzleti ügyek" irányításában. Tőke-hozzájárulása fejében meghatározott jövedelemben részesül, vagyis részt kap a szóban forgó vállalkozás hasznából. A csendestárs-státus ma nem legális, de megtűrt.

[92] *Falusné Szikra Katalin:* A vagyonosodásról. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz. 1327. old.

Ha a társadalom tagjait megtakarításra, gyermekeikről és az idősekről való fokozott gondoskodásra ösztönözzük, aligha kerülhetjük ki a vagyonképződést. Ez viszont logikusan elvezet a vagyonból származó jövedelmek keletkezéséhez. A vagyonból származó legális jövedelem kétségtelenül feszültségeket okoz, megnehezíti például a fiatal generáció esélyegyenlőtlenségeinek a mérséklését. Az is világos azonban, hogy a munka nélkül szerzett jövedelmeknek ez sem nem az egyetlen, sem nem a legkártékonyabb formája (sőt esetenként kifejezetten hasznos forma).

A különböző jövedelemtípusok ésszerű kombinációja a háztartások jövedelemszerzési stratégiájában

A kiegészítő szektor különböző ágaiban, az iparban, a szolgáltatásokban, a mezőgazdaságban kifejtett munka rendszerint nem kizárólagos forrása egy-egy háztartás jövedelmének.[93] *Az e szektorban végzett munka a háztartások többsége számára a szó szoros értelmében kiegészítő jövedelemforrás az első szektorból eredő jövedelmei mellett.*

Különösen igaz ez a mezőgazdaságra, ahol az önálló magánparaszti gazdaságok száma elenyésző (Magyarországon kb. 60 ezer), és a kisgazdaságok túlnyomó többségének (kb. 1,65 millió) a háztartás számára is kiegészítő szerepe van. A nemzetközi irányzatok szintén erre mutatnak.[94] Az iparban és a szolgáltatásokban is megfigyelhető ilyen tendencia: a főfoglalkozású kisiparosok száma sok szakmában csökken vagy stagnál, miközben egyre többen lesznek „részidős kisiparosok", „munka utáni" szolgáltatók. *A háztartások szempontjából a kétfajta jövedelemszerzési mód kombinálása azért ésszerű, mert ily módon egyesíthetik a két jövedelemtípus előnyeit, s egyben mérsékelhetik* a külön-külön érzékelhető *hátrányaikat.*

Az első gazdaságból szerzett jövedelem előnye a *stabilitás;* a keresettel összefüggő számos *szociális juttatás;* a megszerzéséhez fűződő (társadalmilag ugyan nem túl üdvös) általában meglehetősen *alacsony teljesítménykövetelmény.* Fontos tényező, hogy a *jövedelemszerzés e módját* elismerik, a *társadalom többsége pozitívan minősíti.* Hátránya viszont (mind ez ideig) *növelésének erős* — alig áthágható — *korlátai,* gyakorta *alacsony volta.* E hátrányokat ellensúlyozhatja a háztartás azzal, ha tagjai részben (egyesek akár főmunkaidőben is) bekapcsolódnak a kiegészítő szektorba. Ez utóbbi szektor előnye ugyanis, hogy a kereseti lehetőségek sokkal tágulékonyab-

[93] „A második gazdaságban ... döntően a nagyüzemi szféra bérből-fizetésből élő dolgozóinak, továbbá a hivatalosan gazdaságilag inaktív népességnek a munkavégző képessége hasznosul." *Gábor R. István—Galasi Péter:* A második gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[94] *Cvjeticanin, V.—Dilic, E.—Puljiz, V.:* Basic characteristic of parttime farms. Yugoslav Survey, Belgrád, 1978. 4. sz.

bak, és a jövedelmek — adott teljesítményre vetítve is — rendszerint magasabbak. *Hátrány* viszont az általában nagyobb munkaintenzitás, a juttatások szűkebb köre stb. Noha a kétfajta jövedelemszerzési mód összekapcsolásának negatív emberi-társadalmi következményei (munka „látástól vakulásig", pénzhajsza) is vannak, a *szektorok „kombinálása" mégsem pusztán gazdasági szempontból előnyös. A háztartások ugyanis bizonyos társadalmi jellegű igényeiket is kettős státusuk révén elégíthetik ki jobban:* az első gazdaság biztonságérzetet nyújt, a kiegészítő gazdaság önállóságot, az elsőben élvezik a kollektívához tartozás, a kiegészítő gazdaságban a saját lábukon való megállás előnyeit.

A különböző jövedelemtípusok összefonódása: jövedelemhibridek

Az alapvető és a komplementer gazdaságból származó jövedelmek „kombinálásának" sajátos esete, ha egyetlen jövedelemfajtában mutatkoznak meg egyidejűleg a két szektor jövedelmeire jellemző vonások. Ez esetben tulajdonképpen a jövedelmek „hibridizációja" megy végbe. Jövedelemhibridnek tekinthetők például az *állami, illetve szövetkezeti vállalatok kereteiben* szervezett *különféle vállalkozásokban realizált jövedelemfajták.* Ezek fő formái a következők:

— a vendéglők, üzletek szerződéses üzemeltetéséből származó jövedelem;
— a vállalati gazdasági munkaközösségek tagjainak a jövedelme;
— az átalányelszámolási rendszerben[95] dolgozó szövetkezeti tagok és alkalmazottak jövedelme;
— a költségtérítéses rendszerben foglalkoztatottak jövedelme;
— a szövetkezeti szakcsoport tagjainak jövedelme.

Bár e formáknak külön-külön is igen sok sajátossága van, mindegyikükre jellemző a kettősség. A vállalkozások, amelyek révén e jövedelmek létrejönnek, egyfelől szorosan kötődnek az alapvető szektor vállalataihoz, szövetkezeteihez, másfelől mégis elkülönülnek tőlük (akár mint belső szervezeti egységük, akár mint külső, kapcsolódó egység). Az ezekben a formákban érdekeltek egyidejűleg az első gazdaság dolgozói, ugyanakkor kisvállalkozók is.

Az egyes kisvállalkozók eltérő mértékben kapcsolódnak az állami vállalathoz vagy a szövetkezethez. A szerződéses üzemeltetésnél, mind a vállalkozó, mind pedig a szerződéses üzemben dolgozók munkaviszonyban vannak a céggel. Jövedelmük így „első gazdaságbeli" munkaviszonyból származik. Az üzemeltető vállalkozó munka-

[95] Az átalányelszámolási rendszernek az a lényege, hogy a dolgozó az energia, a saját tulajdonú gép, a szerszám stb. költségeire térítésként normák alapján számított átalányt kap (természetesen a munkadíjon felül).

viszonya ugyan a szerződés időtartamára szünetel, de az alkalmazottak mindvégig mint az „anyavállalat" dolgozói kapják munkabérüket.

Az átalányelszámolásos rendszerben dolgozók ugyancsak a szövetkezetek tagjai, amint a vállalati gazdasági munkaközösségek tagjai egyben a befogadó vállalat dolgozói is. Mindebből következik, hogy *valamennyiük jövedelme egyszerre minősül az alapvető és ugyanakkor a kiegészítő gazdaságban szerzett jövedelemnek is.*

Mivel ezek többnyire új jövedelemformák (a szerződéses rendszer vagy a vállalati gazdasági munkaközösség csak néhány éves múltra tekinthet vissza), nem halmozódott fel még elegendő tapasztalat alapos közgazdasági-társadalmi értékelésükhöz. Az máris jól látható, hogy e formáknak jövőjük van, számítani lehet dinamikus fejlődésükre. A technikai fejlődéssel párhuzamosan egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az önálló alkotómunka, a munka minőségéért, az eredményekért vállalt felelősség. (Szemben a munkafolyamatnak végletesen „alárendelődő" bérmunkás munkájával.)[96]

A hibridjövedelmek előremutató vonásai csak akkor bontakoznak ki valójában, ha ténylegesen önálló, felelős, minőségi munkán alapulnak, olyanon, amely „hagyományos" módon nem, vagy csak alacsony hatékonysággal végezhető el.

Az eddig tárgyalt szférát komplementer gazdaságnak neveztük, egyértelműen megkülönböztetvén a szocialista gazdaságnak ezt a részét az illegális tevékenységektől, az árnyék- (fekete-) gazdaságtól. Ezt az elhatárolást meg kell tennünk[97], mert bár mind a komplementer, mind az árnyékgazdaságon belül is jelentős különbségek lehetnek az egyes ügyletek gazdasági tartalmában és társadalmi megítélésében, az igazán markáns választóvonal mégis nyilvánvalóan a törvényes kisipari, háztáji stb. tevékenységből származó jövedelmek és a törvénytelen feketejövedelmek között húzódik. Az előbbiek ugyanis a szabályozott, társadalmi újratermelési folyamatba integrált tevékenységek alapján keletkeznek, az utóbbiak viszont — lényegében kívül esvén a társadalmi kontrollon — az alapvető és a komplementer gazdaság „bomlástermékei".

A láthatatlan jövedelmek

Az árnyékgazdaság illegális jövedelmeire elsősorban az jellemző, hogy vajmi kevéssé kapcsolódnak munkához. A jövedelmek forrása részint a tulajdon (birtoklás), részint a pozíció és a kapcsolat. De nem elhanyagolható a szerepe az árnyékgazdaságban az idegen munka elsajátításának, illetve a társadalmi és egyéni javak már kifejezetten bűnözésnek minősülő eltulajdonításának sem.

[96] Erre alapozva tartja például a modern társadalom jellemzőjének a japán Masuda, Y. a szerződéses munkát, szemben az általa ipari társadalomnak nevezett formációban tipikus bérmunkával. Lásd *Adorján Bence:* A tudományos-technikai forradalom okozta változások felgyorsulásának és állandósuló irányzatainak néhány következménye. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.

[97] A témával foglalkozó legalaposabb magyar publikáció, A második gazdaság az elnevezésben nem tesz különbséget, noha a szerzők, Gábor R. és Galasi természetesen érzékelik a legális és illegális ügyletek közötti választóvonalat. Vö. *Gábor R. István—Galasi Péter:* I. m.

a) A tulajdonon (birtokláson) alapuló illegális jövedelmek közé a következők tartoznak:

— az illegális kölcsönügyletek (uzsora);

— az illegális bérleti szerződések, az „albérleti uzsora", az adózás megkerülésével bérbe adott ingatlanok;

— átruházási ügyletek. „Ezek olyan — kereskedelmi — ügyletek, amelyekben nem az árunak a termelőtől a fogyasztóhoz való eljuttatása valósul meg, hanem javak vagy rendelkezési jogok újraelosztása."[98] Példa erre a gépkocsi-kiutalás átruházása pénzért;

— bérmunkások foglalkoztatása illegálisan.

b) A pozícióhoz tapadó jövedelmeknek a következő fajtái terjedtek el:[99]

— a munkakörrel, a beosztással szokásszerűen „járó" mellékjövedelem (a pincérnek, a postásnak, a fodrásznak stb. adott borravaló);

— a munkaköri kötelezettség — elvárható színvonalú — teljesítéséért élvezett mellékjövedelem (a bolti eladónak „csúsztatott" pénz);

— a munkakörhöz, beosztáshoz kapcsolódó, de a munkaköri kötelezettséget túlhaladó színvonalú szolgáltatásért kapott mellékjövedelem (például a járóbetegekhez kilátogató orvosnak nyújtott hálapénz), végül

— a munkaköri kötelezettség megszegésével, a munkahellyel, munkakörrel-beosztással való visszaélés révén szerzett jövedelem (szocialista tulajdonú eszközök magáncélú kisajátításán, magánhasználatán, a velük való rendelkezésen alapuló mellékjövedelem, illetve -megtakarítás, a kisebb üzemi lopástól a feketefuvaron át, az ügyfélnek „csúszópénz" fejében nyújtott jogosulatlan előnyökig).

A pozíció alapján szerzett jövedelmek közül társadalmilag legveszélyesebbek a visszaélésekkel szerzett jövedelmek. A korrupció, a csúszópénz nemcsak az elosztást „módosítja" a társadalmi érdekkel ellentétesen, hanem *egy bizonyos ponton túl az egész gazdaság működését és a politikai stabilitást is veszélyezteti.*

A korrupció ellen nem lehet eredményesen pusztán meggyőző szóval küzdeni. Nem elégséges — bár szükséges — a jogi eszközök alkalmazása és a folyamatos szakmai ellenőrzés. Hathatós védelmet ez ellen a vírus ellen a hiánygazdaság felszámolása, a piaci mechanizmusok élénkítése és — ott, ahol a piaci mechanizmusoknak nincs terük — az elosztás demokratikus társadalmi ellenőrzése nyújthat.

c) A kapcsolatokon nyugvó jövedelmek lényegében ügynöki jellegű tevékenységből származnak. A legtöbb szocialista országban tiltják az ilyen tevékenységet. Isme-

[98] *Gábor R. István—Galasi Péter:* I. m. 33—34. old.

[99] A csoportosítás a már idézett Gábor—Galasi-könyv alapján történt.

retlen a legális lobbyzmus,[100] általában nem elterjedt, nem szokásos az üzletszerző, üzletközvetítő tevékenység. A *kapcsolatok azonban a szocialista gazdaságban is pénzzé változtathatók*, és — adott esetekben — törvénytelen jövedelmi forrásként aknázhatók ki.

d) Végül jelentős jövedelemforrás a — többnyire a társadalmi tulajdon kárára elkövetett — lopás, a sikkasztás, a hűtlen kezelés[101], egyszóval a „szabálysértés", a gazdasági bűnözés. A szocialista országokban az ilyen jellegű bűncselekmények a legtömegesebbek a bűncselekmények listáján.

Olykor enyhébb formában, kisebb értékű tárgyak eltulajdonításában nyilvánul meg ez a fajta „jövedelemszerzés", annál tömegesebb jelenség azonban, minél „kisebb stílű". (Csak kevés közértben és vendéglőben blokkolják le az alkalmazottak azt, amit elfogyasztanak, kevés állami vállalatnál dolgozó szerelő vásárol a Vasértnél vagy a barkácsboltban csavarokat.)

Számos háztartás jövedelmét emeli meg törvényellenesen a vám- és devizaszabályok áthágása. Az ilyen jellegű bűnözésből vagy szabálysértésből származó jövedelem egy része munkával is összekapcsolódik. Az országok között ingázó illegális „kereskedő" végül is időt, fáradságot áldoz azért, hogy — a vámszabályok kijátszásával — jövedelemre tegyen szert, az adócsaló kisiparos is csak azt a jövedelmet tagadja le, amiért megdolgozott. Ez mégsem adhat felmentést a bűnözéssel vagy szabálysértéssel jövedelemhez jutók számára.[102] A közvélemény az utóbbi jövedelemfajtákat meglehetősen enyhén ítéli meg (sőt bizonyos értelemben és határig még respektálja is az „ügyes" embereket). E jövedelemszerzési módok azonban rontják a munkamorált, zavarják a gazdaság működését, és olyan mértékű társadalmi igazságtalanságok forrásai, amilyenekkel egyetlen más jövedelemelosztási forma sem teszi próbára az emberek tűrőképességét.[103]

[100] Lobbyzmus = az amerikai törvényhozásban legális gyakorlat, hogy a képviselőket, szenátorokat ún. kijáró emberek veszik körül, akik egy-egy nagy cég vagy szervezet érdekeinek megfelelő ténykedésre igyekeznek rábírni a honatyákat. A lobbysták ezért a „kijáró tevékenységért" kapják a fizetésüket.

[101] *Lopásnak* az idegen vagyontárgyak eltulajdonítását, *sikkasztásnak* pedig a valakire — munkakörében — rábízott pénz, utalvány, anyag, termény, termék közvetlen eltulajdonítását, illetve a társadalmi tulajdon manipuláció révén való megkárosítását nevezzük. *Csalásnak* minősül a másoktól jogellenesen és fondorlatos módon szerzett pénz. Például áru túlszámlázása, a biztosítótársaság megtévesztése, jogtalan táppénzfelvétel stb. útján. *Hűtlen kezelés* vétkében marasztalható el az, aki a rábízott értékeket a maga hasznára aknázza ki. Példák a hűtlen kezelésre: a megengedettnél nagyobb reprezentáció, a térítés nélküli fogyasztás, a feketefuvarok stb.

[102] Megtévesztő, hogy ezeket a kis csalásokat, 2—3 Ft-os többletszámlázásokat, néhány dekás súlycsonkításokat jelentéktelen szabálysértésnek minősítik. Az így eljárók egy év alatt többszáz-, sőt többezerszeresét „csalhatják össze" annak, amit egy ellenőrzés vagy akár az összes ellenőrzés kimutat.

[103] Az így szerzett illegális jövedelmek igen kártékony hatása, hogy a legális jövedelmeket is „rossz színben" tüntetik fel. Egy-egy kisiparos adócsalása beárnyékolja a többi kisiparos jövedelmét is.

A láthatatlan jövedelmek nagysága

Minthogy az illegális jövedelmek keletkezését sehol sem tartják nyilván, sőt jó részük teljesen rejtett marad, aligha lehetne akárcsak többé-kevésbé pontosan megbecsülni nagyságukat.[104] Jellemző, hogy egy 1977-ben készült tanulmány a hazánkban borravalóval, csúszópénzzel, fusimunkával és egyéb illegális módon szerzett jövedelmeket 72 milliárd forintra, míg egy másik felmérés 10—15 milliárd forintra tette.[105] Erről a problémáról egy később készült és igen részletes tanulmány[106] 60—65 milliárd forintra becsülte a láthatatlan jövedelmeket. A tanulmány szerint 11—12 milliárd származott fusimunkából, 6—7 milliárd adócsalásból, 10—11 milliárd a társadalmi tulajdon megkárosításából, 9—10 milliárd borravalóból, 4—5 milliárd az egészségügyben meghonosodott hálapénzből, 20—21 milliárd pedig jogsértő cselekedetekből (beleértve a csúszópénzeket). A láthatatlan jövedelmek e becslés szerint Magyarországon 1981-ben a lakosság pénzjövedelmének 15—16 százalékát tették ki.[107]

Az árnyékgazdaságból származó jövedelmek társadalmi-gazdasági tartalma és keletkezésük okai

Noha e jövedelmek tetemes része nem munkából származik, vagy csak laza kapcsolatban van vele, mégsem lenne helyes egyszerűen anomáliaként kezelni őket. A jogi megközelítés — legális vagy büntetendő — nem helyettesíti a közgazdasági elemzést. Gondolnunk kell arra is: *ha a „görbe utat" tömegesen, megszokott gyakorlatként választják, akkor az „egyenes úttal" sincs minden rendben.* Profán hasonlattal élve, ha az új lakótelepen mindenki a pázsiton keresztül jár, s nem a kijelölt betonúton, akkor többnyire az a baj, hogy a betonutat nem a legésszerűbb irányban fektették le. Ha bevett gyakorlattá válik az adócsalás és az „elcsalt összegek" milliárdos nagyságren-

[104] A láthatatlan jövedelmek a tőkés országokban is csak igen nehezen számszerűsíthetők, noha a polgári közgazdászok régóta és intenzíven foglalkoznak vele. E jövedelmek arányainak érzékeltetésére idézünk egy amerikai becslést, amely szerint például az Egyesült Államok láthatatlan gazdaságának a terjedelme megfelel a kanadai gazdaság méreteinek. *Feige, E.:* How big the irregular economy? Challenge, White Plains, New York, 1979. nov.

[105] A szóban forgó tanulmányokat idézi *Ékes Ildikó:* A személyi jövedelmek láthatatlan újraelosztása. KSH Gazdaságkutató Intézet, Tanulmánytervezet. 1983. 18—21. old.

[106] Uo.

[107] A láthatatlan jövedelmek felmérésére különböző — tökéletesnek persze nem mondható — módszerek léteznek. Ezek a következők:

— háztartás-statisztikákra alapozódó *(saját bevallás)* módszer;

— a *bevételek oldaláról való megközelítés;*

— az *ügyfelek,* a láthatatlan pénzeket kiadók *bevallása* (kiadások oldaláról való megközelítés);

— *„visszakövetkeztetés"* a láthatatlan jövedelmeket élvezők életmódjából, életszínvonalából;

— *ellenőrzések, felmérések, perek stb. anyagából* — mint reprezentatív mintából — *való következtetés* a jövedelemnagyságra.

dekre rúgnak, akkor ez nemcsak az adócsalókról állít ki bizonyítványt, hanem az adóellenőrzés rendszeréről és az adókivetés ésszerűségéről is. Ha a legközönségesebb árucikk megszerzéséért is csúszópénzt kell fizetnünk, akkor a megvesztegetett morális tartásán túl az áruforgalmazás rendjével, az áruelosztással és az árutermeléssel sincs minden rendben.

A láthatatlan jövedelmek egy része a hiány szülötte, hiányt pótol vagy éppen hiányt gerjeszt, azaz mindenképpen szorosan összefügg a gazdaság hiányjelenségeivel. Hiányt pótol a fusizó és a kontár, hiányt „termel" a korrupt tisztviselő, a meglevő árucikkeket pult alá rejtő eladó. Hiány nélkül egyikük ténykedésére, illegális jövedelemszerzésére sem volna lehetőség. A mi körülményeink között ez az *egyik fő oka* a láthatatlan jövedelmeknek. Hiba volna azonban a hiányban keresni mindenfajta láthatatlan jövedelem okát. Az amerikai gazdaságban például nincs hiány, mégis hatalmas méretű az illegális gazdaság.

Nem szabad továbbá megfeledkezni e probléma elemzésekor a hiány egy sajátos változatáról, a jövedelemhiányról sem. A pincérek, a fodrászok, az eladók alacsony fizetése szinte „hivatalos kívánalommá" teszik a borravalót. A bérek megállapítói e területeken eleve belekalkulálják a borravalót a fizetésekbe.

Természetesen közgazdasági szempontból egyáltalán nem mindegy, hogy a „láthatatlan jövedelem" alapjául szolgáló tevékenység hiányt pótol-e, vagy hiányt gerjeszt. A láthatatlan jövedelmek nem kis részének nemzeti jövedelmet növelő hatása van, mögötte effektív többletteljesítmény húzódik meg. Ez egyértelmű a fusimunkánál, az adózatlan kisipari jövedelmeknél, a különféle illegális szolgáltatásoknál. Az ilyen — részben még pozitívnak is tekinthető — esetekben sem egyértelmű azonban az illegális jövedelmek „komplex" népgazdasági hatása. Ez például jól kimutatható a fusizásnál. A fusizás ugyan első megközelítésben valamely hiányszolgáltatás vagy hiánycikk kereslete és kínálata közötti összhangot segíti elő, ám a fusizó ugyanakkor feltehetően csökkenti teljesítményét az első gazdaságban, s ezzel rontja annak eredményességét. Így tehát míg az egyik helyen mérsékli, másutt viszont fokozza a hiányt. Még ellentmondásosabb ebből a szempontból a csúszópénz. Egyesek számára ugyan a csúszópénz lehetővé teszi a hiánycikk megszerzését, végeredményben mégis inkább felerősíti a hiányjelenségeket, semmint mérsékli, hiszen az, *aki a csúszópénzt elfogadja, szükségképpen érdekelt a hiányjelenségek fenntartásában,* sőt mi több, a hiány mesterséges előidézésében is.

A különféle illegális kereseti lehetőségek különösen káros népgazdasági következménye abból a sajátosságukból származik, hogy képesek kummulatív folyamatok kiváltására. Az árnyékgazdaság léte és burjánzása például korlátozza a legális jövedelmeknek a megélhetésben játszott szerepét. Minél kisebb a legális jövedelmek jelentősége a létfenntartásban, annál nagyobb és hevesebb az igény illegális jövedelmek szerzésére, ha pedig erre lehetőség nyílik, ez ismét háttérbe szorítja a legális kereseteket stb.

Az illegális jövedelmi folyamatok láthatatlan, volta és öngerjesztő hajlama megnehezíti a gazdaság tudatos szabályozását. Elegendő itt csak az inflációra utalnunk, amelyet aligha lehet eredményesen kézben tartani a jövedelemáramlás ellenőrzése nélkül. Márpedig az inflációs nyomás a többi között kihat a megtakarításokra, módosítja a hitelfeltételeket, megnehezíti a jövőre vonatkozó kalkulációkat. Az infláció felerősödése következtében a szociálpolitikai intézkedések is gyakran céljukat tévesztik. Mindez azt sürgeti, hogy az eddigieknél mélyrehatóbb vizsgálatoknak vessük alá a jövedelemelosztási rendszernek azt a részét, amit a láthatatlan jövedelmek alkotnak. Csak így remélhetjük, hogy hatékonyabb eszközöket találunk az árnyékgazdaság korlátozására, ezáltal is elősegítve az alapvető és a komplementer szektor jövedelemtermelő képességének a fokozását.

5. Adók, adózás, állami kiadások. A szocialista állam a jövedelemelosztás rendszerében

A szocialista gazdaság jövedelmi rendszerében központi helyet foglal el az állam mint jövedelemtulajdonos.

Az államháztartás és az állam tevékenységének gazdasági megalapozását szolgáló állami bevételek, vagyis az adók[108] az állammal egyidős intézmények.[109]

Az adó közgazdasági természete a szocialista gazdaságban

A különféle adók a szocializmusban is az állam fő bevételi forrásai. *A szocialista államháztartás szembetűnő sajátossága az, hogy nem a nemzeti jövedelem a bázisa, hanem a végtermék.* A szocialista országokban nemcsak általában az országban megtermelt jövedelem nagyobb hányada jelenik meg a központi állami pénzalapokban, mint a hasonló fejlettségű tőkés országokban, hanem a pótlási alap (amortizáció) jelentős része is a költségvetésben összpontosul. Az *is jellemző sajátosság,* hogy a társadalombiztosítás általában a költségvetéshez kapcsolódik, a *társadalombiztosítási kassza a költségvetés része.* Ezek a jelenségek azonban nem tekinthetők a szocialista gazdálkodás elengedhetetlen tartozékának.

A *leglényegesebb különbség* nem a költségvetés felépítésében vagy nagyságában, bevételei és kiadásai gazdasági természetében fedezhető fel. *Az adó sajátos jellege az adóztató és adózó társadalmi viszonyából következik.*

A tőkésállam bevételei többségéhez ma is tőle tulajdoni szempontból független[110] gazdasági szereplők befizetései révén jut. A szocialista állam esetében a befizetések

[108] Az államháztartás, a költségvetés és az adók fogalmáról, általános vonásairól lásd tankönyvünk első kötetét.

[109] Botos Katalin hívja fel a figyelmet arra, hogy mielőtt a pénz a csere közvetítőeszközeként megjelent volna, az adók behajtására szolgáló eszköz volt. *Botos Katalin:* Pénzevolúció. Közgazdasági Szemle, 1983. 10. sz. 1186. old.

[110] A „független" gazdasági szereplők, a magán- vagy a vállalati tulajdon bázisán tevékenykedő „adóalanyok".

csupán egy kisebb része származik az államtól független tulajdoni bázison működő gazdasági alanyoktól (lakossági adók, a kisiparosok adói stb.).

A szocialista gazdaságra az jellemző, hogy — különösen akkor, ha a személyi adózás nem általános — az állami bevételek oroszlánrésze az állami tulajdon alapján keletkezik. *Ebből következően az állam az adók burkában részben a termelési eszköz tulajdonosának („a tőkebefektetőnek") járó jövedelmet, részben sajátos „vállalkozói nyereséget" realizál.* Sőt az adók közé vegyülve olyan „befizetések" is érkeznek a központi költségvetésbe, amelyek egyáltalán nem jövedelmek.

Minthogy a vállalat jogi személy, s az állami elvonások magukon hordják a törvényen alapuló kötelezettségek jellegét, formálisan és jogi szempontból nézve a vállalati befizetések, adók. Közgazdasági tartalmukat tekintve azonban sem azt nem állíthatjuk egyértelműen, hogy adók, sem azt, hogy nem azok. Nem adók a vállalattól a költségvetéshez átutalt összegek azért, mert az állam nem egyszerűen tőle független tulajdonosok jövedelmének egyoldalú „lefölözése" révén jut hozzájuk, hanem a termelőeszközök tulajdonosaként. Adók annyiban, amennyiben az állami vállalat — elkülönülvén az államtól — tulajdonosi funkciókat gyakorol az általa működtetett termelőeszközök felett. *E jövedelmek tehát közgazdasági értelemben is adóknak minősülnek olyan mértékben, amilyenben az államtól független vállalkozások „gyümölcsei". Annyiban nem adótermészetűek,* amennyiben olyan tevékenységekből származnak, amelyekben maga az állam a vállalkozó vagy legalább az állam maga is vállalkozó.[111] A vállalat által a költségvetésbe befizetett összegek valójában „vegyes jellegűek": az *„osztalék", az amortizáció és az adó különös, szétválaszthatatlan keverékei.*

A vállalatoktól befolyó összegek közgazdasági természete (de a befizetés „jogcímei" és nagysága is) az idők során jelentősen változott a szocialista országokban, és ma sem egyforma mindenütt. *A vállalati önállóság mértékének a növekedésével párhuzamosan tartalmi értelemben is erősödött a befizetések adó jellege.*

A direkt irányítási rendszerben a vállalat a költségvetés „függeléke" volt. Az ár- és jövedelemszabályozás gyakorlatilag nem hagyott semmi jövedelmet a vállalatnál, amellyel az gazdálkodott volna. Emellett az állam — és ez részben már következik az előbbi jellemzőből — a fejlesztési, sőt folyó termelési tevékenység egy részét is finanszírozta. A vállalat ilyen körülmények között nemcsak a beruházási, hanem sok szempontból még a folyó termelési[112] tevékenységében is a költségvetésben centralizált pénzforrásokra volt utalva. „Így a centralizált gazdaságirányítási modellben lényegében nem három, hanem csak két valóságos jövedelemtulajdonosról beszélhetünk: a költségvetésről (az államról) és a lakosságról. A gazdasági egységek nem tekinthetők önálló jövedelemtulajdonosnak."[113]

[111] Ez a kettősség a tőkés állami vállalatoknál is létezik.

[112] Vö. *Kupa Mihály:* Jövedelemelosztás, költségvetés, gazdasági folyamatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 20—230. old.

[113] *Kupa Mihály:* I. m. 21. old.

A direkt irányítás rendszerére az is jellemző, hogy a költségvetés a bérjellegű jövedelmek egy részét — mégpedig nem is jelentéktelen részét — magához vonja, s olyan — a munkaerő újratermeléséhez nélkülözhetetlenül szükséges — feltételek, mint a lakás vagy a gyermeknevelés biztosítását szolgáló pénzalapok is jelentős részben állami kézbe kerülnek. Ez a helyzet azonban a reformokkal jelentősen megváltozik.

A gazdaságirányítás reformjai mindenütt a túlzott központosítás enyhítése irányában haladtak, megszüntették a folyó termelés finanszírozását, és mérsékelték azoknak a vállalati bevételeknek a költségvetésbe való „bekebelezését", amelyek a beruházások forrásául szolgálnak. A *vállalat is (és a lakosság is) erősítette jövedelemtulajdonosi pozícióit.* A folyó termelés finanszírozása hazánkban 1968-tól teljes egészében vállalati kézbe került. A pótlást és a fejlesztéseket szolgáló pénzalapok egy jelentős része is a vállalatoknál maradt. (A 80-as évek második felétől — a tervek szerint — folyamatosan csökkent, majd megszűnik az amortizáció elvonása.)

Az államnál összpontosuló jövedelmek ilyen körülmények között tartalmukat illetően, mindinkább adónak minősülnek, egyre inkább az önálló termelők (vállalatok) elsődleges jövedelmeiből való — jellegzetesen állami feladatokat szolgáló — befizetések. A költségvetési *bevételek* erősödő *„adójellegének" meg kell nyilvánulnia az elvonás módjában, mikéntjében.*

A vállalatok önállósága azon is lemérhető, mennyire nyúlhat bele az állam a saját szempontjai szerint a vállalati kasszába, vagy — másik oldalról nézve a dolgot — mennyire ellenőrzi a vállalat a saját maga által megtermelt jövedelmeket. Ennek megítélésekor nagyon fontosak a mértékek, a vállalat és az állam osztozkodásának az arányai. Talán még a mértékeknél is fontosabb azonban az, hogy a *vállalat* — jól körülhatárolt — *adózási kötelezettségeinek a teljesítése* után maga *rendelkezik-e a jövedelmével, vagy az állam annyit, akkor és oly módon von el a vállalattól, amennyit, amikor és ahogyan jónak lát.* Ez utóbbi esetben a nyereség a vállalat számára csupán kiszámíthatatlan maradéktényező.

A fejlődés az állam és a vállalat jövedelmi kapcsolatában kétségtelenül olyan irányba mutat, amelyben az állami „...bevételeket már nem lehet automatikusan megszerezni, a jövedelmek elvonása csak a szabályozás által meghatározott módon és mértékben történhet — a mindenkori gazdasági eredmények függvényében".[114] Ez az állapot azonban a 80-as évek első felében még inkább csak kívánatos, semmint valóságos. Az utólagos beavatkozás (elvonás) a gazdasági helyzet alakulásától függően igen gyakori. Az adózási rendszer fokozatos korszerűsítése az évtized második felében hozzásegíthet hazánkban a jelzett kívánatos állapot eléréséhez.

A direkt irányítási rendszer viszonyaihoz képest inkább csak formai különbség körülményeink között az, hogy a nagyobb mértékű jövedelemcentralizációhoz ma már nem elegendő közvetlenül elvonni a vállalat által megtermelt jövedelmet, hanem szabályozómódosításra van szükség. Ahogy a vállalat és a költségvetés kapcsolatai tulajdonképpen „nem elég jól definiáltak" az adózás szempontjából, ugyanolyan

[114] *Kupa Mihály:* I. m. 24. old.

„kevéssé jól definiáltak" e kapcsolatok a vállalatnak szánt juttatások szempontjából is. Kevés és nem elég hatékony a központi szerveknek az adóelengedésekkel, a szubvenciókkal, a különböző juttatásokkal kapcsolatos döntéseit körülvevő kontroll és korlát. Ennek következtében a *költségvetési kapcsolat olyan sokismeretlenes egyenletnek tűnik a vállalatoknak, amelynél a végeredményt nehéz előre látni, a jó megoldás megtalálása pedig ugyancsak bizonytalan.* A vállalat nem ellenőrzi igazán saját jövedelmeit. Mindmáig erősebb tehát az állami bevételek „osztalék" és „vállalkozói nyereség" jellege, mint adó jellege, bármily sokat javult is a helyzet ebben a tekintetben. Ezért a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének a nyolcvanas évek második felétől szükségszerűen meg kell teremtenie annak a lehetőségét, hogy a vállalatok valóban ellenőrizhessék saját jövedelmeiket.

Az adóztatás gazdasági céljai

Vizsgáljuk most meg az adóztatás funkcióit, céljait, kissé részletesebben!
Az adók semmiképpen sem ítélhetők meg csak abból a szempontból, hogy mennyire nyújtanak fedezetet az állami kiadások számára. Az *adózás* megfelelően kialakított rendszere — mint tudjuk — *általános „vezérfonalat" adhat a gazdasági szereplők számára* döntéseik meghozatalakor, egyes lépéseik megtervezésekor. *Az adók ad hoc célok érdekében eseti módon is befolyásolhatják a vállalati, illetve az egyéni magatartást.* A 80-as évtized első felében a szocialista országokban az adóknak inkább ez az utóbbi „felhasználási módja" volt jellemző.

A magatartási paraméterek általános jellegű befolyásolására példaként szolgálhat az adózás restrikciós, illetve expanziós hatása. Az adóprés megszorítása általánosan visszafogó hatást fejt ki a gazdasági alanyokra, míg az adóterhek mérséklése (ha más feltételektől eltekintünk) éppen ellenkezőleg hat.

Az *adóztatás másik* — nem elhanyagolható — *célja az egyes gazdasági szereplők közötti jövedelemmegosztás megváltoztatása* a gazdaságirányítás céljainak, szempontjainak megfelelően. A legegyszerűbb eszközök, amelyek ezt a célt jól szolgálják, a *progresszív jövedelemadók*. Ez utóbbiakat a „fizessenek a gazdagok" elv alapján alakítják ki. Persze nemcsak a jövedelemadóknak van elosztási hatása, hanem az adók csaknem valamennyi fajtájának. Csakhogy azoknál az adótípusoknál, amelyeknek nem elsődleges célja a jövedelemelosztás megváltoztatása, az adóhatóságok viszonylag kevés figyelmet fordítanak a másodlagos jövedelmi hatásokra. Akár szándékolt, akár másodlagos hatás azonban a jövedelmek adók révén végbemenő kiegyenlítése, mindenképpen *megfontolandó a kiegyenlítés mértéke.* Az adók erős progresszivitása ugyanis elveheti a vállalatok, az egyének kedvét attól, hogy nagyobb teljesítményekre és jövedelmekre törekedjenek, végső hatásában így teljesítmény-visszatartást okozhat. A jövedelmek egyenlősítése visszatarthat a kockázatvállalástól is, kockázatot ugyanis általában csak nagyobb jövedelem reményében szoktak vállalni. Samuelson szellemes

mondásával élve, nem mondhatja a kormány az adófizetőknek: „Ha fej, akkor én nyertem, ha viszont írás, úgy Ön vesztett."[115] *Lehetőséget kell adni a vállalatok számára a nyerésre is,* a „nyereményt" nem szabad teljesen semmissé tenni a progresszív jövedelemadókkal. Márcsak azért is szükség van a nyereségszerzés lehetőségeire, hogy bővülhessenek az adó jövőbeli forrásai.

Az adók, illetve költségvetési befizetések fajtái

Az adók döntő többségét a szocialista gazdaság eddigi fejlődése során a vállalatok befizetései tették ki, a lakossági befizetések részaránya kicsi. A 70-es évtizedben Magyarországon a költségvetési bevételeknek átlagosan 90 százaléka származott a gazdasági egységektől, 5—6 százaléka a lakosságtól, 3—6 százaléka — az ilyen szempontból — besorolhatatlan forrásból (például nemzetközi kamatok stb.).[116]

A termelési elvonások

A termelési elvonások jelentős részét az államnak mint a termelőeszközök tulajdonosának a termelés eredményeiből való közvetlen részesedés alkotja. (Közbevetőleg meg kell jegyeznünk: a „termelési elvonások" fogalma ugyan általánosan elterjedt és használt szakkifejezés, ám közgazdaságtani szempontból nem feltétlenül szerencsés, minthogy nem fejezi ki azt, hogy elvonás tőkevagyon alapján is lehetséges. Mindazonáltal jobb kifejezés híján, továbbá mondanivalónknak a szakirodalommal való összevethetősége végett, itt most megmaradunk használata mellett.) *A termelési elvonások mikroszinten költségek, akárcsak az idegen eszközök igénybevételéért fizetett kamatok.* A kamatokra annyiban is hasonlítanak, hogy *lényegében függetlenek a vállalat jövedelmétől.* A termelési elvonások nem részei tehát a vállalati bruttó nyereségnek, bár makroszinten mindenképpen jövedelemként, mégpedig a termelési tényezőkhöz kapcsolódó, mennyiségileg is a felhasznált erőforrások mértékének megfelelő jövedelemként áramolnak a költségvetésbe.

Az elvonások az alapjukul szolgáló termelési tényezők szerint lehetnek:

— a munkaerővel összefüggő befizetések;

— az eszközökhöz (tőkéhez) kapcsolódók;

— a földdel, illetve a természeti erőforrásokkal kapcsolatosak.

A munkaerővel összefüggő elvonások azon feltételezésen alapulnak, hogy a vállalat által kifizetett bér nem fejezi ki a dolgozók munkaereje megújításának a teljes költségét. Ebből következően a dolgozók újratermelési költségeinek egy része is állami kiadás.

[115] *Samuelson, P. A.:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 247. old.
[116] *Kupa Mihály:* I. m. 119. old.

E kiadások fedezésére a központi költségvetéshez külön alap — a társadalombiztosítási kassza — csatlakozik.

A dolgozók munkaereje újratermeléséhez szükséges kiegészítő összegek a vállalatoktól folynak be, a kifizetett bérekkel arányosan. A különböző országokban a béraránnyos tiszta jövedelmet sokféle módon vonják el. Ezek mindegyikére jellemző azonban, hogy az *elvonás egyúttal normatív hatékonysági követelmény is*, vagyis az erőforrás-értékelés sajátos formája. A vállalatot terhelő béraránnyos befizetési kötelezettség (béradó, társadalombiztosítási járulék) mint az erőforrás felhasználásának a *minimális hatékonysági követelménye* — ha csak más tényezők nem hatnak ellene — a munkaerővel való ésszerű gazdálkodásra serkenti a vállalatokat. A foglalkoztatás a vállalat szempontjából értelmetlen, ha a dolgozó — a bérén felül — nem termeli meg legalább azt a járulékot, amelyet az állam elvon. A bérhez kapcsolódó normatív befizetéseknek jelentős szerepük lehet a holt-, illetve az élőmunka közötti helyettesítés, a két tényező optimális kombinációja meghatározásakor (feltételezve természetesen azt, hogy technikailag van ilyen helyettesítési lehetőség, továbbá, hogy a holtmunkával összefüggő költségek és terhek nem semlegesítik az élőmunkával kapcsolatos terhek hatását).

A vállalatot nemcsak a felhasznált munka után, hanem *álló- és forgóeszközei után is adóztathatják. Az ilyen típusú befizetés klasszikus formája az eszközlekötési járulék.* Az eszközök utáni adófizetés nem általános jelenség a szocialista országokban.[117]

Az *eszközlekötési járulék* (illetve bármely az eszközöket terhelő adó) ösztönző hatása nagymértékben függ attól, hogy továbbhárítható-e ez az adófajta vagy sem. A „költség+" árképzési rendszerben a járulék egyértelműen továbbhárítható. Ilyen körülmények között elvész az ösztönző hatás. A „költség+" árképzési rendszer azonban nem minden ágazatban érvényesül egyformán. Adminisztratív, illetve áladminisztratív árak mellett az áthárítás valamelyest nehezebb. Az sem mindegy, hogy a járulékot a bruttó vagy a nettó eszközérték után kell-e fizetni. Ha a bruttó érték a vetítési alap, az megint csak igazságtalan differenciálódást okozhat a többségében régi gépekkel dolgozó és a modern eszközállománnyal rendelkező vállalatok között. Az eszközlekötéssel kapcsolatos adóteher mértéke sem közömbös. Ha a járulék aránytalanul nagy terheket ró a vállalatokra, visszafoghatja a technikai fejlődést. Összegezve: az eszközlekötési járulék csak akkor szolgálhatja az erőforrások (vagyis a munkaerő és az eszközök) optimális kombinációját és az erőforrásokkal való takarékosságot, ha nem hárítható át minden további nélkül az árak révén, és ha nyereségre gyakorolt hatása valóban érzékenyen érinti a vállalatokat, illetve dolgozóikat. Másképpen fogalmazva: az eszközlekötési járulék csak akkor fejtheti ki pozitív hatását, ha a vállalat számára keményednek a piaci feltételek és velük a költségvetési korlát is. Ebből az a következtetés vonható le — amely a többi adónemre is érvényes —, hogy *az adó-*

[117] A KGST-országok közül először nálunk vezették be 1964-ben, majd megszüntették, s később ismét helyreállították.

rendszer vagy akár egy-egy adófajta nem önmagában célszerű vagy célszerűtlen, racionális vagy irracionális, hanem a gazdasági rendszer egészébe ágyazva.

Az eszközökkel kapcsolatos befizetéseknek számtalan egyéb formája létezik a szocialista országokban, így hazánkban is. Ilyenek a vagyonnal, a felhalmozással, a beruházásokkal, a készletekkel kapcsolatos különféle adók. Ezek célja általában a vállalatok álló- és forgóeszközeivel történő racionálisabb gazdálkodásnak, az eszközök optimális kombinációjának az elősegítése, a beruházási folyamatok meggyorsítása. Növekszik a szerepe a vállalati vagyonhoz kötődő befizetéseknek[118] annak érdekében, hogy a gazdaságirányító központ ezek révén befolyásolja a népgazdaságban végbemenő felhalmozási folyamatot.

A földet mint erőforrást is többféle címen és módon adóztatják. Nemcsak a mezőgazdaságban kell fizetni a föld után (földadó), hanem az iparvállalatoknak is adózniuk kell az általuk igénybe vett területekért. *A földadót földminőség szerint differenciáltan fizetik a mezőgazdasági vállalatok. Ez az adófajta e korlátozott erőforrásoknak* — minőségükhöz igazodó — *intenzív kihasználására ösztönöz.* Földadót akkor is kell fizetni, ha a földet nem használják.

Az előbbi adófajtákon kívül a vállalati nyereség alakulásától függetlenek a *termékre kivetett közvetett adók* is (forgalmi adó, vám stb.). A *forgalmi adó* a közvetett adók tipikus formája. A forgalmi adót nálunk a nagykereskedelmi vagy a termelővállalatok fizetik akkor, amikor termékeiket eladják a kiskereskedelemnek. A forgalmi adó, illetve a negatív forgalmi adó fő funkciója a termékek árainak eltérítése a termelői áraktól — a fogyasztás befolyásolása céljából. A pozitív forgalmi adó célja a fogyasztóknak bizonyos termékek — alkohol, dohány — fogyasztásától való „eltántorítása". Negatív forgalmi adóról akkor beszélünk, ha a fogyasztói árat az állam a termelői ár alatt akarja tartani, ekkor a költségvetésnek árkiegészítést kell fizetnie a termelővállalatok részére a termék után, hogy érdemes legyen termelniük a különben veszteséges terméket.

A közvetett adók másik típusa a *termelési adó.* Ennek révén elvileg az egyes vállalatok kedvező külső adottságaiból származó többletjövedelmét vonja el az állam. Ennek az adónemnek az alapjául elsősorban a természeti-geológiai adottságokkal összefüggő többletjövedelmek szolgálnak, de az átlagosnál kedvezőbb értékesítési körülményekből (monopolhelyzet) adódó többletjövedelmek is. Alkalmazzák ezenkívül államközi szerződéseken (KGST) alapuló külkereskedelmi ügyletek kapcsán stb. *Ezzel az adófajtával* elsősorban a jövedelemelosztás módosítására törekszenek az adóhatóságok: *a vállalati tevékenységtől függetlenül keletkező többletjövedelmeket kívánják* vele *„lecsapolni"*. (Hatása azonban negatív is lehet, ha a vállalatok érdektelenekké válnak a tőlük ugyan független, ám számukra előnyös és más szereplők számára nem hátrányos lehetőségek kihasználásában.)

[118] Ez a magyar viszonyokra érvényes.

A befizetések másik nagy csoportja mindmáig az amortizáció. Az amortizáció tetemes részével az állam gazdálkodik. Ennek az értékrésznek a központosítása révén az állam a vállalatok egyszerű újratermelésébe is „belenyúló", beleszóló gazdasági szereplővé válik.

Az amortizáció központosítását az amortizációnak a termelőeszközök bővítésre való alkalmasságával[119] *szokták indokolni.* Abból indulnak ki, hogy az értékcsökkenési leírás a vállalatoknál rendszerint fölös forrásként csapódik ki. Ez a gyakorlat természetesnek tartja azt, hogy az amortizációt a vállalat újra a képződés helyén fektetné be.[120] Ennek megakadályozása végett központosítják ezt az értékrészt. Az amortizáció elvonásakor tehát nyilvánvalóan nem számolnak a vállalatok közötti tőkeáramlás lehetőségével.

Mindkét feltételezés vitatható. A termelési struktúrával összefüggő problémák, az elodázhatatlan struktúraváltozások akadozása, nem meggyőző érv a központ struktúrakialakításban játszott különleges — csaknem kizárólagos — szerepének a fenntartása mellett. Helyesebbnek tűnik, ha a struktúra átalakítására az esetek jó részében nem az állam vállalkozik, hanem — megteremtve a szükséges mechanizmusokat — a vállalatokat teszik érdekeltté a szerkezetváltoztatásban. A reformok általában célul tűzik ki a rugalmasabb erőforrás-allokációt, ehhez pedig *nélkülözhetetlen a vállalatok közötti tőkeáramlás.* (Az ezzel kapcsolatos lehetőségek máris szélesednek Magyarországon, és a nyolcvanas évek második felében további bővülésük várható.) Más kérdés persze, hogy a *tőkeáramlásban továbbra is kell bizonyos szerepet vállalnia az államnak* (új ágazatok létesítése, „halódó" ágak megszüntetése stb.).

„Az állóalap-képződésben és -felhasználásban természetes jelenség az elsődleges (képződési) és az újrafelhasználási struktúra eltérése, hiszen mindenkor ez mozgatja az eszközgazdálkodást a hatékonyság irányában."[121] A vállalatok számára ezért lehetővé kell tenni, hogy az eddiginél nagyobb mértékben gazdálkodhassanak az amortizációval. *Ha a vállalatok belátásuk szerint fektethetik be az amortizációt, akkor nemcsak az invesztícióban, hanem a divesztícióban is érdekeltté válnak.* (Mindez persze csak akkor igaz, ha emellett szigorú hatékonysági követelmények érvényesülnek a vállalatokkal szemben, vagyis a költségvetési korlát a mainál jóval keményebb.) Eddig a

[119] A technikai fejlődés elméletileg lehetővé teszi, hogy a pótlási alap egy részét naturális formában bővítésre használják fel. Ha az új technika előállítási költségei fajlagosan csökkennek a régihez képest, akkor a kiselejtezett berendezések pótlására nem kell feltétlenül felhasználni a felgyülemlett amortizáció teljes összegét. Ennek feltétele azonban még az is, hogy ne legyen infláció, és ne növekedjék a tőkeigényesség. Vö. kötetünk III. rész 1. fejezetével, továbbá *Domar, E. D.:* Értékcsökkenés, pótlás és növekedés című tanulmányával, A gazdasági növekedés feltételei című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 297—321. old.

[120] *Bélyácz Iván:* Értékcsökkenési leírás és vállalati gazdálkodás. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz. 1094. old.

[121] Uo.

vállalatok azért nem voltak érdekeltek az alacsony hatékonyságú eszközök termelésből való kivonásában, mert az adott területről felhalmozódott amortizáció felett többé már nem rendelkezhettek, hiszen az eszközöket csak az állam csoportosíthatta át máshova. (Ilyen körülmények között törvényszerű a termelési struktúra megmerevedése.) Megtérült eszközei feletti rendelkezési joga megtartását (eddig és bizonyos fokig még ma is) a jelenlegi körülmények között a vállalat általában csak a tőke „befagyasztásával" érheti el.[122] Mindezek a feszültségek oldódnak, ha a vállalatok rugalmasan kezelhetik az értékcsökkenési leírást.

A rugalmasságnak nemcsak az amortizáció felhasználásában kell megnyilvánulnia, hanem képződésében is. Az *amortizáció elszámolása* a szocialista országokban általában lineáris és az amortizációs befizetések is ehhez igazodnak. (Magyarországon ebben a tekintetben is oldódott a kalkuláció merevsége.) Az amortizációt általában központilag megállapított kulcsok alapján képezik, nagyjából a fizikai avulás ütemének megfelelően. Ez az állam szempontjából „biztos bevételeket" jelent, a vállalat kezét azonban nagymértékben megköti. *Az erkölcsi elavulás és a piaci hatások figyelembevétele nélkülözhetetlen az amortizáció elszámolásában.* Az amortizáció lineáris válfaja, amely a 80-as évek elejéig gyakorlatilag egész gazdaságunkra jellemző volt,[123] nem igazodik a vállalat korszerűsítési igényeihez, piaci helyzetéhez. Másképpen fogalmazva lineáris értékcsökkenés mellett az amortizáció, a pótlási alap képződése függetlenné válik a vállalattól. Az értékcsökkenés ekkor „papíron" végbemenő folyamat, kívülről szabják meg. A *valóságos értékcsökkenés azonban az egyes vállalatokon belül egyedi módon megy végbe.* Az állóeszköz-gazdálkodás központosítása ezért feszültségeket okoz mind a pótlásokban, mind az amortizáció képzésének és felhasználásának a folyamatában.

Az amortizáció központosításának ésszerűségét nemcsak az említett negatív hatások teszik kétségessé, hanem a vállalatok önfinanszírozására irányuló törekvések is. A továbblépés iránya hazánkban az adórendszer „megtisztítása" e diszfunkcionális formától. A módosításnak éppen az a célja, hogy az amortizáció elszámolása a vállalati döntések körébe tartozzék.

A vállalati jövedelem megadóztatása

A vállalatoknál maradó nyereség képződésében és a nyereségfelhasználás irányainak meghatározásában — amint a II. rész 1. fejezetéből már láthattuk — fontos szerepet játszik az adóztatás. A bruttó nyereség (az ún. elszámolás alapjául szolgáló nyereség)

[122] Szűkebb körben lehetséges a tőkeátcsoportosítás (kötvények, társulások), de ez sem függ össze az amortizáció kezelésével.

[123] Elméletileg lehetséges nem lineáris leírás alkalmazása is, de ez a gyakorlatban nemigen fordul elő.

az adók levonása után válik felhasználható nyereséggé, és csapódik le az állami vállalatok különböző érdekeltségi alapjaiban.

A vállalat által realizált nyereség igen jelentős része „kikerül" a vállalat hatóköréből. 1980-ban például 100 000 Ft nyereségből 42 075 Ft volt felhasználható a vállalatnál. A nyereségadóztatás mértékét egyrészt az állam bevételi szükséglete, másrészt a népgazdasági egyensúly követelményei határozzák meg.

A nyereségadóztatás egyfajta stabilizátorként is felfogható, hiszen mértékének megválasztása szabályozhatja a gazdasági konjunktúrát, restrikciós, illetve expanziós eszköz lehet. Nem biztos azonban, hogy ez az eszköz hatékony, és az sem, hogy veszélytelen. Az *állami bevételek biztosítása* és a vásárlóerő visszafogása ugyanis *általában rövid távú megfontolások alapján történik, a vállalati nyereség azonban „jövőt hordozó" kategória.* A felhasználható nyereség „konjunkturális" jellegű befolyásolásának ezenkívül az is hátránya, hogy — a folyamatok időbeli kibontakozása miatt — a ma kívánatos hatások „holnapra" nemkívánt hatásokká válhatnak. Ráadásul — amint az a makroprofitelmélet alapján belátható — a beruházási vásárlóerő makrogazdasági szinten amúgy sem függ a vállalati nyereségtől.[124] A gazdaságpolitika a vállalati jövedelem adóztatásában, képzésének és felhasználásának szabályozásában a 80-as évtized első felében mindazonáltal mégis legfőképpen a makrogazdasági egyensúly követelményeit tartotta szem előtt.

Ha a nyereség megadóztatásán kívül a nyereségből a keresetek növelésére fordított részt is adóztatják, akkor „kettős" és progresszív adóztatás érvényesül. Ilyen körülmények között a kiemelkedő nyereséget elérő vállalatoknál sem kereshetnek *arányosan* többet a dolgozók, mint a közepeseknél. (Bár kétségtelen, hogy nálunk a nyolcvanas évek közepétől érvényesülő keresetszabályozás törekszik a többletteljesítményeknek — korábbinál jobb — elismerésére.) Régi tapasztalat ugyanis, hogy a vállalatok „nem szeretnek adózni". Ha módjuk volna is növelni a dolgozók keresetét, nem teszik ezt akkor, ha az a költségvetésbe befizetendő összegek viszonylag jelentősebb megnövekedésével jár. A fejlesztési, illetve a tartalékolási célokat szolgáló nyereségrészt általában a személyes jövedelmek gyarapítását szolgáló résztől eltérően adóztatják. A tartalékalap-képzési kötelezettség előírása vagy elengedése mértékének változtatása szintén alkalmas arra, hogy visszafogja vagy élénkítse a gazdasági expanziót.

A nyereségadózás lényegében az állam és a vállalat osztozkodása a tiszta jövedelmen. Ezt az osztozkodást azonban nagymértékben meghatározzák az állam juttatásai, szubvenciói, utólagos hatása a vállalati jövedelmekre. Az *osztozkodás áttekinthetetlenné is válhat, ha az állam egyik kezével belenyúl a vállalati zsebekbe, hogy kivegye a részét, a másikkal meg feltölti azokat.* A kapcsolat sokszor a „családon belüli", kiismerhetetlen ajándékozási, levonási, kölcsönadási, visszaadási kapcsolatok dzsungelére emlékeztet. Ennek köszönhetően végül már nem lehet tudni, ki az, aki kapott, és ki az, aki adott, és azt sem, hogy kinek mennyi pénze volt „eredetileg". Az államnak a gaz-

[124] *Erdős Tibor:* A beruházási vásárlóerő alakulásának aktuális elméleti problémái. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.

dasági egységekkel való kapcsolata tehát nem érthető meg pusztán a költségvetés bevételi (adó) oldala felől, csak a kiadási oldal (szubvenciók, támogatások) adataival egybevetve értékelhető. Ezzel összefüggésben figyelmet érdemel két kategória:

— a tiszta jövedelem nyereségtartalma és

— a nyereség támogatástartalma.

A *tiszta jövedelem nyereségtartalma* azt mutatja meg, hogy a népgazdaságban megtermelt *m* hány százaléka csapódik le vállalati jövedelemként. A *nyereség támogatástartalma* pedig azt fejezi ki, hogy a nyereség hány százaléka származik az állami támogatásokból, vagy megfordítva: a nyereség mekkora hányada tekinthető a vállalat saját „munkája" eredményének.

A II.4. ábra[125] a két mutató alakulását jelzi a 70-es évtizedben.

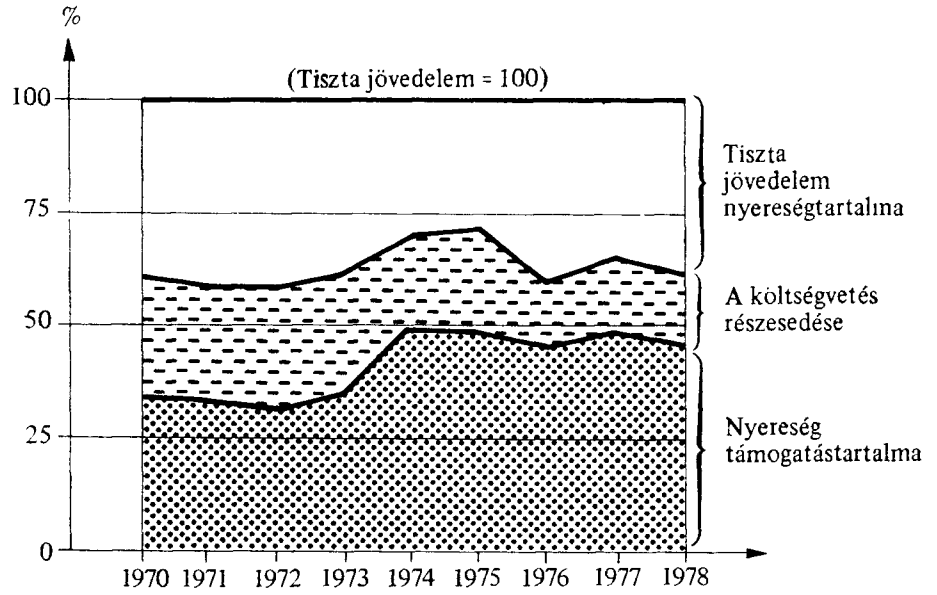

II.4. ábra

A népgazdaságban létrehozott tiszta jövedelem nyereségtartalma és a nyereség támogatástartalma

A tiszta jövedelem nyereségtartalmára a 70-es évtizedben lassú növekedés jellemző, amelyet időről időre megszakítottak az „osztozkodást" a költségvetés javára elmozdítani igyekvő szabályozómódosítások. Az átmeneti „megtorpanások" után azonban e mutató alakulása ismét visszatért a trendvonalhoz. Ami a nyereség támogatástartalmát[126] illeti, a legfőbb probléma e mutató igen magas értéke. (Indokoltságát 1978

[125] Az ábrát Kupa Mihály könyvéből vettük át. *Kupa Mihály:* I. m. 105. old.

[126] Még magasabb értéket kapnánk, ha egyéb támogatásokat (termelői árkiegészítés, importárkiegészítés stb.) is figyelembe véve a teljes támogatástartalmat vizsgálnánk.

után a külföldi adósságállomány növekedésének a megállításához, majd csökkentéséhez szükséges exporttevékenység támogatása adta.) A kiterjedt támogatási rendszer keresztezi a nyereségadóztatás kialakításakor követett célokat. Szétzilálja az adórendszer normativitását és egységességét, meghiúsítja az állam és a vállalat pénzügyi kapcsolatainak az áttekinthetőségét, korlátozza a rövid távú és a perspektivikus szemlélet összehangolását a költségvetési folyamatok irányításában. Valamennyi szocialista országban hangsúlyozott cél a támogatások túlzott mértékének a megszüntetése, a vállalat költségvetési kapcsolatainak az „egyirányúsítása".

A mezőgazdasági szövetkezetek jövedelemadóztatása

A szövetkezetek adóztatásának — az állami vállalatokéhoz képest — számos sajátossága van. Ezek némelyikére — például az amortizációval összefüggő befizetés hiányára, a földadóra stb. — már utaltunk. Most a szövetkezetek jövedelemadózásának a sajátosságait emeljük ki.[127] Ezek a következők:

— az *adók megállapításának alapja* a szövetkezetekben nem a nyereség, hanem az egy főre jutó bruttó jövedelem;

— a *jövedelemadó* progresszív;

— *sajátos keresetszabályozó adók funkcionálnak* (munkadíjadó, részesedési adó, kereseti adó), amelyeknek az a rendeltetésük, hogy erős progresszivitásukkal akadályozzák a személyi jövedelmek elszaladását.

1980-tól az állami gazdaságok és szövetkezetek adórendszere lényegileg megegyezik egymással, csupán néhány kisebb jelentőségű megkülönböztető vonás utal a szövetkezeti sajátosságokra.

A bruttó jövedelem adóztatásának a „történelmi gyökerei" a személyes jövedelem megadóztatásának a hagyományára vezethetők vissza. Személyes jövedelmen a 60-as, 70-es években nem a munkadíjat kellett érteni (ilyen kategóriát akkor nem is használtak), hanem a tagok részesedését a közös jövedelemből, kiegészítve azt a szövetkezet fejlesztését szolgáló alapokkal. Az utóbbit azzal a meggondolással „csapták" a személyi jövedelemhez, hogy végső soron ez a jövedelemrész is a tagoké, az ő vagyonukat gyarapítja. A munkadíj és a vállalati nyereség összemosásából következően a valódi személyes jövedelmeket (*v*) az adózással nem szabályozták, az állam ezek nagyságára csak közvetve — a bruttó jövedelem szabályozásán keresztül — gyakorolt hatást.

A több ezer embert foglalkoztató nagyszövetkezetek kialakulásával azonban (a 70-es évek közepétől kezdve) irreálissá vált a tagok személyes megélhetését szolgáló

[127] Ebből a szempontból elsősorban a magyar viszonyokat (és a nyolcvanas évtized első felét) vesszük tekintetbe. A nagyüzemek 1985-től három keresetszabályozási megoldás — a nagyüzemi keresetadózási, a nettó jövedelem szinvonalától, illetve a hozzáadott érték változásától függő forma — közül választottak.

jövedelmeknek és a szövetkezeti vállalat jövedelmeinek az együttes kezelése. A tagok jó része ma már nem „életre szólóan" kapcsolódik a szövetkezethez, s a közös vagyon gyarapodásában való érdekeltségük sem olyan egyértelmű, mint korábban volt. *A szövetkezetekben sem sikerült igazán megtartani, illetve létrehozni a dolgozók érdekeltségét a felhalmozásban.* A nagyszövetkezetekben és az állami vállalatoknál ezért ma egyaránt problematikus a dolgozóknak a jövőben, a felhalmozásban való érdekeltté tétele. (Noha a gazdaságelméletben és a reform gyakorlati továbbfejlesztése során itt is keresik ennek lehetséges útját-módját.)

Ezt a helyzetet az adóztatás meglehetősen ambivalens módon „dolgozta fel". Egyrészt megkülönböztette a bruttó jövedelmen belül a nyereséget, a tagok részesedését és a munkabért (ezzel az ipari adóztatás jellegéhez közelítette a mezőgazdaságét), másrészt azonban adóalapként megtartotta a bruttó jövedelmet, ezzel demonstrálván, hogy a szövetkezetben a személyi és a vállalati jövedelmek lényegileg egységet alkotnak, egységként kezelendők.

A munkadíjadó és a részesedési adó a szövetkezetekben is a bruttó jövedelem egy részének másodszori megadóztatását jelenti. Mindkét adófajtának megvan a megfelelője az állami vállalatok adóztatásában. *A tényleges személyes jövedelmek adóztatása a mezőgazdaságban is erősen progresszív.* Az adózás ennek révén a mezőgazdaságban kereshető „pénzeket" is satuba szorította. A nyereségadózás rendje nem szolgálja a mostanában oly sok joggal emlegetett hatékonyságot, különösen nem az élenjáró gazdaságokban. A dolgozói érdekeltség ugyanis nem sokat változik akkor sem, ha például egy gazdaságban a vállalati nyereség 50 millió Ft-ról annak ötszörösére emelkedik.

A jövedelmek adóztatásán kívül a mezőgazdaságban az erőforrásokat is adóztatják. A szövetkezetek éppúgy fizetnek társadalombiztosítási járulékot a foglalkoztatott munkaerő után, mint a városi és községfejlesztési hozzájárulást. (Ezenkívül a szövetkezetek kötelesek termelési adóval, forgalmi adóval és más kisebb jelentőségű adókkal hozzájárulni a költségvetés egyensúlyához.)

A kisiparosok és kiskereskedők adóztatása

A magánkisiparosok és kiskereskedők adóztatásának legfontosabb eszköze az általános jövedelemadó.

A jövedelemadó alapja a kisiparos vagy kiskereskedő bruttó jövedelme. A magánszektor adóztatása progresszív, de a lakosság ellátását közvetlenül szolgáló kistermelők és szolgáltatók adókedvezményben részesülnek. A kisiparosok és kiskereskedők adójukat saját adóbevallásuk alapján fizetik, az adóhatóságoknak azonban módjuk van felülbírálni az adóbevallást, és a reális, nem pedig a bevallott jövedelem után fizettetni az adót. Nehéz feladat azonban a kisiparos valóságos jövedelmének a megállapítása. Az adócsalások, illetve az irreálisan magas adók „kivédése" érdekében nálunk létrehoztak egy társadalmi szervet, az adóközösséget. A kisiparosok szak-

mánként vagy területek szerint tömörülnek ebbe a társadalmi szervbe, amelyben a tagok maguk választják meg adókivető, illetve az azt ellenőrző bizottságot.

Az adóközösség előnyei:

a) az adóztatásban maguk az érdekeltek működnek közre, azok, akik valóban a legjobban fel tudják mérni az adózás alapjául szolgáló jövedelem reális nagyságát;

b) rugalmasan tudja követni az egy-egy szakmában előforduló jövedelemváltozásokat, amelyeket „felülről" csak igen nehezen, nagy késéssel lehetne érzékelni;

c) az adózás nyilvánossága, adók felett érvényesülő széles körű társadalmi ellenőrzés hatásosabb az adminisztratív ellenőrzésnél.

A kisiparosok adóztatásával összefüggésben gyakran említik az adómorál nem megfelelő voltát.

Az adómorál hiányosságai azonban nemcsak a magánszektorból, hanem az adóztatókból, illetve az adózás „szorítóprés" jellegéből is magyarázhatók.

A kisiparosok adóztatásakor az a szempont, hogy a kisiparosok jövedelmei ne szakadjanak el a gazdaságban kialakult „szokásos" jövedelmi szinttől. Ez a korlát azonban fékezi a kisipari tevékenységek kiterjesztését.

A kisiparosok áraira nézve iránymutató árvetési előírások gyakorlatilag a „költség+" árképzési elvből indulnak ki. Ebből következően a kisiparosnak lehetősége nyílik (akárcsak a nagyvállalatoknak) minden „igazolható" költség felszámítására. Ezen túlmenően módjuk van szolgáltatásaik „árarányosítására", azaz áraik hozzáigazítására a hasonló termékek állami vállalatoknál kialakított áraihoz. Ennek révén a kisiparos rendszerint csak nyerhet, mivel költségszintje — a kisebb rezsiköltségek miatt — szükségképpen alacsonyabb a nagyobb vállalatokénál.

Általában az a helyzet, hogy a kisiparosok, kiskereskedők, szolgáltatók többsége olyan árat alakíthat ki, amilyent a piac még elvisel. Minthogy a kisiparosok a hiánygazdaság réseibe igyekeznek beférkőzni, a felborult egyensúlyi viszonyok, a túlkereslet miatt áraikat meglehetősen magasan szabhatják meg. *Ám, ha ároldalról szabad is az út a kisipari tevékenység előtt, az előbb-utóbb beleütközik a jövedelemadó korlátaiba. A jövedelem és az ár szabályozása a kisipar esetében nincs összhangban egymással.* Enélkül pedig az adók jövedelemszabályozó és termelésösztönző hatása gyengíti egymást.

Kiütköznek a „sávos" rendszerű adóztatás hátrányai. A kisvállalkozók igyekeznek egy-egy kritikus sávhatár átlépése előtt „leállni". Erre — szakmától függően ugyan változó időpontban, de — rendszerint az év vége felé kerül sor. Az „ugráltató" adóztatási mechanizmus értelmetlen, indokolatlan szakaszosságot visz a kisiparosok termelési tevékenységébe.

Az adóztatás egyik fontos általános követelménye az *adórendszer semlegessége*, amelyet az idők során — éppen a kisiparosok esetében — gyakran megsértettek. Ha ugyanis az adózás egyik szektort vagy szervezeti formát előnyben részesíti a másikkal szemben, akkor az előnyben részesített szektorban a gazdaságtalan tevékenységek is gazdaságosnak tűnhetnek és megfordítva. Lényegileg *csak a semleges adórendszer*

segítheti elő azt, hogy a gazdasági tevékenységek mindegyikét a természetüknek legjobban megfelelő üzemméretben (és az ahhoz idomuló tulajdoni formában) végezzék.

A semlegesség elvét megsértő adórendszer végső fokon akadályozza a makrogazdasági tisztánlátást. *Előfordulhat* természetesen, *hogy valamely tevékenység befolyásolására adópreferenciákat, illetve diszpreferenciákat kell alkalmazni.* Csakhogy a magánszektor kemény adóztatása legtöbbször nem ilyen megfontolásokra vezethető vissza. A diszpreferenciák okait sokkal inkább a kistermeléssel szembeni előítéletekben, illetve a jövedelemaránytalanságoktól való félelmekben kell keresni. (Tegyük hozzá, esetenként e félelmek jogosak.)

Az illegális (adózás alól kibúvó) tevékenységek legalizálásának szükségessége

Az adózással kapcsolatos *alapproblémát ebben a körben nem is az adózás jellege vagy mértéke adja, hanem „az adózni vagy nem adózni" dilemmája.* A tevékenységek és jövedelmek bizonyos hányada — mint ismeretes — nem jut a hatóságok tudomására, mert az azokat végzők vagy az azokban részesülők eltitkolják létezésüket, elmulasztják a bejelentést, illetve a hatósági ellenőrzések nem tárják fel azokat. Élesen meg kell különböztetni azt, hogy jövedelemszerzés csak az adóeltitkolás miatt illegális-e, vagy már a jövedelemszerzés alapjául szolgáló tevékenység is az.

Az adózás dilemmája értelemszerűen eleve nem merül fel a teljesen illegális tevékenységeknél. Csak azoknál okoz gondot, amelyeknél a kistermelő vagy szolgáltató választás előtt áll: vállalja-e a törvényszegés súlyos hátrányait az „adómegtakarítás" előnye fejében, vagy inkább fizeti az adót a legális működés előnyei kedvéért. Az ilyen jellegű választásokban azonban, amelyek napjainkban tömegével zajlanak, már döntő lehet az adó mértéke. (Lásd a II.3. táblázatot!)

II.3. táblázat
Az adóalany megfontolásai az adózással kapcsolatban

Az adózott tevékenység előnyei az adóalany szempontjából	Az illegális tevékenység előnyei az ezt folytatók szempontjából
Könnyebben szerezhet megrendelőt Hozzájuthat a nagyobb haszonnal járó közületi megrendelésekhez Jogvédelmet élvez Nyugdíjjogosult Könnyebben jut termelőeszközhöz Hitelben részesülhet	Megtakarítja az adót, kikerüli az egyéb a tevékenységet fékező vagy drágító társadalmi szabályokat (egészségügyi előírásokat, esetleg az alkalmazottak utáni járulék fizetését stb.)

A társadalom számára az illegális tevékenységek többségének alig vannak előnyei. Az adóhatóságoknak ezért oly módon kell az adókat megszabniuk, hogy az a mérleg serpenyőjét egyértelműen az adózott tevékenységek javára billentse.

Az adózási fegyelem megszilárdítása és a jövedelmek — adózás révén történő — legalizálása nemcsak a költségvetési bevételek szempontjából fontos, hanem a jövedelemmegosztás társadalmi (állami) ellenőrzése, a jövedelmek megfelelő szabályozása és a társadalmi feszültségeket okozó, aránytalanságok mérséklése szempontjából is.

A kisszervezetek különféle formáinak adóztatásában megnyilvánuló preferenciarendszer

A nyolcvanas évek elején alakult kisszervezetek (gmk, vgm, szakcsoport és szerződéses részleg stb.) adózási rendszere átmenetet képez a kisiparosok és a vállalatok adózási rendszere között. *A kisszervezetek társasági adót és jövedelemadót fizetnek.* A társasági adó alapja a bevételek és az elismert kiadások különbözete, tehát tulajdonképpen a kisszervezet teljes jövedelme. (A társadalombiztosítási járulékot — akárcsak a vállalatoknál — itt is a költségek között számolják el.) A társasági adóval csökkentett jövedelem náluk is nyereségre és bérjellegű részre oszlik. A társaság tagjai között kiosztott személyes jövedelmek után még külön jövedelemadót kell fizetni.

A kisiparosok (érthetően) csupán jövedelemadót fizetnek (társasági adót nem). Teljes jövedelmükben a személyes jövedelem viszonylag nagyobb hányadot tesz ki, ez azonban már a „nyereséget" is magában foglalja. A kisiparosoknak — eltérően a kisszövetkezetektől — a személyes jövedelemből kell fedeznie a fejlesztést is.

A „kisszervezetek" adóztatásában az első gazdasággal való kapcsolat szorosságát preferálják. Az adóztatás az első évek tapasztalatai szerint legjobban a vgmk-nak, majd a mellékállású kisiparosnak kedvez. A sorban ezután a gmk, majd a főállású kisiparosok és végül a polgári jogi társaságok következnek.[128] Bizonyos megfontolások alapján ugyan megmagyarázható az adózási „rangsor", ugyanakkor sérti az adóztatás semlegességének az elvét, megakadályozza azt, hogy „kitermelődjék" az egy-egy tevékenység természetének a leginkább megfelelő szervezeti-jogi forma.

A háztartások adóztatása

A lakossági adókba a gyakorlatban általában beleértik az önálló lakossági kisvállalkozások adóját és a forgalmi adókat is. Mi azonban elméleti okokból *lakossági adókon kizárólag azokat az adófajtákat értjük, amelyeknek az alanya a gazdasági szerve-*

[128] Az adózás szervezeti formák szerinti eltéréseiről lásd *Sebestyén Tibor—Simán Miklós:* Kis- és nagyszervezetek jövedelmei és adói. II. rész. Pénzügyi Szemle, 1983. 5. sz.

zetektől világosan elhatárolt magánháztartás. A lakossági adók körébe ezért a munkabéreket és a szabadfoglalkozásúak munkadíjait terhelő adókat, a lakosság tulajdonában levő vagyonok adóját, illetve a vagyon hozadékának adóját soroljuk be.

Ésszerű-e a háztartások jövedelmeinek a megadóztatása?

A szocialista országok adórendszerére általában az jellemző, hogy a béreket és a kereseteket nem terheli jövedelemadó. Ez alól kivétel a szabad szellemi foglalkozásúak (ügyvédek, művészek stb.) keresete és a háztáji, illetve kisegítő gazdaságokban elért, lényegüket tekintve bérjellegű jövedelmek (bár ez utóbbiak határesetnek is felfoghatók a vállalkozásból eredő jövedelmek és a munkabérek között). *A vállalatok ugyan adóznak a kifizetett bérek után, de a dolgozókat nem terheli adó. Ez a megoldás a szocialista gazdaság korábbi szakaszaiban megfelelő volt, ma már egyre több hátránya van.* A jövedelemadók a tőkés országokban — az állami bevételek biztosításán túl — szociálpolitikai funkciókat szolgálnak. Erősen progresszívek. Ily módon kívánják elérni a családok túlzott jövedelem- és életmódkülönbségeinek a mérséklését.

A szocialista országokban ez a probléma eddig nem így jelentkezett.

Mivel szocialista viszonyok között a jövedelemelosztás nem szélsőségesen egyenlőtlen, a háztartások jövedelmeinek kiegyenlítését az állam mind ez ideig nem elsősorban az adózás útján, hanem más eszközökkel (a gyermeknevelléshez szükséges javak ártámogatása, családi pótlék stb.) igyekezett elérni. Feleslegesnek tűnt a háztartási jövedelmek adóztatása azért is, mert a *szocialista állam a megtermelt új érték központosítható részéhez még azelőtt hozzájuthat, mielőtt az a többi jövedelemtulajdonos jövedelmévé válhatna.* Az állam „elsőként nyúlhat a tálba", és ez részben feleslegessé teszi az utólagos adóelvonást.

Már a 68-as reform kidolgozása során is felvetődött a személyes jövedelmek, illetve a háztartások (családok) jövedelmeinek megadóztatása. A 80-as évek elején — a gazdasági reform komplex továbbfejlesztésével összefüggésben — újból előtérbe került ezen adótípus bevezetésének a szükségessége. A személyi jövedelem adóztatása mellett a következő érvek szólnak:

— *Ha az állam az új értéket még jövedelemmé válása előtt centralizálja, akkor azt a látszatot kelti, mintha a költségvetés tartaná el a lakosságot, holott valójában a dolgozók tartják el az államot.* A jelenlegi rendszer azonban „elfedi" a központosított új érték eredetét. A költségvetési juttatások ilyen körülmények között karitatív adományoknak, egyoldalú „jognak" tűnnek, amellyel szemben nincs állampolgári kötelezettség. A jövedelemadózás ezzel szemben adót fizető polgárt „csinálna" a kegyes támogatások haszonélvezőjéből, akinek közvetlen érdekévé válik a közpénzek felhasználásának, hovafordításának az ellenőrzése.

— *A jövedelemadóztatás (elsősorban a családi jövedelmek megadóztatása) mint szociálpolitikai „intézmény" is rendkívül sokrétű funkciókat láthat el:* segítheti mér-

sékelni a települések különbségeiből adódó hátrányokat, kiegyenlíteni a családnagyságból eredő jelentős differenciákat stb.

— Ha negatív jövedelemadó is létezne, ez lényegesen leegyszerűsíthetné az állami szociális támogatások rendszerét. A negatív jövedelem ugyanis azt jelenti, hogy az egy bizonyos összeget el nem érő jövedelmeket — az adózás alá nem tartozó alsó szint határáig — állami eszközökből kiegészítenék. A családi jövedelem adóztatása így módot adhatna a teljesítményelv következetesebb érvényesítésére, amennyiben szükségtelenné tenné azt a mai gyakorlatot, amely a munkajövedelembe „visz be" szociális szempontokat.

— A jövedelemadó egységessé tenné a *jövedelemszabályozást* a szocialista szektorban, a magánszektorban, illetve a kisvállalkozásokban.

A személyi jövedelemadózás kiterjesztésekor — az átállás szokásos nehézségein túl — számolni kell bizonyos hátrányokkal és mellékhatásokkal is:

1. Elsődlegesen a bérek és a keresetek adóztatása oldható meg a személyi jövedelmek adóztatásakor, minthogy a „láthatatlan jövedelmek" vagy a kisszervezetekből szerzett jövedelmek könnyen kibújhatnak ez alól.

2. A rendszer igen sok szubjektív elemet is tartalmaz (önbevallás stb.).

3. Megugrik az adminisztrációs igénye (bevallások értékelése, a kedvezmények iránti kérelmek elbírálása stb.).[129]

4. A rendszer differenciálatlanul bánik a jövedelemkülönbségekkel. A differenciáló tényezők közül ugyanúgy kezeli azokat, amelyek társadalmi céljainkkal ellentétben differenciálnak, és azokat, amelyek indokolt arányban és a munka alapján differenciálnak.

A jövedelemelosztási rendszer e hátrányos vonásait komolyan kell venni: törekedni kell enyhítésükre. A hátrányokkal, mellékhatásokkal szemben azonban a *gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában e rendszer előnyei vannak túlsúlyban.* Sokat nyom a latban, hogy

a) a dolgozók az általuk megtermelt jövedelem elvont részei felett így nagyobb mértékben gyakorolhatnak ellenőrzést, s az adórendszer jelentősebb változtatásakor szükségessé válik a társadalmi konzultáció;

b) a bérekbe számos olyan jövedelemrész építhető be, amelyeket eddig az állam elvont, és más csatornán keresztül visszajuttatott a lakosságnak (például a lakás céljára fordított jövedelem);

c) a bérhányad növelésével jobban differenciálhatók a keresetek, különbséget lehet tenni a dolgozók között;

d) egyidejűleg mérsékelhetők a fiatal generáció életesélyeinek túlzott különbségei.

[129] Valamennyi adótípus közül talán a személyijövedelem-adó kívánja meg a legtöbb adminisztrációt az adófizetők viszonylag nagy száma miatt. Ez a sajátosság növeli a nyilvántartás, a behajtás, az ellenőrzés költségeit, amelynek összege a legalacsonyabb adósávban adózóknál meghaladhatja a befizetett adó összegét.

Természetesen a személyi (családi) jövedelemadózás rendszerére való áttérés gondos előkészítést és számos gyakorlati kérdés — viszonyainkhoz igazodó — megoldását igényli. *A bevezetés alapfeltétele például a jövedelmek lehető legszélesebb körének számbavétele, feltérképezése.* Meg kell oldani az „adóalany" szabatos körülhatárolásának a problémáját is. Mindez korántsem egyszerű feladat.

A lakossági vagyon megadóztatása

A szocialista országokban — köztük Magyarországon is — a lakossági vagyont több módon is adóztatják.[130] *A vagyon megadóztatásával szemben számos elvi ellenvetés támasztható, ugyanakkor számos érv is felhozható mellette.* Az ellenvetések közül a leggyakoribbak a következők: a vagyonadó sérti a munka szerinti elosztást, mivel utólagosan megcsapolja a munkával arányosan szerzett jövedelmeket. Ez az adótípus gátolja a takarékos életvitelt, s előnyben részesíti azokat, akik jövedelmüket „eltékozolják". A vagyon megadóztatása ezen túlmenően zavarja a vagyon egyik fő szociális funkciójának — az utódokról való gondoskodásnak — megvalósulását. Minden ellenvetés ellenére úgy tetszik: ha a megfelelő formákat és mértékeket megtaláljuk, akkor a vagyonadó inkább elősegíti ezen elvek érvényesülését, mintsem korlátozza.

A munka szerinti elosztás érvényesülését végső soron nem a vagyonadó, hanem ellenkezőleg, annak nem kellő mértéke vagy hiánya fékezi. Az „örökölt" vagyon egyeseknek lehetővé teszi, hogy életvitelüket ne a munkájuknak megfelelő színvonalon alakítsák, hanem azt messze meghaladóan. Az adóztatástól „nem háborgatott" vagyon ezen túlmenően a szocializmus egyik legalapvetőbb értékét, az egyenlő esélyek elvét is sérti. Ezért ezeket a különbségeket a vagyon adóztatásával addig a szintig kell mérsékelni, amíg az érdemben nem keresztezi az utódokról — vagyonfelhalmozás formájában — való gondoskodást, ami ugyancsak méltányolandó természetes emberi törekvés.[131]

A vagyon adóztatása mellett szól az is, hogy a vagyon passzív birtoklása révén is jövedelmekre lehet szert tenni. A lakás vagy a nyaraló kiadása, a föld feles bérletbe adása stb. ismét csak munka nélkül szerzett jövedelmek.

A *vagyon* emellett nemcsak jövedelmek forrása, hanem — *sokszor automatikusan — a vagyonnövekedés forrása is.* Bizonyos vagyontárgyak az idő múlásával egyre többet érnek (ékszerek, műtárgyak, telkek, bélyeggyűjtemények stb.). Az ilyen értéknövekedés mögött megint csak nincs munka. A vagyon adóztatását indokolja az is, hogy *a jövedelmek egy része jövedelemalakban nem követhető nyomon, felhalmozott jövedelmek alakjában viszont már jól megfogható.* (Az árnyékgazdaság „láthatatlan jövedel-

[130] A kifejtés a magyar adórendszeren nyugszik, bár a legtöbb itt tárgyalt adónemnek megvan a megfelelője a többi szocialista országban is.

[131] *Róna Tivadar:* Gondolatok a lakossági vagyon adóztatásának elvi alapjairól. Pénzügyi Szemle, 1982. 8—9. sz. 637. old.

mei" nagyon is láthatóvá válnak, amikor vagyonként kicsapódnak.[132] Végül *akik vagyonnal* — különösen ingatlannal — *rendelkeznek* (vagyonuk segítségével) *általában többet vesznek ki a társadalmi „közös kasszából"*, mint a vagyontalanok. A vagyontárgyak birtoklása, használata, illetve hasznosítása ugyanis fokozott igényt támaszt a társadalmi közös kiadások — igazgatási, rend- és jogbiztonsági, út- és közműépítési stb. kiadások — iránt.

A vagyont terhelő adók között az adó tárgya szerint *vagyonértékadó, vagyonértéknövekedési adó* és *vagyonforgalmi adó* különböztethető meg.

A vagyonértékadót a vagyontárgy megléte „indokolja". Ezt az adótípust folyamatosan kell fizetni mindaddig, amíg az adóalanynak a vagyontárgy a tulajdonában van. (Példa erre az adótípusra az építésitelek-adó stb.)

Ha az ingatlant tulajdonosa megvétele után rövid időn belül az általa fizetett árnál drágábban értékesíti, akkor a különbözet nagy részét adóként elvonják. Ez a *vagyonérték-növekedési adó*, ezzel kívánja az állam megakadályozni az ingatlanokkal való spekulációt.

A vagyonforgalmi adót akkor fizetik, ha a „tulajdonos" személye megváltozik. Ennek két fő típusa különböztethető meg: az *örökösödési adó* és az *ingatlanátruházási adó.*

Az örökösödési adó „egyenlőbb esélyek" elvét szolgálja. Aki az örökhagyó jóvoltából jut nagyobb értékhez, az ne járjon kirívóan jobban, mint az, aki nem, vagy keveset örököl. Az örökségek „esélyegyenlőtlenítő" hatását nagyban korlátozza az a tény, hogy a hátrahagyott vagyonok száma és értéke rohamosan nő. A ma három és fél millióra tehető lakásállománynak (csakúgy, mint a nyaralók és nyaralótelkek százezreinek) túlnyomó része magántulajdonban van; előbb-utóbb tehát ezek örökséggé válnak. Így vagy úgy tehát igen sokan érdekeltté válnak az örökségben. Természetesen, ha a lakosság túlnyomó része örököl is, korántsem egyforma mértékben.

Ha az örökhagyó még életében átruházza örökösére az ingatlant, ajándékozási adót (illetéket) kell fizetni. Amennyiben a vagyont átruházzák, az ingatlant eladják, ez után szintén illetéket kell fizetni. Ezzel összefüggésben érdemes tisztázni az illetékek és az adók különbségét. *Az illetékek alapvetően abban különböznek az adóktól, hogy míg az adókat folyamatosan kell fizetni, addig az illetékek esetiek.*

A vagyontárgyak használatáért is adót kell fizetni. Ennek tipikus formája a szocialista körülmények között a házadó és a földadó. Az ingatlanok bérbeadását ezenkívül külön adó is terheli. A lakosságtól származó adóbevételek nagysága Magyarországon viszonylag csekély (11 milliárd Ft), a lakosság kiadásainak csupán 2 százaléka, az államháztartás bevételeinek pedig 2,5 százaléka. Ezt sokszorosan meghalad-

[132] Persze az egyes vagyontárgyak nem egyformán szembeötlők. Az ingatlanokat nem lehet véka alá rejteni, az ingó vagyon (ékszerek, pénz, takarékbetét) túlnyomó részét azonban igen.

ják a lakosság által élvezett pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatások (arányuk a lakossági jövedelmekhez mérve több mint 30 százalék).[133]

A dolgozó lakosság zömmel a munkahelyek közvetítésével adózik. A költségvetés lakossági kapcsolataiban megmutatkozó deficit tehát „áldeficit". Mivel a lelassult növekedés miatt a vállalatok jövedelemtermelő képességének a növekedése az utóbbi időben mérséklődött, ez megnehezíti a pótlólagos jövedelemelvonást a vállalatoktól. A lakosság számára nyújtott költségvetési juttatások köre és mértéke viszont dinamikusan bővül. E két ellentétes folyamat szükségszerűvé teszi a lakossági kapcsolat „újrarendezését". Ez elméletileg két módon mehet végbe:

a) a lakosság költségvetési befizetési kötelezettségeinek a növelése;

b) a lakosság többet fizetne ugyan a költségvetésnek, de ezt a többletjövedelmet ellensúlyozná a vállalatoktól kapott nominális jövedelmének az emelkedése.

Körülményeink között a *b)* változat tűnik megvalósíthatónak. Mivel makroszinten közömbös, hogy a lakossági szükségletek fedezésére szolgáló adót a vállalattól vonjuk-e el, vagy magától a lakosságtól, az *adóztatás hatékonyságra ösztönző hatása kerül előtérbe*. A vállalat tevékenységét a vállalat adóztatásának intenzifikálása [*a)* változat] visszaveti, a személyes jövedelmek növelése [*b)* változat], viszont éppen ellenkezőleg, serkenti. Egyáltalán *nem közömbös ugyanis a vállalatnak, hogy a költségvetésnek kell-e többet fizetnie, vagy a saját dolgozóinak*. Mindkét esetben csökken a vállalat nettó jövedelme, csakhogy az első út egybevág az alapvető vállalati céllal, a másik úton viszont csak a vállalati érdek rovására lehet járni.

A költségvetésben összpontosuló jövedelmek felosztása — a költségvetési kiadások

A (központi és helyi) költségvetésben, valamint társadalombiztosítási (és más) „kaszszákban" összegyűlt pénzösszegeket a modern állam sajátos funkcióinak az ellátásához használja fel, éspedig

— a gazdasági,
— a lakossági és
— a közhatalmi funkciókhoz.

A költségvetés gazdasági funkcióival összefüggő kiadásai

Az erőteljesen kifejlett gazdasági funkció a szocialista állami költségvetések megkülönböztető jegye, legalábbis eddigi gazdaságtörténetük folyamán annak bizonyult.

A költségvetés gazdasági funkcióját két fő kiadási csoporton keresztül gyakorolja:

[133] Az adatok forrása *Róna Tivadar:* A lakossági adóztatás hatóköre kiterjesztésének szükségességéről. Pénzügyi Szemle, 1983. 8—9. sz. 636. old.

— eszközök folyósításával, a vállalatok működésének a „megtámogatására" (dotációk, árkiegészítések, visszatérítés stb.);

— fejlesztési források transzferálásával (beruházási támogatások), fejlesztési és forgóalap-juttatások, állami beruházásokra kifizetett költségvetési összegek.

A direkt irányítási rendszerben a költségvetés szinte valamennyi gazdálkodási funkciót bekebelezte. *Minél nagyobb mértékben vonta azonban magához a költségvetés a gazdálkodás (s benne főként a mikrogazdálkodás) funkcióját, annál kevésbé gazdálkodott, illetve volt képes gazdálkodni.* Az irányítási rendszerek reformjai nem véletlenül kívánják azzal erősíteni a költségvetés gazdasági és gazdálkodási funkcióját, hogy a vállalat javára „osztják el újra" a szerepeket. E célkitűzés azért reális, mert ha a költségvetés bizonyos gazdasági feladatok ellátására „szakosodik" (gazdaságtalan tevékenységek átmeneti támogatása, ökológiai célzatú és struktúra-korszerűsítő beruházások finanszírozása stb.), sokkal inkább képes saját természetének megfelelően *gazdálkodni*, mintha a vállalatok funkcióit vállalja magára. Mindezek ellenére a reform után sem szűnt meg teljesen a költségvetés szerepe a mikroszintű gazdálkodásban, körülményeink között *számos ok nehezíti az állami (makroszintű) és a vállalati (mikroszintű) gazdálkodás ésszerű különválasztását.* A költségvetés nem tudja elvágni az őt a vállalathoz fűző „családi szálakat". A költségvetés magatartása zsémbes anyóséhoz hasonlít, aki nem képes beletörődni abba, hogy gyermekei kikerülnek a védőszárnyai alól, s minduntalan beleszól a dolgukba. Ez a magatartás azonban inkább romboló, mint célszerű.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről kibontakozott viták éppen ezért szükségesnek tartották a költségvetési és a vállalati feladatok határozottabb szétválasztását. Ilyenformán a tulajdonosi funkciót a vállalatok felett nem közvetlenül az állam, hanem az önálló, a tőkevagyon gazdaságos megtérülésében és gyarapításában érdekelt tulajdonosi szervezet(ek) gyakorolná(k). Ebből következően a vállalati körben újraelosztandó összegek sem a költségvetésbe kerülnének, hanem azok felett a tulajdonosi szervezet rendelkezne. Az is szóba került, hogy a költségvetés eddigi gazdasági funkcióinak a jelentős részét (inkább) a vállalatoknak kellene átadni. (Ez utóbbi koncepciók szerint a vállalatok hatékonyabban használnák fel a társadalmi tőkét, mint a költségvetés.) Noha az állam gazdasági funkciói körül folyó csatározások nem jutottak nyugvópontra, a vitából mégis leszűrhetünk néhány általános megállapítást:

— a *költségvetés gazdasági befolyása ma túlságosan kiterjedt*, az ilyen jellegű funkcióit célszerű lenne az „inkább kevesebbet, de jobban" jelszó jegyében alakítani,

— a *költségvetést gazdasági funkciói gyakorlásában ma nem kellő mértékben irányítják gazdasági szempontok.* Különösen a támogatási, de a fejlesztési politikában is mindmáig erőteljesen hatnak rövid távú, illetve napi politikai szempontok,

— a *költségvetést* — gazdasági funkciói gyakorlása közben — *nem kellő mértékben ellenőrzi a társadalom. Valójában még nem alakultak ki* hatékony *társadalmi kontrollmechanizmusok* a költségvetés által elköltött összegek számon kérésére. A költségvetési döntési mechanizmusok sajátos „feketedobozok" a társadalom szemszögéből.

Valószínűtlen, hogy néhány reformintézkedés segíthetne a bajokon. A költségvetés gazdasági funkcióinak a racionalizálása nyilvánvalóan csak az egész gazdaság működési mechanizmusának a fejlesztésébe ágyazottan, s azzal együtt fokozatosan valósítható meg.[134]

A lakossági funkcióval kapcsolatos kiadások

A költségvetésbe centralizált pénzösszegek jelentős részét az ún. lakossági funkció ellátására fordítják. Ez utóbbiak részesedése az összes kiadásokból Magyarországon a nyolcvanas évek első felében 40—45 százalék között mozgott.

A költségvetés e funkciója alapvetően társadalompolitikai célokat szolgál. Bővíti a lakosság életszínvonalának megtartásához rendelkezésre álló forrásokat, továbbá részben újraelosztja ezeket az egyes rétegek között. E funkció egyrészt a költségvetés központi pénzalapjain, másrészt a tanácsoknál levő decentralizált alapokon, harmadrészt a társadalombiztosítási kasszában levő forrásokon nyugszik.

A lakossághoz kerülő költségvetési források alapvetően három csatornán áramolnak rendeltetési helyükre:

1. *Pénzkifizetések, illetve javak transzferje* (például lakás) formájában *jutnak a kedvezményezettekhez.* (A költségvetés és a lakosság kapcsolata ilyenkor közvetlen.)

2. A *költségvetési intézmények ingyenes vagy kedvezményes árú szolgáltatásai* (javai) formájában kerülnek a lakossághoz. (A költségvetés és a lakosság közé a jövedelmi kapcsolatban ekkor beiktatódik a költségvetési intézmény.)

3. A *vállalatnak nyújtott árkiegészítések* stb. formájában támogatja a költségvetés a lakossági fogyasztást. (A lakosság és a költségvetés között ebben az esetben a vállalat közvetít.)

Az első csoportba tartoznak a pénzbeli társadalmi járandóságok és néhány olyan természetű juttatás, mint a lakás. A másodikba sorolható a természetbeni társadalmi juttatások többsége (kulturális szolgáltatások, kedvezményes gyermekellátás stb.). A harmadik csoportba pedig az olcsóbb élelmiszerek, a gyermekruházati cikkek, vagyis az árukba szociális szempontok alapján beépített kedvezmények tartoznak.

A lakossághoz jutó költségvetési eszközök aszerint is csoportosíthatók, hogy folyó kiadásokat vagy fejlesztési célokat szolgálnak-e? A folyó kiadás az első csoportban például a családi pótlék, a fejlesztési kiadás — az infrastruktúra része — viszont az állami lakás. A második csoportban folyó kiadás például az orvosok bére, az orvosi szolgáltatás infrastrukturális háttere azonban a fejlesztéshez sorolható. A harmadik csoportba alapvetően folyó kiadások tartoznak.

Itt is — akárcsak a gazdasági funkcióval összefüggésben — szükséges foglalkozni a kiadások nagyságával. Sok közgazdász úgy véli — s nem is teljesen alaptalanul —,

[134] Nyilvánvaló például, hogy a túlburjánzó támogatási rendszert nem lehet ésszerű korlátok közé szorítani „normális" árrendszer nélkül stb.

hogy mind a szükségletek, mind a kielégítésükhöz szükséges ráfordítások oldaláról eltúlzott a költségvetés mintegy 30 százalékos részesedése a lakossági fogyasztás finanszírozásában. A szükségletek szempontjából (ez elsősorban a természetbeni juttatásoknál fordul elő) az állami megoldásnak az a gyengéje, hogy a juttatásokról döntő szervek, hivatalok valójában nincsenek tájékozódva arról, mire van szüksége a kedvezményezetteknek, valójában az igénybe vevők sokkal jobban meg tudnák ítélni azt. Ha ráfordításokból kiindulva közelítjük meg a kérdést, reális az az ellenvetés: amikor közpénzeket használnak fel, senki sem takarékoskodik annyira, mintha a sajátját költené. A végeredmény az, hogy nagy ráfordításokkal viszonylag szerényen elégítik ki a szükségleteket. Ilyen és hasonló valós problémák ellenére sem lehet „leépíteni" a költségvetés lakossági funkcióját. Vannak olyan esetek (ezekre már a költségvetési intézmények gazdálkodása kapcsán kitértünk), amikor az egyetlen reális lehetőség a költségvetési intézmények közbeiktatásával végzett szükségletkielégítés. A lakossági szükségletektől való elidegenedés kiküszöbölésének, illetve mérséklésének nem az egyetlen lehetséges módja a költségvetés kikapcsolása. Megoldást hozhat, ha a kiadások feletti bürokratikus ellenőrzést hatékony társadalmi ellenőrzéssel váltják fel, illetve ha — amint arra az I. rész 4. fejezetben utaltunk — racionalizálják a költségvetési intézmények gazdálkodását.

A költségvetés közhatalmi funkciójával összefüggő gazdasági problémák

A költségvetés közhatalmi funkciójának célja a klasszikus állami feladatok ellátásának az anyagi megalapozása. A közhatalmi részfunkciók a következők:

— az államrend külső és belső védelme (honvédelem, rendfenntartó erők);

— a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, az államigazgatás;

— nem közvetlenül a lakosságot szolgáló közös társadalmi feladatok (tudományos kutatás);

— nemzetközi kapcsolatok (diplomáciai testületek működése, nemzetközi szervezetekben való részvétel stb.).

A költségvetés közhatalmi funkciójával kapcsolatosan elsősorban annak gazdaságos és racionális megszervezése jelent problémát. Noha a diszfunkciók kiküszöbölése ezen a területen sem elsődlegesen a pénzügyi tevékenységen múlik, a költségvetés is eszközül szolgálhat az állami élet racionális megszervezéséhez.

A feladat nagyságát jól érzékelteti az igazgatási kiadások folyamatos növekedése. 1979 és 1980 között Magyarországon a GDP évi 1,4%-kal nőtt, amíg az igazgatási kiadások növekedése 5,6%-ot tett ki.[135] A bürokrácia nemcsak azért káros, mert költséges, hanem sokkal inkább azért, mert — „túlszabályozó" tevékenysége révén — közvetlen fenntartási költségeinek sokszorosával terheli meg a gazdaságot.

[135] Az adat forrása *Kornai János:* Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz. 1031. old.

A közhatalmi funkcióval összefüggő kiadások másik csoportja a katonaság, a rendőrség fenntartása. Gazdasági szempontból nehézséget okoz, hogy ezek — az állam szempontjából létfontosságú — tevékenységek, jellegükből következően nem viselik el a társadalmi ellenőrzést. Továbbá miután ezeket a közhatalmi funkciókat a világon sehol és soha nem valósították meg önfinanszírozó rendszerben, éppen ezért kizárt a gazdasági racionalitás piaci mechanizmuson keresztül történő érvényesítése. A hagyományos gazdasági elemzés ebből következően általában figyelmen kívül hagyta e területek ökonómiai problémáit, noha az itt felemésztett óriási összegek parancsolóan követelik meg a gazdasági ésszerűséget a felhasználásban. Ha a piaci mechanizmus nem is érvényesült e szférában, értékelemzéssel és más racionalizálási módszerekkel az e területeken dolgozók sokat tehetnek azért, hogy az alapvető állami célok sérelme nélkül érvényesüljön a legkisebb ráfordítás elve.

III. rész

A szocialista gazdaság makroösszefüggéseinek és termelési viszonyainak a rendszere

1. Gazdasági növekedés a szocialista rendszerekben

A szocialista gazdaság elemzői számára a gyors gazdasági növekedés ténye, illetve szükségessége sokáig az axióma szerepét játszotta.

Ez a tétel egyfelől az elméleti-ideológiai premisszákból következett; másfelől a nekilendülés szakaszában levő gazdaságok tényleges dinamikája is mintegy alátámasztotta azt a vélekedést, hogy a gyors növekedés szocialista sajátosság lenne.

Ami az elméleti megalapozást illeti, a *válságoktól, realizálási nehézségektől mentesként ábrázolt gazdaságban valóban logikus a gyors növekedés feltételezése.* Az így elképzelt gazdaságban ugyanis hiányoznak a növekedési fékek, és „elszivárgási csatornák", vagyis mindazok a tényezők, amelyek a növekedést lassítják, megakasztják.

A gyors növekedés axiómáját sokáig a gazdasági valóság is igazolni látszott. A mennyiségi szemlélet a magas növekedési rátát mint mindenáron elérendő makromutatót állította középpontba. A „többet, nagyobbat és gyorsabban" jelszó makro- és mikroszinten egyaránt érvényesült. Azt, hogy ez nem maradt pusztán óhaj, bizonyítják a szocialista fejlődés első periódusának növekedési mutatói is.

A növekedés abszolutizálásával — ahogyan Bródy András[1] fogalmaz — a „növekedés délibábjának" a kergetésével — egyáltalán nem járt együtt a növekedési problémák elmélyült elemzése, sajátos szocialista növekedési modell kidolgozása.[2] A hangsúly itt a modell sajátos jellegén van, hiszen a *növekedési és az egyensúlyelmélet számos megállapítása, amelyeket a politikai gazdaságtan korábbi köteteiben ismert meg az olvasó, igaz a szocialista gazdaságra is.*

[1] *Bródy András:* A növekedési ütemek méréséről. Gazdaság, 1979. 4. sz.

[2] Természetesen ez irányban folytak kísérletek, elég itt csak Kalecki 1963-ban kidolgozott modelljére utalni. Egészében azonban a növekedéselméletre fordított figyelem nem volt arányban a növekedés mennyiségi mutatóira fordított figyelemmel.

A növekedési ütemet meghatározó tényezők a szocialista gazdaságban

A növekedési ütem alakulását[3] korábban is két fő tényezőre vezettük vissza: a műszaki haladás ütemére és a létszámnövekedésre. Ha a kapacitáskihasználás és a foglalkoztatás teljes, vagy ha arányuk nem változik, akkor a növekedés üteme hosszú távon megegyezik a népesség növekedési ütemének és a technikai haladás ütemének az összegével. (Ez a Harrod-féle természetes növekedési ráta.)

A műszaki haladás és a gazdasági növekedés

A szocialista gazdaságra is igaz az, hogy a termelés növekedési üteme nem lehet nagyobb a természetes növekedési rátánál, s ha eltekintünk a demográfiai, illetve létszámváltozásoktól, akkor — a Harrod-féle meghatározás értelmében — a termelés hosszú távon nem nőhet gyorsabban, mint amekkora ütemet a műszaki haladás diktál. *Változatlan munkáslétszám mellett a gazdaság növekedési potenciálját kizárólag a műszaki haladás sebessége határozza meg.*

A termelés és a termelékenység növekedése azonban a szocialista gazdaságokban sem egyezik meg a műszaki haladás által meghatározott termelési potenciál alakulásával. Ezt érzékelteti a következő — logaritmikus léptékű — ábra. (Lásd a III.1. ábrát.)

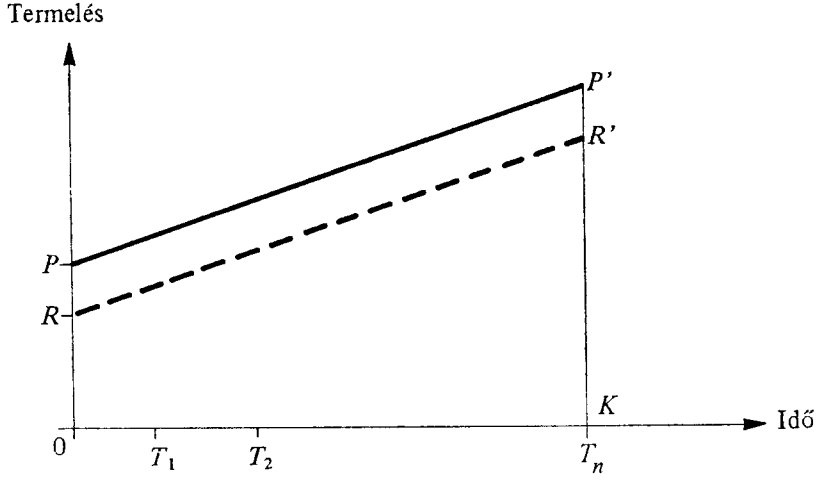

III.1. ábra

A tényleges teljesítmény és a termelékenységi potenciál

[8] E fejezetrész kidolgozásában *Erdős Tibor:* Növekedési ütem, növekedési pálya című tanulmányára támaszkodtunk. (MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1983.) A képleteket, ábrákat és jelöléseket is ebből vettük át.

A III. 1. ábra jelölései: $T_0 \ldots T_n$ = a periódus évei, OP = a T_0 évben meglevő berendezések termelékenységi potenciálja, $KP' = a\ T_n$ évben rendelkezésre álló berendezések termelési potenciálja, n = a periódus éveinek a száma: $\sqrt[n]{\frac{KP'}{OP}}$ = a technikai fejlődés üteme (α); $OR = s$ tényleges teljesítmény T_0 évben.

A tényleges növekedési ütem hosszú távon szükségszerűen alatta marad a technikai haladás adta lehetőségeknek. A növekedési potenciál kihasználása *az elért és az elérhető termelés közötti rés* — adott létszámot feltételezve — *a termelés társadalmi szervezettségétől függ.* Ha a termelési potenciál kihasználásának az aránya időben állandó, akkor — amint az a III.1. ábrából kiolvasható — „Lehetséges ... hogy a termelékenység — vagy a tényleges termelés — pontosan olyan gyorsan nőjön, mint amekkora ütemű a műszaki haladás."[4] Ennek feltétele, hogy $\frac{OR}{OP} = \frac{KR'}{KP'}$-vel.

A valóságban a *műszaki fejlődés meghatározta növekedési potenciál kihasználási foka változik. RR'* egyenes rövidebb periódust véve közeledhet is a *PP'* egyeneshez, de el is távolodhat tőle. Ha az ösztönzőrendszer nem jól működik, ha gyengül az érdekeltség a műszaki lehetőségek kihasználásában, a rés kitágul. Ha ellenben a gazdasági viszonyok rugalmassága fokozódik, s az ösztönzés hatékonyabbá válik, a két egyenes közötti rés összeszűkül. Minél hosszabb periódust veszünk alapul, annál közelebb kerül egymáshoz a termelékenység átlagos növekedési üteme és a műszaki fejlődés átlagos sebessége. A *PP'* és a *RR'* görbék (egyenesek) kellően hosszú periódust tekintve egymáshoz közel álló párhuzamosok. Valamekkora résnek természetesen mindig kell lennie a két egyenes között, mert a fejlődési lehetőségek kihasználása sohasem lehet százszázalékos.

A *termelékenységi potenciál kihasználásának a mértéke elsősorban a gazdasági rendszeren,* a gazdasági mechanizmuson múlik. Az előző fejezetekből kitűnt: még ma is igen nagy tartalékaink vannak a gazdasági mechanizmus fejlesztésében. A direkt irányítási rendszerrel való szakítás (részben annak befejezetlen, következetlen volta miatt is) nem küszöbölte ki reálisan azokat az elemeket a gazdasági mechanizmusból, amelyek kedvezőtlenül hatnak a termelékenységi potenciál kiaknázására. A termelés extenzív fejlődése a munkaerő-források kimerülésével mindenütt nagyon lelassult. A növekedés lelassulása azonban nemcsak arra vezethető vissza, hogy a működő gazdasági mechanizmusok nem teszik lehetővé a potenciális és a valóságos termelés közeledését, hanem arra is, hogy *maga a műszaki haladás sem kielégítő.* Ám a műszaki haladás üteme — bár a modellekben sokszor adottságként kezeljük — egyáltalán nem megváltoztathatatlan nagyság.[5] Teljesen helytelen volna azt feltételezni

[4] *Erdős Tibor:* I. m. 16. old.

[5] Nemcsak a technikai fejlődés meghatározó (a növekedési potenciált megszabván) a gazdaságra nézve. „A társadalmi-gazdasági relációk és mechanizmusaik magától értetődően visszahatnak a technikai fejlődés menetére, sőt determinálják hajtóerőit és céljait." *Szabó Kálmán:* Innováció és adaptáció. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.

„...hogy a technikai haladás elsődlegesen nem közgazdasági jelenség, azaz hogy okai az emberi viselkedés más területein keresendők, és ezért elvileg ugyanúgy kell kezelni, mint a földrengéseket".[6]

A technikai haladás üteme éppúgy függ a gazdasági mechanizmustól, mint a technika adott szintje által meghatározott termelési potenciál kihasználásának a foka. Az elmúlt évtizedekben növekedett műszaki lemaradásunk a fejlett országokhoz képest. Ha ennek a magyarázatát keressük, megint csak az ún. *rendszerokokhoz* jutunk el. A műszaki haladás sebessége nyilvánvalóan nagymértékben függ az alkotó műszaki értelmiség ösztönzésétől,[7] a szakképzettség anyagi és erkölcsi megbecsülésétől, az oktatási rendszertől, az újítások, találmányok létrejöttének a szervezeti feltételeitől, a vállalatok érdekeltségétől az innovációban, a gazdaság „teljesítményorientáltságának" a mértékétől stb.

A gazdasági mechanizmus azonban nemcsak azáltal hat a műszaki haladás ütemére, hogy meghatározza az újítások termelésének a körülményeit, hanem — közvetve — a termelékenységi potenciál kihasználásának az alakításán keresztül is. *Ha* az *RR'* egyenes távol esik a *PP'* egyenestől, vagyis *a műszaki haladás meglevő vívmányainak a kihasználási foka alacsony, akkor nincs ösztönzés arra, hogy a termelési potenciál tovább növekedjék.*

„A távolodás jelzi, hogy a gazdaságnak a technikai fejlődéssel szemben támasztott igénye nem kielégítő, nincs szükség a technikai fejlődés addig kialakult ütemére ... Ezért a technikai fejlődés lelassul, a *PP'* egyenes „lefelé törik", a gazdaság nem is képes a technikai fejlődés korábbi ütemének tartására."[8] Fordítva is igaz: a *PP'* egyeneshez közeledő *RR'* egyenes a technikai haladás meggyorsítására késztet.

A technikai haladás üteme nemcsak abban az értelemben endogén jellegű, hogy — mint láttuk — ha nem is teljesen, de jórészt magából a gazdaságból magyarázható, hanem abban az értelemben is, hogy *a technikai fejlődést „termelő" kutatás+fejlesztés mindinkább önálló gazdasági szektorrá kezdi kinőni magát.* A kutatásra fordított pénzek lassanként ugyanolyan „közönséges" tőkebefektetésnek számítanak, mint a nyersanyagtermelésbe invesztált összegek. A kutatási szektor sem működhet azonban más szabályok szerint, mint a gazdaság egésze. *Ma itt is éppúgy találhatunk ösztönzési hiányosságokat, teljesítmény-visszatartást, párhuzamos fejlesztéseket, akadozó kooperációt,* mint a szorosan vett termelésben. Ezek a jelenségek már a „forrásnál" lefogják a technikai haladás áramát, mérsékelik a termelési potenciál lehetséges nagyságát. Ehhez járulnak még az erőforrás-allokáció feszültségei a termelő- és a „technikát termelő" szektorok között (a termelőszektorok túlzott előnyben részesítése az „improduktív" szektorokkal szemben).

[6] J. S. Schmoeklert idézi *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 520. old.

[7] Vö. *Falusné Szikra Katalin:* Az innováció néhány személyi tényezőjéről. Közgazdasági Szemle, 1981. 12. sz.

[8] *Erdős Tibor:* I. m. I. rész, 20. old.

A felhalmozási ráta, a növekedés és a tőkeigényesség kapcsolata

A technikai haladás eredményei javarészt a beruházásokon keresztül kerülnek be a gazdasági vérkeringésbe. A beruházások és a gazdasági növekedés kapcsolatának az összefüggései a szocialista gazdaságban sem vesztik el érvényüket. A beruházási hányad megnövekedése átmenetileg itt is meggyorsíthatja a gazdasági növekedést (a műszaki fejlődés adott üteme és adott tőke/termelés hányados mellett). *Kellően hosszú periódust véve alapul azonban a beruházások a szocializmusban sem befolyásolhatják a gazdasági növekedés ütemét.* Változatlan mértékű foglalkoztatást feltételezve, a növekedési ütemet alapvetően a korszerűsödés üteme szabja meg. A technikai haladás által meghatározott növekedési ütem azonban befolyásolja a beruházási tevékenység terjedelmét. Ezt fejezi ki a következő összefüggés.

Felhalmozási ráta = növekedési ütem × marginális tőke/termelési hányados.[9]

Az előző összefüggés a kívánatos és nem a valóságos felhalmozási rátát határozza meg a szocialista gazdaságokban. *Ha a felhalmozási ráta meghaladja a korszerűsödési ütem megkövetelte nagyságot,* akkor az — a növekedés átmeneti meggyorsítása után — *a tőkehatékonyság romlásához, és ezen keresztül a növekedési ütemnek az eredeti szintre való visszaállásához vezet.* A tárgyalt eset korántsem csak elméletileg feltételezett. „A létező szocialista gazdaságokat szemügyre véve mindenütt érvényesült a felhalmozási ráta növelésére irányuló törekvés, létezett olyan tendencia, hogy a felhalmozási ráta a növekedési potenciál és a már kialakult tőkehányados szorzata fölé emelkedjék."[10] A szocialista gazdaságokra jellemző beruházási éhséggel, túlberuházási hajlammal mikroökonómiai megközelítésben már foglalkoztunk. A megemelt felhalmozási ráta makrosíkú következménye az lesz, hogy a termelésnövekedés elmarad a tőkenövekedés mértékétől. E következmény bonyolult folyamatok eredőjeként alakul ki: *a túlfelhalmozás munkaerőhiányhoz, termeléskiesésekhez,* a *beruházások szétforgácsoltságához vezet, „súrlódásos" jellegű veszteségeket okoz.* A termelés ugyan a többletberuházásnak köszönhetően nő, de közel sem arányosan a tőke növekedésével. Az *„eredmény": romlik a tőkehatékonyság,* romlik a fajlagos nemzeti-jövedelem-termelő képesség.

Ha például a korszerűsödési ráta 5%, a tőke/termelés hányados 4/1, akkor a kívánatos felhalmozási hányad — az előbbi képlet értelmében — 20% lenne. Ha „erőszakoltan" 30%-ra emelik a felhalmozási hányadot, akkor — átmeneti növekedési-ütem-emelkedés után — a növekedés mértéke az 5%-hoz tér vissza (azt közelíti), miközben a tőke/termelés hányados a 6/1 értékhez tart.[11]

[9] Ha a tőke/termelés hányados egy adott periódusban nem változik, akkor a marginális hányados és az össztőkére vonatkoztatott tőke/termelés hányados megegyezik. A növekedés üteme pedig egyenlő a korszerűsödési rátával.

[10] *Erdős Tibor:* I. m. 38. old.

[11] Részletesebb kifejtést lásd: *Erdős Tibor:* I. m. I. rész, 22—36. old.

A technológiák közötti választás

A termelés tőkeigényességét nemcsak a felhalmozási ráta növekedése befolyásolhatja kedvezőtlenül, hanem — attól egyáltalán nem függetlenül — a vállalati szektort mindmáig jellemző többé-kevésbé puha költségvetési korlát is. Ez a sajátosság az optimálisnál tőkeigényesebb technológiák tömeges elterjedésére vezet.

A technológiák közötti választást szokásosan isoquant-görbével írjuk le. (Lásd a III.2. ábrát!)

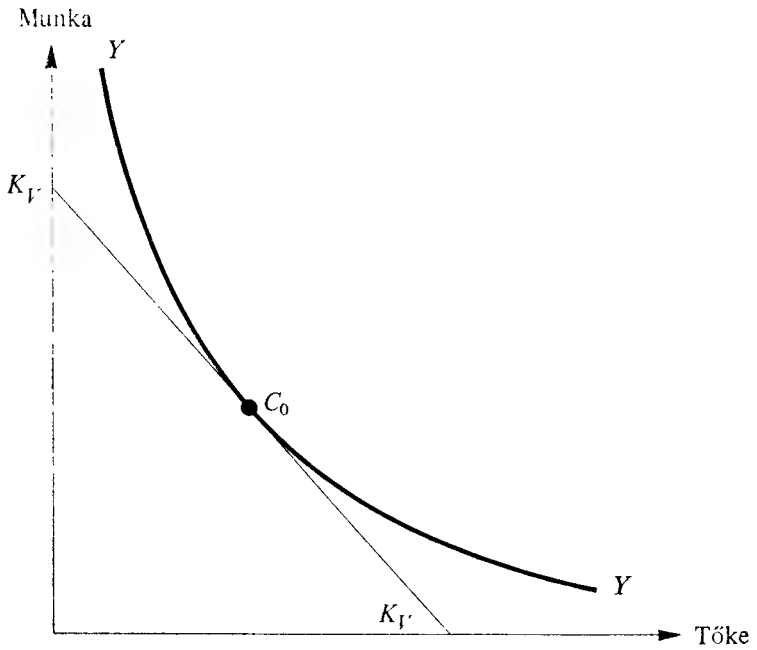

III.2. ábra

Az *Y* termeléshez tartozó lehetséges tőke—munka kombinációk adott időpontban

Az isoquant-görbe azt fejezi ki, hogy ugyanazt a termelési színvonalat (Y) többféle tőke—munka kombinációval is elérhetjük, Hogy melyik közülük az optimális, azt a görbe és a költségvetési egyenes (K_V') metszéspontja adja meg. A tőke—munka arány a (C_0) pontnál lesz optimális. *Az optimumkeresés azonban feltételezi azt, hogy a vállalatok érzékenyek az inputok árainak az alakulására,* vagyis a ráfordításokat minimalizáló kombinációt választanak. A szocialista gazdaság megismert működési rendszerében gyenge a ráfordítások leszorítására kényszerítő erő. A költségvetési korlát — az eddigi tapasztalatok alapján — sem a direkt, sem az indirekt irányítási rendszerben nem volt hatékony. (Előbbiben az államtól való paternalista függés, utóbbiban ennek maradványai és az erős kínálati pozíciók miatt.) *Az optimálisnál tőkeigényesebb technológiák választását támasztja alá a termelés mennyiségi kiterjesztésé-*

nek igénye, illetve az erre irányuló nyomás is. Ez utóbbinak sokszor könnyebb eleget tenni tőkeigényes technológiával.

A tőkeigényesség növekedésének megvannak a korlátai. A *tőkeigényesség növekedése ugyanis emeli a felhalmozási rátát, ezáltal korlátozza* a fogyasztást. A fogyasztás korlátozásának végül is — a politikai következmények miatt — a kormányzat kényszerül gátat szabni.

„Egymagában a »kormányzati döntés« — kivételes esetektől eltekintve — gyenge, és a túlzott felhalmozási törekvésekkel szemben többnyire engedő, vissza-visszavonuló korlátnak bizonyult. A kormányzati szabályozás akkor lehet igazán hatékony, ha az nem egymagában áll, hanem támaszkodik a kockázattal működő vállalatoknak a gazdaságosságot előtérbe helyező, a felhalmozási igényeket önként szelektáló, önszabályozó tevékenységére."[12]

Most más „logikai folyosón" keresztül jutottunk el a korábban megfogalmazott következtetésekhez: a növekedés a tőkeigényesség oldaláról is akkor lehet egészségesebb, ha a gazdasági mechanizmus érdemi továbbfejlesztésével kialakulnak a tőkeigényesség elszaladását akadályozó mechanizmusok. *A túlfelhalmozás megszűntét tehát ugyanattól várhatjuk, mint a technológiák közötti választás optimalizálását.*

A pótlással összefüggő problémák és a gazdasági növekedés

Eddig a felhalmozás (nettó beruházás) hatásával foglalkoztunk a növekedési folyamatban. Vizsgáljuk meg most a pótlást! (A könnyebb áttekinthetőség kedvéért egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a nettó beruházásokat.)

Ha nincs felhalmozás (nettó beruházás), továbbá ha a tőkeigényesség változatlan és az árak stabilak, akkor a pótlás (I) pontosan megegyezik az évi értékcsökkenéssel (D).

$$I = D. \tag{III.1}$$

Megváltozik azonban a kép, ha változó tőkeigényességgel és inflációs áremelkedésekkel is számolunk.

Az infláció hatására a felhalmozott amortizáció (D) fokozatosan „elértéktelenedik", nagysága elmarad I mögött. Viszonyukat (a berendezések m éves átlagos élettartamát és i nagyságú inflációs rátát feltételezve) a következő képlettel írhatjuk le:

$$\frac{D}{I} = \frac{1 - \frac{1}{(1+i)^m}}{im}. \tag{III.2}$$

[12] *Erdős Tibor:* I. m. 51—52. old.

Minél nagyobb az inflációs ráta és minél hosszabb az állótőkék élettartama a képlet értelmében, *annál kisebb lesz a felhalmozódott értékcsökkenés aránya a pótlásokhoz képest.*

A tőkeigényesség növekedése — a marginális tőke/termelés hányados megemelésén keresztül — arányosan növeli a pótlást, vagyis a D/I hányados ismét csökken. A tőkeigényesség és az infláció hatása összegződik. Az előbbi képlet alapján kiszámítható, hogyan változtatja meg e két összefonódó hatás a D/I viszonyát a vizsgált (m évet felölelő) periódus végére. Mindössze arra van szükség, hogy az i helyébe az $i \cdot t'$ szorzatot írjuk, ahol t' a tőkeigényesség növekedésének a mutatója. Ha az infláció 5%, a tőkeigényesség növekedése pedig 1%, akkor 1,05 · 1,01-ot, vagyis 1,0605-t kell a képletben szereplő i helyébe behelyettesíteni ahhoz, hogy az amortizáció és a pótlás arányát megkapjuk. Térjünk át most a bővített újratermelés elemzésére!

Bővített újratermelésnél (stabil árak mellett és változatlan tőkeigényességet feltételezve) a bruttó beruházások (I/g), illetve a tőke növekedését r százaléknak véve a következő képlet adja meg az amortizáció és a bruttó beruházások arányát:

$$\frac{D}{Ig} = \frac{1 - \frac{1}{(1+r)^m}}{rm}. \qquad \text{(III.3)}$$

A képlet azt mutatja meg, hogy a bruttó beruházások hány százalékát fedezhetik az amortizációs alapból. Természetes, hogy *a bővítő beruházásokat is magában foglaló bruttó beruházásnak mindig csak egy részét finanszírozhatják a felhalmozott értékcsökkenésből.* A D/Ig tehát egynél kisebb lesz. Fontos kérdés azonban, hogy (változatlan tőkeigényesség és stabil árak mellett) *miként aránylik egymáshoz az évente végrehajtandó pótlás és az éves amortizációs alap.*

Ahhoz, hogy erre válaszolhassunk, először a pótlás (R) és a bruttó beruházás (Ig) arányát írjuk fel az m-edik évre vonatkoztatva:

$$\frac{R}{Ig} = \frac{1}{(1+r)^m}. \qquad \text{(III.4)}$$

Előbb már megadtuk az amortizációs alap és a bruttó beruházás viszonyát ugyanerre az időpontra vonatkoztatva $\left(\frac{D}{Ig}\right)$. Ha $\frac{R}{Ig}$-t osztjuk $\frac{D}{Ig}$-vel, akkor $\frac{R}{D}$-t, vagyis az évente végrehajtandó pótlás és az amortizációs alap hányadosát kapjuk meg. Részletezve:

$$\frac{R}{D} = \frac{\frac{1}{(1+r)^m}}{1 - \frac{1}{(1+r)^m}} = \frac{rm}{(1+r)^m - 1}. \qquad \text{(III.5)}$$

A képlet alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy ha *D*-t hiánytalanul beruházzák, akkor még bővítésre is futja belőle.[13] *Minél gyorsabb a beruházások növekedése, annál többet fordíthatnak az amortizációs alapból bővítésre.* Hasonló irányban hat az állótőkék átlagos élettartamának a meghosszabbodása is.

Változtassunk most a feltételeken, és kapcsoljuk be az infláció hatását!

Ebben az esetben azzal kell számolnunk, hogy a permanens áremelkedések megnövelik a pótlás (*R*) árösszegét. Ugyanakkor az infláció a tőkeállomány árösszegét (s ezáltal az amortizációt) (*D*) is növeli. (Igaz, annál kisebb mértékben, minél régebbi évjáratról van szó.) Az előző hatás tehát jelentősebbnek mutatkozik. Végeredményben az *infláció* hatására *R* egyre jobban megközelíti *D*-t, vagyis *egyre inkább szűkül a lehetősége annak, hogy az amortizációs alapból bővítő beruházásokat finanszírozzanak.* Sőt! *Egy bizonyos mértéket meghaladó i mellett megfordulhat a helyzet:* az *R nagyobb lehet,* mint a *D,* vagyis már a pótlást is a nemzeti jövedelem felhalmozási alapjából kell finanszírozni.

A tőkeigényesség növekedése úgyszintén az *R/D* arány növekedése irányában hat. „A pótlási kiadások nagysága mindig a legfrissebb tőkeigényességtől függ, a növekvő tőkeigényesség miatt az *R* nagysága nő, magasabb lesz. Az értékcsökkenési leírás viszont a tőkeállomány bekerülési értékének függvénye: a korábbi kisebb tőkeigényesség *D* értéket *R*-hez képest korlátozza."[14]

Mind a tőkeigényesség növelése, mind pedig az infláció az előbbitől gyökeresen eltérő módon hat az *R/Ig* arányra, illetve a *D/Ig* arányra. Mindkettő növeli ugyanis nemcsak az *R,* hanem az *Ig* nagyságát is. *Az infláció ugyanúgy megdrágítja a bővítést, mint a pótlást, s a növekvő tőkeigényesség is egyaránt érinti a bruttó beruházások mindkét részét.* Ezek az általános összefüggések teljes mértékben igazak a szocialista gazdaságra is, minthogy az infláció és a tőkeigényesség növekedése a jelenlegi szakaszban általánosan érzékelhető irányzat.

Foglaljuk össze most azokat a következtetéseket, amelyek a pótlás, illetve az amortizáció vizsgálatából a gazdasági növekedésre nézve adódnak:

1. *Ha stabil árakat és változatlan tőkeigényességet feltételezünk, akkor az amortizációs összeggel megegyező mértékű pótlás nemcsak az egyszerű újratermelést teszi lehetővé, hanem hozzájárulhat a bővített újratermeléshez is.* Ezzel együtt nő a befektetett tőkék volumene (a „szabályos" kiselejtezés ellenére). A pótlási alapból megvalósuló nemzetijövedelem-növekedés miatt, az ennek figyelmen kívül hagyásával kimutatott nemzeti jövedelem kisebb lesz a valóságosnál, s a kimutatott felhalmozási hányad (felhalmozás/tőke) is kisebb lesz a tőkenövekedés tényleges mértékénél.

2. *Inflációs körülmények között viszont a pótlás egyre inkább felemészti az amor-*

[13] Mutassuk be ezt egy konkrét példán az idézett Erdős-tanulmány alapján! Legyen az állótőkék átlagos élettartama *m* (10 év), a beruházások és/vagy a tőke növekedése *r* (5%), a kiinduló év bruttó beruházása 1. A képletbe a megadott értékeket helyettesítve azt kapjuk, hogy a tényleges pótlásra az amortizációnak csak 79,5%-át kell felhasználni.

[14] *Erdős Tibor:* I. m. 89. old.

tizációt, és az egyre kevésbé lehet bővítés forrása. *Ugyanebben az irányban hat a tőkeigényesség növekedése is.*

A szocialista országokban a tőkeigényesség (és annak növekedése) nemzetközi mércével mérve magasnak számít, annak ellenére, hogy az erősen tőkeintenzív infrastrukturális fejlesztésekben nagyarányú a lemaradásunk a hasonló fejlettségű tőkés országoktól. A tőkeigényesség magas színvonalát és a romló tőkehatékonyságot nemcsak az eddig említett jelenségekkel hozhatjuk összefüggésbe, hanem szerkezeti problémákkal is. A növekedési tényezők bemutatása után térjünk most rá a sajátos szocialista növekedési modellre.

A szocialista gazdaság Kornai-féle növekedési modellje

A tankönyvünk I. és II. kötetében bemutatott modellek lényegében a Domar—Harrod-modell[15] változatai, az itt következő Kornai-modell[16] is ezekre az alapokra épül.

E modell viszont a növekedési modellek többségével szemben — amelyekben csak a reálszféra mozgásai jelennek meg — a szabályozási szférát is magában foglalja. A reálszférába tartoznak: a gazdaság fizikailag is megfogható jelenségei; az anyagi javak és erőforrások készletei; a beruházások és a termelés és a fogyasztás; a tőke. Ezek a növekedési modellek szokásosan tárgyalt változói.

A szabályozási szférában lényegében végbemegy a reálszféra irányítása, mintegy „leképeződnek", tükröződnek a reálszféra eseményei, és megfelelő beavatkozásokra, jelzésekre késztetik a szabályozási szférát. A szabályozási szféra ún. válaszfüggvényeivel írhatók le a döntéshozók viselkedési szabályosságai, amelyeknek kitüntetett szerepe van a szocialista gazdaságokban. A modellben nagy súlyt kapnak a szocialista növekedési folyamat megfigyelhető — nem pedig feltételezett — sajátosságai. A modell ennélfogva alkalmas arra, hogy elemzési keretül szolgáljon a növekedés valóságos problémái számára.

A modellben alkalmazott absztrakciók

A Kornai-modell a szocialista gazdaság egyensúlyi növekedési pályáját írja le (az egyensúlyt nem walrasi, tehát általánosabb — a szocializmusban is alkalmazható — értelemben véve). *Absztrakciói sok szempontból megegyeznek a bővített újratermelés,*

[15] A Domar—Harrod-modellről lásd részletesen *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 433—463. old.

[16] A modellt *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság című munkája alapjan mutatjuk be. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.) A képletek és szimbólumok csakúgy, mint a kifejtett gondolatok túlnyomó része, e műből származik.

„hagyományos" marxi absztrakcióval. (Két szektor, zárt gazdaság, „pénz nélküli" újratermelés, a szolgáltatásoktól való elvonatkoztatás stb.) A marxi absztrakciók és az itt alkalmazottak abban különböznek, hogy a *Kornai-modell két szektorát a háztartások és a vállalati szféra alkotja,* továbbá — szemben a hagyományos bővített újratermelési modellel — itt *flow és stock* változók egyaránt szerepelnek. (Ennek különösen a beruházásoknál lesz majd jelentősége.) Lényeges eltérés még, hogy a *modell a szabályozási szférára vonatkozó absztrakciót is alkalmaz* (csak a szabályozási szféra legáltalánosabb vonásait veszi figyelembe, és elvonatkoztat az irányítási rendszerek változásától).

A kifejtés során felhasznált jelölések megegyeznek Kornai eredeti jelöléseivel. [Néhány itt alkalmazott jelnek (*K, B* stb.) kötetünk korábbi részeiben más tartalma volt. Itt azonban szigorúan a Kornai-modell keretei között adott értelmezésükben szerepelnek annak érdekében, hogy szövegünk a modell eredeti kifejtésével könnyen egybevethető legyen.]

A modell változói és az egyenletek

A modell egyfajta egyensúlyi növekedést ír le. A visszatükrözött rendszerben azonban az egyensúlyi növekedés állandósult hiány mellett valósul meg.[17] A *hiány* — empirikusan is ellenőrizhetően — a *szocialista gazdasági növekedés eddigi történetének elmaradhatatlan kísérőjelensége,* noha a hiány intenzitásában szektorálisan, időben és országonként is jelentős különbségek mutatkozhatnak.

Hiány és növekedés

A hiány elfogadható elméleti magyarázata nemcsak a hiánnyal „terhes" növekedés, hanem egyáltalán a szocialista gazdaság működésének a megértése szempontjából is alapvető jelentőségű. E magyarázatot értelemszerűen makroszinten kell megadni.

A *hiány* — legalábbis a részben monetizált vagy a monetizált szocialista gazdaságban *formailag túlkeresletként*[18] *jelenik meg.* A túlzott méretű — a termelést, a „kínálatot" meghaladó nagyságú fizetőképes kereslet azonban nem azonosítható minden további nélkül a hiánnyal. Számos olyan termék akad, amelynek a *hiánya eleve nem értelmezhető kielégítetlen fizetőképes keresletként,* minthogy e termékek a kiutalásos elosztási rendszerbe tartoznak. Ezen túlmenően a hiányjelenségek akkor is érzékelhetők, ha a termeléssel szemben fellépő kielégítetlen igény mögött nemcsak hogy

[17] Ez az ún. nem walrasi egyensúly. Értelmezésével részletesen a III. rész harmadik fejezetében foglalkozunk.

[18] A makroszintű hiány és az aggregált túlkereslet azonban nem azonosítható. Az aggregált túlkereslet = Az egyedi túlkeresletek összege − Az egyedi túlkínálatok összege. A hiány mértéke azonban az egész gazdaságban nem lesz kisebb attól, hogy egyes részterületeken slack mutatkozik. A makroszintű hiány ezért az egyedi túlkeresletek összegével egyenlő.

nincs fizetőképes kereslet, de valós társadalmi szükséglet sem (vagyis az igény csupán nem kellően átgondolt központi utasításként fogalmazódik meg). Célszerű ezért eleve megkülönböztetni a kereslet két formáját: a hagyományos értelemben vett keresletet *horizontális keresletnek*; a központi utasításként jelentkező „keresletet" pedig *vertikális „keresletként"* kezelni.

A hiány azonban — akár vertikális, akár horizontális túlkereslet — mindenképpen aszimmetria a kereslet és a kínálat (átfogóbban a termelés és a fogyasztás) között. *A hiánymagyarázatok elsősorban azon az alapon különíthetők el egymástól, hogy e kiegyensúlyozatlanságért a túlkeresletet vagy az elégtelen kínálatot teszik felelőssé.*

A kereslet oldaláról kiinduló — elsősorban Kornai nevéhez kapcsolható — hiánymagyarázat a *puha költségvetési korlátra és a vállalati szektor ebből következő zabolátlan* (megzabolázhatatlan) *beruházási éhségére hivatkozik.*[19] Nemcsak a vállalat nem tanúsít önmérsékletet, de az allokátorok, az irányítók sem. „A mechanizmus szükségképpen ahhoz vezet, hogy mindig több akció kezdődik meg, mint amennyi simán, gyorsan és kényelmesen még tartalékot is hagyva beleférne a tényleges fizikai erőforráskorlátok közé. Az élet azután súrlódások közepette minden egyes akciót lelassítva belegyömöszöli a beruházási tevékenységet a fizikai korlátok közé."[20] Azért nem a kínálat oldalán kell keresnünk a bajok gyökerét e magyarázat szerint, mert a termelők elmennek az erőforráskorlátokig.[21] A vállalati szektor puha költségvetési korlátja miatt „végtelenedik" a beruházási kereslet. A csillapítatlan beruházási egység már egymagában is elég ahhoz, hogy az egész gazdasági rendszert az általános hiány állapotába taszítsa.

A hiány problémája a kínálat oldaláról is megközelíthető. Erre késztetnek az eredeti hiánymagyarázat vitatható pontjai is. Gyakorlati tapasztalatok bizonyítják, hogy *túlzás fizikai korlátokig kiterjedő termelésről beszélni.* A szocialista gazdálkodás a kellően meg nem szűrt beruházási kereslet intenzív szívóhatásával szembe egyáltalán nem állít egy — a lehetőségeit a végsőkig kihasználó — termelési gépezetet. Ellenkezőleg! „Gazdasági mechanizmusunk egyik baja, hogy minden vállalatnak érdeke ugyan a növekedés, de csak egészen szűk sávhatárig. Leginkább (de nemcsak) a szabályozó rendszer ún. bázisszemlélete hordozza a kettős sávhatárt: meghaladni a tavalyi szintet, de nem sokkal."[22]

Az ilyenféle teljesítménytartalékolás (teljesítmény-visszatartás) is általánosan jellemző a szocialista gazdaságra, nemcsak a túlkereslet, az ellenőrizhetetlen, zsürizetlen igények.

Akár szigorúan centralizált tervgazdaságról, akár a „szabályozólebontásos" gazdaságról van szó, az eddigi irányítási rendszerekben jellemzőek a teljesítmény-visszafogási törekvések, „...nem mindig csak arról van szó, hogy a vállalatok visszafogják

[19] Lásd *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 204. old.
[20] *Kornai János:* I. m. 211. old.
[21] Vö. *Kornai János:* I. m. — a makroszintű hiányjelenségekkel foglalkozó — 2. fejezetével!
[22] *Hoch Róbert* ismertetése *Kornai Janos:* A hiány című könyvéről. Szigma, 1981. 1. sz. 90. old.

magukat tervük teljesítésében ... a valóságban a vállalatok gyakorlata nemcsak túlteljesíteni, de teljesíteni sem igyekeznek a tervet, mert a nemteljesítéshez gyakran nem fűződik szigorú szankció.

...Az elmondottak alapján azt az állítást, hogy a tervutasításos rendszer vállalata érdekelt lehet a fizetőképes kereslet kielégítésében, kiegészíthetjük azzal: érdekelt lehet abban is, hogy ne elégítse ki azt — ti. akkor, ha a keresletnek való megfelelés a tárgyalt »tervezéstaktikai« okokból nem célszerű, mert túlságosan magas bázist »eredményezne« a következő évi (negyedévi stb.) termelési vagy nyereségtervhez."[23]

Ha az 1968 utáni vállalatokat tartjuk szem előtt, hasonlóan bizonytalannak találjuk a kereslet kielégítését. *A vállalat* az indirekt, szabályozókkal irányított gazdaságban akkor sem törekszik feltétlenül és mindenáron arra, hogy megfeleljen a keresletnek (akár a fizetőképes keresletnek), ha erőforrásai ezt lehetővé tennék.[24] Az érdekeltség gyengesége a rendszer működési módjából következik. Általánosan jellemző az erőforrások — különösen a növekedési modellünkben egyetlen alapvető erőforrásként kezelt munkaerő — alacsony fokú kihasználása. Számolni kell az egyéb termelési tényezők (termelőberendezések, termőföld) kihasználatlanságával is.

A túlkeresletet és az elégtelen (a kereslethez rugalmatlanul és tökéletlenül alkalmazkodó) *kínálatot előtérbe helyező elméleti koncepciók a szakirodalomban önálló hiánymagyarázatokként jelennek meg.* Valójában a két — látszólag[25] egymásnak gyökeresen ellentmondó — magyarázat mögött ugyanazok a tényezők húzódnak meg.

A makrogazdaság eddig működött integráló mechanizmusai (a tervutasításos mechanizmus csakúgy, mint a „szabályozólebontásos", „elvárásos" mechanizmus) *csak nagyon kevéssé alkalmasak a termelés motiválására és a szükségletek* (elsősorban a beruházási szükségletek) *rangsorolására.* E mechanizmusok alapvetően a redisztribúcióra épülő gazdasági rend megjelenési formái, amelyben erősen korlátozott a piac szerepe.

[23] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: kereslet-mennyiség vagy strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.

[24] Simon András például így ír erről: „Kornai alapgondolata szerint gazdaságunk ún. erőforráskorlátos gazdaság, amelyre az jellemző, hogy a pénzügyi (költségvetési) korlátok által nem, vagy nem eléggé korlátozott kereslet kiszívja a kereslet rugalmas kielégítéséhez szükséges tartalék-erőforrásokat — az ún. mozgósítható slack-et — a termelővállalatból. ... Logikailag elemezve a vállalat viselkedését, arra a megállapításra jutok, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a vállalat kínálatát nem feltétlenül az input oldalán fellépő korlátok határozzák meg. A termelővállalat akkor is érdekelt lehet abban, hogy választékhiányosan, a vevő számára kedvezőtlen ütemezésben stb. szállítson — vagyis létrehozza mindazokat a tüneteket, amelyeket összefoglalóan hiánynak nevezünk —, ha egyébként vannak kapacitástartalékai." *Simon András:* Az árak és a kínálat szerepe a hiányban. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz. 513. old.

[25] Ezért nem értünk egyet Soós Károly Attila kritikai módszerével, amellyel a kétfajta hiánymagyarázatot nemcsak formailag, illetve a kiindulópontot tekintve (úgy valóban szemben állnak), hanem az eredmények szempontjából, illetve tartalmilag is szembeállítja. Igaz, Soós érdemei elvitathatatlanok a csak keresletre összpontosító hiánymagyarázat kiegészítésében. A keresleti oldal egyoldalú kiemelését azonban nem közömbösíthetjük a kínálati oldal egyoldalú hangsúlyozásával.

Az eddigi gazdaságirányítási rendszerek azért hívtak életre hiánygazdaságot, mert úgy kapcsolták ki, gyengítették el a piaci viszonyokat, hogy mindeddig nem helyettesítették (és valószínűleg nem is helyettesíthették volna) azt egyenértékű, a termelés és a szükségletek oldalán egyaránt hatásos ösztönző és szűrőmechanizmussal: olyan mechanizmussal, amely megfelel a társadalom és a termelőerők adott állapotának és szervesen fejlődik ki ezek mozgásából. *A legfőbb hiány ma a piac, az árutermelés hiánya, tágabban fogalmazva: az adekvát ösztönző és szűrőrendszer hiánya.* A többi csak ebből következik.

Mindazonáltal mégsem közömbös — sem elméleti, sem pedig gyakorlati szempontból —, hogy honnan kiindulva magyarázzuk a hiányjelenségeket, de az sem mindegy, meddig jutunk el az okfejtésben.

Véleményünk szerint érdemes *megkülönböztetni a hiányjelenségek közvetlen okát,* illetve *okait* a jelenségcsoport végső okától, más néven alapjától. A hiány *közvetlen oka — az eddig kifejtettek értelmében — a termelés lanyhasága és a gazdaságilag effektív*[26] *termelési szükségletek* (elsősorban beruházási szükségletek) „elszaladási hajlama" közötti *ellentmondás.*

A *két* — hiányt generáló — *tényező* végső soron csak egymásra vonatkoztatva értelmezhető: *csak a gazdaságilag effektív szükségletekhez képest lehet elégtelen a termelés, csak a termelés elért színvonalához mérten lehet túlzott mértékű az effektív (termelési) szükséglet.* Ezért egyik sem lehet végső magyarázat önmagában. Emellett e két hiánytényező végső soron közös alapra vezethető vissza. *Politikai gazdaságtani* magyarázatukat a *gazdaság szereplőinek a cselekvéseit összehangoló mechanizmusokban,* és még mélyebben az azt meghatározó *tulajdoni rendszerben kereshetjük.* Éppen ezen integráló mechanizmusok és viszonyok vizsgálata lehet a logikusan következő lépés a hiány — s egyben a szocialista gazdasági rendszer — működése magyarázatában. (Kötetünk felépítésében — nem véletlenül — ezek a soron következő fejezetek.)

Mindaddig, amíg az *árukapcsolatokat* „elnyomják", és a szocialista tulajdont a túlcentralizált állami tulajdonnal azonosítják, a hiány fennmarad. A *hiány makroszintű mutatója* $[\overline{Z}(t)]$ a rendszer latens, rejtett változója. A makroszintű hiánymutató a részleges hiánymutatók összegzése.[27] A hiány makroindexe $[\overline{Z}(t)]$ magyarázó változóként kétféle szerepet játszik a modellben: 1. információs változóként — a vállalati és a háztartási szféra döntéseit befolyásolván — a szabályozási szférában hat. 2. Reálváltozóként befolyásolja a termelés és a beruházás hatékonyságát.

Fel kell tennünk a kérdést: Mitől függ a hiány intenzitása? A tényleges hiány intenzívebb a normálisnál, ha a tényleges *beruházási kötelezettségek* $[K(t)]$ meghaladják a „normál"-értéket $[K^*(t)\text{-}t]$. Ugyanebben az irányban hat az is, ha az output-, illetve

[26] Minden gazdaságban működnie kell olyan szűrőmechanizmusnak, amely a latens szükségleteket elkülöníti az effektív szükségletektől. A hiánygazdaságban ez a szűrőrendszer hibás. Az ilyen gazdaságban a „sikerrel" fellépő „társadalmilag elismert" szükséglet elválik (és elválhat) a produkciótól, a társadalomnak nyújtott teljesítménytől.

[27] Az összegzés módszertani problémáival az I. rész második fejezetében már foglalkoztunk.

inputkészletek $U(t)$; illetve V/t kisebbek a normálértéküknél, továbbá, ha a megelőző évben tapasztalható hiány $[Z(t-1)]$ meghaladta a hiány normál értékét $[Z^*(t-1)]$, vagyis a „tavalyi hiány" mintegy tovább halmozódik.

A hiány intenzitását növekvő gazdaságban is vizsgálhatjuk.

A növekedéssel — a gazdaság többi reálváltozataihoz hasonlóan — a modellben a hiány is bővül. A növekedés mértékét a Γ_Z tényező fejezi ki.

Háztartási kereslet és vásárlás

A háztartási kereslet számos tényező függvénye (árak, jövedelmek, várakozások stb.). Mindezeket a tényezőket adottnak tekintve, írjuk le most a háztartás keresetét a hiány függvényében!

$$H = H_D, \text{ ha } Z = 0 \text{ (walrasi állapot)}, \qquad \text{(III.6.)}$$

ahol H = a háztartás tényleges vásárlása;

H_D = háztartás kereslete.

Ha a hiány intenzitása nő — és különösen, ha elér egy bizonyos Z kritikus értéket —, akkor a H görbe elkezd lefelé lejteni, vagyis a H nem növekvő — bizonyos kritikus érték felett pedig határozottan csökkenő — függvénye a hiánynak.

$$H(t) = H^*_{\text{házt}}(t) - \chi_z[Z(t) - Z^*(t)]. \qquad \text{(III.7)}$$

A * az adott változók normálértékét jelzi, χ_z pedig a hiány visszacsatolása a háztartások vásárlási döntéseire.

A háztartás tényleges vásárlásai tehát a hiány intenzitásának (és a normális értéktől való távolságának) a függvényében térnek el a vásárlások normálértékétől.

A vállalatok kereslete és vásárlása

A vállalatok keresletét $[Y(t)]$, akárcsak a háztartásokét számos tényező befolyásolja (a vállalati termelés tervezett nagysága, a vállalat tartalékolási törekvései, kisebb mértékben az árak stb.). A modellben a vállalati kereslet „majdnem végtelen". Ennek feltételezése a vállalatok puha költségvetési korlátjához kötődik. Az utóbbi időben többen[28] vitatják Kornainak ezt a tézisét, illetve ezzel összefüggésben a költségvetési korlát értelmezését. Soós Károly Attila szerint a szocialista vállalatok számára nagyon is létezik költségvetési korlát,[29] mivel a szocialista szervezetek nem fordulhatnak eszközökért a tőkepiachoz. E korlát nem puha, hanem bizonytalan. Ezen — Soós Ká-

[28] Hadd utaljunk itt Simon András, Petschnig Mária és mindenekelőtt Soós Károly Attila munkáira.

[29] *Soós Károly Attila:* I. m.

roly Attilánál — az értendő, hogy az engedékenység és a korlátozás felváltva érvényesül a felsőbb szervek magatartásában. *Ebben a rendszerben korántsem finanszíroznak meg bármit, de az sem igaz, hogy a vállalat inputok iránti igénye nem haladhatja meg bevételeit.*

Az előbbi érvelésből feltétlenül elfogadható az, hogy a vállalati kereslet nem végtelen (még csak nem is majdnem kielégítetlen). Inkább úgy fogalmazhatunk: a vállalati kereslet hajlamos a „túlszaladásra", túlméretezettségre, mind a vállalat pénzügyi lehetőségeihez, mind valós teljesítményeihez mérten. A teljesítményekhez képest túlméretezett input felszívása logikusan következik az inputok hasznosításának alacsony hatásfokából egyfelől, a kényszerűen magas vállalati inputkészletek tényéből másfelől. A vállalati tevékenységben érvényesülő *különféle teljesítmény-visszatartási törekvések ugyanakkor mégis „belülről" szabnak határt a vállalati keresletnek.* Ez a határ azonban kívül esik a vállalat pénzügyi lehetőségei, illetve valós termelési szükségletei megszabta kereteken. A szocialista vállalatok keresletének *belső korlátait* is tekintetbe véve megállapítható: *ha adottnak vesszük a vállalati kereslet belső meghatározó tényezőit, akkor a vásárlások a hiány függvényében alakulnak.* Ebből a szempontból a vállalat és a háztartás analóg módon viselkednek. (Lásd a III.3. ábrát!)

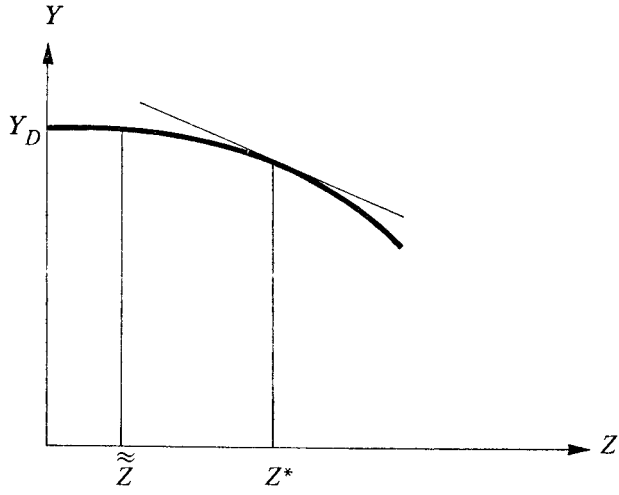

III.3. ábra
Vállalati kereslet és vásárlás a hiány függvényében

Csakhogy a szocialista vállalatok keresleti görbéjének a piacgazdaságban értelmezett kereslet görbéhez hasonló alakja mögött egészen más tényezőket kell keresnünk. Nem a növekvő ár, hanem a növekvő hiány „húzza" le a kereslet vonalát. *Az árjelzéseket itt a hiány intenzitására utaló készletjelzések helyettesítik.* Az emelkedő árak és a növekvő hiány nemcsak abban egyeznek meg, hogy mindkettő „lefelé húzza" a keresleti görbét. Bizonyos értelemben ezek ugyanannak a szubsztanciának

eltérő kifejeződései. A hiány burkolt áremelésként is definiálható. Ezzel magyarázható a kvázi-monetizált gazdaságokban *a hiány és az áremelés között fennálló „helyettesítési kapcsolat"*.

Ennek alapján megfogalmazhatjuk a vállalati keresleti függvény egy általánosabb alakját:

$$Y(D)=f_d(p, Z) \qquad \text{(III.8)}$$

(Ez az alak akkor alkalmazható, amikor a vállalati szektorban már bizonyos árérzékenység is tapasztalható.)

A hiány okozta veszteségeket egyfajta „felárként" hozzáadhatjuk a vételárhoz. A hiány és az ár közötti helyettesítési kapcsolat — triviális módon — egy 45 fokos lejtésű egyenessel ábrázolható. (Lásd a III.4. ábrát!) Ez az összefüggés adott mennyiség mellett létezik.[30]

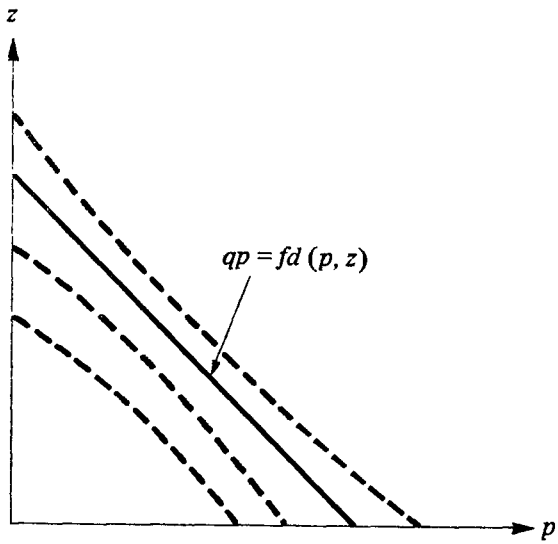

III.4. ábra

A hiány és az ár összefüggései

Ha az adott mennyiség árát csökkentjük, akkor a hiány nő és megfordítva. A hiány okozta „felárak" bizonyos értelemben semmissé teszik az árcsökkenést. Megfordítva e veszteségek elkerülése ellensúlyozhatja az árak emelését. A vállalatok vásárlásaira — a készletjelzéseken túl — hatással van — mégpedig szintén negatív értelemben — a hiány intenzitásának a növekedése is.

A termelés nagyságát [$X(t)$] és eltérését a normáltermeléstől — $X^*(t)$-től —, más

[30] Vö. Simon András: Az árak és a kínálat szerepe a hiányban. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.

termelésmeghatározó tényezőket adottnak véve, ugyancsak a hiányjelzések befolyásolják.

Ha az outputkészletek színvonala a normális szint alá süllyed, akkor a termelésnek a „normális" érték fölé kell emelkednie. *A hiány erősödése ugyancsak a normális szint fölé emeli a termelést,* azaz a hiány mintegy „kiszívja" a nagyobb outputot a termelésből. Ez az összefüggés a hiány és a termelés között azonban csak rövid távon áll fenn. *Hosszabb időszakban ugyanis már kibontakozik a hiány termelést korlátozó hatása is.*

Az erőltetett növekedés, a szívás állapotában a gazdaságra egyfajta „feszítettség" válik jellemzővé. „Ha a piacon hiány van, a verseny háttérbe szorul, ami nem kedvez sem a minőség javításának, sem a technika folyamatos fejlesztésének. ... Láttuk, hogy a növekedés dinamikája döntő mértékben a technikai fejlődés sebességétől függ ... ha a piac az eladók piaca ... a növekedés üteme előbb-utóbb lényegesen lelassul, mert az nem alapulhat a gazdaság egészét átfogó, a gazdaság mikroszerkezetét széleskörűen átható technikai fejlődésen."[31]

Minthogy a hiány korlátozza a versenyt, s ezáltal a technikai haladást is, egyértelműen negatívan hat a reálhatékonyságra. *Ezen az összefüggésláncon keresztül okoz a hiány hosszabb távon termeléscsökkenést.*

Beruházások

A növekedési modellek középpontjában általában a beruházások állnak. A beruházások növekedési kihatásait évjáratmodellben szokás ábrázolni. A beruházás éveket vesz igénybe, az átfutási idők hosszúra nyúlnak. A t-edik évben megkezdett beruházás ezért hosszú évekre jelent beruházási előkötelezettséget $[K(t)]$.

A t-edik évben megkezdett beruházások összessége a t-edik beruházási évjárat. Az évjáratba tartozó különböző létesítmények átfutási ideje eltérő. *Az évjárat gesztációs*[32] *időszakát a leghosszabb átfutási időt igénylő létesítménye határolja be.* A gesztációs periódus (G) a Kornai-modellben valamennyi évjárat számára azonos. A t-edik beruházási évjárat a $(t+G)$-edik évtől kezdve járul hozzá a termeléshez. Egyfajta késleltetésről van tehát szó a beruházások és a termelés között.

A t-edik évjárat volumenét $M(t)$-vel jelöljük. Az $M(t)$ a beruházási évjáratba tartozó összes létesítmény megvalósításához szükséges becsült kiadások volumene. A szabályozandó *beruházási nagyság* a makroösszefüggések rendszerében nem egy adott (t) évben esedékes beruházás $[B(t)]$, hanem egy adott évjárat teljes beruházási összege a gesztációs periódusban $[M(t)]$. Jogosnak tűnik az $[M(t)]$-t, vagyis a beru-

[31] *Erdős Tibor:* Növekedési ütem és növekedési pálya. II. rész. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1983. 194—195. old.

[32] A gesztáció szó szerint terhességet jelent. A gesztációs időszak a beruházások „kihordási" periódusa.

házási évjárattal összefüggő teljes ráfordítást szabályozandó változónak tekinteni, hiszen a beruházások megindítása, nem pedig az egy évben esedékes beruházások összes volumene [$B(t)$] az, amire az állami és banki döntések vonatkoznak, amihez a vállalatok érdekei fűződnek. *Ha egy beruházás megindult, a kocka már el van vetve.* Ezek leállítása — ha előfordul is — semmiképpen sem megszokott jelenség. Igaz, a folyamatban levő beruházások, az elkötelezettségek teljesítése menet közben is gyorsítható vagy lassítható. Az, hogy *mennyi a beruházási kiadás s t-edik évben jelentős mértékben eldőlt a* ($t-1$)-edik, a ($t-2$)-edik ... ($t+G+1$)-edik években, *amikor a mind mostanáig befejezetlen évjáratok volumenét meghatározták.* A beruházási döntéshozó jelentős mértékben saját korábbi elhatározásának foglya.

A beruházásindítások és az éves beruházási volumen megkülönböztetésének indokoltságát és a beruházási évjárat teljes volumenének [$M(t)$] az előtérbe állítását támasztja alá a „tervbeakaszkodás"[33] is. A tervbeakaszkodás a beruházásokért versengő vállalatok sajátos taktikája. Amikor a vállalatok — beruházási éhségüktől hajtva — újabb és újabb beruházásokat akarnak kicsikarni a központtól, azt a taktikát követik, hogy egy-egy beruházást alacsony első évi ütemmel vagy más korábbi időszakból áthúzódó beruházásaik lassítása árán vesznek fel a tervbe. A *tervbeakaszkodás* tagadhatatlan létezése *is arra utal, hogy az alapvető a beruházási évjárat elindításáról hozott döntés.* Az éves beruházási összeg mindenképpen csak következménye — mégpedig bizonyos szabályosságok alapján előre látható következménye — a beruházásindításoknak.[34]

A tőkés beruházási rendszerrel szembeállítva válik igazán feltűnővé a szocialista gazdaságirányítás eddigi rendszereiben a *beruházások beruházásindítás általi determináltsága.*[35] A beruházások társadalmi környezetéből — amelyet az I. rész 3. fejezetében részletesen elemeztünk — az eddigi irányítási rendszerekben logikusan következik, hogy a már egyszer elkezdett beruházásokat — előbb vagy utóbb — be kell fejezni.

A beruházási rendszer központi szabályozandó változója az előzőek értelmében tehát az $M(t)$. Az $M(t)$ meghatározásában alapvető szerepe van az $M^*(t)$-nek: a be-

[33] Lásd *Bauer Tamás:* Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. Gazdaság, 1978. 4. sz.

[34] Mindazonáltal a szakirodalomban megjelenik olyan nézet, amely tagadja a beruházásindításoknak mint meghatározó jelentőségű szabályozandó változóknak a középpontba állítását. *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás. Kézirat. III. kötet. 2. rész. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1983.

[35] Ezt a tényt Soós Károly Attila nemcsak hogy elismeri, hanem igen nagy súlyt helyez rá: „...abban a valóságos tervezésben, amelyet a szociológiai aspektusok is »színeznek« ... éppen a rugalmas változások lehetősége a problematikus. Az egyszer meghozott beruházási döntés sohasem egyszerűen egy, a jövőben esetleg felmerülő lehetőség alternatívája, hanem egyben egy ágazati minisztériumnak, egy megye, párt- és állami vezetésnek, egy vállalatnak a szerzett joga is. Ha ezt a szerzett jogot a központ »csorbítani akarja«, akkor ezek a szervek ezzel a szándékkal szembeszegik egyrészt a tekintélyüket, informális kapcsolataikat, másrészt annak »megcáfolhatatlan«... bizonyítékait, hogy a csorbítási szándék megvalósítása rendkívül súlyos károkat okozna az egész népgazdaságnak." *Soós Károly Attila:* I. m. III. kötet, 2. rész, 208. old.

ruházási évjárat normál volumenének. Az $M(t)$ nagysága azonban nemcsak ettől függ! Zárt gazdaságot feltételezve háromféle visszacsatolási rendszer térítheti el az $M(t)$-t normál értékétől. *Az első visszacsatolási rendszer a fogyasztással függ össze.* „Ha a fogyasztás növekedése elmarad a szokásostól, akkor csökkentik a beruházások bővülését, hogy a nemzeti jövedelemből több maradjon fogyasztásra. Ha azonban a lakosság »túl jól él« ... akkor nagyobb volumenben indíthatók beruházások, mert a tervezők indokoltnak érzik, hogy ... erőforrásokat vonjanak el a háztartási fogyasztás elől."[36]

A *második visszacsatolás* egy új beruházási évjárat volumenének nagyságára *magából a beruházási rendszerből* fakad. Ha a gazdasági vezetők úgy érzik, hogy túlságosan elkötelezték magukat a múltban, akkor visszafogják új beruházások indítását. A beruházási múlt, a korábban felvállalt beruházási elkötelezettség tehát meghatározza a beruházási jövőt.

A *harmadik visszacsatolás a hiánnyal függ össze.* A normálisnál nagyobb mérvű hiány visszatartja a gazdasági vezetőket az új beruházások indításától. *E három nem ár jellegű jelzés hatására a döntéshozók olyan mértékben térítik el az $M(t)$-t az $M^*(t)$-től, hogy a gazdasági rendszerben a beruházások, a fogyasztás és a hiány visszaálljanak normál pályájukra.*

Vizsgáljuk meg most más oldalról *e három visszacsatolási mechanizmust!* (Ismét csak a zárt gazdaság feltételezésével, hiszen nyitott gazdaságban a külkereskedelmi mérleg alakulása is besorolható a visszacsatolások közé, sőt hazánkban talán jelentősebb tényező, mint a fogyasztás alakulása. Ezzel azonban — mint általában a külgazdasági összefüggésekkel — tankönyvünk IV. kötetében foglalkozunk.)

A szocialista rendszerre jellemző beruházási éhség, amely a beruházási évjárat minél nagyobb volumene irányában hat, a makrofolyamatokban ellenerőkbe ütközik. A megtermelt összes terméktömegből nem hasítható ki akármekkora rész a beruházások számára. A háztartások is megkövetelik a magukét, fogyasztási cikkek formájában. *A felhalmozási hányad nem növekedhet korlátlanul, beleütközik a bérhányad elvárt nagyságával összefüggő korlátba.* Az újonnan beindított beruházások volumenét ezen túlmenően az is korlátozza, hogy a *korábban elindított beruházások egy adott évben a bérhányad által megengedhető felhalmozási hányad jelentős részét leköthetik.* Ennek következtében — adottnak véve a fogyasztás és a felhalmozás arányát — kevesebb jut újabb beruházási elkötelezettség vállalására. A hiánnyal összefüggő beruházáskorlátozó mechanizmus nem szorul különösebb magyarázatra.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy ha a gazdaságpolitika, illetve a gazdaságirányítás erőforrásokat kíván elvonni a beruházások elől, akkor azt milyen eszközzel érheti el? *Általános a nézet, hogy a vállalatok beruházásainak a volumenét jövedelmeik, nyereségük korlátozásával kell visszafogni.* Ez az elképzelés azonban nem helytálló, nélkülöz minden elméleti alapot. A *vállalatok jelenbeli pénzügyi helyzete*

[36] *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság. 46—57. old.

azonban — a makroprofitelmélet alapján tudjuk ezt — *sem a tőkés, sem a szocialista gazdaságban nincs hatással a makroszintű beruházási tevékenységre, hanem éppen megfordítva.*[37]

Tudjuk, hogy a beruházások — bár makroszinten nem függnek a vállalati szféra profitjától — tőkés közegben nem korlátlanok. Ha a jelenbeli profit nem is, a jövőben elérhető feltétlenül korlátozza a beruházási szándékokat a tőkés gazdaságban. „A döntéshozóra nagy hatást gyakorolnak a jövőben várható értékesítési lehetőségekre és jövedelmezőségre vonatkozó várakozások. Márpedig ezek »önmegvalósító« várakozások ... Mindez végeredményben oda vezet, hogy a beruházási szándékot, a beruházási erőforrások iránti keresletet önként korlátozzák a döntéshozók."[38] A szocialista gazdaságban eddig nem volt jellemző az effajta önkéntes korlátozás. Ennek a magyarázata abban van, hogy sem a vállalatok, sem a központi beruházók nem voltak különösebben érzékenyek a beruházás révén elérhető nyereségre. Akkor is beruháztak, ha nem voltak meggyőződve a kedvező „profitkilátásokról".

A beruházási éhség csillapítása szempontjából egyáltalán nem közömbös a vállalatok költség- és nyereségérzékenysége. *Ha a vállalatokat olyan gazdasági környezet veszi körül, amely elvárja tőlük a nyereséges gazdálkodást,* s nem veszi szó nélkül tudomásul az értelmetlen, pazarló, elhúzódó beruházásokból adódó veszteségeket, a beruházási döntéseket sokkal körültekintőbben hozzák meg majd. Ha a beruházásnak van „apja" és „anyja", és nem „állami gondozott", *vagyis a vállalat nemcsak beruház, hanem vállalja és vállalnia is kell a beruházási döntésekért a felelősséget, akkor beruházási étvágya magától mérséklődik,* önként *korlátozza a beruházásokat.*

Foglalkoztatás, reálbér és háztartási megtakarítás

A munkaerő-kereslet a beruházási évjáratok munkahelyteremtő hatásából vezethető le. *Egyelőre az extenzív növekedés korszakának viszonyából indulunk ki, ezért a munkaerő-kínálatot korlátlannak tekintjük.* A tényleges foglalkoztatás [$N(t)$] ezért feltételezésünk szerint egybeesik a munkaerő-kereslettel.

Minthogy a munkaerő-kínálat oldaláról nincs semmilyen korlátozó tényező, a *foglalkoztatás kizárólag az egyes beruházási évjáratok munkaerőfelszívó képességének, az általuk támasztott munkaerő-keresletnek a függvénye.*

A foglalkoztatottak bére a háztartások bevétele. A modell pénz nélküli, tehát itt rögtön a háztartások reálrészesedésében kell gondolkodnunk, vagyis a reálbéralapot határozzuk meg. A *reálbéralapot,* $W(t)$-*t* a következő összefüggésből kapjuk:

$$W(t)=W^*(t)-\omega_H\left(H(t-1)-H^*_{\text{terv}}(t-1)\right) \qquad \text{(III.9)}$$

[37] *Erdős Tibor:* A beruházási vásárlóerő alakulásának aktuális elméleti problémái. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.

[38] *Kornai János:* I. m. 59. old.

Egy kivétellel valamennyi szimbólum ismert, a ω_H pedig a fogyasztás visszacsatolása a reálbéralapra.

Elemezzük most az előbbi egyenlet bal oldalát! Az első magyarázó változó a reálbéralap normál értéke: $W^*(t)$. Ez a következő összefüggésből adódik:

$$W^*(t)=\omega_N \Omega^t[N(t)], \tag{III.10}$$

ahol a ω_N a kezdeti reálbérráta (egy foglalkoztatottra jutó évi reálbérösszeg), Ω^t pedig a normál reálbéralap növekedési tényezője. Ezt a tényleges foglalkoztatással, $N(t)$-vel szorozva kapjuk meg a normál reálbéralapot.

A reálbéralap — amint azt a megelőző képlet mutatja — eltérhet az ily módon definiált normál értéktől. Az eltérést ω_H paraméterrel magyarázzuk, amely a fogyasztás normál értékétől való elmaradásának a visszacsatolását fejezi ki a $W(t)$ változóra. Ennek lényege: ha a fogyasztás letér a „normális" exponenciális pályáról, és a tavalyi fogyasztás elmarad a normálfogyasztás értékétől, akkor az idén meg kell gyorsulnia a reálbér emelkedésének.

A háztartási vásárlást és keresletet elemző részben szerepelt a háztartási vásárlások normál értéke. Akkor nem foglalkoztunk érdemben azzal, mi határozza meg ezt a normál értéket. A normál érték alakulásában döntő szerepe van a háztartások jövedelmének. Erre az összefüggésre azonban csak most, a reálbér alakulásának ismeretében mutathatunk rá. E szerint

$$H^*_{\text{házt}}(t)=\chi_w W(t), \tag{III.11}$$

ahol χ_w a háztartás normál költési hányada, feltéve, hogy a tényleges hiány éppen a normális szinten van $Z(t)=Z^*(t)$. Ennek *komplementerje* $(1-\chi_w)$, a háztartás normál megtakarítási hányada. A költési hányad, illetve a megtakarítási hányad erősen függ a jövedelem nagyságától. Leegyszerűsített modellünkben azonban ezt nem vehetjük figyelembe, Ψ_w-t időben változatlan exogén paraméterként kezeljük.

Most már teljesebb képünk lehet a háztartások vásárlását meghatározó összefüggésekről. Ezeket a következő egyenlettel írhatjuk le:

$$\begin{aligned} H(t)&=H^*_{\text{házt}}(t)-\chi_z\big(Z(t)-Z^*(t)\big)= \\ &=\chi_w W(t)-\chi_z\big(Z(t)-Z^*(t)\big). \end{aligned} \tag{III.12}$$

Modellünkben végeredményben a háztartási megtakarítást — a $W(t)-H(t)$ különbséget — összetett módon magyarázzuk. A háztartási megtakarítás *függ* a normál bérrátától és annak növekedési rátájától (ezek exogén paraméterek), a reálbérek korrekciójától, amit a tényleges és a normál fogyasztási pálya eltérése szab meg, továbbá a foglalkoztatástól és végül a hiány intenzitásától is.

A modellben szerepet kapnak az input-output kapcsolatok is. Három inputegyenletet írunk fel: a folyó inputok, a beruházási inputok és a termelés (munkaarányt megszabó) egyenletét.

A folyó inputok egyenlete a következő:

$$A(t)=\alpha_X X(t)+\alpha_Z\big(Z(t)-Z^*(t)\big), \tag{III.13}$$

ahol α_X a folyó *inputegyüttható*, mégpedig akkor, ha a hiány intenzitása normális. Ha a hiány ennél intenzívebb, akkor több folyó ráfordítás szükséges: nagyobbak a kényszer-helyettesítés okozta veszteségek, több a hulladék stb. Itt $Z(t)$ nem jelzés, hanem *reálhatást gyakorol a termelés input-output arányaira.*

A beruházási inputok egyenletét a következő formula adja meg:

$$B(t)=\sum_{\vartheta=0}^{G-1}\beta_M(\vartheta+1)M(t-\vartheta)+\beta_Z\big(Z(t)-Z^*(t)\big). \tag{III.14}$$

A jobb oldalon álló első tag a Kornai által már definiált $\tilde{B}(t)$ részletesebb kifejtése, tartalmát a t-edik évben megbecsült összes beruházási ráfordítás adja meg.

A valóságos $B(t)$ — vagyis a t-edik évben a különböző évjáratok arra az évre esedékes beruházási ráfordításainak summázataként kapott beruházási összeg — eltér az előzetes becsült értéktől. A különbséget a hiány intenzitásának a normálistól való eltérése okozza. Itt a hiány reálhatásának vagyunk a tanúi. A nagymérvű hiány következtében a beruházások megdrágulnak az előzetesen becsült értékhez képest, a szokásosnál kisebb hiány pedig értelemszerűen éppen ellenkezőleg hat.

Vegyük észre a *hiány beruházásokra gyakorolt kettős hatását! A beruházási évjárat volumenét, vagyis a hosszabb távra tervezett beruházások nagyságát a hiány — mint az áremeléssel analóg hatású jelzőszám — visszafogja.* Ilyen értelemben tehát csökkenti az $M(t)$-t. *A $B(t)$-t — azaz a t-edik évben megvalósuló beruházások nagyságát — ellenben növeli a hiány intenzitásának a növekedése.*

A harmadik input-output egyenlet termelés/munka arányt fejez ki.

$$p(t)=\sum_{\vartheta=G}^{T+G-1}J(t-\vartheta)q(t-\vartheta)\Big/\sum_{\vartheta=G}^{T+G-1}J(t-\vartheta)- \tag{III.15}$$

$$-(\Psi^t/\Gamma_Z^t)\Pi_Z\big(Z(t)-Z^*(t)\big),$$

ahol $p(t)$ a standard termelékenység.[39] A jobb oldal első tagja az évjárati termelékenységek súlyozott átlaga, mégpedig aszerint súlyozva, hogy a különböző évjáratok milyen arányban vannak képviselve a t-edik évben működő állótőkében. Nevezzük ezt a termelés/munka hányadost műszaki termelékenységnek.

[39] Ψ^t/Γ_Z^t tényezőt csupán „technikai fogásként" kell beiktatnunk a standard termelékenységet meghatározó képletbe. Ennek megmagyarázására azonban itt nem térhetünk ki.

A műszaki termelékenység előzetes becslésekre épül, amelyek a hiány normális intenzitásából indulnak ki. A jobb oldal második tagja korrigálja az első tagot a hiány valóságos intenzitásának függvényében. Standard termelékenységnek tehát a hiány reálhatásával korrigált műszaki termelékenységet nevezzük.[40]

Készletek

A továbbiakban az input- és outputkészletek mérlegegyenleteit írjuk fel:

Az outputkészlet mérlegegyenlete:

$$U(t)=U(t-1)+X(t-1)-Y(t-1)-H(t-1). \tag{III.16}$$

A normál outputkészletet meghatározó egyenlet:

$$U^*(t)=\varrho[H(t-1)+Y(t-1)], \tag{III.17}$$

ahol ϱ a normál outputkészlet együttható.

Az első egyenlet szerint a t időszak outputkészlete a $t-1$ időszakról áthozott outputkészlet és a $t-1$ időszak termelésének az összege (készletnövelő tényezők), levonva ebből természetesen a $(t-1)$ időszak vállalati és háztartási output felhalmozását.

A második outputkészlettel összefüggő egyenlet a háztartási és vállalati felhasználás együttes mértékének bizonyos — az együttható által meghatározott — nagyságával írja le a normál outputkészletet. A normál outputkészlet e szerint a háztartási és vállalati vásárlás előző évi nagyságához igazodik.

Az inputkészlet mérlegegyenletét a következő formulával írjuk le:

$$V(t)=V(t-1)+Y(t-1)-A(t-1)-B(t-1). \tag{III.18}$$

A normál inputkészletet meghatározó egyenlet:

$$V^*(t)=\sigma[A(t-1)+B(t-1)], \tag{III.19}$$

ahol σ a normál inputkészlet együttható.

A kétfajta készlet alakulása fontos szerepet játszik a modern gazdaságok jelzőrendszerében. Minthogy az árjelzések mind a tőkés, mind a szocialista rendszerben erősen korlátozottan működnek, a termelést befolyásoló impulzusok között igen jelentős szerep jut a készleteknek. *Csakhogy a készletjelzéseknek nem ugyanaz a funkciója a szocialista és a tőkés gazdaságban!*

Az inputkészletek (elsősorban a nyersanyagok) a tőkés gazdaságban legfeljebb a spekuláció szempontjából érdekesek. A termelés az outputkészletek felduzzadására

[40] A standard termelékenység és a műszaki termelékenység viszonya bizonyos értelemben analóg az Erdős Tibor-féle termelékenységi potenciál és a tényleges termelékenység viszonyával.

vagy leapadására reagál. *A szocialista gazdaságban éppen megfordítva: az outputkészleteknek nincs nagy jelentőségük a termelés szempontjából.*

A szívás miatt az outputkészlet rendszerint nem több, mint a tranzakcióhoz szükséges idő miatt elkerülhetetlen minimális mennyiség, megtetézve a nehezen értékesíthető, befagyott készlettel. *Ezzel szemben az inputkészlet nagyra duzzad a hiány miatt kialakuló halmozási tendencia következtében.*

A normál növekedési pálya

A normál növekedési pálya leírásához mindenekelőtt tisztázni kell annak az egyensúlyi növekedési pályához való viszonyát. *Egyensúlyi növekedésről akkor beszélünk, ha a rendszer úgy növekszik (rendszerint egyenletesen), hogy közben folyamatosan teljesülnek a walrasi egyensúly kritériumai: az összkereslet megegyezik az összkínálattal; az árak megegyeznek a termelési költségekkel; s egyidejűleg a termelési tényezőket is optimálisan osztják el és használják fel.* Ilyenfajta egyensúlyi pályát nyilván nem írhatunk fel a szocializmusra, hiszen a rendszer kísérőjelensége az állandósult hiány (pontosabban a hiány és slack együttlétezése). A termelési tényezők optimális allokációja sincs meg. Emellett az árak sem érvényesülnek jelzőrendszerként, e funkciójuk nagyon megcsonkított, az alkalmazkodási folyamatokat jórészt mennyiségi jelzések irányítják. Az összetartozó változók (összkereslet, összkínálat stb.) nincsenek tökéletes összhangban egymással, csupán saját normálértéküknek felelnek meg. *A normál pálya tehát tulajdonképpen nem warlasi értelemben vett egyensúlyt biztosító pálya.* A normál pályához hozzárendelhető a hiány normális szintje. A rendszer tehát normál pályán halad akkor, ha valamennyi alapvető változója megegyezik a normál értékével.

$$\left.\begin{aligned} M(t) &= M^*(t) \text{ (beruházási évjárat volumene)} \\ X(t) &= X^*(t) \text{ (termelés)} \\ Y(t) &= Y^*(t) \text{ (vállalati vásárlás).} \\ H(t) &= H^*(t) \text{ (háztartási vásárlás)} \\ W(t) &= W^*(t) \text{ (reálbéralap)} \end{aligned}\right\} \qquad \text{(III.20)}$$

A rendszer Harrod—Neumann[41] pályán halad akkor, ha minden újratermelhető és flow változója egyöntetű és állandó ütemben nő, vagyis

[41] Az elnevezés Harrod és Neumann növekedési modelljeire utal, amely legjellegzetesebb közös vonása az állandó ütemű egyenletes növekedés.

$$\left.\begin{aligned} M(t) &= \Gamma^{*t} M_0^* \quad \text{(beruházási évjárat volumene)} \\ X(t) &= \Gamma^{*t} X_0^* \quad \text{(termelés)} \\ Y(t) &= \Gamma^{*t} Y_0 \quad \text{(vállalati vásárlás)} \\ H(t) &= \Gamma^{*t} H_0^* \quad \text{(háztartási vásárlás)} \\ U(t) &= \Gamma^{*t} U_0^* \quad \text{(outputkészlet)} \\ V(t) &= \Gamma^{*t} V_0^* \quad \text{(inputkészlet)} \end{aligned}\right\} \qquad \text{(III.21)}$$

Azon felül, hogy a reálparamétereknek lehetővé kell tenniük a normál pályán való haladást, még a további három feltételnek kell teljesülnie.

$$\left.\begin{aligned} &A)\ \Gamma_M = \Gamma_Y = \Gamma_K = \Gamma_H = \Gamma_Z = \Gamma^* \\ &B)\ \Psi = 1/\Phi \\ &C)\ \Omega = \Psi \end{aligned}\right\} \qquad \text{(III.22)}$$

Az első feltétel (*A*) arra szolgál, hogy valamennyi változó — így a hiány — növekedési tényezője is megfeleljen a Harrod—Neumann-pálya (egyöntetű és állandó ütemű) fejlődés kritériumainak. Ezzel azonban itt nem foglalkozunk.

A második feltétel (*B*) *a műszaki haladás semlegességét emeli ki.* A műszaki haladás semlegessége azt jelenti, hogy bár a technikai korszerűsödés következtében a beruházás egy egysége évről évre kevesebb munkahelyet teremt, e kevesebb számú munkahelyen éppen annyival nő a munka termelékenysége, hogy az ellensúlyozza a munkahelyek csökkenéséből adódó termeléskiesést. A modellben tehát állandó a marginális tőke/termelés hányados.

Jelöljük $\Lambda_N(t)$-vel a foglalkoztatás növekedési tényezőjét!

$$\Lambda_N(t) = N(t)/N(t-1) \qquad \text{(III.23)}$$

Az $\Lambda_N(t)$ nem paramétere a modellnek, hanem a megoldásból számítható ki. A normál pályán a következő összefüggések állnak fenn:

$$\Lambda_N(t) = \Lambda_N^* = \text{konstans minden } t\text{-re} \qquad \text{(III.24)}$$

$$\Gamma^* = \Lambda_N^* \Psi$$

A másodikként leírt összefüggés azt fejezi ki, hogy a *modellre jellemző általános növekedési tényező a foglalkoztatás növekedésének és a termelékenység növekedési tényezőjének a szorzata.* Éppen ebből az összefüggésből indultunk ki a növekedés meghatározó tényezőinek az elemzésekor is.

A harmadik feltétel (*C*) annak szükségességét mondja ki, hogy a *normál reálbérráta növekedési tényezőjének azonosnak kell lennie az évjárati termelékenység növekedési tényezőjével.* Ez ahhoz szükséges, hogy a normál pályán a háztartás összes fogyasztása az általános növekedési tényező szerint nőjön.

Extenzív és intenzív növekedés

Eddig a gazdasági növekedés úgynevezett extenzív típusát írtuk le. Az extenzív növekedés korszakának jellegzetessége, hogy miközben valamennyi piac az eladók piaca, a munkaerő tekintetében éppen megfordítva; a krónikus „túlkínálat" jellemző.

A gazdasági növekedésnek a Kornai-féle modellben ábrázolt extenzív típusa azonban szükségképpen elvezet a munkaerő-tartalék felszívásához. (Ez természetesen csak meghatározott demográfiai feltételek mellett következik be.)[42] Az intenzív növekedésre való áttérés szükségessége magából az extenzív növekedésből adódik, tehát megvilágítására induljunk ki az extenzív korszakbeli foglalkoztatást meghatározó összefüggésekből:

$$\Gamma^* \Phi = \Lambda_D^* = \Lambda_N^* \tag{III.25}$$

Vagyis a Γ^* szorzat meghatározza a munkaerő-kereslet növekedési tényezőjét, ez utóbbi pedig — a korlátlan munkaerő-tartalék feltételezése mellett — egyoldalúan meghatározza a foglalkoztatást. *Ahhoz, hogy az extenzív korszak véges legyen, a munkaerő-kereslet növekedésének nagyobbnak kell lennie az aktivizálható népesség növekedési tényezőjénél.* A népesség aktivizálhatóságának azonban minden időben van felső korlátja. Ha az aktivizálási hányadot rögzítettnek vesszük, akkor az előbbi képletet a következőképpen alakíthatjuk át:

$$\Lambda_D^* > \Lambda^{\text{dem}*} \tag{III.26}$$

vagyis az egyenlet jobb oldalára az aktivizálható népesség növekedési tényezője helyébe a munkaképes korú népesség növekedését helyettesíthetjük. Az *extenzív periódus kifulladásának ideje attól függően* érkezik el, *hogy* — adott induló állapot mellett — *mekkora az expanzió sebessége, és milyen ütemben nő ezzel egyidejűleg a munkaképes korú népesség.* Az urbanizáció, a belső munkaerő-migráció azonban végül mindenképpen oda vezet, hogy a munkaerő-tartalékok felszívódnak, és — egy átmeneti periódus után — krónikussá válik a munkaerőhiány.

A munkaerőhiány persze jól megfér a kapun belüli munkanélküliséggel, sőt a két jelenség kölcsönösen erősíti egymást. Tudjuk, hogy a vállalat általában kevéssé érzékeny az inputok árára. Nos — a szocialista fejlődés eddigi tapasztalatai szerint — ez igaz volt az extenzív fejlődés kifulladása után is. A vállalat munkaerő-keresletét ilyen körülmények között sem az általános béremelés, sem a bérek és az anyag-, illetve gépárak arányának a növekedése nem fogja vissza. A munkaerőhiány tartalékolásra készteti a vállalatot: a feleslegessé vált munkást akkor sem küldik el, ha az könnyen elhelyezkedhetne másutt. Emögött az a vállalati feltételezés áll,

[42] Gyors népességnövekedés mellett elképzelhető a munkaerő-tartalékok folyamatos — sőt bővített — újratermelése is. Nyilvánvaló azonban, hogy ezzel nem számolhatunk az európai szocialista országokban.

hogy a jövőben bizonyára nő majd a vállalati munkaerő-szükséglet, s akkor nem találnak majd embert.[43]

Az előbb kifejtettek értelmében az intenzív növekedés korszakában megváltozik a foglalkoztatás egyenlete. Minthogy a munkaerő-kínálatot már nem vehetjük korlátlannak, először fel kell írnunk a munkaerő-kínálat egyenletét:

$$L_S(t)=L_{S,I}\Lambda^t_{S,I}, \tag{III.27}$$

ahol $L(t)$ a munkaerő-kínálat a t-edik évben, $L_{S,I}$ a munkaerő-kínálat az intenzív korszak kezdő évében, $\Lambda_{S,I}$ pedig a munkaerő-kínálat növekedési tényezője. Ez utóbbi lehet 1-nél nagyobb, de kisebb is.

Ha azonban a modellbe „beépítjük" a munkaerőhiány lehetőségét is, a hiány magyarázó egyenletét a következő visszacsatolással kell kiegészítenünk:

$$+\xi_L(L_D(t)-L_S(t)-\Lambda^t_{S,I}Z^*_{L,I}), \tag{III.28}$$

ahol $Z^*_{L,I}$ a normál munkaerőhiány kezdeti értéke, az intenzív korszak kezdetén. A $\Lambda^t_{S,I}Z^*_{L,I}$ szorzat a normál munkaerőhiány a t-edik évben. A szorzat mindkét tényezőjét exogén paraméterként adjuk meg. Az új tag beiktatása az egyenletbe kifejezésre juttatja: ha a munkaerőhiány intenzívebb a normálisnál, akkor ez felerősíti az általános hiányt és megfordítva. Az extenzív korszak feltételezése mellett kiépített Kornai-modell — az említett változásokkal, módosításokkal — teljes egészében érvényes az intenzív korszakra is.

Az extenzív korszakban — mint már említettük — a normál pályán érvényes a következő összefüggés: $\Gamma^*=\Lambda^*_N\Psi$. Mivel az intenzív korszakban a foglalkoztatást a kínálati oldal határozza meg, az összefüggés a következőképpen alakul:

$$\Gamma^*=\Lambda_{S,I}\Psi \tag{III.29}$$

Az ismert Harrod-féle összefüggés áll előttünk, a mi modellünk nyelvére átfogalmazva. Bal oldalon a garantált, jobb oldalon a természetes növekedési rátának megfelelő növekedési tényező. Bal oldalon az az általános növekedési tényező, amelyet a modell reálparaméterei együttesen determinálnak, a jobb oldalon pedig a munkaerő-kínálat és az (évjárati) termelékenység növekedési tényezőjének szorzata.

Ebben a korszakban is lehetséges — az extenzív növekedésnél megfogalmazott feltételek mellett — olyan növekedés, amelyben a gazdaság Harrod—Neumann típusú normál pályán mozog, tehát valamennyi flow és stock változó egyforma és állandó ütemben nő, s ugyanakkor a hiány normális intenzitása: $\bar{Z}$ állandó marad.

[43] Kornai nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra, hogy a szocialista gazdálkodás rendszere igen hatékonynak bizonyul a munkaerő-tartalékok „eltüntetésében". Vö. *Kornai János:* I. m. 120—121. old.

A növekedés strukturális problémái

Eddig a növekedést homogén folyamatként makroaggregátumokkal (termelés, beruházás, foglalkoztatás stb.) ábrázoltuk. Eltekintettünk a növekedést meghatározó tényezők és a növekedési változók szerkezetétől. *Pedig a termelés struktúrája és annak változása sokféle módon befolyásolja a gazdasági növekedést.*[44] A különböző termékcsoportok és ágazatok növekedési üteme erősen eltérhet egymástól, ezért a gazdasági növekedési potenciálja a szerkezetváltozástól függően is megváltozhat. *A kívánatos szerkezeti „elmozdulások" végbemehetnek akadozva és hosszú időre elnyújtva, de végbemehetnek rugalmasan és gyorsan is.* Mindez a gazdasági rendszer működésétől függ, ugyanakkor — a maga részéről — lényegesen hat a tőke és beruházás hatékonyságára, valamint a növekedés ütemére.

A szektorális problémák között kitüntetett szerepe van a három szektor: a mezőgazdaság, az ipar és a tercier szektor arányának. *A szocialista országok sajátossága e tekintetben az, hogy a fejlett országokhoz képest minden mutatón mérve igen kicsi a tercier szektor aránya.* Pedig ennek a fejlődése egyáltalán nem közömbös a gazdasági növekedés szempontjából. „A tercier szektor az egész gazdaság szerves és növekvően fontos része, a harmonikus gazdasági növekedés nélkülözhetetlen feltétele, ösztönzője és eredménye is egyszerre."[45]

Az erőforrásoknak a tercier szektorból való kiszivattyúzása és az iparba való átirányítása nemcsak hogy nem gyorsítja meg a gazdasági növekedést, hanem hosszú távon éppen ezzel ellentétesen hat. Miben nyilvánul meg, illetve mely tényezőkön keresztül érvényesül a tercier szektor elmaradásának a növekedéslassító hatása?

1. A korszerűtlen, fejletlen tercier szektor a *termelési veszteségek* formájában, „elszivárgási csatornákat" nyit meg. A megtermelt termékek a tercier szektor fejletlensége miatt nem válhatnak felhasználható termékekké (a szállítókapacitás elégtelensége miatt például romlik a termékminőség, tönkremegy az áru).

2. *Nőnek a termelési költségek.* (A kiépítetlen úthálózat megnöveli a szállítási költségeket.)

3. *Gyenge hatásfokkal mennek végbe az alkalmazkodási folyamatok.* (A megfelelő távközlési hálózat hiányában akadozik az információáramlás.)

4. A *kereskedelmi hálózat kezdetlegessége* szintén akadályozza, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem használt nemzeti jövedelemmé váljék.

5. Az infrastruktúra fejletlensége kedvezőtlenül hat a *termelés személyi feltételeire* (az oktatás, a lakás- és közműellátás stb. hiányosságai) *rontják a termelési teljesítményt.*

6. Az infrastruktúra elmaradottsága *kedvezőtlenül hat a másik két szektor tőke/termelés hányadosára.*

[44] E problémakör kifejtésében *Erdős Tibor:* Növekedési ütem és növekedési pálya című tanulmányának II. részére, 7. pont támaszkodtunk.

[45] *Erdős Tibor:* I. m. II. rész 7. old.

7. A tercier szektor fejletlensége *közvetlenül (és negatívan) hat az életszínvonalra.* E szektor fejlesztése mindezek alapján elodázhatatlan szükségszerűségnek tűnik. A fejlesztés, a beruházások azonban ezen a területen számos sajátossággal rendelkeznek. A tercier szektor egy része árutermelő szektor is egyben, szervezetei vállalatok. Kemény vagy keményedő költségvetési korlátot feltételezve *a vállalati szektorban működik olyan mechanizmus, amely „normalizálja" a beruházási folyamatot,* biztosítja a beruházások és a megtakarítások összhangját, a beruházásokhoz szükséges források összegyűjtését, és annak „elköltését" a technológia ésszerű megválasztása mellett, továbbá a tőkeigényesség elfogadható színvonalán. Gondot itt „csak" az okoz, hogyan és milyen ütemben teremthető olyan gazdasági környezet a tercier szektorban működő vállalatok számára, hogy a költségvetési korlátjuk fokozatosan megkeményedjék.

Más a helyzet azonban a tercier szektor másik részével, a nem vállalati formában működő intézményekkel. Ezek *eleve nem profitorientáltak.*[46] A beruházási folyamatok a szóban forgó „non profit" szervezeteknél főleg az állami (központi és helyi) költségvetéshez kapcsolódnak. *Az effajta beruházások politikai döntés tárgyai, azokat* — legalábbis eddig — *nem szabályozta semmiféle gazdasági automatizmus.* A kiadások szerkezetének változásai mögött különféle csoportok, rétegek érdekeit, erőeltolódásait kell keresnünk. *A tercier szektor e nem profitorientált részének a fejlesztésében a társadalmi alkumechanizmusoknak van különös jelentőségük.* A továbblépés feltétele ezen a területen az alku eltorzulásának, az elosztási diszfunkciók kialakulásának a megakadályozása, a képviseleti szervek szerepének és a társadalmi kontrollnak az erősítése.

Emellett az is meggondolandó, hogy *helyesen vontuk-e meg a tercier szektor két része* (a vállalatszerűen működő és a „non profit" intézmények) *közötti határvonalat.* A vállalatszerűen működő szervezetek szektoron belüli arányának növelésével vélhetően meggyorsulna e szektor általános fejlődése is.

A tercier szektor előtérbe helyezésén túl a struktúrafejlesztés fontos irányzata lehet a *mikro- és a mezostruktúra változtatása.* A társadalmi fejlődés egy bizonyos szintjén ugyanis a makrostrukturális átalakulások lelassulnak. Emellett elmosódnak az alapvető szektorok (ipar, mezőgazdaság) közötti korábbi éles különbségek is. Számos sajátosság, amely korábban élesen szembeállította egymással az ipart és a mezőgazdaságot (például a tőkeigényesség, a technikai fejlődés jellege és üteme tekintetében), ma már a múlté.

Egyes szektorokon belül változik a mezostruktúra (alágazatok, iparágak közötti arány), *de még ennél is nagyobb jelentősége van a mikrostruktúra* (egyes áruk, árucsoportok arányai) *változásának.* A mikrostrukturális változások ma igen lényegesek a gazdasági növekedés ütemének az alakulása szempontjából. Bizonyos túlzással azt

[46] A direkt rendszerben (de még az indirekt rendszerben is) a termelőberuházások jó része sem profitorientált. A gazdaság növekedési mechanizmusának a továbbfejlesztése azonban éppen e helyzet megvalósítását célozza.

mondhatjuk: gazdasági fejlődés egyenlő struktúraváltozással. A gazdasági növekedés és a struktúraváltozás majdnem azonos volta a következő okokból adódik:

a) Az extenzív bővítés forrásainak a kimerülése után a gazdasági növekedés ütemének közvetlen meghatározó tényezője a termelékenység emelkedése. Ez hosszabb időszakban csakis technikai fejlődéssel érhető el. A *technikai fejlődés* viszont máris *struktúraváltozás.*

b) Az *új technika új gyártmányok előállítására alkalmas, s megfordítva:* az új gyártmányok, a termékváltás új technikát követel.

c) A gazdasági növekedéssel együtt *nő az egy főre jutó jövedelem, s ezzel együtt pedig megváltozik a kereslet.* Ez a változás főként a mikro- és részben a mezostruktúrát érinti.

A termelési szerkezet megmerevedése mindenképpen megakasztja a gazdasági növekedést. *A termelés strukturális változásai részben piaci ösztönzésre következnek be, részben tudatos gazdaságpolitikai beavatkozás hatására.* A másik nélkül e mechanizmusok egyike sem képes a gazdaság szerkezetét a kívánatos irányban befolyásolni. „Az állami struktúraszabályozásnak úgy kell érvényesülnie, hogy az ne kapcsolja ki a piacot, hanem megfordítva, az éppen a piacra támaszkodjon."[47]

A feszültségek felhalmozódása és leépülése a növekedési folyamatban — a beruházási ciklus

Az egyensúlyi növekedési modell állandó ütemű, egyenletes növekedést feltételez, s ebből következően a gazdaságban lappangó feszültségeket is egyenletesen „fejlődőnek" veszi. Most fel kell oldanunk ezt az absztrakciót. A valóságban ugyanis e feszültségek — noha a hozzájuk vezető okok mindig léteznek — csak bizonyos időközönként halmozódnak fel, majd egy idő elteltével megszűnnek. *A gazdaság újból és újból átjut fejlődésének „válságos" szakaszán.* Az ezt követő virágzás egy ideig megint eltakarja e feszültségeket, hogy azután azok ismét nagyobb erővel törjenek a felszínre.

Ingadozások a szocialista gazdaságban

A szocialista gazdaság különféle elméleti leírásai sokáig nem számoltak a gazdasági ingadozásokkal. *A konjunktúra és a dekonjunktúra változásait a tőkés gazdaság sajátosságának tartották. Általában figyelmen kívül hagyták, vagy jelentéktelennek minősítették a szocialista növekedési folyamat megtorpanásait, a növekedési ütem gyakorlatban megfigyelhető ingadozásait.* Bizonyos — nem túl széles körben ismert — elmé-

[47] *Erdős Tibor:* I. m. 42. old.

leti előzmények után[48] — több szocialista országban szinte egyidőben, a hatvanas évek első felében — került előtérbe a ciklikus ingadozások problémája Bródy András, Berényi József, Goldmann, Chelinski, Pajestka és Hoch Róbert munkáiban.

A szocialista gazdaság ciklikus mozgásainak eddigi legkimerítőbb leírása és elemzése Bauer Tamás nevéhez fűződik. Bauer könyvében[49] hat ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Magyarország, Románia) növekedési folyamatainak az elemzése alapján jut arra a következtetésre, hogy a *szocialista országok eddig megismert gazdasági berendezkedése alapján szükségszerűnek tekinthető a gazdasági élet konjunkturális hullámzása.*

A feszültségek kiéleződésének és leépülésének a hullámzását élesen el kell választani a feszültségek létezésétől. Gazdasági feszültségek természetesen létezhetnek (sőt léteznek is) folyamatosan anélkül, hogy ingadozásuk és periodikus visszatérésük megfigyelhető lenne. Most tehát nem arra keressük a választ, hogy miért vannak ellentmondások a termelés és a szükségletek (elsősorban a beruházási szükségletek) között a szocialista gazdasági rendszerben, hanem arra, hogy *ezen* ellentmondások és *feszültségek miért érvényesülnek különös erővel az egyik időszakban, s miért maradnak rejtve a másikban.* Ennek oka alapvetően a szocialista gazdaság beruházási rendszerében rejlik.

A beruházási rendszer

A *beruházások* — ezt már a kapitalizmus tanulmányaink során tapasztalhattuk — *anyagi természetükből fakadóan hajlamosak arra, hogy kibújjanak a szabályozás* (legyen az automatikus vagy tudatos, piaci vagy direkt állami szabályozás) *alól.*

A beruházások anyagi természete mint a ciklikus ingadozás alapja

Az, hogy a beruházások nehezen szabályozhatók, három tényezőre vezethető vissza.

1. A klasszikus ok: a *beruházásokról hozott döntés és üzembe helyezésük között hosszú évek telnek el,* így a gazdasági visszacsatolás több éves késedelemmel következik be. Ez a jelenség a *projektumkésleltetés.* A késleltetésben két fázis határolható el: a döntéstől a beruházásindításig és ettől kezdve a beruházás üzembe helyezéséig,

[48] Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának első szovjet programja (amely „A szovjet gazdaság elmélete" címet viselte) több alpontban foglalkozik a gazdasági konjunktúrával. A program közzétételének időpontja: 1931. Lásd részletesebben: A szovjet gazdaság elmélete. Összeállította, fordította és a bevezetést írta: *Mihalik István.* Politikai gazdaságtan füzetek. 30. sz. 1980. 182—183. old.

[49] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

pontosabban a gazdasági hatások bekövetkezéséig terjedő szakasz. A beruházások társadalmi szükségessége — bármilyen legyen is a visszaigazolás rendszere — csak évekkel beindulásuk után dől el. Az időbeli lefutás hosszúsága eleve kizárja azt, hogy a beruházás élénken reagáljon a szabályozóimpulzusokra. *A hagyományos, nagy létesítményekkel jellemezhető beruházási rendszer minden körülmények között „érzéketlenebb", mint a folyó termelés.*

2. A beruházás — ez különösen érvényes a nagyberuházásokra — nem rutinszerű, „... a beruházási tevékenység főként egyszeri, nem ismétlődő akciókból áll".[50] *A beruházásoknál kevés lehetőség kínálkozik a gazdasági szabályozásban oly nagy szerepet játszó „tanulási folyamatra".* Mivel egyszeri aktusról van szó, a beruházás nem programozható, nem (vagy csak igen korlátozottan) szabályozható a korábbi sémák alapján.

3. A beruházások ellenőrzésének a nehézségeit fokozza, hogy a gazdasági rendszer eme alrendszere számos kumulatív folyamat bölcsője (beruházási multiplikátor), illetve kibontakozási terepe (akcelerátor). A *beruházások ezen anyagi természetéből* (az ok és a következmény időbeli szétválásának eredményeként) *adódik az az elvi lehetőség,* hogy a beruházási tevékenység *egy ideig elfedje* a gazdaságok belső *ellentmondásait,* hogy azután azok — a következmények „beérésével" — annál nagyobb erővel törhessenek felszínre.

Vizsgáljuk meg most azt a sajátos mechanizmust, amely egy — a tőkés gazdaságtól merőben elütő — ellentmondáshalmazt „érlel" meg és csillapít le periodikus rendszerességgel.

A szocialista beruházási rendszer sajátosságai

Önmagában a beruházások anyagi természete a tőkés gazdaságban sem válthatott volna ki ciklikus mozgásokat, ha a beruházási tevékenység nem a sajátos tőkés profitmotívum által vezérelten ment volna végbe. *A szocialista gazdaságban is csak a gazdaság motivációs és intézményrendszerének elemzése révén válik érthetővé a konjunkturális hullámzás szükségszerűsége.* Ebből a szempontból nincs különbség a szocialista és a tőkés gazdaság hullámzásának a természete között (egyik sem magyarázható csupán anyagi-technikai alapon). A konjunktúramechanizmus a szocialista gazdaságban is alapvetően társadalmi mechanizmus. *Ezért először* a beruházási rendszerben érvényesülő sajátos érdekviszonyokat, a *beruházási folyamat társadalmi környezetét kell szemügyre venni.*

[50] *Bauer Tamás:* Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. Gazdaság, 1978. 4. sz. 60. old.

A beruházási hajlam

A szocialista gazdaságban, az eddig működött gazdaságirányítási rendszerekben — amint arra már többször utaltunk — a gazdasági szervezetek beruházási étvágya nehezen tartható kordában. A *beruházási hajlam* — a maximális felhalmozási (beruházási) hányad elérésére való törekvés — *egyrészt a központi tervezőkhöz* (az állami gazdaságirányításhoz), *másrészt a vállalatokhoz kapcsolható.*

A „központ" beruházásorientáltsága a többi között két fő motívummal magyarázható:

— Egyrészt a későbbi időszak anyagi jólétének a megalapozásával. A lakosság jóléte a politikai törekvések központjában áll, minthogy a *jólét bizonyos értelemben a vezetés legitimációjának az alfája és ómegája.*

— Másrészt *nemzetbiztonsági szempontokkal.* Hiszen a szocialista társadalom stabilitása nemcsak a belső „megelégedettségtől", hanem a külső fenyegetés elhárításának a képességétől is függ.

A rendszer beruházási hajlamát azonban hiba volna kizárólag a központi gazdaságirányítási struktúrához kapcsolni. *A beruházások a központilag kívánatosnak tartott mértéket is rendszeresen meghaladják.*

Ennek okait a vállalatok, intézmények és közvetlen felettes szerveik önálló törekvéseiben lelhetjük meg.

Mi segíti az effajta törekvéseket?

1. A beruházások a szocialista gazdaságokban általában jelentős részben központi (költségvetési vagy hitelforrásokból) finanszírozhatók. A magyar gazdaságban e tekintetben van ugyan némi előrelépés a vállalati finanszírozás irányában, de még nálunk is igaz az, hogy a *beruházások terheit a vállalatok nem érzik annyira, mint előnyeiket.* A beruházásokat „szerzett" vállalat könnyebben teljesítheti a tervet (ha ezt kérik számon), de könnyebben felel meg a különféle központi „elvárásoknak" is (ha úgymond „indirekt eszközökkel" irányítják). A vállalat a hiány szívóhatásának is beruházások révén felelhet meg jobban.

2. *A modern, nagy létesítményekkel rendelkező vállalat presztízse nagyobb.* A vállalatvezetés társadalmi súlyát mindmáig az állóalapok bővítésével, gyors terjeszkedéssel, nem pedig gazdaságos működésével, eredményességével javíthatja a leginkább.

3. *A beruházások kívánásában a vállalatokat nem korlátozza a gazdaságosan megvalósítható beruházások korlátozott száma.* A beruházásnak a vállalat számára (az eddigi tapasztalatok alapján) nincs igazi kockázata. Sokáig *nem alakult ki reális fenyegetés a tekintetben, hogy a beruházással előállított termékek később majd nem értékesíthetők.* A gazdaságirányítás továbbfejlesztésekor célul tűztük ki e helyzet megváltoztatását. Ennek ellenére mind a mai napig igaz nálunk is az, hogy a beruházási döntések során nem érvényesülnek eléggé az üzleti-gazdaságossági szempontok.

4. A beruházás viszonylag könnyű hozzáférhetősége arra csábítja a vállalatok ve-

zetőit, hogy *minden problémát ennek révén oldjanak meg.* Munkaszervezés, ösztönzés,[51] stratégiakialakítás helyett sokszor egyszerűbb beruházni.

5. *A beruházási folyamat sokszor a „felsőbb szintekkel" kialakított jó kapcsolatot szimbolizálja, illetve helyettesíti.* A beruházás közös ügy, ezekben létrejön a hierarchia felsőbb és alsóbb szintjeinek a közös érdekeltsége. (Különösen érvényes ez a KGST-kötelezettségekkel összefüggő beruházásokra.)

A beruházási hajlam, a túlberuházás állandó veszélye a ciklusmagyarázat kiindulópontja. Mindkét oldalról — mind a vállalatok, mind az irányító központ részéről — adottak a feltételei a beruházási tervek túlfeszítettségének. *Induljunk ki ciklussémánk felvázolásakor a reálisnál több beruházás egyidejű megindításából, a beruházások sűrűsödéséből.*

A ciklus fázisai

A beruházásindítások időbeli sűrűsödésével, nagyszámú újonnan indított beruházással jellemezhető a szocialista gazdasági ciklus első fázisa, a megélénkülés.[52]

Megélénkülés

A lendületes beruházásindítási tevékenység nem érthető meg igazán a nélkül a jelenség nélkül, amit Soós Károly Attila *kampánynak* nevez. „A beruházási rendszer éppen azért, mert a beruházók — legfőképpen a hierarchia legalacsonyabb szintjén levő vállalatok — még »a holnapi napot is beruháznák«, tele van beépített fékekkel... Ezeknek a »beépített fékeknek« szerepét játszó szerveknek a szokásos átlagos normák szerinti működése akadályozza a beruházási kereslet gyors növelését ... akkor is, ha a legfelső vezetés új beruházások tömeges elkezdését szeretné látni. Ezért rendre kell utasítani őket."[53]

A „rendreutasított" irányítók azután szinte szükségszerűen esnek át a ló másik oldalára, demonstrálván, hogy megértik a központi vezetés új törekvéseit. A gazdasági egységek mozgatása, „átfordításuk" az ellentétes előjelű törekvések „kiszolgálására" nem történhet másként, csak kampánnyal. A kampány egyfajta pozitív visszacsatolásként szemlélhető.[54] *Mivel az irányítás nehézkes és az irányítási lánc hosszú, a*

[51] Annál is inkább, mert az osztonzésnek mind a mai napig szigorú korlátai vannak.

[52] Mas ciklusmagyarázatok — igy peldául Soos Karoly Attilaé — nem a megelenkulésből indulnak ki, ismét mások ketfazisú ciklusrol beszelnek.

[53] *Soós Károly Attila* · Gazdasagi reformok es rovid tavu makrookonómiai szabalyozás Kézirat. MTA Kozgazdasagtudomanyi Intezet. III kotet, 2 resz 237—238. old.

[54] A kampanyba való „belefeledkezes" a megfeleloje a tokes gazdasag spekulacios folyamatainak Ez is, az is a gazdasagi szereplok erdekeibol es varakozasaibol szovodo pozitiv visszacsatolasi folyamat, amely tullendíti a gazdasági szereploket a „kivanatos" mértekeken.

kampány szükségképpen túllendül elindítóinak szándékán. Az alsóbb szinteken még akkor is lángol a harci kedv, amikor „felülről" már lefújják a riadót. Amellett a kampány hevületében az irányítókban sajátos „felejtési mechanizmus" is működik. Ütemlelkük — Kornai kifejezésével élve — felülkerekedik a harmónialelkükön. Megfeledkeznek arról, hogy az előző fellendülés korlátokba ütközött. A kampány — amely az ötéves tervek szakaszosságával is összekapcsolódik — a legfőbb magyarázata az indítások nekilendülésének, tömegességének. Maguk a kampányok viszont a túlcentralizálás, a paternalista, hierarchikus felépítésű gazdasági szerkezet[55] szükségszerű következményei.

Fellendülés (virágzás)

A második fázisban, a fellendülésben további új beruházások kezdődnek, de az első szakaszban indított beruházások is gesztációs periódusok költségesebb fázisába jutnak. Ekkor már nő a nemzeti jövedelem felhalmozási, beruházási hányada. Ez nem mehet másképpen végbe, mint a fogyasztási hányad norma szerinti értékétől való eltérés révén. (Nyitott gazdaságokban a beruházások súlynövekedése a külkereskedelmi mérleg romlásában is testet ölthet.) A beruházási piacon is fokozódik a feszültség. A háztartási fogyasztás növekedése elmarad a szokásostól, s ez kényszerítő erővel hat az adott periódusban az új beruházásindításokra. Ugyanebbe az irányba hat a múltból származó beruházási elkötelezettségek nyomasztó súlyának az érzékelése, annál is inkább, mert ebben a fázisban kezdenek „lelepleződni" az alátervezések, és a valóságos költségek rendre meghaladják a tervezettet.

A beruházási elkötelezettség nem látható pontosan előre. A beruházások nem „normázhatók" olyan mértékben, mint a folyó ráfordítások. A beruházási alku során a vállalatok a már említett „tervbeakaszkodás" lehetőségét használják ki arra, hogy elfogadtassák az irányítókkal beruházási szándékaikat. A beruházási tervekben nincsenek tartalékok. Emellett a beruházások szétforgácsoltsága tovább növeli a költségeket. A beruházási szükségleteket a vállalatok fogalmazzák meg, információik e szükségletekről szükségképpen torzítottan jutnak el a felsőbb szintekre. Ha a központ rá is szánná magát a szigorúbb szűrésre, hiányoznak ehhez a megfelelő kritériumok. Emellett az irányítók szándékosan is hagyják magukat „lépre csalni", hiszen a lendületes tevékenység az ő érdekeiket is kifejezi, sőt bizonyos fokig ők is ludasak benne.

A hiány fokozódása azonban nem magyarázható meg a beruházások megnövekedett volumene következtében kialakult szívóhatással. A kibontakozó folyamatban egyáltalán nem lényegtelen a kínálatnak — a feszültebbé váló piacon érzékelhető —

[55] A kampány az élet legkülönfélébb területein jellemző, és a gazdasági életben is számos változatban ütközünk bele. Szinte minden fontosabb felső szintű elhatározás, irányvonalváltás „kampányosodik". (A reformok utáni gyakorlatban is.)

rugalmatlansága, lanyha teljesítménye. Ehhez kapcsolódóan — a negatív visszacsatolási folyamatba rejtetten — kibontakozik egy pozitív visszacsatolás is. A fokozódó hiány még lazább teljesítményeket, még közömbösebb kínálati magatartást tesz lehetővé, s ezáltal tulajdonképpen önmagát erősíti. De másfajta pozitív visszacsatolás is megfigyelhető. A hiány erősödése inputkészletek gyűjtésére ösztökéli a vállalatokat, a túlkészletezés pedig tovább fokozza a hiányt.

A virágzás korszakában tehát már érlelődnek a gazdasági dinamizmus általános lefékeződésének a feltételei. „A beruházások szétforgácsolódásának a megélénkülés és a fellendülés fázisaiban bekövetkező fokozódása, a beruházási kapacitáshiánynak a fellendülés szakaszában megfigyelt éleződése a központi gazdaságirányító szerveket arra indítja, hogy korlátozzák az új beruházások indítását."[56]

Megtorpanás

Az előbbiekkel kezdetét veszi a megtorpanás. A lefékeződésben ismét nagy szerepet játszik — természetesen fordított előjellel — a kampány. *A kampány magában hordja az egyensúlyi ponton való átlendülés erőteljes tendenciáját.* A kampány nehézkesen indul be: a bürokratikus intézményrendszer nem reagál azonnal a központi impulzusokra. Később azután a kezdeti sikerek, az egyensúlyi helyzet bizonyos javulása „...további még határozottabb intézkedésekkel való reagálás tendenciáját viszi be a folyamatba".[57]

A beruházásindítások számának csökkenése [$M(t)$] kezdetben még nem jár az éves beruházási volumen, a $B(t)$ csökkenésével, sőt a beruházási volumen inkább tovább növekszik. E folyamat mintegy áthúzódik a felső fordulóponton, és kiélezi a beruházási kapacitáshiányt.

Visszaesés

„Amikor a nemzeti jövedelem felhasználásában érvényesülő feszültségek enyhítésére a központi gazdaságirányítás végül is lefékezi a beruházási volumen [$B(t)$] növekedését, akkor kerül sor a visszaesésre. A jóváhagyási koefficiens tovább csökken, és ez már nem korlátozódik az új beruházások indításának engedélyezésére, mint a megtorpanásban, hanem az évi beruházási keretszámokra is kiterjed."[58]

A visszaesés során javul az egyensúlyi helyzet. Enyhül a hiány. *Aszerint, hogy a GDP mely felhasználási tétele rovására emelkedik a beruházási hányad, a fellendülés és*

[56] *Bauer Tamás:* I. m. 64. old.
[57] *Soós Károly Attila:* I. m. II. kötet, 2. rész. 241. old.
[58] *Bauer Tamás:* I. m. 68. old.

a megtorpanás szakaszában fogyasztásszimmetrikus, illetve külkereskedelem-szimmetrikus[59] *ciklusokról beszélünk.*

A külkereskedelem-szimmetrikus ciklusokban a beruházások visszafogását, illetve a beruházási volumen növekedésének a mérséklését, a nemzeti jövedelem felhasználási feszültségének a külkereskedelmi forgalom egyensúlyának rovására való kiéleződése kényszeríti ki. A fogyasztásszimmetrikus ciklusokban a fogyasztás dinamikája a szabályozóelem. A tervezettnél jelentősen kisebb fogyasztásnövekedés, és különösen a fogyasztáscsökkenés a jelzőrendszer szerepét játssza a „gazdasági váltók átállításában". A túlhevült gazdaság ebben az esetben a fogyasztási korlátba ütközik.

Fontos kérdés, hogy a visszaesés során hogyan érlelődnek meg az újabb fázis feltételei. A felső fordulóponton való „átbillenés" a fellendülésben nem szorul különösebb magyarázatra, minthogy a beruházási igények „túlhajtásának" a tendenciája szinte magától értetődően vezet túlhajtott beruházási expanzióhoz. Ez azután szükségszerűen ütközik bele a fogyasztási, külkereskedelmi (vagy anyagellátási) korlátba. *Nehezebb megérteni a fordított arányú mozgást, vagyis a folyamatok lefelé való „túlhajtását".* Bauer eredeti ciklusmagyarázatában egyfajta aszimmetria van: a „lefelé" átcsapás nem történik meg. A megtorpanás, sőt a visszaesés során is fennmarad a hiány, megmaradnak a fellendülésben kiéleződő feszültségek, csupán a korábbinál enyhébb formában. A feszültségek enyhülése, a hiány szorításának az oldódása bátorítja fel azután ismét a gazdaságirányítást, hogy újabb beruházásindítási kampányt kezdeményezzen.

Soós Károly Attila más álláspontra helyezkedik. Szerinte a valóságban az ellenkező irányú feszültség is kialakul. A keresletkorlátozás nem hagyja érintetlenül a kínálatot sem. Az amúgy is a teljesítmény visszatartására hajlamos kínálat aktivitását a keresletkorlátozó intézkedések tovább gyengítik. A visszafogott kereslettel szemben visszafogott a kínálat. A keresletnél — a kínálat szemszögéből elégtelen keresletnél — nagyobbak a termelés lehetőségei. Kapacitások maradnak kihasználatlanul, és ha nem is abszolút értelemben elégtelen a kereslet, mindenesetre nem elegendő a kínálat ösztönzéséhez. „A kínálat és a kereslet szerkezeti rugalmatlansága folytán az adott gazdasági mechanizmusban mindig tömeges hiányjelenségek mutatkoznak, a hiány mint mikroökonómiai jelenség alakulásában a beruházási kereslet korlátozása valóban csak mennyiségi korlátozást hoz.

Más a helyzet makroökonómiai szempontból: keresletthiánynak[60] kell tekintenünk azt az állapotot, amelyben a visszafogás folytán a kereslet nagysága, választéka annyira beszűkül, hogy nem teszi lehetővé a termelés elfogadható mértékű növekedését."[61]

Ugyanígy a külkereskedelem vonatkozásában is megtalálható az „átbillenés" az

[59] A magyar szakirodalomban Zala Júlia mutatott rá először a külkereskedelem-szimmetrikus ciklusok létezésére.

[60] Ilyen értelemben vett „elégtelen" keresletre utal véleményünk szerint Kornai is.

[61] *Soós Károly Attila:* I. m. 306. old.

ellenkező irányú „túlhajtásba".[62] *És ez a dolog lényege! Hiába csökkenti a visszaesés a feszültségeket, mindig magában rejt egy veszélyes feszültséget: a növekedés hiányából fakadó gazdasági-társadalmi feszültséget. Ez a magyarázata annak, hogy a visszaesés „túlhajtottnak" bizonyul még az előtt, mielőtt a hiányt istenigazában mérsékelhetné.* A külkereskedelmi mérleg javulása „nem lesz elviselhető" a javulásához szükséges növekedés lassulása miatt, noha még mindig jelentős marad az adósságállomány.

Ezen a ponton ragadható meg a folyamat megfordulásának a szükségszerűsége. *Ebből a szempontból Soós megközelítése látszik tehát reálisabbnak. Az alsó fordulóponton való átlendülésben nem annyira a feszültségek szorításának a mérséklődése, mint inkább újabb, más jellegű feszültségek kiéleződése játszik szerepet.* E feszültségekre adott szükségszerű válaszlépés csak egy lehet: újabb tömeges beruházásindítás. És akkor kezdődik minden elölről...

Az általánostól eltérő fejlődés

A beruházási ciklus nem jellemző valamennyi ország minden fejlődési szakaszára. A szovjet gazdaság növekedési rátái például figyelemre méltó kiegyensúlyozottságot mutatnak. Noha a beruházási rendszert ugyanazok a vonások jellemzik ott is, mint a többi szocialista országban, ezek mégsem vezetnek beruházási ciklushoz. Mi ennek a magyarázata?

A beruházási ciklus érvényesülése feltételezi a beruházási hányadnak a nemzeti jövedelem más felhasználási területei rovására való növelhetőségét. A megélénkülés nem bontakozhat ki anélkül, hogy a beruházások súlya — a fogyasztás csökkenése vagy a külkereskedelmi mérleg romlása árán — ne növekedjék. A Szovjetunióban azonban nincs lehetőség sem fogyasztásszimmetrikus, sem külkereskedelem-szimmetrikus ciklus kialakulására. A *Szovjetunió gazdasága* — már csak az ország méretei miatt is — *jóval zártabb,* mint a kis szocialista országoké. Kicsi az importgépek és -anyagok aránya az összes felhasználásban. Ebből következően a külső források igénybevétele nem szolgálhat a beruházási teljesítés gyorsabb növekedésének a fedezésére. *De nem növekedhetnek a beruházások érdemlegesen a fogyasztás rovására sem!* (Ez a többi szocialista országban is inkább csak az ötvenes években volt jellemző.) A fogyasztás egyenletesen növekszik, és nincs lehetőség drasztikusabb visszaszorításra. Ezért lehet viszonylag egyenletes a szovjet gazdaság fejlődése, miközben ugyanúgy permanens túlberuházási hajlam jellemzi ezt a gazdaságot is, mint a többi szocialista országét.

[62] A visszafogás jelentős aktívumot tesz lehetővé a többi szocialista országgal szemben — gépek és berendezések formájában. Mivel ez csak gépekben „vásárolható le", ez mintegy magában hordja a beruházások újbóli meggyorsításának a szükségességét. Másrészt „... a gazdaságpolitika irányítói a visszaesés végére rendszerint túlzott mértékűnek ítélik a külkereskedelmi mérleg javulását, olyannak, amely — ha nem fordítják meg — külső eladósodás szükségtelen mértékű lelassulásával elfogadhatatlan mértékben visszafogja a gazdasági növekedést." *Soós Károly Attila:* I. m. 309. old.

2. A gazdasági szereplők cselekvéseit összehangoló, egyensúlyteremtő mechanizmusok. Piaci szabályozás és értéktörvény

Az előző fejezetekben a szocialista gazdaságokat bonyolult rendszerként ábrázoltuk, amelyben a háztartások milliói, kisebb-nagyobb termelő- és szolgáltató szervezetek tíz- és százezrei kapcsolódnak össze egymás számára végzett tevékenységük révén. A közöttük zajló mikroaktusok sokaságából formálódik aztán a makroösszefüggések rendje, a szocialista gazdaság normálállapota. Ahhoz, hogy ez a rend kibontakozzék, a számtalan — összefüggő — mikrocselekvés nem mehet végbe kaotikusan, mindenfajta szabályozottságot nélkülözve. A véletlenekben tartós szükségszerűségek érvényesülnek.

A társadalmi „sejtek" tevékenységét és egymáshoz kapcsolódását többféle[63] bonyolult szabályozómechanizmus teszi rendezetté.

A szabályozás alapmechanizmusai

A történelmi fejlődés eddig — amint erre egy korábbi fejezetben már utaltunk — a mikrocselekvések összehangolásának három alapvető típusát termelte ki:

— a tradíciókat;

— a piaci szabályozást és

— a tervszabályozást (illetve központi állami szabályozást).

A modern társadalomban a szabályozási szféra döntő elemeként nyilvánvalóan csak a két utóbbi jöhet számításba. A tradícióknak a mai körülmények között csak alárendelt jelentőségük lehet. Mégis foglalkozzunk először röviden ezek szerepével!

A tradíciók a társadalom (vagy egyes csoportjai) kollektív elképzelései, amelyek beépülnek az emberek, csoportok magatartásába, és hatásukat „belülről", belső szabályozókként fejtik ki. Sokszor *csak a hagyományokkal tudjuk megmagyarázni a gazdasági alanyoknak a környezeti impulzusokra adott* — látszólag — *inadekvát reakcióit.*

A gazdaságirányítás erősen központosított rendszere napjainkra például már ha-

[63] A szabályozás „többrétegűségének" tézisét fogalmazta meg Kornai János is. Lásd: A hiány 7.8. pontját, továbbá a „Szabályozás árjelzések nélkül" című *Martos Bélával* közösen szerkesztett könyvét. (Akadémiai Könyvkiadó, 1981.)

gyománnyá merevítette a „felfelé tekintgetést". Amikor a központi szabályozás — a reformoknak köszönhetően — veszített korábbi merevségéből, és a vállalatok nagyobb önállósághoz jutottak, magatartásukból korántsem tűnt el egycsapásra az „utasításra várás" mozzanata. A korábbi szabályozás „emlékképeitől" befolyásoltan — egy sor kérdésben továbbra is engedélyért folyamodtak a felsőbb hatóságokhoz, holott a döntések joga ezeket illetően már saját hatáskörükbe került. *A hagyományokat azonban nem tekinthetjük csupán visszahúzó erőnek.* Ezek sok esetben a gazdasági egységek (és a társadalom) önfenntartását, megszilárdítását is szolgálhatják, sőt bizonyos fokig a megújulást is segíthetik. Éppen azáltal, hogy számos dolgot szokásszerűvé, automatikussá tesznek, energiákat szabadítanak fel az új impulzusok feldolgozására és a szükséges változások véghezvitelére. Azt, hogy a hagyományok mikor működnek az új impulzusoktól elzáró reteszként (mint az előbbi példánkban), s mikor az új befogadásának feltételeként, mindig konkrét elemzés alapján kell megítélni.

A szocialista országok sajátos történelmi múltja, a kapitalizálódás befejezetlensége, a fejlődés megkésettsége és a prekapitalista maradványok továbbélése *erősíti a tradíciók szerepét a szocialista gazdasági gyakorlatban.* A szocialista gazdaság szabályozási rendszerének a fő dilemmája mindezek ellenére érthetően mindig így fogalmazódik meg: tervszabályozás (központi állami szabályozás) és (vagy) piaci szabályozás.

A szabályozási mechanizmusok és a bennük érvényesülő szükségszerűségek történeti vetülete

A szocialista országok konkrét gazdasági szabályozása és az abban érvényesülő szükségszerűségek — csakúgy, mint a róluk kialakult nézetek — történelmi termékek. A tervszabályozás és (vagy) piaci szabályozás kérdésére tehát nem adhatunk érvényes választ „általában". Más a jelentősége a piacnak mint szabályozóerőnek Magyarországon 1980-ban, mint 1950-ben volt, s tervszabályozáson is mást kell érteni ma, mint néhány évtizeddel korábban. Más lesz a válaszunk akkor, ha a lehetséges alternatívákat vázoljuk fel, megint más, ha az eddigi gyakorlat tapasztalatait kíséreljük meg összefoglalni.

Még nehezebb a feladatunk akkor, ha nemcsak a piac szabályozómechanizmusait akarjuk leírni, hanem az ezekben megnyilvánuló törvény — az értéktörvény — szocialista viszonyok közötti tartalmát keressük.

Az I. rész 3. fejezetében megvizsgáltuk, hogyan képződnek és működnek az árak, milyen funkciókat tulajdonítunk nekik, s mennyire képesek ezeket betölteni. Ha most az ármechanizmusban érvényesülő törvényt keressük, az *első kérdés, amelyre válaszolnunk kell, az értéktörvény és az ármechanizmus (más néven keresleti-kínálati mechanizmus) kapcsolata.*

Az értéktörvény lényegét sokan arra korlátozzák, hogy „...az értékek törvénye

szerint egyenértékek cserélődnek ki, egyenlő mennyiségű munka egyenlő munkára".[64] Értéktörvényen tehát a cserearányok legmélyebb meghatározását — a munkamennyiségekkel való meghatározást — értik, s *nem tekintik az értéktörvény lényegéhez tartozónak a kereslet-kínálat ingadozását.* Ez utóbbit elkülönülten mint a kereslet-kínálat törvényét említik.[65]

Mások úgy gondolják, hogy az értéktörvény érvényesülésének nélkülözhetetlen feltétele az ármechanizmus működése. „Már csak azért sem lehet a kereslet-kínálat törvényét elkülöníteni az értéktörvénytől... Az értéktörvény az ármechanizmus általánosított kifejezése. Az ármechanizmus pedig a kereslet-kínálat törvényének a megjelenési formája."[66] Állásfoglalásunk e kérdésben a következő: az *értéktörvény nem egyszerűen, sőt nem is elsősorban ex ante alkalmazott árfelépítési-árszerkezeti meghatározási „elv", hanem a termelés szabályozásában, a kereslet és a kínálat összehangolásában lényeges szerepet játszó objektív törvényszerűség.* Ha igazolni akarjuk az értéktörvény létezését, akkor világosan meg kell tudnunk mutatni az árak és a munkaráfordítások kapcsolatát, legyen az bármily közvetett és laza is. A *lényeg tehát, hogy megmutassuk: hogyan érvényesül az értéktörvény.*

A ma is vitatott probléma közül csak az alapkérdésekre igyekszünk választ keresni.

Hogyan értelmezhető az értéktörvény a szocialista gazdaságban?

Abból az előfeltevésből indulhatunk ki, hogy a szocialista gazdaság a lényegéből következően árugazdaság, noha a sajátos szocialista áruviszonyok egyáltalán nem egyenes vonalúan és nem akadálytalanul bontakoznak ki. Így az értéktörvény szerepe sem azonos a különböző történeti korszakokban, és az árszerkezetet sem azonos módon határozza meg.

Sokkal könnyebb lenne a dolgunk persze, ha abban a helyzetben volnánk, hogy egyértelműen megmutathatnánk a szocialista gazdaságra egységesen jellemző árcentrumot, amelyen keresztül az értéktörvény a valóságban is érvényesül. Ilyen „egységes árcentrumra" azonban csak a tényektől távol eső hipotézist fogalmazhatnánk meg. A szocialista országok eddigi tapasztalatai alapján ugyanis nemhogy egységes árcentrumról, de egyáltalán árcentrumról is bajosan beszélhetünk, legalábbis a fogalom eredeti értelmében. Sem a direkt irányítási rendszer korszakában uralkodó kötött árak, sem a ma jellemző monopolisztikus jellegű „költség+" *árak nem engedik meg*

[64] *Marx K.:* Értéktöbblet-elméletek. I. rész. Kossuth Könyvkiadó, 1958. 258. old.

[65] Vö. A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Szerk.: *Trifonov, D. K.—Sirokorad, L. D.* XIII. fejezet. A kereslet és kínálat törvénye. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

[66] *Csikós-Nagy Béla:* Az értéktörvény szerepe a szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz. 8. old.

azt a feltételezést, hogy az árak a kereslet és a kínálat ingadozásának a hatására egy jól körülhatárolható centrum körül (vagy akár egy meghatározott sávban) *ingadoznak.* Mind az árcentrum, mind az ársáv magában foglalja ugyanis azt a szükségszerűséget, hogy a tőlük való eltérések egy bizonyos mértéke után automatikusan mozgásba lendülnek azok a jól ismert negatív visszacsatolási mechanizmusok, amelyek az eltérést — a gazdasági szereplők cselekvésére hatva — felszámolják, vagy ellenkezőjére fordítják. Ilyen visszacsatolás azonban a szocialista gazdaságban általában nem (vagy csak nagyon sajátos formában) működik. Ehhez ugyanis aktív piacra és bizonyos mértékű szabad árfejlődésre volna szükség. Ennek hiányában azonban az árcentrum kifejezés legalábbis félrevezető.

Jól meghatározható árcentrum helyett ezért *tényszerűen* csak azt igazolhatjuk, *hogy az árak a szocialista gazdaságban sem szakadhatnak el teljesen a munkaráfordításoktól.* Szükségszerű, hogy az adminisztratív (áladminisztratív), illetve a „szabad" árképzés bizonyos (nagyon laza) keretek között maradjon, és az objektív feltételeket figyelmen kívül hagyó voluntarizmust „helyreigazítsák". *Az empirikus valóság (és nem a kívánalmak) alapján tehát legfeljebb azt állíthatjuk, hogy az értéktörvény hosszabb távon megakadályozza az árak végletes elszakadását alapjuktól: a munkaráfordításoktól.*

Ha általában beszélünk az értéktörvényről a szocialista gazdaságban, s nem specifikáljuk azt egy meghatározott történelmi szakaszra, kevés érvényes megállapítást tehetünk csak.[67] Ezek a következők:

1. „Szocialista gazdasági viszonyok között a társadalmi munka szükségszerűen mint értékdolog jelenik meg."

2. „De az is szükségszerű, hogy az érték meghatározó szerepet játsszon ... az áru- és pénzviszonyok mozgásában."

3. „...a szocialista gazdaságban is az érték konkrét alakja az, ami erőteljesen hat az árképzés gyakorlatára a különböző szférákban", nem pedig maga az érték, annak „A tőke" első kötetében használatos értelmezésében.[68]

4. E hatás jellege, erőssége nagymértékben eltér a szocialista országok fejlődésének különböző történeti korszakaiban és az egyes gazdasági ágakban.

5. Az értéktörvény meghatározott mennyiségi összefüggést jelent a ráfordítások, az ár, a kereslet és a kínálat között. Ezen összefüggés kényszerítő hatására a gazdasági gyakorlat szükségképpen korrigálja és egymáshoz igazítja azokat a paramétereket, amelyek nem illeszkednek a szóban forgó objektív összefüggés rendjébe.

[67] A megállapításokat lásd *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai című könyvében. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 378—379. old.

[68] A szocialista gazdaságban sem közvetlenül az árukban rejlő társadalmi munkamennyiségek alapján folyik a csere. Ennek ellenére sok helyen olvashatjuk-hallhatjuk a standard vélekedést: az ármeghatározás rendszerének abban az irányban kell fejlődnie, hogy az árak végre feleljenek meg a *termékekben rejlő tényleges munkaráfordításoknak.* Egy ilyen alapon felépülő árrendszert azonban semmivel sem lehetne alátámasztani a szocialista gazdaság körülményei között.

Az értéktörvény a direkt irányítású szocialista gazdaságban

A direkt irányítású gazdaságban az árak a naturálisan meghatározott arányoknak alárendeltek. Sok szubjektív mozzanat, meggondolás hatására formálódnak. Az értéktől mesterségesen elszakítják az elvi árfelépítést, s attól az egyes termékek árait.

Árfelépítési elvek „színe és visszája"

Bár — a többségükben *hatóságilag megállapított — árak formálisan pénzbeli cserearányoknak minősülnek, tartalmi és funkcionális szempontokból ezek meglehetősen „üresek"*. „Kiürülésük" egyfelől az értékektől (azoknak az adott technikai bázison szükségszerű konkrét alakjától) való „erőszakos" eltérésükben, elszakadásukban nyilvánul meg, másfelől — ennek következményeként — abban, hogy alkalmatlanok az árfunkciók betöltésére. Ennek a helyzetnek mintegy a visszatükröződése és egyben „igazolása" volt az a széles körben elterjedt formula, hogy az *ár a szocializmusban nem fejezi ki az értéket, annak csupán látszata.*[69] Ezt a tézist a különféle árképzési elvek, valamint az egyes ártípusok ebben a korban úgy tűnik igazolták.

Ártípuson az árak képzésekor követendő *árfelépítési alapelv értendő: az egyes ártípusok aszerint különböznek egymástól, hogy a társadalmi tiszta jövedelmet (m-et) milyen vetítési alaphoz kapcsolva,* mely tényező függvényében *„rakják" rá az önköltségre.* Hazai gyakorlatunkban öt ártípus honosodott meg:

1. önköltségi,
2. érték-,
3. termelési,
4. többcsatornás és
5. versenyár.

Az *önköltségi árak* mögött az a gondolat húzódott meg, hogy a szocializmusban az áraknak nem kell profitot tartalmazniuk. A „munka társadalmának", a szocializmusnak a profithajszoló kapitalizmustól való különbségéből következik, hogy az árak lényegében önköltségszintűek, csupán 1—2 százaléknyi nyereséget foglalhatnak magukban. Ilyen körülmények között azonban *nem érvényesülhetett a termelésben lekötött eszközök különbségeinek a hatása az árakban.* Pedig a lekötött eszközök áralakító szerepe nemcsak a profitmotívum kifejeződése, hanem a gépi technikán nyugvó nagy-

[69] *Volovoj, D. V.—Lapsina, G. I.:* Szocializmus és áruviszonyok. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 298. old.

ipari viszonyoké[70] is, amelyek a szocializmusra is jellemzők. A lekötött eszközök figyelmen kívül hagyása irányában hatott az is, hogy ebben a rendszerben az eszközellátás és gazdálkodás erősen központosított volt.

Később más mesterséges „árelvek" is felbukkantak a gyakorlatban, s ezek is rendre „elméleti igazolást" kaptak. Ilyen volt a *„termelési ár"* típusú ár formulája ($c+v+\bar{p}$). Ezen árelv mellett az a megfontolás szólt, hogy a szocializmusban a jelentős eszköztömeget működtető, önálló és a nyereségben érdekelt vállalatok csak úgy tudják folytatni a bővített újratermelést, ha a társadalmi tiszta jövedelem legalább részben — a lekötött eszközök arányában — realizálódik az árakban.[71] Ezenkívül mind az elméletben, mind a gyakorlatban megjelent az ár *érték* típusú ár ($c+v+m$). Azt azzal indokolták, hogy a szocialista gazdaság nem kizsákmányoló jellegű, így az árnagyságban csak a munka (az érték) lehet meghatározó, a tőke nem. Az árak határráfordításokkal (legmagasabb ráfordításokkal) való meghatározása is[72] szóba került. Emellett azzal érveltek, ha egyszer a társadalom még nem mondhat le az egyik vagy másik terméket a legmagasabb ráfordítással termelő vállalatok közreműködéséről, akkor meg kell teremtenie azokat a feltételeket, amelyek között e vállalatok számára előnyössé válik a termelés. Más szóval e termékek gyártásának jövedelmezőnek kell lennie.

A gyakorlatban alkalmazták továbbá (például hazánkban), és elméletileg is alátámasztották a *többcsatornás ártípust.*[73] *Ez utóbbinak az a lényege, hogy a társadalmi tiszta jövedelem részben a lekötött eszközökkel, részben a felhasznált bérrel arányosan rakódik rá az önköltségre.*

Valamennyi mesterséges árképzési forma ellenzőkre is talált. Kronrod például azzal érvelt a termelésiár-séma, az eszközökre vetített jövedelmezőség árakban való kiegyenlítésének a szükségessége ellen, hogy „...nem létezik olyan gazdasági ág (még a kapitalizmusban sem, nem is szólva a szocializmusról), amely a bővített újratermelést teljes egészében az általa realizált többlettermékek felhasználásával valósítaná meg".[74] Az érvelés lényege tehát az, hogy ha nem a vállalaton múlik az erőforrások ágazatközi allokációja (nincs tőkepiac), akkor sem a termelési ár, sem az átlagprofit nem lehet életképes kategória. További *érv volt a termelési ár ellen* az is, *hogy* egy dinamikusan fejlődő gazdaságban a *felhalmozás szintje nem lehet minden ágazatban azonos.* Márpedig a *profitráták kiegyenlítődése egyben a felhalmozási lehetőségek kiegyenlítődése is.*

[70] Az önköltség típusú árról részletesebben lásd *Csikós-Nagy Béla:* A magyar árpolitika történeti áttekintése című cikkét. Gazdaság, 1975. 1. sz.

[71] Lásd erről *Megyeri Endrének* a 60-as években írt munkáit.

[72] A határráfordításokkal való ármeghatározás gondolata Novozsilov és Kantorovics nevéhez fűződik. Nálunk Simon György és Kondor György voltak ennek az iskolának az első követői.

[73] A szocializmus politikai gazdaságtana. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tankönyve. Szerk.: *Berei Andor* és mk. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 235—244. old.

[74] *Kronrod, J. A.:* Értéktörvény a szocializmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 92. old.

A határráfordításokkal való meghatározást azzal vetik el, hogy ez az árak emelkedésének láncreakcióját idézné elő. Mások az értékből kiinduló árképzés ellen azt az érvet hozták fel, hogy ez a modell eltúlozza az élőmunka szerepét, és nem ösztönöz kellőképpen a termelési folyamat korszerűsítésére. „Valóban, ha a nyereség nagysága az árban a béralappal lesz arányos, a vállalatnak nem fűződik különösebb gazdasági érdeke ahhoz, hogy emelje a tőke szerves összetételét."[75]

A dolog érdekessége az, hogy bármilyen árképzési sémát fogadtak is el egy-egy időszakban vagy országban, a valóságban a legnagyobb súlyuk általában éppen az adott sémától eltérő áraknak volt.[76] Bajos is lett volna a sémák precíz alkalmazása. Hiszen az alkalmazásukhoz szükséges alapadatok (költségek, szükséges eszközlekötés stb.) eleve hiányosan, torzított formában álltak rendelkezésre. *A sémáktól való eltérés következett továbbá a gazdaságirányító központ fogyasztás- és termelésbefolyásoló szerepének a túlzott kiterjesztéséből is.* A vázolt körülmények között ezenkívül soha nem tisztázódhatott, hogy az érték mely *sajátos* meghatározottsága fejezhetné ki a legmegfelelőbben az adott korszak termelőerőinek és termelési viszonyainak a fejlettségét.

Az ár—kereslet—kínálat mechanizmus „szétzilálása"

Az adminisztratív ármeghatározási rendszerben szétzilálódott az ár és a kereslet-kínálat összefüggése is. *Ezek nemhogy nem voltak teljesen összhangban egymással, hanem egészen más utakon ment végbe meghatározásuk.* A „kínálatot" a vállalatok számára előírt naturális termelési és forgalmi mutatók, a „keresletet" az anyagkiutalási, beruházási és bérkeretek szabták meg, az árakat pedig a központi árhatóságok alakították.

A gazdaságirányítás — amiként Petrakov szovjet közgazdász írja — két feladatot adott a vállalatnak: egyfelől megszabta a termékek választékát és volumenét, másfelől az árakat is. „Maga az a tény, hogy a vállalat kettős feladatot kap a tervezést végző szervektől, még nem teremt ellentmondást a vállalat és a társadalom érdekei között. Ellentmondás akkor keletkezik, amikor az egyik feladat keresztezi a másikat, amikor a keresett termék veszteséges, az olyan gyártmányok pedig, amelyekre nincs kereslet, nagyfokú rentabilitást biztosítanak a termelőknek... Önök azt mondhatják: ez elképzelhetetlen, mert ellentmond a józan észnek. A gazdasági gyakorlatban azonban az ehhez hasonló jelenségek annyira megszokottá váltak, hogy az elméleti front egyes

[75] *Liszicskin, G. Sz.:* Terv és piac. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 104. old.

[76] Az 1968. évi magyar gazdasági reform előkészítésekor például megállapítást nyert, hogy ...a relatív fogyasztói árak ... nem indokolható módon térnek el a relatív ráfordításoktól, a lakossági árualapnak csak mintegy 10(!)%-a értékesült a ráfordításokhoz közeli árakon. *Csikós-Nagy Béla:* I. m. 79. old.

dolgozói ezt már a szocialista termelés törvényszerűségének kezdték tartani, annak objektív bizonyítékát látják benne, hogy a szocializmusban az áru- és pénzkategóriák csökkent értékűek."[77]

Többnyire figyelmen kívül maradtak az áraknak a kereslettel való összefüggései is. A mesterségesen alacsonyan tartott árak, az áralakítók közömbössége a kereslet nagysága és ingadozásai iránt, hiányok és feleslegek együttes jelenlétét eredményezte.

Ez zavarokat okozott az eszközallokáció mechanizmusában is. Olyan gazdasági egységek is hozzájuthattak például bizonyos termékhez, amelyek nem voltak felkészülve fogadására. A következmény: a nyersanyagok elfecsérlése, a gépek rossz kihasználása.

Másfelől viszont a szóban forgó eszközök fogadására alkalmas egységek emiatt nem juthattak ezekhez az eszközökhöz. Az ár elosztási funkciójának teljes vagy részleges megbénítása tág teret nyújt az adminisztratív „kiutalásos" mechanizmusoknak, ezzel együtt a véletlennek (és a korántsem véletlenül kialakuló „illegális" elosztási csatornáknak). *A termelési arányokkal összehangolatlan ár szükségszerűvé teszi a hiányt, a hiány pedig* — még ha ez nincs is szándékában az irányítóknak — *naturális elosztásra, az árak elosztási — allokációs — funkciójának a kikapcsolására kényszerít. A „rossz árak" tehát önmagukat teszik feleslegessé.*

Az ár, a kereslet, a kínálat szétszakadása eleve kikapcsolja azokat a lehetséges hatóerőket, amelyek a technikai fejlesztés, az egészséges differenciálódás irányában munkálkodhatnának.[78]

Miért nem igazolható „árcentrum" érvényesülése a direkt irányítású gazdaságban?

Az adminisztratív árak rendszerében tehát a következők miatt nem lehet tudományosan igazolni valamely árcentrum érvényesülését:

— A direkt irányítású gazdaságban sohasem kristályosodhattak ki az árképzést hosszú távon meghatározó elvek. Egy-egy ártípus aránylag gyors megváltoztatása jelzi azt, hogy a kialakuló új gazdasági viszonyok még nem konszolidálódtak, és nem rendelkeztek adekvát mechanizmussal. Erre utal az is, hogy e korszakban egyidejűleg, egymás mellett több felépítési elv is érvényesült: más a termelőeszközöknél, mint a fogyasztási cikkeknél; más az exporttermékeknél, mint a belföldön felhasznált javaknál. E különbségek azonban korántsem a szóban forgó javak gazdasági természetéből, hanem sokkal inkább politikai, gazdaságpolitikai megfontolásokból adódtak.

— Az áralakulást túlzottan befolyásolták a politikai-ideológiai megfontolások, ezek nemcsak a konkrét árakra, hanem maguknak az árképzési elveknek a megválasztására

[77] *Petrakov, N. I.:* A szocialista gazdálkodás vitatott problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 110—111. old.

[78] Lásd e kötet I. rész 2. fejezetének az árak szerepével foglalkozó részét.

is hatottak. (Ez meglehetősen egyértelműen kimutatható például az önköltség típusú árnál.) *Az árak ezért ebben az irányítási rendszerben inkább politikai árak, semmint a gazdasági viszonyok sűrített kifejeződései.* Ezek az árak nem fejezték ki adekvát módon sem a gazdasági szereplők viszonyait, sem a technikai bázisból fakadó ármeghatározási szükségszerűségeket. Márpedig a mindenkori árcentrum éppen e követelmények kifejeződése.

— Az *árcentrum érvényre juttatása* — sőt magának a fogalomnak az értelmezése — *sem képzelhető el az ármechanizmus működése nélkül.* Ez pedig feltételezi a termelők és felhasználók legalább bizonyos fokú szabadságát a termelési, illetve a felhasználási célok és arányok alakításában, továbbá az árak megszabásában, illetve elfogadásában. Enélkül nemigen működhetnek a negatív visszacsatolási mechanizmusok.

Az értéktörvény romboló érvényesülése

Értéktörvényről és árcentrumról tehát e rendszerre vonatkoztatva csak igen sajátos értelemben lehet beszélni. Az értéktörvény létezik ugyan, ám a hozzátartozó ármechanizmussal együtt e rendszerben csupán mint makacsul megsértett és erőszakkal visszaszorított természeti erő. Az értéktörvényben foglalt szükségszerűségek így — a gazdasági rendszer „nem ellenőrizhető lékein" keresztül — juthatnak felszínre.

A mesterkélt sémákon nyugvó árképzéssel, a mennyiségi és árdöntések elválasztásával tulajdonképpen sohasem magát az értéktörvényt „kapcsolták ki" (ez objektíve lehetetlen), hanem csak annak „normális kifutási lehetőségeit" torlaszolták el. Az értéktörvény ilyenkor is hatott, legfeljebb visszás, romboló módon. Amikor például a vállalat számára mennyiségi tervet ír elő a hatóság, ugyanakkor a mennyiségi tervtől független önkényes (nem egyensúlyi) árat szab meg, az ellentmondást az értéktörvény nyomása küszöböli ki. Ám az árnak és a termelt mennyiségnek az értéktörvény mechanizmusaiból egyébként következő szerves összefüggése most csak romboló módon állhat helyre. Ábrázoljuk a két esetet egy-egy szokványos függvénnyel! (Lásd a III.5. ábrát.)

Ha az adott mennyiség túl sok az árhoz képest (az ár irreálisan magas), akkor az *eladhatatlan termékkészletek „garantálják", hogy a felhasználó által valóban átvett mennyiség és az ár összhangba kerüljön* egymással. Egyfajta összehangolódás végbemegy a fordított esetben is, amikor az árat önkényesen alacsonyan szabják meg. A második esetben rosszul megállapított ár az értékviszony nyomására oly módon is korrigálódik, hogy a *hiánycikkhez a fogyasztó végül is csúszópénzzel, árubeszerzési és „utánjárási" költségekkel tetézve* (azaz megint csak magasabb áron) jut hozzá. A mesterségesen alacsony ár tehát csak „papíron" létezik, a valóságban a cserearányok az értékösszefüggés kényszerének engedelmeskednek, ennek alapján zajlik az adásvétel.[79] Mindkét esetben megvalósul tehát a tényleges munkaráfordítások társadalmi elismerése, csakhogy e törvény veszteségek és hiányok árán érvényesül.

[79] *Simon András:* A hiány és az ár. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.

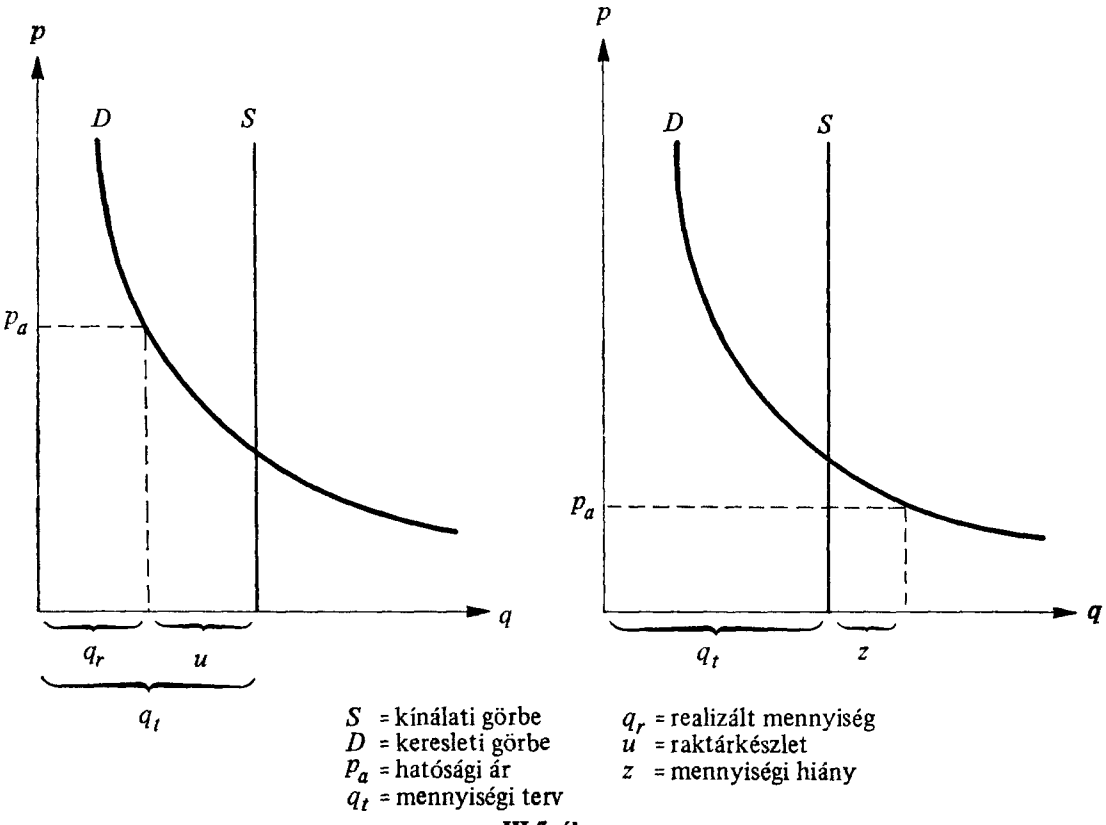

S = kínálati görbe
D = keresleti görbe
p_a = hatósági ár
q_t = mennyiségi terv
q_r = realizált mennyiség
u = raktárkészlet
z = mennyiségi hiány

III.5. ábra

Az ár, a kereslet-kínálat és a készletek összefüggése

Az elkülönült egységek ráfordításainak a társadalmilag elismert ráfordításokra való visszavezetése normális körülmények között magában foglalja a munka minőségi jellemzőinek elismerését is. Ennek felel meg a felszínen az, hogy a termékek minőségének, hasznosságának szerepet kell kapnia az árképzési folyamatokban. A „használati érték" kategóriájának hosszú időn át uralkodó leegyszerűsített értelmezése miatt azonban a direkt irányítás rendszerében a minőség és az értékképzés teljesen elszakadt egymástól. *A munkaráfordítások szerepének az abszolutizálása a háttérbe szorította a minőség, a hasznosság tényezőjét az ármeghatározásban.* Az árak munkaráfordításokkal való marxi meghatározásának lényegét eltorzítva, a minőség iránt közömbös *„munkacentrikus" ármeghatározási modellekhez* jutottak. Ebből azután egyenes út vezetett a minőség elhanyagolásához, a rossz minőség uralmához. Az ebből eredő károk kivédésére külön „áron kívüli" mutatókkal kellett rákényszeríteni a termelőket. Ebben a helyzetben szükségképpen kiiktatódott a minőség (hasznosság) és a ráfordítások együttes, egymással összevetett értékelése.

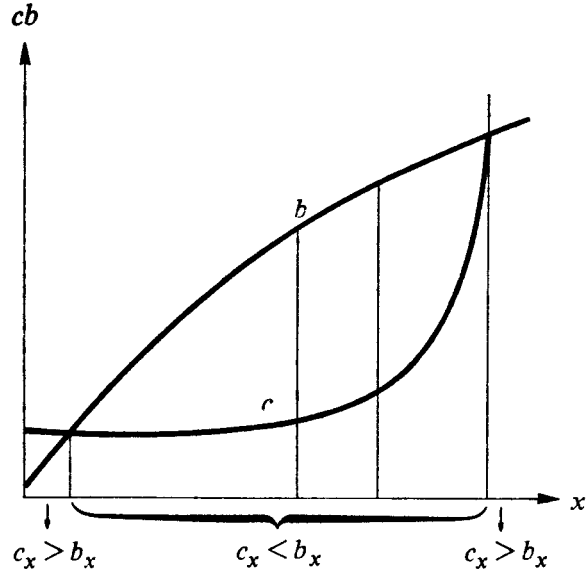

III.6. ábra

A minőségi szint emelkedésének költségei és „haszna"

Az együttes értékelés alapjául szolgálhat a következő függvény.[80] (Lásd a III.6. ábrát.)

A III.6. ábra szerint, ha gyenge a minőség, a költségek szintje magasabb az árbevételnél. (Silány árut ugyanis csak igen rossz feltételekkel lehet eladni.) A következő minőségtartományban a haszon haladja meg a költségeket. Végül, a különlegesen kiváló minőségnél ismét a költségek haladják meg az árbevételt. Az együttes értékelés feladata: megtalálni azt a minőségi színvonalat, amelynél a költségek és az árbevételek különbsége maximális, vagyis

$$b(x) - c(x) \max! \qquad \text{(III.3)}$$

A munkarátordítások és a hasznosság (minőség) elszakításából igen nagy veszteségek adódtak és adódnak. Gyakran porosodnak használhatatlan, divatjamúlt cikkek a raktárakban, egyes termékeknél jelentős a selejtszázalék, állnak a rosszul összebarkácsolt gépek, a megbízhatatlan minőség akadályozza a külföldi piacok meghódítását, és sorolhatnánk még tovább.

Visszaüt az árstabilitás erőltetése is. A mezőgazdasági árak például, amelyek nagy része hosszú ideig változatlan maradt, lemaradtak más ágazatok áraihoz képest. Az agrárolló szétnyílása lanyhuló termelési kedvben, az élelmiszerek mennyiségi és

[80] *Bóc Imre:* A fogyasztási cikkek minőségében rejlő erőforrástartalékok. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz. 653. old.

minőségi elégtelenségében nyilvánult meg. Az adott esetben éppen úgy, mint más hasonlóakban is szembetűnő az árviszonyoknak a termelésre gyakorolt hatása.

Minthogy az adminisztratív szabályozó rendszer kiiktatta az alkalmazkodás lehetőségét az árak közvetítésével, az *alkalmazkodás másik alapformája, a mennyiségi alkalmazkodás lépett előtérbe.* Ha az ármegállapítók nem számoltak a kínálatot adó termelőszövetkezetek érdekeivel, akkor a termelők a kínált mennyiségeket igyekeztek érdekeiknek megfelelően változtatni. Ha az ár nem reagált (mert nem reagálhatott) a keresletre, akkor a kereslet húzódott össze vagy tágult ki az adott (irreális) áraknak megfelelően.

A kedvezőtlen árak mindamellett nem feltétlenül befolyásolták negatívan a termelőket. A jövedelemhez fűződő érdekeltség a direkt rendszerben nem kapcsolódott össze egyértelműen az árakkal. Növekvő input- és csökkenő outputár dacára emelkedhetett a vezető jutalma, nőhettek a bérek. A vállalat fejlődési, felhalmozási lehetőségei egyáltalán nem függtek az általa elért áraktól, illetve a költségeiktől. Még ma is lehet jó anyagi helyzetben egy vállalat a dotációknak, preferenciáknak stb. köszönhetően. Mindez jelzi, hogy az *értékfogalmat tartalmazó lényeges belső összefüggések ugyan hatottak, de a termelés társadalmi arányait megváltoztató döntéseket nem az értéktörvény logikája irányítja.* Az érték tehát nem tud a termelés szabályozójaként igazán meghatározó szerephez jutni.

Végül rá kell mutatnunk egy közkeletű tévedésre! Az értéktörvény követelményeinek a háttérbe szorításából eredő negatív fejlemények láttán a közgazdászok gyakran jutnak arra a következtetésre, hogy az ármegállapítás konkrét formájában van a hiba. A bajok okát tehát a „rossz" ártípusban keresik. Úgy gondolják: egy másképpen kialakított árséma, amely értéktörvényből adódó valamennyi követelménynek eleget tesz, megoldaná az említett problémát. A mi álláspontunk ennek éppen az ellenkezője. *Semmilyen árséma sem helyettesítheti a termelők kapcsolatában formálódó, az ezek minden fontos változására érzékenyen reagáló árakat.* Akármennyire körültekintő is az ármeghatározó központ, nem képes olyan ársémát kialakítani, amely az értéktörvény követelményeivel összefüggő valamennyi tényezőt (és főként azok változásait) magába sűríthetné.

Az értéktörvény adott korszakra szabott követelményeinek a tudatos érvényesítése ugyanis nemcsak azt feltételezné, hogy az árakban előre figyelembe veszik a munkaráfordításokat, a lekötött eszközök szükséges mértékét, hanem azt is, hogy központilag helyesen ítélik meg számtalan termék sokféle felhasználási lehetőségében mutatkozó hasznosságát, továbbá azt, hogy az egyes termékek másokkal mennyire helyettesíthetők, hogyan változik keresletük, milyen elhelyezkedésük az életgörbén. Az sem lényegtelen, milyen az érintett vállalatok, háztartások helyzete, és mik a tervei a szóban forgó termékekkel és még sorolhatnánk tovább.

A *tényezők* — már csak nagy számuk és gyors változásaik miatt — *sem szoríthatók egyetlen adminisztratív ármeghatározási modellbe.* De ami a lényeges: *sok közülük kizárólag a piacon, a gazdálkodók kapcsolataiban tűnhet elő* és jelentőségük is a pillanat

függvényében alakul. „Az ár és a relatív szűkösség közötti kapcsolatot csak a piaci jértékítélet teremti meg és tartja fenn."[81]

Hiábavaló dolog tehát a gazdasági mechanizmus adott szerkezetén és feltételrendszerén belül a „jó ártípust" keresni. Ezekkel nem jutunk előre a jó árak kialakításában. Éppen fordítva! *A mindenkori gazdasági (közvetlenül a piaci) helyzetet kifejező „jó árak" alapján lehet (utólagos elemzéssel) megállapítani csupán, milyen ármodell magyarázza meg a legteljesebben az adott helyen és időben érvényesülő árakat.* A gazdaságirányítás továbbfejlesztésére irányuló reformelképzelések éppen e gondolat egyében formálódnak.

Az értéktörvény az indirekt irányítású gazdaságban

Az adminisztratív ármeghatározás a szocialista országok gazdaságainak összességében a 80-as évtizedben is meghatározó. Magyarországon az árak nem kis részét — éppen a legfontosabb termékek körében — az 1980-as évek elején szintén hatósági árként alakították ki. A vállalatok kezét a — saját hatáskörben formált áraiknál is — számos kalkulációs előírás és szabály[82] kötötte meg. *A szabad árak egy része ilyen körülmények között kvázi-kötött árként is felfogható.* A redisztribúciós irányzatok, az egyensúlyt óvó beavatkozások miatt sokféle (sokszor erősödő) ellenható erő korlátozza az árak szerepét a vállalatok jövedelmének és felhalmozási lehetőségeinek a meghatározásában.

Mindazonáltal a központilag megállapított hatósági árak, valamint a csakugyan a kereslet-kínálat hatásait *is* tükröző szabad árak (ruha, zöldség) körén kívül — összefüggésben a vállalatok bizonyos mérvű önállóságával, áralakítási lehetőségeik bővülésével — megjelent az áraknak egy új típusa is, amelyek (minthogy az eladók piacán formálódnak) sajátos „monopolárak".[83] Óvakodnunk kell azonban a tőkés monopóliumok áraival való felületes analógiáktól! Bár ezek az árak szintén a kínálat dominanciája mellett formálódnak, mégis egészen más viszonyokat és érdekeket fejeznek ki, mint a „valódi" monopolárak.

Az áralakulás technikai bázisa is más nálunk, mint a mai gazdaságban. *Kínálati ár akkor alakul ki a szocialista gazdaságban, ha a vállalat ármeghatározási jogával szem-*

[81] *Csikós-Nagy Béla:* Az értéktörvény szerepe a szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz. 8. old.

[82] Egy 1972-ben végzett elemzés kimutatta, hogy a szabad árak változásának csak 20%-a vezethető vissza piaci hatásokra. 80(!)%-a hatósági árváltozások vagy jövedelemelvonási változások tovagyűrűző hatása volt. *Hoch Róbert:* Szabályozómódosítás — mechanizmus-továbbfejlesztés. Gazdaság, 1979. 2. sz. 22. old.

[83] A „kínálati árról" és a kínálat dominanciája mellett értékesített árukról lásd *Szabó Katalin:* Árutermelés és szocializmus. Az áruviszonyok sajátosságai és fejlődési lehetőségei a szocialista gazdaságban című tanulmányát. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984.

ben nem bontakozik ki a verseny árszabályozó, árletörlő hatása, illetve ha a kereslet „árérzéketlen", és a jelentős mértékben kielégítetlen kereslet elfogadja a kínálat megszabta árnagyságot.

Ha a vállalat többé-kevésbé saját belátása szerint határozhatja meg az árat, akkor elvben csak két külső gazdasági korlát vethet gátat a vállalat „árdiktatúrájának":

— a keresleti korlát;

— a versenytársak árai.

Ezek természetesen egymással is szorosan összefüggnek.[84]

Minden termelőnek, eladónak természetes törekvése (ha csak nem közömbös a jövedelem iránt), hogy az ár fedezze költségeit, s ezen felül minél nagyobb jövedelmet biztosítson számára. *Egyetlen természetes ellenerő létezhet az eladó e törekvésével szemben: a vevő,* aki minél olcsóbban szeretne vásárolni (feltéve természetesen, hogy ellenállhat és kész is ellenállni az eladó áremelési törekvéseinek). Ez a vevői pozíció akkor létezik, ha létrejön az eladók versenye a vevőért. Ehhez először is az kell, hogy *minden számításba jövő vevő kereslete külön-külön is (és így együttesen is) korlátozott legyen, az eladók összességénél pedig — legalábbis potenciálisan — kínálati* többlet jöjjön létre. Így történhet meg az, hogy az eladó hiába akarja megkapni a „költség plusz nyereség" elv szerint kalkulált árat, a vevő nem hajlandó azt megadni; keresletét inkább más eladóval (közvetlen versenytárssal vagy helyettesítő termék előállítójával) elégítteti ki.

Arról, hogy a keresleti korlát mennyire hatásos az indirekt irányítású gazdaságban, az eddigiekből már képet nyerhettünk. A szocialista piacra mindmáig a túlkereslet a jellemző. A keresleti korlát, ha érvényesül is, ritkán kényszeríti az eladókat az árakkal való alkalmazkodásra. Néhány olyan területen, *ahol* a kereslet — konkrét okok folytán — *összehúzódott* (így például hazánkban egyes élelmiszereknél, ruházati cikkeknél,[85] illetve a 80-as évtized első felében a beruházási-építési tevékenységnél) *sem következik be feltétlenül árzuhanás. A kereslet összehúzódására a kínálat döntően nem árleszállítással, hanem a termelés visszafogásával reagál.* Az abszolút árcsökkentésnek ellene hat az a tény, hogy a verseny még kevéssé képes gátat szabni a „költség+" ár-

[84] A két korlát a piac abszolút és relatív terjedelmével összefüggésben is megfogalmazható. Az árak emelkedésével — egy bizonyos ponton túl — a kereslet általában összeszűkül. Ha azonban az árat diktáló vállalat nincs egyedül a piacon, azaz oligopolszituációban lép fel, akkor az áremelés — a piac abszolút terjedelmétől függetlenül, vagy annak összehúzódásával — csökkentheti együtt a piaci részesedést (a piac relatív terjedelme). Az alacsonyabb árfekvésű konkurrens termékek ugyanis elcsábíthatják a vevőket az árfelhajtó vállalattól.

[85] Az 1968 után megnövekedett árképzési szabadság a gyakorlati tapasztalatok szerint a következő jelenségekben öltött testet. A vállalatok a kereslet kielégítéséhez szükséges termelésnövekedéssel egyidejűleg — a magas vállalati nyereségek ellenére — sok területen az árakat is emelték. Az is feltűnő, hogy az árak csökkentése helyett inkább lemondtak a kapacitások kihasználásáról vagy a szóban forgó termék termeléséről. *Simán Miklós—Szamosvölgyi Elemér:* Ár- és jövedelemszabályozási rendszerünk hatása a műszaki fejlesztésre. Gazdaság, 1969. 3. sz. 73—74. old.

séma követésének.[86] Mindaddig ugyanis, ameddig a vállalati méretstruktúra nem lesz elég differenciált, és a külgazdasági egyensúly importkorlátozást követel (illetve ennek hiányában sem számolhatunk kiterjedt importversennyel), alig lehetnek esélyei a versenynek a hazai pályán. *Az árverseny azonban még akkor is nehezen „indul be", ha a piac szerkezete alkalmat adna az árakkal folytatott konkurrenciára.* Mindezek fényében már igazán nem lepődhetünk meg azon, hogy ahol néhány nagyvállalat van a piacon, ott szinte automatikusan *árkartellt* hoznak létre, s szinte „bajtársi" együttműködés alakul ki közöttük. Ennek a „bajtársi" magatartásnak két motívumát érdemes megemlíteni: 1. „sosem lehet tudni, hogy mikor szorulok a partner vállalatra" (kisegítő kapacitás, éppen hiányzó segédanyag vagy alkatrész vonatkozásában); 2. az érintett vállalatok rendszerint közös felügyelet alá tartoznak, és ez a tény valamiféle sorsközösséget idéz elő.[87]

Egy vizsgálat[88] szerint Magyarországon „1980—1981-ben megfigyelhető volt az ármagatartás aktivizálódása a vállalatok körében. Az ellenőrzések azonban önköltségcsökkentésből származó ármérsékléssel egyetlen esetben sem találkoztak." Mindezek alapján megérthetjük, hogy körülményeink között a vállalatok árképzési önállóságának növelése miért hív életre sajátos szocialista „monopolárakat".

Az indirekt irányítású gazdaság ármodelljének jellemzői az eddigi tapasztalatok fényében

1. *A termelők költségeiket (emelkedő költségeiket is) az esetek túlnyomó többségében képesek érvényesíteni az árban.* Ennek még azok a „kívánatos" ársémák sem képesek gátat vetni, amelyek — mint a versenyár is — elvben nem ismernek el minden vállalati költséget. Ez az elv jórészt papíron marad. A vevők kénytelenek minden „kimutatott" költséget tudomásul venni, attól függetlenül, hogy az objektíve szükségszerű-e vagy sem.

2. Minthogy a termelők ráfordításai lényegében „eleve elismertek", igen *nagyfokú a vállalatoknak a költségalakulás iránti közömbössége.*[89]

[86] „A gazdasági reform abból indul ki, hogy az árak nagyobb szabadsága mellett a vállalatok közötti verseny meggátolja az árak emelkedő tendenciáját. A verseny azonban nem bontakozott ki... Az elmúlt évek igazolták, hogy ez automatikusan, csupán a reform nyomán nem valósulhat meg." *Havasi Ferenc:* Figyelő, 1977. dec. 28.

[87] *Dániel Tamás:* A piac a gazdaságirányítás szolgálatában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 23—24. old.

[88] *Reöthy Zsuzsa:* A termelői árképzéssel, áralkalmazással kapcsolatos tapasztalatok. Pénzügyi Szemle, 1982. 2. sz.

[89] Időről időre takarékossági kampányokra, adminisztratív intézkedésekre van szükség ezért ahhoz, hogy egy-egy költségfajta elé stoptáblát állítsanak a vállalatok. (Lásd például Magyarországon az energiatakarékossági kampányt, a reprezentációs költségek „megfogását" stb.)

3. A *költségemelkedések* mindezek következtében akadálytalanul *végiggyűrűzhetnek a teljes termelési vertikumon.*

4. A vállalatok — önállóságuk következtében — inkább érdekeltek a nyereségben, mint valaha voltak. *Nyereségérdekeltségüket azonban adminisztratív megkötöttségek* (tisztességtelen haszon, a nyereségelvonás fenyegetése, személyi jövedelmek korlátozása stb.) *fogják satuba.*

5. Minthogy áremelési törekvéseiket adminisztratív módon elsősorban a nyereség adókkal való limitálása korlátozza, gyakori a *költségelemek közé bújtatott nyereség.* Különösen az önköltség alapján kalkulálható ármodellek adnak módot erre, amelyeknél az ár az önköltségből és az önköltségre (bruttó haszonkulcs alkalmazásával) rárakódó nyereségből épül fel.

6. A vállalatok számára a nyereség növelése egyszerűbben elérhető áremelés révén, mint más eszközzel. A nyereségnövelés azonban nem „abszolút" vállalati törekvés. A nyereség (és ezáltal az elérendő legmagasabb ár) jelentőségét ugyanis korlátozza a vállalat számára a központi irányítással fenntartott különleges (és továbbra is igen szoros) kapcsolat. Gyakran azért nem érdeke egy vállalatnak, hogy „feltűnően" nagy nyereséghányadot érjen el, mert éppen az alacsony árra hivatkozva kér és kap fejlesztési támogatást.

7. Az ár nyereségtartalmának meghatározásában — eltérően az igazi monopoláraktól — igen *nagy szerepe van az adminisztratív korlátoknak.*

8. Az árak ritkán mozognak lefelé. Ha ez mégis bekövetkezik, többnyire akkor sem a verseny, a készletfelhalmozást kísérő kamatteher vagy a keresletcsökkenés kényszeríti a vállalatokat ármérséklésre, hanem a *tisztességtelen haszontól való menekvés.*[90]

9. Minthogy a költségek eleve elismerésében és a vállalat számára „engedélyezett" nyereség elérésében egyaránt nagy szerepe van a hiánynak, a *vállalatok lehetőségeikhez mérten igyekeznek a hiányt tartósítani.*

10. *Függetlenül a „hivatalos" ártípustól, állandóan újratermelődik a „költség+" ármodell.* Bármilyen séma van is érvényben, a vállalatok igyekeznek elismertetni költségeiket (ez általában sikerül is nekik) és realizálni az árakban a „normál nyereséget". Vagyis a „költség+" árséma irányítja a vállalati magatartást, más ársémák erőltetése csak ideig-óráig változtat ezen. Úgy tűnik tehát, hogy ez az árséma felel meg a legjobban a fennálló gazdasági (érdek-) viszonyoknak.

[90] A vállalatok — túlbiztosítván kívánatos nyereségüket — igyekeznek a szükségesnél magasabb árat szabni. Amikor kiderül, hogy az adott árak szemet szúróan nagy nyereséget hoznak, netán a „tisztességtelen haszon" gyanúját kelthetik, a termelők utólagos árengedményekkel állítják helyre a nyereség „államilag még elviselhető" szintjét. *Reöthy Zsuzsa:* I. m. 139. old.

Miként alakul ezzel összefüggésben az indirekt irányítású gazdaságban az ár—kereslet—kínálat összefüggés?

A tőkés monopóliumok merev árai — amint láttuk — ha nem is reagáltak a kereslet pillanatnyi változására, nagyon is érzékenyek voltak a kereslet hosszú távú, tartós változásaira. *Az indirekt irányítású gazdaságban nem tudjuk kimutatni az árak keresletre való ilyenfajta érzékenységét.* A kínálat igen gyengén igazodik a keresletthez a termék- és kapacitásfejlesztésben.

A keresleti korlát általában nem hatékony, s még ha csökken is a kereslet, akkor sem hat igazán a vállalatok ármagatartására. A kereslet hatása — a kereskedelem közvetítésével — főként negatív formában nyilvánul meg. *Ha a vevők drasztikusan elutasítanak egy-egy terméket, csupán azt képesek elérni, hogy annak termelését csökkentsék, de azt nem, hogy újszerű, a vásárlók igényeit maximálisan kielégítő árut állítsanak elő helyette.*[91]

Az ár—kereslet—kínálat kölcsönhatása sajátos azért is, mert a *túlkereslet miatt érvényesíthető nagyobb árak* (és jövedelmek) nem, vagy *csak ritkán vezetnek termelésnövekedéshez.*

Az ár—kereslet—kínálat összefüggésének lánca a „költség+" árképzési rendszerben is szétzilálódik. Ahogyan Hoch Róbert írja: ...„kínálatot felülmúló kereslet nagyobb arányban okoz ár- és jövedelmezőségváltozást, mint korábban. Az összefüggés láncolata azonban itt rendszerint megszakad: *a vállalati jövedelmezőség módosulása ugyanis nem váltja ki a kínálat megfelelő változását, az áremelkedés és a jövedelmezőség javulása általában nem vezet a kínálat növeléséhez*..., ha a termék veszteségessé válik, hamarabb abbahagyják a gyártását. (Ha ez a hatásmechanizmus megfelelően működnék, akkor a további hatás az esetek jelentősebb részében az lenne, hogy a keresletthez képest megnövekedett kínálat mérsékelné az árat, és ezzel fékezné az általános árszínvonal emelkedését.) Ez a jelenség csaknem hiányzik gazdaságunkból. (Kiemelés tőlem — *H. B.*) Úgy is fogalmazhatunk: az a tény, hogy az árak alig szabályozzák a kínálatot, az inflációs hatás egyik tényezője."[92] Nos, ha az utóbbi időben van is ebben a tekintetben előrehaladás, a Rubikont még korántsem léptük át.

Mindezek alapján inkább az szorul magyarázatra, hogy miért alkalmazkodik a vállalat egyáltalán (ha vontatottan is) a kereslet igényeihez. Ennek okai a következők:

— nyitott gazdaságokban a *vállalatok* nagy részének helyzete erősen függ a külpiactól, és ezen az állami támogatás sem változtat alapvetően. A külső piacokon megjelenő vállalatok kénytelenek a keresletthez alkalmazkodni. Ennek eredménye a gyárt-

[91] Például a belkereskedelem magas ruházati készletei révén, nyomást gyakorolt a termelésre, és először a textil- és a ruházati termelés csökkent, miközben a termékstruktúra nem változott jelentősen. *Zala Ferenc:* Ipari termelés és fogyasztási szerkezet. Gazdaság, 1969. 3. sz. 63. old.

[92] *Hoch Róbert:* I. m. 22. old.

mány- és gyártásfejlesztés, a minőség, a csomagolás stb. iránti érzékenység. *Az e területeken elért eredmények aztán előbb-utóbb átszivárognak a hazai piacra is;*

— ha kicsi is az esélye a versenynek, mindig akadnak az egyes ágakban *dinamikus vállalatok*, amelyek új kezdeményezéseikkel a többieket is hasonló magatartásra késztetik. (Emellett nem lehet teljesen kizárni az importversenyt sem.);

— *a vállalatot „felülről" is befolyásolhatják olyan irányban, hogy kövesse a piaci igények változását:* termésnöveléssel, termékfejlesztéssel stb. Nem elhanyagolható a közvélemény nyomása, valamint az a tény sem, hogy az állami segítségnek is vannak anyagi korlátai. A felsőbb szervek türelme hamarabb elfogy annál a vállalatnál, ahol a keresletet tartósan negligálják, ahol folyamatosan eladhatatlan termékeket gyártanak.

A „költség+" ármodell és az értéktörvény érvényesülése

A „költség+" ármodell leírásakor olyan tényezők bemutatására helyeztük a hangsúlyt, amelyek keresztezik az értéktörvény érvényesülését. Hiszen mint láttuk:

— A „költség+" árak rendszerébe nem épült be szervesen a költségek társadalmi „normázása", az árakban többé-kevésbé minden költséget elismernek.

— A nyereségnek igazából nincs gazdasági természetű korlátja.

— A kereslet áralakító szerepe kicsi, a kereslet—kínálat—ár mechanizmus csikorogva, ellentmondásosan működik.

Ilyen körülmények között nélkülözhetetlen az áralakításban való közvetlen adminisztratív beavatkozás.

Mindezek alapján a „költség+" ármodell alapján formálódó árrendszert kváziadminisztratív árrendszernek is nevezhetjük. De ez nem csupán elnevezés kérdése! Azt is jelzi, hogy mindaz, amit az értéktörvény háttérben maradásáról, korlátairól, hatásainak torzulásairól s az ezek miatt érvényesülő romboló erőkről az adminisztratív áraknál kifejtettünk, bizonyos mértékig a „költség+" ármodell érvényesülésekor is jellemző.

Ugyanakkor — bár ellentmondásos és felemás módon — ez az ármodell mégis lényeges előrelépést jelent az értéktörvény „normális" érvényesülési feltételeinek a megteremtése útján. Min mérhetjük le ezt az előrelépést?

1. Szemben az adminisztratív *árak rendszerével, az árak itt közelebb kerülnek a munkaráfordításokhoz.* (Igaz, sokszor inkább az egyéni munkaráfordításokhoz, mintsem a „társadalmi" munkaráfordításokhoz, pedig az értéktörvénynek éppen ez utóbbiakra való visszavezetés a lényege.) Tény, hogy a „költség+" ármodellben előtérbe kerülnek a ráfordítások, és szűkebb körre szorulnak vissza a ráfordításokat szélsőségesen „figyelmen kívül hagyó" árak.

2. *A „költség+" árak rendszerében az árak közelebb kerülnek azokhoz az „értékszármazékokhoz" is, amelyek modern társadalmakban az erőforrásokkal (tőke, munka, föld, szellemi erőforrások) való gazdálkodásra ösztönöznek.* Igaz, az erőforrás-értékelés

beépülhet az adminisztratív árba is, a „költség+" ármodellbe azonban be „kell" épülnie. Ha a vállalat az erőforrásokat nem egyszerűen az államtól „kapja", hanem azokat maga szerzi meg, és többé-kevésbé önállóan rendelkezik velük, akkor az árakban a lekötött erőforrásoknak is érvényt kell szereznie.

3. A többé-kevésbé önálló vállalati ármeghatározás — a tervlebontás megszüntetésével együtt — oda vezetett, hogy összehangoltabbá válnak az ár- és a mennyiségi döntések; hiszen *ugyanaz a szereplő — a vállalat — határoz az árakról, aki a mennyiségekről.* Ennyiben tehát ismét közelebb kerültünk az értéktörvény érvényesülési feltételeinek a kialakulásához. Más kérdés az, hogy az árak és mennyiségek összehangolódásának mechanizmusa nem egészen a társadalmi érdekeknek megfelelően működik, és a *hangsúly a mennyiségi alkalmazkodáson van.* Ez utóbbi kapacitástartalékokban, lefelé merev „ragadós" árakban ölt testet.

4. *A közelítés az értéktörvényből fakadó követelményekhez a „költség+" ár rendszerében csak reális lehetőség, de nem szükségszerűség.* A vállalat termelhet jobb minőséget, érvényesítheti is az árban azt, de nem feltétlenül kényszerül tekintetbe venni a vevők igényeit. A vállalatok már önállóan változtathatják a termékszerkezetüket, de nem kényszerülnek rá.

5. A „költség+" árrendszer érvényesülése azokban az országokban (Jugoszlávia, Magyarország), amelyekben az árak ezzel az ármodellel közelíthetők meg a legjobban — nyilván nem véletlenül — a külgazdasági nyitással kapcsolódik össze. Ha nincs is „automatikus" kapcsolat a külpiacokra való orientálódás és a piaci hatásokra való reagálóképesség kifejlődése között, a vállalatok rendszeres külpiaci tevékenysége jelentős mértékben elősegíti az értéktörvénynek megfelelő működésük kifejlődését. A hazai piacok kényszerítő erejének lanyhaságát némiképpen ellensúlyozzák a külső piacok kemény követelményei.[93]

Mindezek alapján nem jogtalan a megállapítás: a kínálati árak előkészíthetik a talajt az értéktörvény modern gazdaságra jellemző érvényesülése előtt. Ehhez nem elég az árak további felszabadítása! Az adminisztratív árkorlátok „kioperálása" a rendszerből tüneti kezelésnek bizonyulhatna, és az ellenőrizhetetlen infláció veszélyét is előidézné.[94] Az értéktörvény érvényesülése előtt csak az nyithat további teret, ha valóban mélyreható változásokat érünk el a gazdaságban, nem utolsósorban a gazdaság intézményrendszerében.

[93] Természetesen ez nemcsak pozitív, hanem negatív hatással is lehet a hazai fejleményekre. Előfordulhat, hogy a vállalat a világpiac „rúgásait" a hazai felhasználókon-fogyasztókon torolja meg, s a hazai pályán „lazít", itthon piheni ki fáradalmait.

[94] Az adminisztratív árak rendszerére jellemző... „visszafogott inflációnak nyílt inflációvá változtatása a rossznak rosszabbal való helyettesítését jelentené Nem az árakat kell felszabadítani, hanem a túlkeresletet kell megszüntetni... De csak fikció, hogy nyílt inflációban megszűnik a túlkereslet." *Csikós-Nagy Béla:* Új árforradalom árnyékában. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 118. old.

Az értéktörvény érvényesülésének feltételei a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában

Az értéktörvény — gazdasági racionalitás irányába mutató — érvényesülése közvetlenül a vállalatok működésének jellegétől, pontosabban a gazdasági intézményrendszertől függ.

Eddigi tanulmányaink alapján könnyen belátható, hogy az *értéktörvény mechanizmusai csak akkor működhetnek,* ha

a) a *vállalat önálló,* mégpedig nemcsak a folyamatos működés, hanem a fejlesztés tekintetében is;

b) ha minden piacon *versenyhelyzetben* van;

c) ha a *nyereség közvetlen anyagi mozgatóerő* számára.

E feltételek egymástól függetlenül nem eredményezik az értéktörvény kívánatos működését. Sem a gazdaságirányító központnak kiszolgáltatott vállalatok kedvezményekért folyó „adminisztratív" versenye, sem az önálló vállalatok monopolhelyzete, sem a vállalat nyereségalakulás iránti közömbössége nem egyeztethető össze az értéktörvény követelményeivel. A szükséges feltételek, az önállóság, a verseny és a nyereségérdekeltség egyidejű erősítése révén alakulnak csak ki.

A vállalati önállóság további kiterjesztését szolgálja a közvetlen állami (államigazgatási) beavatkozások számának és intenzitásának korlátozása, a vállalat és az állam világos elkülönítése, az állami redisztribúció lehetőségének a szükséges mértékre való visszaszorítása, és még egy sor más kérdés megoldása.

A versenyhelyzet kialakításához olyan vállalati struktúrára van szükség, amely a lehetséges minimumra korlátozza a monopolhelyzeteket. Hazánkban kétségtelenül előrelépést jelentett ebben az irányban egyes mammutvállalatok felosztása, kisvállalatok alapítása, rugalmas vállalattípusok (közös vállalatok, kisvállalatok, leányvállalatok) stb. létrehozása. *A normális vállalati méretstruktúra azonban a versenynek csak szükséges, de nem elégséges feltétele.* A vállalatok viszonylag nagy száma mellett sem bontakozik ki valódi verseny az általános túlkereslet viszonyai között. Ebből a szempontból bizonyos értelemben *bűvös körben mozgunk.* Igaz, a túlkereslet a kistermelőkből is monopolistát csinál, de a túlkereslet egyáltalán nem független a gazdaság szervezeti rendszerétől. Ellenben a verseny — ha bármilyen módon létrejött — mérsékli a szívást a piacon.

A versenyt gátló túlkereslet mindig viszonylagos, nagysága az éppen érvényes ár függvénye. Az egyes piacokon mutatkozó túlkereslet konzerválásában — ezt tekintetbe véve — nagy szerepe van az állam áremelkedést korlátozó intézkedéseinek. Kellően magas árak bizonyos esetekben normalizálhatnák a kereslet és a kínálat viszonyát; ámde ezek az árak sohasem jöhetnek létre amiatt, hogy az államnak inflációellenes, a jövedelmek vásárlóerejét védő gazdaságpolitikát kell folytatnia. *Az inflációtól való félelem tehát lehetetlenné teszi a túlkereslet drasztikus visszaszorító árak ki-*

alakítását. A túlkereslet azonban — még nagyszámú termelő mellett is — akadályozza a versenyt. A verseny hiánya viszont visszafogott kínálathoz és magas árakhoz, az árakban realizálódó magas jövedelmekhez, ami ismét csak túlkereslethez, vagyis inflációhoz vezet. És a kör itt bezárul! De a másik oldalon: az árak kontrollálatlan elszabadulása sem feltétlenül egyensúlyjavító tényező. A magas árak nem okvetlenül növelik meg a kínálatot, de a bennük foglalt magas jövedelmeken keresztül mindenképpen kereslet-emelő tényezők.

Az utóbbi időben néhány részpiacon megpróbáltak kitörni e bűvös körökből és helyreállítani a kereslet-kínálat egyensúlyát.[95] A nyolcvanas évek derekáig azonban mindez nem változtatott alapvetően az állandósult túlkeresleten és a vállalatok monopolista viselkedésén.

A monopolista viselkedés megtörésében nagy szerepe lehet az importversenynek is. *De amíg azonban a külgazdasági egyensúly* (mögötte a termelés korszerűsödő struktúrája) *meg nem szilárdul, az importverseny körül is kialakulhat egyfajta „ördögi kör".* A hazai termékeknek csak akkor tudunk importversenyt támasztani, ha az importot megfelelő exporttal ellentételezzük. Az alacsony hatékonyság és a korszerűtlen gazdasági struktúra miatt azonban az államnak az ésszerű mértékeken felül is támogatnia kell az exportot, hogy meglegyen a legszükségesebb importcikkek fedezete. A túltámogatás azonban elkényelmesít. Elkényelmesedett monopolvállalataink viszont egyre nehezebb helyzetbe kerülnek a külpiacokon, exporttevékenységük egyre kevésbé hatékony. *A hazai monopóliumok importversennyel való letörésének így a legfőbb akadályai maguk ezek a monopóliumok.*

Az értéktörvény erőteljesebb működésének a szervezeti feltételei tehát nem teremthetők meg könnyen és — gazdaságunk jelenlegi fejlődési szakaszában — semmiképpen sem hozhatók létre teljes körűen. A gazdaság mai technikai bázisán — figyelembe véve a belső piaci méreteit is — számos ágban „természetes" monopóliumokkal, illetve monopolizációs irányzatokkal kell számolni. Egyelőre nem az okozza a fő gondot, hogy mit kezdjünk a „természetes monopóliumokkal", *inkább sürgető a mesterséges monopolhelyzetek felszámolása. E probléma megoldásához hozzájárulhat* — a szervezeti keretektől bizonyos fokig függetlenül is — a *gazdaságirányítás versenybarát magatartása,*[96] a versenyt védő-támogató, a monopóliumokat korlátozó, szabályozó tevékenysége. Előmozdíthatja ezt a tendenciát a monopóliumokkal ellentétes érdekű csoportok (például a fogyasztók) képviseletének a megfelelő kiépülése. A különféle érdekképviseleti szervek hatásos működése révén ugyanis közvetlenül azok korlátozhatják a monopóliumok ténykedését, akiknek ez húsba vágó érdekük.

Azt, hogy az értéktörvény mennyire (és főleg hogyan) érvényesülhet egy adott társadalomban, végső soron minden korban a tulajdon — adott korra jellemző — for-

[95] A fogyasztók-felhasználók szempontjából persze e részeredmények sem közömbösek.

[96] Ez eddig egyáltalán nem volt általános, sem a szocialista országokban általában, sem nálunk. Sokszor — amint arra *Falusné Szikra Katalin* is utalt már idézett könyvében — éppen az állam segített a vállalatoknak a versenyhelyzetből való kimeneküléshez.

máján múlik. A „költség+" ár fejlődési fokának túllépése sem lehetséges a tulajdonviszonyok, s velük összefüggésben a társadalmi tulajdon működési mechanizmusának érdemi továbbfejlesztése nélkül.

Ármeghatározás az értéktörvény teljesebb érvényesülése esetén

Kérdés, ha sikerül az értéktörvény érvényesülése útjában álló akadályokat eltávolítani, vagy legalábbis a hatásukat visszaszorítani, *milyen konkrét árdeterminánsok alakítják majd a szabadabban mozgó árakat?* Erről természetesen csak feltevéseink lehetnek. A jelenleg érvényesülő ármeghatározási rendszer vizsgálata alapján — a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének kezdési lépéseit, irányát is tekintetbe véve — megkockáztathatunk bizonyos előrejelzéseket:

1. A szabadabb ármozgás és a verseny megélénkülése magával hozza majd a költségek objektívebb társadalmi mérlegelését. *Abban a mértékben, amilyen mértékben a vállalati önállóság és a verseny kibontakozik, az árakban hosszabb távon csak a társadalmilag valóban szükségesnek ítélt ráfordításokat ismerik el.*

2. Az árakban realizált tiszta jövedelem feltehetően az eddigieknél szorosabban kapcsolódik a vállalati érdekeltségekhez. *Ha az ár valóban lényegessé válik a vállalat fejlődési lehetőségei szempontjából, akkor a tiszta jövedelemnek oly módon kell rárakódnia a költségekre, hogy az kifejezze a vállalat érdekeltségét, az általa előlegezett eszközök lekötésében is. Mindez persze elképzelhetetlen* az erőforrások vállalatközi mozgatásának, ágazatok közötti átcsoportosításának viszonylag tág lehetőségei, azaz a *tőkeallokáció decentralizált formáinak a megteremtése nélkül.* Ez az ármodell tehát bizonyosan szakít az adminisztratív ármeghatározási rendszer azon terhes örökségével, hogy csak a flow jellegű ráfordítások kapnak szerepet az áralakításban, a stock jellegű tényezők pedig teljesen háttérbe szorulnak.

3. *Mindazonáltal nem valószínű, hogy egy tiszta, klasszikus értelemben vett termelési ár típusú árrendszer válik általánossá.* Ellene szólnak ennek a továbbra is a verseny útjában álló technikai és társadalmi akadályok: a tőkeáramlás „technikai" akadályai, a vállalatok között fennmaradó nagyságrendi különbségek, a külgazdasági kapcsolatokban rejlő korlátozó tényezők, valamint a szocialista gazdaság természetéből következő bizonyos meghatározottságok. A gazdaságilag szükségszerű áreltérítő erők (ha tetszik, *pótlólagos árdeterminánsok*) ellenére a valóságos árfejlődést feltehetően a termelésiár-modellel közelíthetjük meg majd a leginkább.

3. A gazdasági szereplők cselekvéseinek összehangolása. A tervszabályozás

Az előző fejezetből kiderült: a piaci koordináció, az értéktörvényhez kapcsolódó szabályozómechanizmusok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a szocialista gazdaság hatékonyan működjék. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy önmagában a piaci koordináció elegendő a nagyszámú gazdasági folyamat bonyolult összekapcsolódásának a szabályozására.

A piaci mechanizmusok elégtelensége a szocialista gazdaság szabályozásában

Mik az okai a piaci mechanizmusok elégtelenségének a szocialista gazdaság szabályozásában?

1. *A termelés piaci szabályozása feltételezi a késedelem nélküli termelői reakciókat.* Ha a reakciósebesség — objektív okok miatt — kicsi, lehetséges, hogy egy későbbi időpontban a kínálat „válasza" már nem lesz adekvát, addigra ugyanis a kereslet jelentősen megváltozhat. A termelési és forgalmi periódus meghosszabbodása miatt a termelőknek a jövőben várható kereslethez, vagyis *célstruktúrához* kell igazodniuk, miközben a piac jelzései a *bázisstruktúrát* tükrözik. Nemcsak arról van szó, hogy a piacon még meg sem jelent (vagyis várható) kereslet kihívására ma kell válaszolni, és így az adott pillanatban nemegyszer célszerűtlennek tűnő intézkedéseket kell hozni. (Ezt Noé-effektusnak is nevezhetnénk, minthogy Noé mások szemében ugyancsak furcsának tűnhetett „szárazföldi bárkájával".) Létezik a fordított összefüggés is: azaz számolnunk kell mai cselekedeteink jövőbeli kihatásaival is. Egy mai helyzetet tükröző döntésnek vagy éppen a döntés elhalasztásának következményei esetleg csak húsz év múlva lesznek érzékelhetők. Egy ma ésszerűnek tűnő cselekvés tehát a jövőben ésszerűtlennek minősülhet. A piacok jelzései sok szempontból nem képesek a gazdasági szereplők számára nyilvánvalóvá tenni cselekvéseik jövőbeli — pozitív vagy negatív — hatásait. Különösen akkor igaz ez, ha a jövőbeli negatív kihatások nem magukat a szóban forgó szereplőket sújtják, hanem másokat. A piaci összehangoló mechanizmus lényegében a gazdasági szereplőknek a saját érdekeik érvényesítésére

irányuló törekvésein nyugszik, s nem (közvetlen) a társadalmi érdekeket juttatja érvényre.

2. Ha az alkalmazkodásra kényszerülő egységekben (vagy általában a gazdaságban) nincsenek jelentős kapacitástartalékok, akkor a bővülő keresletre többnyire csak beruházások révén lehet reagálni. A termeléshez szükséges beruházási folyamat viszont (akár a technika természetében rejlő, akár egyéb okok miatt) hosszan elnyúlhat. A *beruházások átfutási ideje tovább csökkenti a reakciósebességet,* meghosszabbodása ugyanakkor tompítja a vállalati érdekeltséget. A vállalatok — ha nyereségérdekeltek — szívesebben építenek ki gyors hasznot ígérő (gyorsan megtérülő) kapacitásokat, semmint olyanokat, amelyek évek, esetleg évtized(ek) múlva kezdenek gyümölcsöt hozni.[97]

3. A termelési folyamat időhorizontjának a kitágulása az esetek többségében szorosan összefügg a termeléshez szükséges berendezések és a munkafolyamatban felhasznált eleven munka bonyolultságával. *Minél nagyobb értékűek, sajátosabbak és összetettebbek a termelőeszközök, minél képzettebb az azokat mozgásba hozó munkaerő; általában annál kevésbé elég akkor gondolni előteremtésükre, amikor a velük előállítható javak iránti kereslet már dörömböl az ajtón.* A piac impulzusai pedig csak akkor kezdenek hatni.

4. A *termelési-beruházási periódus* a mai körülmények között (éppen a legmodernebb, tőkeigényes ágakban) szükségképpen *kutatási-fejlesztési periódussal egészül ki.* Ez *megköveteli, hogy a termelők* ne csak múltbeli meghatározottságok alapján járjanak el, hanem *döntéseiket a teleologikus szemlélet hassa át.*

5. A *tőkeigényes* — és csak tömegtermelés esetén életképes — *gyártási ágakban a nemzetgazdaság „nem bírja el" a párhuzamos kapacitásokat.* Nagy veszteségeket okoz, ha ezeken a területeken a kelleténél több a termelő. Ennek nem tudja elejét venni az önszabályozó piaci mechanizmus.

6. A *piac jelzései nem mindig tájékoztatnak helyesen a valós összkeresletről.* Ha bármilyen ok miatt emelkednek az árak, ez készletezési és spekulációs mechanizmusokat indíthat be, amelyek azután újabb és újabb áremelkedéseket váltanak ki. A termelő mindebből a valóságosnál jóval nagyobb keresletre következtethet. Minél összetettebb a gazdaság, annál több láncszemen gyűrűzik keresztül a spekulációs hatás, egyben annál később észlelik a vállalatok azt, hogy a keresleti korlátba ütköztek. Az áru- és beruházási hitelek közbeiktatásának a lehetősége — mint tudjuk — tovább erősíti ezt a hatást.

7. *Az önszabályozó piac alapjában véve csak a rövid és középtávon érvényesülő jövedelmi előnyökön keresztül képes hatni a gazdaság résztvevőire.* A piacon ritkán adnak pénzt például olyan alapkutatásért, amelynek belátható időn belül nincs gazdasági

[97] Nem véletlenül éleződött ki éppen a nyersanyag- és energiaprobléma a jugoszláv gazdaságban, amely főként piaci összehangolás alapján működik és nélkülözi a megfelelően kiépített tervszabályozást. Vö.: *Vacic, A. M.:* Miért tért el a jugoszláv fejlődés a szocialista önigazgatási piacgazdaságtól? Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.

haszna. Márpedig a technika- és tudománytörténet számos nagy horderejű eredményt ismer, amelynek igen nagy volt a gazdasági haszna, de létrehozása pillanatában ez még egyáltalán nem látszott. Mivel az *alapkutatások* egyre költségesebbek, *kizárólag piaci alapon nem folytathatók*. A decentralizált döntéseken *nyugvó piaci mechanizmusok önmagukban nem képesek* a *negatív externáliák kiküszöbölésére sem.*[98]

8. A *piaci mechanizmusok értelemszerűen csak olyan termékek előállítását és fogyasztását tudják összehangolni, amelynek ára van,* és amelyek fogyasztója azonosítható. Napjainkban — amint az I. rész 4. fejezetéből is kiderül — számos olyan szükséglet létezik, amelynek a valódiságát nehéz lenne kétségbe vonni, és mégsem érvényesül a háztartás vagy a vállalat keresleteként. Az Adam Smith-i „világítótorony" jelentősége az idők folyamán megsokszorozódott. A javak és szolgáltatások igen széles (bár változó) körére a piac kategóriái nem is értelmezhetők.

9. A *piaci összehangolás nem alkalmas arra sem, hogy mérsékelje az egyes gazdasági régiók, illetve egyes gazdasági szereplők közötti „kiinduló" egyenlőtlenségeket,* különbségeket. Ellenkezőleg, a piac ezeket inkább elmélyíti! Ha az egyik régió fejlettebb, a másik fejletlenebb, a piaci szempontok arra ösztönzik a vállalatokat, hogy kizárólag a fejlettebb területen ruházzanak be (ott már kiépült az infrastruktúra, képzettebb, kulturáltabb a munkaerő, közelebb vannak a partner vállalatok stb.). Az egyenlőtlenségek konzerválódása vagy elmélyülése azonban egyáltalán nem közömbös a társadalom számára. Legyen szó akár vállalatokról, akár pedig egyes egyénekről, a konfliktusok nem „költségmentesek". A fejlődésükben megrekedt régiók táptalajai a negatív társadalmi jelenségeknek, amelyeknek az árát a fejlettebb régióknak is fizetniük kell. Az eleve tönkremenésre ítélt, hátrányos helyzetből induló vállalatok szintén nem „ingyen" mennek tönkre, hanem jelentős társadalmi veszteségeket okoznak. Az egyének „esélytelensége" ugyancsak kárt okozhat a társadalomnak, elmaradt haszon vagy pótlólagos kiadások formájában.

10. A *piaci mechanizmus összehangoló funkcióját hatástalaníthatják,* illetve korlátozhatják a *különféle monopóliumok*. A mesterségesen összehozott monopolszervezetek és a piaci versenyből spontán módon kifejlődő összejátszás egyaránt aránytalanságokat, szűk keresztmetszeteket eredményez. Ezeket a piaci mechanizmus önmagában nem képes megszüntetni.

Mindezek alapján állíthatjuk: a háztartások és a vállalatok decentralizált döntéseiből és akcióiból kibontakozó *piaci mechanizmus egymagában nem képes a makrogazdasági koordinációra. A makrogazdaság gördülékeny működéséhez, a gazdasági folyamatok „normális" lefutásához nagy szükség van a társadalmi méretű átfogó szabályozásra is.*

[98] Meglehet persze, hogy a központi döntésre hivatott szervek sem veszik figyelembe döntéseiknek valamennyi ilyen kihatását, s nem is könnyű mindezeket figyelembe venni.

Állami szabályozás versus társadalmi megállapodásokon nyugvó szabályozás. TervSzabályozás és jelenbeli szabályozás

A makrofolyamatok szintjén megvalósuló (tehát nem a mikrofolyamatok összegződéséből — spontán végeredményként — kibontakozó) *társadalmi összehangolás* — mint már korábban is utaltunk rá — alapvetően *kétféle lehet:*

— *állami vagyis közhatalmi-hivatali szabályozás*[99] és

— *társadalmi megállapodásokon nyugvó szabályozás.* (Ez utóbbinál a különböző társadalmi csoportok, illetve csoporton belüli szereplők megállapodásain, kompromisszumkereső együttműködésén keresztül megy végbe a makrofolyamatok szabályozása. Példa lehet erre a szakszervezet és a vállalatokat képviselő szerv megállapodása a makrogazdasági horderejű bérkérdésekben stb.)

A szocialista gazdaságok szabályozása jelenleg javarészt állami formában valósul meg. Mivel a piaci koordináció „egymagában" nemcsak a jövő, hanem a folyó gazdasági tevékenység szabályozásában is elégtelen, az állami szabályozás nem feltétlenül tervszabályozás, létezik az állami szabályozásnak a jelenbeli folyamatokra irányuló, a jelenhez láncolódó formája is. Sőt a folyó állami-hivatali beavatkozás a mai körülmények között jellemzőbb, meghatározóbb, mint az állami gazdaságirányító szervek hosszú távot átfogó tervezőtevékenysége. (Ez utóbbi még meglehetősen kialakulatlan, tényleges szabályozó hatása is bizonytalan.)

Ennek alapján a makroszintű tudatos gazdaságszabályozásnak (az állami és a „megállapodásos" jellegű szabályozásnak egyaránt) az időhorizontot tekintve is két alaptípusa különíthető el: a jelenre irányuló és a jövőre irányuló szabályozás. Csak ez utóbbit nevezhetjük tervszabályozásnak. (*Formáját,* jogi megjelenését *tekintve* a jelenre irányuló makroszintű szabályozás is öltheti terv, s módosítása pedig tervmódosítás alakját. Ez azonban a dolog lényegét, közgazdasági tartalmát illetően nem tervszabályozás.) Helytelen tehát, ha mindenfajta nem piaci jellegű makrogazdasági koordinációt a tervmechanizmussal azonosítunk, és a piaci szabályozás alternatívájának vagy kiegészítőjének tekintünk.

Ezen túlmenően hacsak a tervszabályozást tekintjük, az nem is a piaci szabályozás logikai párja, hanem mint jövőre irányuló koordináció a *jelenbeli* szabályozásé, akár piaci, akár állami, akár társadalmi megállapodások formájában valósuljon is meg. Az állami szabályozás önmagában még nem tervszabályozás. Az állami-hivatali jellegű összehangolás is lehet földhöz ragadt, utólagos, illetve csak a „jelenhez láncolódó"; míg a piac alapján is felszínre hozhatják a jövőbe mutató tendenciákat. Minthogy azonban a piac elsődleges jelzőrendszere az ár, amelyből csak viszonylag rövid időtávra vonhatók le következtetések, a piaci koordináció csak szűk határok között szabályozhatja a jövőt.

[99] Kornai János ezt bürokratikus koordinációnak nevezi.

Igen lényeges, az állami (hivatali) koordináció és a tervgazdálkodás fogalmi megkülönböztetése. Sokan ugyanis az állami koordinációt azonosítják a tervgazdálkodással, és a tervszerűség fokozódását, az állami beavatkozás intenzitását mérik. Pedig mi sem áll távolabb a valóságtól! A jelenre irányuló állami-hivatali jellegű összehangolást előmozdító tényezők nem ugyanazok, mint a tervkoordinációt erősítő faktorok.

Mitől függ az, hogy egy adott gazdaságban mekkora a súlya a piaci szabályozásnak, és mekkora a közvetlenül makrogazdasági szintű tudatos (jelenleg főként állami forrásban megvalósuló) szabályozásnak? Mi határozza meg a tervszabályozás jelentőségét a „napi" (piaci és állami-hivatali) összehangoláshoz képest?

Valamely szocialista gazdaságban vagy történeti korszakban annál inkább szükség van állami-hivatali beavatkozásra-szabályozásra, minél nagyobbak: a kiinduló (regionális, osztály jellegű, kulturális, jövedelmi stb.) egyenlőtlenségek; minél nagyobb a termelőüzemek mérete, illetve a gazdaságosan működtethető kapacitások nagysága. Az állami koordináció irányában hat az is, ha nő a monopóliumok részaránya, a gazdaság átlagos monopolizáltsági foka. Az állami-hivatali koordináció inkább szükséges, ha alacsony képzettségűek a gazdaság résztvevői. A nemzeti jövedelem alacsony szintje, az ország fejletlensége, szegénysége szintén szükségessé tehetnek — a felzárkózás igénye miatt — állami-hivatali beavatkozásokat. A termékek gyenge nemzetközi versenyképessége ugyancsak aktív állami politikát követel.

Az, hogy a jövőre irányuló tervszabályozás — a jelenre orientálódó összehangoláshoz képest — mennyire jelentős, a következő tényezőktől függ:

— a termelési folyamat időhorizontjától;

— a termelés beruházásigényességétől;

— a beruházások átfutási idejétől;

— a kutatás-fejlesztés jelentőségétől a termelőtevékenységben és a kutatások „átfutási" idejétől;

— a technikai fejlődés gyorsaságától (a termékelavulás sebességétől), a termékek átlagos életkorától, az új termékek súlyától a GDP-ben;

— a képzési (azon belül szakképzési) idő átlagos hosszától;

— a fogyasztói szokások változásának a gyorsaságától;

— a társadalmi változások dinamizmusától.

Minthogy a tervkoordináció a jelen történeti korszakban javarészt az államra hárul, a tervösszehangolás erősödése magában hordozza az állam gazdasági szerepének az erősödését. E kétségtelenül létező összefüggés ellenére, *helytelen* lenne a *tervösszehangolást automatikusan állami feladatnak tekinteni.* Először azért, *mert a tervszabályozás* már ma *sem csak állami jelleggel képzelhető el;* hanem a gazdasági egységek hosszú távú stratégiája, jövőbe tekintő együttműködési megállapodásai, illetve a különféle társadalmi csoportok közvetlen megállapodásai révén is megvalósulhat. Másodszor azért lenne helytelen a tervszabályozás és az állami szabályozás feltétel nélküli összekötése, mert a *jövő „felértékelődése" bizonyos szempontból a hivatali-közhatalmi koordináció ellen is szólhat.* A változások mélysége és gyorsasága ugyanis — amely fokozza a tervezés szükségességét — egyben csökkentheti a fejlődés ki-

számíthatóságát. Nem szabad tehát összekevernünk az előrelátás szükségességének intenzitását a gazdaság tervezhetőségének a fokával.

Ha nő a bizonytalanság, akkor — azonos tervezésmetodológiai fegyvertár mellett — csökken a tervezési erőfeszítések eredményessége, s a váratlanul adódó lehetőségek kihasználása — az *előre nem látható nehézségek leküzdése —, nem képzelhető el a gazdaság rugalmasságának növelése nélkül.* A rugalmasság bizonyos fokig növelhető ugyan a tervezés metodológiai fegyvertárának a gazdagításával. (Ilyen rugalmasságot növelő elem lehet például az alternatív gazdaságfejlesztési stratégiák kidolgozása.) Mivel az állami-hivatali szabályozás — természetéből következően — a rugalmasság tekintetében eleve hátrányban van a piaci szabályozással szemben, korántsem egyértelmű, hogy a jövő bizonytalansága előmozdítja az állami összehangolás fontosságának növekedését.

Minél egyszerűbb szerkezetű a gazdaság, minél differenciálatlanabb és minél lassabban fejlődik — más tényezőket változatlannak véve — annál kiszámíthatóbbak a jövőbeli fejlemények. Aligha szorul bizonyításra azonban az, hogy a szocialista gazdaságok nem a leegyszerűsödés, a homogenizálódás irányában, hanem éppen az ellenkező irányban fejlődnek. A jövőbeli fejlemények „kiszámíthatóságának" a foka természetesen nem megváltoztathatatlan adottság. A társadalmi összefogás vagy a makro- és mikroszintű tervezés fejlődése erősítheti is a kiszámíthatóságot. Azzal számolni kell azonban, hogy mindig lesznek kiszámíthatatlan fejlemények is.

A jövő kiszámíthatósága nemcsak a gazdaság bonyolultságától függően változik, hanem a politikai-társadalmi stabilitás függvénye is. A gazdaságban, illetve a társadalomban rejlő feszültségek, társadalmi megrázkódtatások nem kedveznek a tervezésnek. Az ilyen fejlemények következményei ugyanis alig mérhetők fel előre.

A nemzeti gazdaságokban várható fejlemények kiszámíthatósága az ország nyitottságának a mértékében is csökken. A világgazdasági fejleményekben közrejátszó tényezők sokasága miatt, a változások egy-egy nemzetgazdaságra gyakorolt hatásának az előrebecslésében igen nagy a hibaszázalék.[100] Az egyetlen reálisan is járható út itt megint csak a „minden elképzelhető (és elképzelhetetlen) fejleményre" való felkészülés. Ez pedig ismét nem valósítható meg másként, mint a gazdaság rugalmasságának általános növelésével, amely magában foglalja a természetüknél fogva rugalmas piaci mechanizmusok előtt nyitott „nagyobb tért". [Csakúgy, mint a mikro- és makrogazdálkodás (tervezés) rugalmasságának lehetőség szerinti növelését.]

Mindebből következik, hogy a tervgazdaság ésszerű kiépítése nem egyszer s mindenkorra eldönthető kérdés. Nyilvánvaló, hogy a húszas évek Szovjetuniójában vagy az 1947-es Magyarországon, a szűkösség és a viszonylagos fejletlenség körülményei között, más hangsúllyal vetődött fel egy „mindenre" kiterjedő tervgazdálkodás ki-

[100] A fejleményeket bizonyos értelemben még a vezető országok is úgy kezelik — amint azt Bressand egy cikkében szellemesen jellemzi —, mintha időjárásjelentést olvasnának." „... A világgazdaságban ma működő különböző »láthatatlan kezek« gyakran egymás ellen dolgoznak." *Bressand, A.:* Mastering the „world economy". Foreign Affairs, 1983. 4. sz.

építése és vezérlése, mint a nyolcvanas évek bonyolult gazdasági viszonyai között. Nem kell bizonygatni azt sem, hogy egy viszonylag stabil társadalmi-politikai berendezkedésű országban másképpen alakul a tervkoordináció eredményessége, mint egy olyanban, amely éppen súlyos társadalmi-gazdasági problémákkal küszködik. Az előbb taglalt tényezők — egymást erősítve vagy éppen gyengítve — határozzák meg a tervkoordináció adekvát mértékét, és megvalósulásának a mikéntjét is.

Egyensúly és fejlődési útvonalak

A piaci és a „folyó" állami szabályozás alapvetően az egyensúly fenntartására vagy a megbomlott egyensúly helyreállítására irányul.[101] Rövid távon a folyó állami-hivatali szabályozásánál is többnyire maga az egyensúly a cél. A tervszabályozás ezzel szemben hosszú távú (stratégiai) társadalmi célok elérését szolgáló mechanizmus.

A *tervszabályozásnak* tehát *nemcsak strukturális aspektusa* létezik (részek közötti összhang), hanem teleologikus (távolabbi célokat kijelölő) vonatkozása is. A tervkoordináció *bizonyos irányba mutató* koordináció, a strukturális összhang e koordinációs típusnál nem annyira fő cél, mint inkább magától értetődő feltétel. Vagyis úgy kell elérni a gazdaság alapvető átrendeződéseit, hogy eközben — lehetőség szerint — kerüljük el az egyensúlyvesztést, vagy — ha mégis bekövetkezik — mérsékeljük annak káros következményeit.

A tervkoordináció abban is különbözik az előző két összehangolási mechanizmustól, hogy míg azok valamely létező gazdasági helyzet szabályozására, fenntartására vagy megváltoztatására irányulnak; addig a *tervkoordináció lényegében a gazdasági fejlődés útvonalait szabályozza.* Egy — a jövőben kívánatos — gazdasági helyzet elérése e koordinációnál legfeljebb egy mozzanat, a *hangsúly a fejlődési pályán, az előrehaladáson van.* A tervszabályozásnál a szabályozandó összefüggésrendszer ezért még egy markáns dimenziót kap: az idő dimenzióját. Az idődimenzió értelemszerűen megváltoztatja a strukturális és térbeli kapcsolatokat is. Hosszú távon korreláció alakul ki olyan változók között is, amelyek adott helyzetben nem kapcsolódnak feltétlenül össze.[102]

[101] „. . .rövid távon az összfolyamat társadalmi szabályozása elsősorban az egyensúly fenntartására vagy megbomlott elemeinek helyreállítására irányul. Amikor egy éves terv céljait meghatározzuk, vagy egy ötéves időszak sajátosságait jellemezzük — ha nem is veszítjük szem elől a társadalmi és politikai követelményeket, az életszínvonal folyamatos emelkedésének igényét —, legtöbbször önkéntelenül vagy tudatosan az egyensúly fogalmaiban beszélünk." Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. Szerk.: *Augusztinovics Mária.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

[102] Példa lehet erre a termelékenység és a bér (a bér rövid távon nőhet gyorsabban is mint a termelékenység, de hosszabb távon ez lehetetlen). Vö. Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. 26. old.

Genetikus és teleologikus elem a tervkoordinációban

A jelen súlypontú (piaci vagy állami) szabályozás javarészt *genetikus jellegű, alapvetően meghatározzák a múltból* örökölt adottságok. Ezzel szemben a tervszabályozásban — minél hosszabb távot ölel fel, annál inkább — nagyobb hangsúlyt kap a teleologikus (a célra orientáló) elem. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az „úti cél" egymagában eldönt mindent, s még kevésbé azt, hogy az úti cél önkényesen meghatározható lenne. A tervösszehangolásból sem hiányozhatnak a genetikus vonatkozások, azonban itt mégis a teleologikus mozzanat kerül előtérbe. Az egymással vitázó nézetek — a tervszabályozás színre lépésétől egészen napjainkig — éppen a két elem súlyozása körül csapnak össze.

„A genetika elve a gazdasági fejlődés hosszabb, múltbeli szakaszának elemzését, az abból levonható objektív törvényszerűségek, tendenciák feltárását, majd ennek alapján a jövőre vonatkozó prognózisok elkészítését jelentette az extrapoláció módszerével. A teleológia elve viszont a gazdasági helyzet genezise alapján reálisan elérhetőnek megítélt *cél,* a szocialista építésben kívánatosnak, pontosabban megvalósítandónak tartott *fejlődési irány és színvonal kitűzését, valamint ennek eszközei meghatározását követelte meg."*[103] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

A genetikus és a teleologikus mozzanat viszonya a prognózisnak és a célfüggvény megfogalmazásának az összekapcsolásában is megragadható. *„Prognózisnak nevezzük* az egyes részeket és az egész összefüggésrendszert korlátozó, a társadalmi tudattól és akarattól nem függő, *objektív tényezők jövőbeli alakulására vonatkozó feltevéseket és valószínűsíthető következtetéseket.* A *prognózis* szükséges eleme a tervnek, nélkülözhetetlen *kiindulópontja a tervezésnek, de a terv nemcsak prognózis, hanem a célok kijelölése* és a céloknak alárendelt tudatos társadalmi *szabályozás cselekvési programja."*[104] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

A célfüggvény megfogalmazása, a társadalmi preferenciarendezés

A *tervszabályozás* lényege ezért *társadalmi célfüggvények megfogalmazása és optimalizálása,* majd pedig az *így kialakított társadalmi program megvalósításának a biztosítása — különféle* (piaci és nem piaci jellegű) *ösztönzők, szabályozók felhasználásával.* A tervszabályozás impulzusai csak a gazdasági szereplők — a vállalatok, a háztartások — motiválása, magatartásuk befolyásolása útján válhatnak valóságformáló erővé. Másképpen fogalmazva: a tervben szereplő makroösszefüggések csak a mikro-

[103] *Barla-Szabó Ödön:* A hosszú távú terv genetikai és teleológiai elvéről folytatott vita a Szovjetunióban. Egyetemi Szemle, 1980. 2. sz.

[104] Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. 20. old.

aktusok „átprogramozása" révén, mikrocélokká való transzformálásukkal érvényesülhetnek. (E transzmisszió problémáival részletesen foglalkoztunk kötetünk I. részének 3. fejezetében.) A tervszabályozás alapvető kérdései közé tartozik a társadalmi célok megfogalmazása, azaz az egyéni és csoportcélok társadalmi céllá integrálása, a társadalmi preferenciarendezés.

A preferenciarendezés a célok rangsorolása, rostálása. A rostán fennmaradnak a fontos és megvalósítandó célok, miközben kihullanak más (irreális vagy éppen kevésbé fontos) célkitűzések. A preferenciarendezés eredményeként fogalmazhatók meg a végső célok. Lényeges tisztázni, hogy ki a népgazdasági célok rangsorolója, tehát ki „rázza" a részcélokat szelektáló rostát, továbbá, hogy mi módon szövődik e „rosta" szövedéke.

A szocialista országok eddigi gyakorlata szerint a társadalmi preferenciarendezés alanya a „központi tervező". A központi tervezőről szakmai körökben sokfajta elképzelés él. A legutóbbi időkig *uralkodó elképzelés „a központot amolyan családfőnek tekinti, aki a legjobban ismeri* (vagy véli, hogy legjobban ismeri) *a család szükségleteit, és aki a család nevében hajtja végre a döntési aktusokat".*[105] (Kiemelés tőlem — *H. B.*) Ez a társadalmi preferenciák paternalista megközelítése. A másik — a nem paternalista megközelítés — a társadalmi célok rangsorát az egyéni preferenciákból vezeti le.

Egyéni és társadalmi preferenciaskála

A nem paternalista preferenciarendezésről kialakult elképzelés is meglehetősen vitatható alapokon nyugszik azonban. *Arrow mutat rá arra, hogy nem választható ki az egyéni preferenciák bármely halmazából a társadalmilag preferált akció.*

Tekintsük a következő példát! Három alternatíva van — x, y, z, — amelyek közül választani kell. A szavazók egyharmadának rangsora x, y, z, egyharmadának y, z, x, és egyharmadának z, x, y. A szavazók többsége preferálja x-et y-nal szemben, y-t z-vel szemben, és ugyancsak a többség preferálja z-t x-szel szemben. Sajnos ez az eredmény nem tulajdonítható a többségi szavazás megszüntethető tökéletlenségének.[106]

A preferenciarendező ekkor megoldhatatlan helyzetbe kerül. Az egyszerű példa alapján is nyilvánvaló, hogy az egyéni preferenciákból kiindulva nem lehet minden esetben olyan társadalmi rendezést elérni, amely kifejezi a többség választását, vagy legalábbis nem kerül szembe azzal. Mindazonáltal — még ha nem is mindig hajtható végre ilyen kiindulóponttal társadalmi preferenciarendezés — érdemes megfogalmazni azokat a feltételeket, amelyek mellett az egyéni preferenciarendezések halmazából

[105] *Pohorille, M.:* Preferencje spolecze jako prezslanka wyboru w planie centralnym. Ekonomista, 1980. 3. sz. 519. old.

[106] *Arrow, K. I.:* Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 155. old.

meghatározott körülmények között kiválasztható a társadalmilag preferált akció. Ezeket a feltételeket — Arrow nyomán — a következőképpen írhatjuk le:

1. *Legyen minden lehetséges alternatív társadalmi állapot rangsorolható.* Így a társadalmi választásnak az alternatívák bármely halmazából (a rendelkezésre álló halmazon végrehajtott rendezés szerint) legpreferáltabb alternatívára kell esnie (a kollektív racionalitás feltétele).

2. *A társadalmi választásnak sohasem lehet olyan eredménye, amely mellett van más olyan megvalósítható alternatíva, amit* — saját preferenciarendezése szerint — *mindenki előnyben részesítene* (Pareto-elv).

3. *Ne létezhessen olyan egyén* (vagy csoport), *akinek a preferenciái* — a többiekére való tekintet nélkül — *automatikusan társadalmiakká válnak* (a diktatúra kizárása).

4. *Az alternatívák bármely halmazából való társadalmi választás csak az egyének* — az adott halmazban szereplő — *alternatívái közötti rendezéstől függ* (az irreleváns alternatívák függetlenségének feltétele).

Ez utóbbi negyedik feltétel azt jelenti, hogy olyan egyéni preferenciák alapján, amelyek korábban nem léteztek, vagy nem jutottak kifejezésre, nem lehet kétségbe vonni egy társadalmi preferenciaskála helyességét. (Néma gyereknek anyja sem érti a szavát, és a „néma gyerek" hangtalan szükséglete végképpen nem vehető figyelembe.)

Az egyéni preferenciák alapján végrehajtható preferenciarendezés feltételeinek a körülírása akkor is fontos számunkra, ha a feltételek nem mindig érvényesülnek egyidejűleg, és sok esetben más okokból sem járható a társadalmi választások itt vázolt útja. Az említett feltételek nyomán ugyanis körülhatárolhatók azok az esetek, amikor legalább az elvi lehetősége megvan annak, hogy harmóniát teremtsünk a társadalmi és egyéni célok között. A feltételek átgondolása alapján ezenkívül számos — a társadalom- és gazdaságfejlesztés szempontjából — fontos következtetést vonhatunk le. Hadd utaljunk ezek közül csak egyre! *Ha van olyan egyén* (vagy csoport), *akinek* (vagy akiknek) *a preferenciái* — a többiekre való tekintet nélkül — *automatikusan társadalmi célokként fogalmazódhatnak meg, akkor ez már önmagában kizárja a társadalom és egyének preferenciái közötti összhang megteremtésének a lehetőségét.*

Az egyéni preferenciák társadalmi preferenciaskálává való integrálásának elvi és gyakorlati nehézségei táptalajul szolgálhatnak az olyan vélekedések számára, amelyek a társadalmi preferenciákat az intézményi preferenciákkal, vagyis a társadalom képviseletére hivatott intézmény (központ) preferenciáival azonosítják. A nem paternalista preferenciarendezés nehézségei automatikusan tolják, illetve tolták előtérbe a paternalista preferenciákat. A paternalista preferenciák „uralmának" azonban nem ez a legfontosabb alapja.

A paternalista típusú preferenciarendezést alátámasztotta a szocialista gazdaság termelőerőinek a fejletlensége, a szocializmus nemzetközi pozíciói, „külső fenyegetettsége", továbbá — harmadik tényezőként — az előbbiektől egyáltalán nem függetlenül „állami tulajdonra alapozódó" tulajdonfelfogás, amely minden tulajdonosi funkciót az államigazgatáshoz rendelt. E tényezők együtt — különösen a szocialista

gazdasági fejlődés első évtizedeiben — eleve kizárták a társadalmi preferenciaskála nem paternalista megfogalmazásait.

Az egyéni preferenciák nemcsak nem kaptak kellő súlyt a társadalmi preferenciák megfogalmazásakor, hanem mint ilyenek meglehetősen szűk térre szorultak vissza. *A társadalmi és az egyéni preferenciák eltávolodása nem magából a szocializmusból, hanem éppen annak történelmi korlátozottságából, „éretlenségéből" következik.* Ha nem is lehet a kétfajta rendezés között tökéletes összhang, szembeállításuk és egymástól való elszakításuk idegen mind a marxista szemléletmódtól, mind a szocializmus célrendszerétől. „Egyszerűen arról van szó, hogy a döntési aktusoknak figyelembe kell venniük a közérdeket és a társadalom óhaját."[107]

Az egyéni preferenciák társadalmi integrálásának korlátai

Különösen a fogyasztási javaknál kell törekedni az egyéni preferenciák figyelembevételére. *A hosszú távú társadalmi döntések — még a fogyasztói szektorról hozott döntések sem — vezethetők le azonban egyszerűen az egyéni preferenciaskálákból,* még akkor sem, ha az Arrow-féle feltételek rendre megvalósulnak. Ennek okai a következők:

1. Az egyéni preferenciaskálák a „pénzszavazatok" alapján állíthatók fel a legjobban, vagyis annak alapján, hogy az egyén (a háztartás) mire mennyit hajlandó áldozni. A „pénzszavazatok" — természetükből következően — azonban *jobbára csak a múltbeli preferenciaskálát teszik* „láthatóvá", s csak korlátozottan vonhatunk le belőlük következtetéseket a jövőbeli preferenciákra vonatkozóan.

2. *A pénzszavazatok alapján felállítható* egyéni (háztartási) *preferenciaskálákból aligha lehet kiindulni a nem pénzért vásárolható közjavaknál.* A társadalmi preferenciaskála megfogalmazásakor ugyanakkor fontos helyet kell kapniuk az effajta javaknak.

3. *Az egyéni preferenciaskálák csak akkor lennének* aggály nélkül *összegezhetők, ha nem tagolt, érdekkülönbségek által megosztott csoportokból álló társadalomról lenne szó.*[108] Mivel ennek éppen az ellenkezője igaz, a szocialista országokban — különösen az átmeneti korszakban, de később is — *szükség van az egyéni preferenciák politikai mérlegelésére.*[109]

4. Olyan tulajdoni konstrukciók mellett, *amikor az egyén nem érdekelt közvetlenül*

[107] *Pohorille, M.:* I. m. 521. old.

[108] „A különböző társadalmi csoportok által a szükségleteik kielégítéséért folytatott versenyben érvényesülő »természettörvények« veszélyeztethetik a szocializmusban preferált társadalmi értékeket, és privilegizált helyzetbe hozhatják az erősebb tárgyalási — alkudozási — pozícióban levő csoportokat." *Narojek, W.:* A tervező társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 271. old.

[109] *Vacic, A. M.* Jugoszlávia példáján mutatja be a politikai mérlegelés hiányából származó súlyos problémákat. „Minden egyes külön érdeket védendő, egyenjogú státust adtak mindegyiknek, mindenütt konszenzust vezettek be, óriási akadályt gördítettek az elé, hogy kifejezésre jussanak a munkásosztály valódi történelmi érdekei ... Megmutatkozott, hogy inkább védve vannak a társult munka parciális és feltételezett, mint a valódi és hosszú távú érdekei." *Vacic, A. M.:* I. m. 579. old.

a társadalmi szektor befektetéseiben, a felhalmozás értelemszerűen nem jelenhet meg az egyéni preferenciaskálákon.

5. Az egyéni preferenciarendezés során általában háttérbe szorul az igen hosszú táv,[110] a *társadalmi preferenciarendezésnek* azonban *tekintettel kell lennie a jövő generációk érdekeire is.*

6. *Az egyéni preferenciák maradéktalan érvényesítése olykor* paradox módon *akadálya lehet az egyéni preferenciák érvényesítésének.* A legjobban ezt talán az ún. „színház" példával világíthatjuk meg: Minden egyes egyén feláll a széksorokban, hogy jobban lásson, de ha mindenki így cselekszik, akkor végül senki sem lát majd jobban. Az egyéni preferenciák puszta összegzésével nyert eredmény nemegyszer keresztezheti minden egyes egyén preferenciáját. Helytelen volna azonban ebből arra következtetni, hogy a társadalmi preferenciaskála az egyének (háztartások) preferenciaskálájától függetlenül is felállítható. Még kevésbé dönthető el az egyének helyett az, hogy mit tekintsenek szükségletüknek, s mit nem.[111]

A társadalmi és egyéni célok fő vonalakban való összeegyeztethetőségének elvi alapja az, hogy léteznek bizonyos általános törekvések (a nemzeti jövedelem növelése egy adott időszakban, a fogyasztás hosszú távú maximalizálása), amelyek ugyanúgy érdekében állnak az egész társadalomnak, mint minden egyénnek. Ettől azonban még minden egyénnek lehetnek egymástól, illetve a kollektív rangsortól eltérő preferenciái. Ha a preferenciákat (és intenzitásukat) képesek lennénk számokkal kifejezni, akkor felírhatnánk a kollektív preferencia és az egyéni preferenciák különbségének a mátrixát. Ezt a mátrixot kellene — bizonyos korlátozó feltételek mellett — a minimax elv alapján „kezelni"; vagyis az előzetesen felállított kollektív célokat úgy módosítani, finomítani, hogy azok lehetőség szerint a legkevésbé térjenek el az egyéni preferenciáktól. A kollektív és egyéni döntések közötti különbségek mátrixának a felírására sok esetben nem a kollektív döntések egyéni döntésekhez való idomulása miatt van szükség. Ezt inkább az indokolja, hogy felmérjék az elkerülhetetlen döntésekkel szemben várható társadalmi ellenállást. Az ilyen döntéseket is vállalni kell akkor, ha világossá vált, hogy a szükséges döntések objektív okok miatt nem kerülhetnek az egyéni elvárások mezőjébe.

[110] A hosszú táv háttérbe szorulása az egyéni preferenciaskálán (legalábbis ennek jelenleg tapasztalható mértéke) nem abszolút szükségszerűség. Inkább a szocialista országokban kialakult helyzetet tükrözi. Az utódokról való gondoskodás jogi akadályai, a vagyonfelhalmozás körüli előítéletek táplálták a „mának élés" magatartását. A jövőbeli szükségletek előtérbe helyezését nem segítették elő a szocialista társadalom vargabetűi sem. Önmagukban a felgyorsult társadalmi változások és a jövő bizonytalanságai is a jövővel számoló magatartás ellen hatnak.

[111] *Garai László*, a Franciaországban élő magyar filozófus hívta fel a figyelmünket ezzel összefüggésben az ún. Tom Sawyer-effektusra. Ez azt jelenti, hogy „kívülről-felülről" sokszor még azt sem lehet körülhatárolni, hogy mi a szükséglet és mi a munka. Előfordulhat, hogy egy kívülről „áldozatnak" látszó jelenség (a kerítésfestés) a gazdasági alanyok számára élvezet, vagyis szükségletkielégítés.

A társadalmi célfüggvény felírása — avagy mit kell maximalizálnunk?

A közgazdászok többségével együtt úgy véljük, fel lehet vázolni egy — a szocialista gazdaságra jellemző — társadalmi célrendszert. Ennek körülhatárolása ugyanis csak akkor volna eleve kudarcra ítélve, ha a különböző rétegek és csoportok alapvető érdeke más-más makroökonómiai változáshoz kötődne.

Mi az alapvető társadalmi cél a szocialista gazdaságban?

Csak igen szűk korlátok között lehetne „közös célt" találni például akkor, ha az egyik réteg alapvetően a felhalmozásban, a másik a fogyasztásban volna érdekelt. (Ez a helyzet a kapitalizmusban.) Akkor sem találhatnánk közös célt, ha — mint a kizsákmányoló társadalmakban általában — az egyik osztály érdekeltsége a többlettermék, a másiké a szükséges termék növeléséhez kapcsolódna.[112] *A szocialista gazdaságban valamennyi réteg és csoport alapvető érdeke a társadalmi jólét növekedése,* még ha ez különböző módon jelentkezik is egyes társadalmi csoportoknál.

A társadalom (s benne az egyének) jólétének növekedése, mint uralkodó társadalmi cél a szocializmus legmélyebben fekvő meghatározottságaira vezethető vissza. Az *egyénekre* (mint egyénekre, s nem mint egymást a színpadról „lejátszó" társadalmi szerepek alakítóira) és *közvetlen közösségeikre* a szocialista társadalom fejlődésével, a termelőkollektívák önállóságának kibontakozásával és a politikai demokrácia erősödésével *fokozatosan mind több feladat hárulhat a gazdasági folyamatok ellenőrzésében.* Ennek a fejlődésnek — magától értetődően — abban is meg kell nyilvánulnia, hogy az egyének és közvetlen közösségeik képesek legyenek céljaik érvényesítésére, vagyis *céljaik uralkodó céllá lépjenek elő a makrofolyamatok alakításában.*

Ebből következően a *jólét maximalizálása nem automatikusan adott a szocialista társadalmak megszületésével, hanem a szocialista rendszer kiépülésének, fejlődésének az eredménye.* Éppen ezért e cél érvényesülése vagy éppen háttérbe szorulása közvetlenül összefügg a társadalom fejlődésének egyes szakaszaival, illetve fejlődésének a korlátozottságával.[113] A szocialista gazdasági rendszer (a szocialista tulajdon) érési folya-

[112] *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 120. old.

[113] *Csak* a szocialista rendszer *kifejlődésének a mértékében válhatnak aktuálissá* Szabó Kálmánnak a következő gondolatai: „...a szocializmus gazdasági rendszerének valamennyi elemét, a gazdasági szerkezet valamennyi egyéb sajátos és különös társadalmi-gazdasági relációjának, általános és különös technikai-gazdasági relációjának a jellegét az a tény dönti el, hogy itt közvetlenül a társadalmi szükségletekre termelnek." ... „A lényeg tehát az, hogy a társadalmi termelés összhangba került az elsajátítással, társadalmi elsajátítás valósulhat meg. De mi mást jelentene a társadalmi elsajátítás, ha nem azt, hogy a termelés, a javak forgalma és a jövedelmek elosztása közvetlenül a társadalom, a társadalom minden tagja javára szolgál." *Szabó Kálmán:* I. m. 112—132. old.

matának kiküszöbölhetetlen fázisa „az állami hegemónia szakasza", amikor az állami közvetítés — csak részben szükségszerűen — túlteng a társadalom érdekérvényesítési és szabályozási folyamataiban.

Ha azonban az egyén csak közvetítésen — az állam költségvetésén — *keresztül kapcsolódik a termelőeszközökhöz, akkor fennáll a veszélye annak,* hogy — a közvetítések többszörös áttételein keresztül — többé-kevésbé *elsikkadnak, illetve korlátozódnak az egyének és közvetlen közösségeik „természetes céljai".*[114]

Ha az állam (állami bürokrácia) célmeghatározó tevékenysége fölött a társadalom nem gyakorol (vagy nem gyakorolhat) hatékony kontrollt, akkor az *„állami célok" könnyen a társadalmi célok elé tolakodhatnak.* Eközben az egyének és közösségeik azon természetes törekvése, hogy a jólét növekedjék, mellékutakra kényszerül, sőt olykor egyenesen „társadalomellenesnek" minősül.

E „célfelcserélés" lehetőségeinek a beszűkítése, az állami öncélok korlátok közé szorítása, hosszú történelmi folyamat eredménye lehet csak. A jelenlegi fejlődési fokon még ha erősödnek is a termelés társadalmi ellenőrzésének a mechanizmusai — a makrofolyamatok irányítása javarészt bürokratikus jellegű marad, és a felette gyakorolt társadalmi kontroll meglehetősen fejletlen.

Az alapvető társadalmi cél konkretizálása. A jólét, a fogyasztás vagy a nemzeti jövedelem szerepeljen-e a célfüggvényben?

A *társadalmi jólét összegző fogalom,* amely semmiképpen sem merül ki a fogyasztásban, hanem részben a gazdaság működésétől függő, részben attól közvetlenül nem függő *heterogén jelenséghalmaz.* A társadalmi jóléthez a tág értelemben vett fogyasztáson kívül sok minden hozzátartozik; az értelmes munka lehetőségétől kezdve a környezet és a közélet tisztaságán, a szabadidő eltöltésén keresztül az utódokról való gondoskodás lehetőségéig.

A *fogyasztásnövelés* — amelyre a gazdasági fejlődés alacsony fokán a jólét problémája jórészt leegyszerűsödik — *egyre kevésbé lehet mindent felölelő cél* a szocialista gazdaságban. Noha ezzel a megállapítással minden közgazdász egyetért, hátravan még azoknak a módszereknek a kidolgozása, amelyek alapján valóban értelmes jóléti

[114] Erre példák sorát lehetne hozni az 50-es évek szocialista gazdaságának „jólétellenes" orientációjától kezdve egészen egyes országok legutóbbi időkig folytatott gyakorlatáig. Magyarországon már jó ideje a jólét a politikai konszenzus alapja, a társadalomvezetés lakossági támogatásának a záloga. Még ez sem zárja ki azonban olyan hibás „jólétcsökkentő" beruházási döntések keresztülhajszolását, illetve más jólétnövelő (pl. infrastrukturális) beruházások elodázását, amelyekkel a hazai körülmények között is bizonyíthatjuk: *az állami döntések nem mindig és nem automatikusan „jólétorientáltak".*

függvényt írhatunk fel. A jólét tartalmának a tisztázatlansága így arra vezet, hogy a célfüggvénybe a reálisabb, de nehezebben megfogható jólét helyett (kénytelen-kelletlen) a fogyasztást állíthatjuk, s a jólét egyéb elemeiről kialakult elképzeléseket csak pótlólagos szempontként vesszük fel a tervekbe.

A fogyasztás növelésén kívül — másik alternatívaként — a nemzeti jövedelem növelése jelenik meg a szocialista társadalom alapcéljaként.[115]

A magunk részéről *nem értünk egyet a nemzeti jövedelem növelésének első helyre állításával,* vagyis a fogyasztást és a felhalmozást egyformán maximalizálni kívánó felfogással. A felhalmozás ugyanis végső értelmét a társadalmi fogyasztásban nyeri el, míg megfordítva ez nem igaz. Ilyen értelemben a felhalmozás mindig csak eszköz, noha kétségtelen, hogy a fogyasztás maximalizálására irányuló törekvés — különösen ha ez rövidebb időszakban érvényesül — magának a fogyasztásnak az alapjait áshatja alá. Mégis *úgy véljük, hogy a legjobban a fogyasztás maximalizálása cseng össze a jóléti céllal;*[116] míg *a felhalmozás csak meghatározott* történelmi *korszakokban* (a szocialista „eredeti felhalmozás" — iparosítás — korszaka) vagy *katonai-védelmi kényszerűségből válik centrális jelentőségűvé.* A felhalmozásnak — ilyen megközelítésben — mint elengedhetetlenül szükséges korlátozó feltételnek van fontos szerepe a fogyasztásnövelő stratégiákban. *Rövidebb távon persze — mindezek ellenére — észszerű lehet a nemzeti jövedelem maximalizálása,* kellően *hosszú periódusban* (ez akár hosszabb is lehet egy szokásos hosszú távú terv „futamidejénél") azonban a *cél* mindenképpen a végső *társadalmi fogyasztás maximalizálása.*

A nemzeti jövedelem növelésének alapcélként való kiemelése (a növekedés-maximalizálási posztulátum) a szocialista országok eddigi gyakorlatában is meglehetősen ellentmondásos következményekkel járt. A nemzeti jövedelem gyors növekedése nem biztosította az életszínvonal rendszeres és magas ütemű emelkedését. Ez abból következett, hogy a növekmény jelentős részét felemésztették magának a gazdasági növekedésnek a meggyorsításához — vagy magas üteme fenntartásához — szükséges (és egy bizonyos ponton túl már nem hatékony) ráfordítások, adott esetben az ebből a célból vállalt adósságok terhei. (Lásd a III.7. ábrát.)[117]

[115] E koncepció részletes kifejtését és indokait lásd *Simon György:* Gazdaságpolitika és gazdaságfejlődési törvényszerűségek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

[116] „Számításszorozatainkban általában ... az adott feltételek mellett maximálisan lehetséges fogyasztást keressük. *Nem mintha úgy vélnénk, hogy a fogyasztás a társadalom legfőbb célja, csupán úgy véljük, hogy a modellekben ... leginkább a fogyasztás képviselhet hosszú távú társadalmi célokat* — inkább mint a termelés vagy a nemzeti jövedelem vagy a külkereskedelmi mérleg egyensúlya. Nem fűzünk tehát különösebb elméletet a fogyasztási célfüggvényhez, de nem is becsüljük le annak gyakorlati, tervezéspolitikai jelentőségét, hogy a távlati makrovariánsokat olyan algoritmussal számítjuk ki, amely nem maradékként regisztrálja vagy kellemetlen külső korlátként tudomásul veszi, hanem az adott feltételek között maximálja a fogyasztást." Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. 70—71. old.

[117] A III.7. ábra szerepel *Balassa Ákos:* A magyar népgazdaság tervezésének alapjai című könyvének 38. oldalán. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

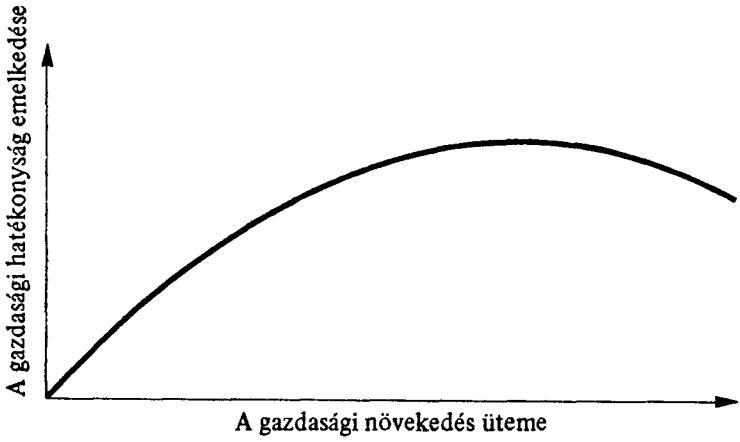

III.7. ábra
A növekedési ütem és a hatékonyság

Az utóbbi időben általánosan elfogadottá vált, hogy a mindenáron való nemzeti-jövedelem-növekedés nemcsak hogy nem feltétlenül eredményezi a jólét növekedését; hanem esetenként túlsúlyba kerülhetnek jólétcsökkentő hatásai. Ezek a súlyosbodó környezeti terhelésben, a fokozott munkaintenzitásban, s a lakosság egészségi állapotának ennek következtében beálló romlásában stb. öltenek testet.

Amint már utaltunk rá — a célfüggvény megfogalmazáskor — reálisan csak célrendszerről, célhierarchiáról lehet szó. *A társadalmi fogyasztás már önmagában véve is célstruktúra.* (Nyilvánvaló, hogy nem valamiféle „szerkezettelen" fogyasztás maximalizálása a cél, szükség van a fogyasztás — társadalmi rétegek, anyagi jellemzők, korosztályok, területek szerinti stb. — összetevőinek a meghatározására.)

Ezen túlmenően ...„a társadalmi célokat nemcsak célfüggvény formájában lehet kifejezni, hanem korlátozó feltételekkel vagy exogén változókkal vagy akár ... strukturális együtthatókkal".[118] *Miközben* a tervezés során *optimalizálási feladatot hajtunk végre a fogyasztásra, korlátozó feltételként megjelölhető a felhalmozás küszöbértéke* (amely alá nem lehet menni a fogyasztásnövelési törekvések közben), a társadalmi munkaidőalap terjedelme, a környezetterhelés még elviselhető foka stb. Mindezen *korlátozó feltételek megállapításával egyúttal meghatározzuk az ezekkel kapcsolatos céljainkat is.* A felhasználható természeti erőforrásokat mint korlátozó feltételeket eleve úgy határozhatjuk meg, hogy az *implicit célként tartalmazza a patrimónium* (az utódokra hagyományozandó természeti környezet) bizonyos *minőségét,* „állagát" stb.

[118] Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. 60. old.

A társadalmi célmeghatározás alanya

A társadalmi célok (tervcélok) kialakítása lényegében magának a társadalomnak a feladata. *Aligha fogalmazhatók meg reális tervcélok a társadalom akaratnyilvánítása nélkül.* Ennek lehetséges formái igen sokfélék. A párt felső szervei felé áramló hangulatjelentéstől kezdve a sajtóvitáig; az intézményes érdekképviseletektől (szakszervezetek, fogyasztási érdekvédelem, tanácsok) a népszavazásig; az igényfelméréstől a tömegtájékoztatás orgánumainak (tv, rádió) felhasználásáig se szeri se száma a célrendszer formába öntésére ható társadalmi véleménynyilvánítási lehetőségeknek. Mindazonáltal a jelenlegi feltételek között a kívánatosnál sokkal nagyobb szerepe van a célrendszer megfogalmazásában a közvetítő szerveknek (állami intézmények) és a kívánatosnál (lehetségesnél) kisebb súlya magának a társadalomnak. E célokat ma még lényegében a — társadalomtól intézményesen elkülönült — gazdaságpolitika fogalmazza meg.[119]

A napjainkban kibontakozó — a politikai rendszer továbbfejlesztését célzó — törekvések azonban egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy a gazdaságpolitika mindinkább csak összefoglalója, összeigazítója legyen a kinyilvánított társadalmi akaratnak, és ne a társadalmi célok szuverén meghatározója.

A már megismert történelmi korlátok következtében a szocialista gazdaságokban ebből a szempontból is megfigyelhető még egyfajta funkciócsere az állam és a társadalom között. Az *állam*, az állami politika a *célmeghatározó*, míg a *társadalom* (érdekképviseletek) a *célokat korrigáló*, helyesbítő vagy végső esetben átalakító *tényező*. *Mindenfajta érdemi előrelépés alapfeltétele ennek a helyzetnek a megváltoztatása.*

Egyensúly és arányosság. Konzisztenciakövetelmények a tervben, összhang a valóságban

A *tervszabályozás* — noha eddig célraorientált jellegét hangsúlyoztuk — *összehangolási mechanizmus is.*[120]

[119] A politika mai funkcióját a célok meghatározásában Csikós-Nagy Béla szavai adják vissza a legpontosabban: „A gazdaságpolitikát úgy foghatjuk fel, mint az állam által meghatározott azon politikai célok, döntések, módszerek összességét, amelyek megjelölik a gazdaságfejlesztés fő irányait és a fő irányokba való előrehaladás döntő feltételeit, eszközeit, módszereit." *Csikós-Nagy Béla:* Bevezetés a gazdaságpolitikába. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 31. old.

[120] E fejezetrész kidolgozása során támaszkodtam *Schmidt Ádám:* A felső szintű tervek összefüggései című könyvére. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978., továbbá *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964., valamint Értékelv és arányossági elv a modern gazdaságban. III. rész. Akadémiai Kiadó, 1984. című munkáira.

Tervkonzisztencia

Ahhoz, hogy a tervek alkalmasak legyenek a tervszabályozás e funkciójának a megvalósítására, mindenekelőtt konzisztenseknek kell lenniük. *A tervkonzisztencia a terv belső elemeinek, mutatóinak, előirányzatainak az összeillését, a tervelemek ellentmondásmentes összekapcsolását jelenti.* A technikai összhang követelményén túl alapvető konzisztenciafeltétel a különböző résztervek, előirányzatok, tervelemek közötti tartalmi összhang.

A *tartalmi összhang* abban nyilvánul meg, hogy a *terv egészét egységes gazdasági szemlélet hatja át,* a tervezők és a tervmunkában részt vevők lényegileg azonos célokat tartanak szem előtt; alapjában egységesen ítélik meg a jövő legfontosabb jellemzőit, a tervben felhasználható eszközöket stb. A tartalmi összhang nem automatikusan jön létre, vélemények ütköztetése, érdekek egyeztetése, vita és konszenzuskeresés előzi meg. A tervek konzisztenciája ezért elsődlegesen nem technikai, hanem társadalmi probléma.

Csak a tervezésben hangot kapó érdekek, szempontok, irányzatok tartalmi összehangolása, „kiküzdése" után kerülhet sor a kvantitatív összhang megteremtésére. E folyamat, amely szintén összeütközésekkel jár, természetesen visszahat az elvekre is. A terv belső összhangjához elengedhetetlen mennyiségi kapcsolatok kidolgozására alkalmas eszköz a Leontief-féle input-output tábla,[121] illetve a ráépülő optimalizálási eljárások.[122] Szerepet játszhatnak egyéb matematikai (pl. lineáris programozási) módszerek is.

A tervkonzisztencia szükséges, de nem elégséges feltétele a tervek realitásának, megvalósíthatóságának. Hiába konzisztensek a tervadatok egymással, ha az alapadatok torzítottak, hibásak, akkor a formális konzisztencia ellenére sem reálisak a tervek. Ugyanez a helyzet akkor is, ha önmagukban véve konzisztens előirányzatok némelyike (netán mindegyike) túlfeszített, ha hiányoznak a megfelelő tartalékok stb. A konzisztens terv inkonzisztenssé válhat, ha megvalósítása közben alapvető változások következtek be a ráfordítási együtthatókban; vagy ha nem várt jelentős események hatnak a társadalmi fejlődésre; esetleg nem tervezhető külső tényezők (világgazdasági fejlemények) jutnak jelentős szerephez.

Egyensúly, arány, arányosság

Ami a tervben a konzisztencia kategóriával ragadható meg, az a gazdasági elméletben az egyensúly, illetve az arányosság fogalmával fejezhető ki.

„Az *egyensúly általában két ellentétes oldal* — például termelés és fogyasztás, szük-

[121] Kimerítően foglalkozik a kérdéssel magyarul is megjelent könyvében Leontief. *Leontief, W.:* Terv és gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

[122] Ezekről a Politikai Gazdaságtan első kötetében volt szó.

séglet és javak, kereslet és kínálat, vásárlóerő és árualap, bevétel és kiadás, folyamatoknál befolyás és kifolyás stb. erőinek, tételeinek, összegeinek *mennyiségi azonosságában nyilvánul meg.*"[123] (Kiemelés tőlem — *H. B.*) Az *előbbi* — tehát a nyugalmi állapot értelmében felfogott — *statikus egyensúly,* mint tudjuk inkább csak modellként, mérceként, viszonyítási alapként alkalmazható a gazdaságelméletben, semmint empirikusan is azonosítható „elméleti tényként". A statikus egyensúly mérlegegyensúlyként is megragadható.

Az egyensúly e fogalmától elválaszthatatlan, mégis attól jól megkülönböztethető az arányok problémája. Az arány nem mérlegszerű egyezést jelöl két ellentétes fogalom között, hanem *meghatározott objektív, mennyiségileg kifejezhető kapcsolatot két egymásra épülő, egymáshoz kapcsolódó jelenség, folyamat, gazdasági tény között.*[124] Egymásra épülő gazdasági jelenségek közötti kapcsolatot (vagyis meghatározott arányt) tükröznek például a Leontief-féle input-output táblákban szereplő technikai koefficiensek (más néven ráfordítási együtthatók). Ezek azt mutatják meg, hogy egy adott ágazat (termék) kibocsátásának egy egységgel való növelése mekkora kibocsátásnövelést igényel a hozzá kapcsolódó ágazatoktól. De ilyen arányt fejez ki például az importigényesség mutatója vagy a komplementer termékek közötti mennyiségi összefüggés is. (Mekkora cukorfogyasztás-növekedést eredményez a teafogyasztás egységnyi növekedése stb.). Az arányok önmagukban véve minősíthetetlenek. Ezért szükség van az optimális arány fogalmának a bevezetésére. *Az optimális arány a két nagyság közötti mennyiségi összefüggés, amely a gazdasági racionalitás lehető legteljesebb érvényesülése mellett alakul ki.*

A gazdaságot behálózzák a különböző gazdasági nagyságok közötti többé-kevésbé[125] szükségszerű összefüggések. A statikus egyensúly mögött mindig feltételeznünk kell az arányok egy meghatározott rendjét. A két jelenséghalmaz között nincs egyértelmű kapcsolat. A részegyensúlyok (például az export és az import mérlegszerű egyezése) akkor is létezhet, ha például az exporthoz aránytalanul sok munkát használtak fel. De az is lehetséges, hogy racionális ráfordítási arányok ellenére sem sikerül létrehozni a mérlegszerű egyezést a kivitt, illetve behozott áruk értékösszege között. A formális egyensúly nagy szerkezeti aránytalanságokat takarhat; és megfordítva, a megfelelő szerkezetű tevékenység nem vezet automatikusan mérlegegyensúlyhoz.

Mindebből következik, hogy sem a meglevő arányok, sem a statikus részegyensúlyok alapján nem minősíthető a tervszabályozás eredményessége vagy általában a gazdaság működése. Annál is inkább tartózkodni kell az ezek alapján alkotott ítéletektől, mivel a statikus egyensúly inkább csak norma (esetleg pillanatnyi mozzanat). Az *egyensúlyt eleve dinamikusan kell kezelni* a politikai gazdaságtanban.

[123] „Az egyensúly paradoxona, hogy meglehetősen gyakran használt fogalom és sokkal ritkábban tapasztalható jelenség." *Schmidt Ádám:* I. m. 232. old.

[124] Vö.: *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. 216. old.

[125] A létező arányok eltérhetnek a kívánatos, optimális arányoktól; abból, hogy egy adott arány létezik, egyáltalán nem következik, hogy csak ez képzelhető el két mennyiség között, még kevésbé az, hogy ez mindenképpen racionális.

A dinamikus egyensúly viszonylagos összhang a különböző irányú gazdasági változások, mozgó nagyságok között. Míg a statikus egyensúly „időtlen", addig a *dinamikus egyensúly kialakulásában jelentős szerephez jut a folyamatok és nagyságok időbeli „elrendeződése".*

A dinamikus egyensúly értelmezése közelebb visz e fejezetrész központi kategóriájához, az arányossághoz. „Miután az *arányosság* a folyamatosan megújuló újratermelés formája, dinamikus kategória... A *technikai-gazdasági relációk meghatározott együttes helyzete* az, ami külsőleg jellemzi az újratermelést, *ha* az arányosság *érvényre jut;* viszont, *ha nincs meg ez* az állapot, az újratermelésben mindig *létezik egy erre irányuló belső szükségszerűség.* Az arányosság egyike azoknak a törvényszerűségeknek, amelyek az újratermelés dinamizmusát adják."[126] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

Az arányosság általános kategória. Minden társadalomban léteznie kell olyan hatóerőnek, amelyek a gazdaság alrendszereit és összefüggő folyamatait „elrendezik", összhangba hozzák egymással. Az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz" volt az első elméleti megfogalmazása az ilyen típusú erők szükségszerű létezésének.

Az arányosságot az utóbbi időben a szakmai zsargonban mindinkább felváltja az általános dinamikus egyensúly terminus technicusa. *Az arányosság és az általános egyensúly fogalmát felváltva használjuk.* Erre alapot ad a két fogalom egymáshoz közelálló volta, „...az arányosság nem más, mint ... az általános egyensúly, *amikor (viszonylagos) összhang áll fenn a termelés és a fogyasztás, az újratermelés és e két legáltalánosabb szférája között*".[127] Ha az arányosság és az egyensúly közötti különbségeket keressük, akkor arra kell rámutatnunk, hogy az arányosság átfogó, az egész gazdaságot átívelő kategória; míg az egyensúly kifejezést a részegyensúlyok értelmében *is* használjuk. Az arányosság továbbá az újratermelés mélyén meghúzódó állandó tendencia, az egyensúly pedig ennek a megjelenési formája. „Az arányosság mint belső törvényszerűség akkor is érvényes szükségszerűség, ha nem valósul meg. Ha nem is áll fenn az egyensúly a társadalmi kereslet és kínálat között, létezik az erre irányuló belső hatóerő."[128] Az *arányosság* tehát az *egyensúly mögöttes kategóriája;* az egyensúly lényegét, a lényeges egyensúlyi feltételeket kifejező és magába sűrítő kategória. Ez *egyben* a formális mérlegazonosságok vagy éppen *kiegyensúlyozatlanságok mögött munkáló társadalmi erőket is magában foglalja.*

[126] *Szabó Kalmán:* I. m. 200. old.

[127] *Szabó Kálmán:* A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 48. old. Vö. továbbá *Szabó Kálmán:* Értékelv és arányossági elv. Akadémiai Kiadó, 1985.

[128] *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. 211. old.

Hogyan értelmezendő az általános dinamikus egyensúly (arányosság) a szocialista gazdaságban?

A közgazdaságtannak az általános egyensúlyról, illetve az egyensúlyt kialakító erőkről alkotott elképzelése az idők folyamán jelentősen változott. A hagyományos (ún. walrasi)[129] egyensúly mellett az utóbbi időben a nem walrasi egyensúly került az érdeklődés homlokterébe.

A walrasi egyensúlynak az a kritériuma, hogy a kielégített fogyasztási kereslet maximális összhasznosságot biztosító szerkezete mellett a termelési tényezők kereslete megegyezzen kínálatukkal; a fogyasztási javak ára pedig fedezze termelési költségeiket.

A walrasi értelemben felfogott egyensúlynál ideális (azaz mind a termelők, mind a fogyasztók számára megfelelő) az árrendszer, s valamenny jószág kereslete és kínálata megegyezik. Az egyensúly ebben a megközelítésben abszolút jellegű, és a hangsúly a mennyiségi azonosságokon van. Noha az egyensúlyt ilyen hagyományos módon értelmezők sem tagadják, hogy csak ideális állapotról van szó, amely egzakt pontossággal sohasem valósulhat meg, általában fenntartják azt az állítást, hogy az effajta egyensúly „. . . .normális állapot" abban az értelemben, hogy a szabad verseny uralma mellett a dolgok mind a termelésben, mind a cserében efelé tendálnak."[130]

A nem walrasi egyensúly kategóriájával dolgozók kétségbe vonják a walrasi általános egyensúlyi szemlélet alkalmazhatóságát a mai körülményekre, így a létező szocialista gazdaságokra. Helyette az *e gazdaságokban érvényesülő összefüggések rendszerére statikusan a „normál állapot", dinamikus értelemben a „normál pálya" kifejezést használják. A normál állapot a walrasi egyensúlyhoz képest*[131] egyensúlytalanság (disequilibrium), *mégis állandóan újratermelődő gazdasági összefüggésrendszer, amelyről bizonyítható, ha a gazdaság valamilyen okból kilendül erről a pályáról, belső erői működése folytán előbb-utóbb ismét visszatér hozzá. E nem walrasi hosszú távú egyensúlyt ezért jogos az egyensúly kifejezéssel illetni.*

[129] Walras, L. volt az első, aki szimultán egyenletek megoldásaként írta fel a gazdasági rendszer állapotát valamely időpontban. Ezek az egyenletek a fogyasztók jószágkeresletét és a termelők jószágkínálatát, valamint az egyensúly feltételét, azaz valamennyi piacon a kereslet és kínálat egyenlőségét fejezik ki. Walras nem adott bizonyító erejű levezetést egyenleteinek megoldhatóságára. Ezt jóval később Gerard Debreu tette meg.

[130] *Walras, L.:* Élements d'économie politique pure című művét idézi Mátyás Antal. *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 57. old.

[131] Úgy is felfoghatjuk, hogy a normálállapot az általánosabb, s csupán annyit jelent: olyan állapot, amelyhez a rendszer belső erőinél fogva mindig visszatér. Ehhez képest a walrasi általános egyensúly egy speciális — nagyon szigorú feltételekkel körülhatárolt — normál állapot.

Kornai a *normál pályát*, tehát a szocialista gazdaságokra eddig jellemző egyensúlyi pályát — szemben a klasszikussal — a következő jellemzőkkel írja le:[132]

— a hiány állandó újratermelése és

— a nem walrasi jelzőrendszer.

Az utóbbi azt jelenti, hogy a *rendszer nem ár jellegű jelzések alapján működik. Ezek közül a legfontosabbak a készletjelzések, a hiányjelzések, a beruházási elkötelezettségek és a háztartási fogyasztás változásai.*

A szabályozás szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy melyik egyensúlyfelfogást tesszük magunkévá, milyen típusú egyensúly megteremtésére törekszünk. A közgazdászok többsége ma is a walrasi egyensúlyfelfogás híve. A tervezésre is a walrasi egyensúlyideál jellemző. A szocialista gazdaság működésének — kötetünkben kifejtett — sajátosságai alapján fel kell tennünk a kérdést: nem volna-e eredményesebb, ha a tervek nem tűznék ki időről időre a hiány megszüntetését, hanem inkább a gazdaság adott motivációs rendszere, és adott feltételei között elérhető (bár walrasi értelemben kiegyensúlyozatlan) fejlődési pályára orientálódnának?

A Kornai-féle egyensúlyfelfogás látszatra ellentmond az arányosságról — Szabó Kálmán nyomán — kifejtett elképzelésünknek. Ez azonban inkább csak látszólagos, semmint valóságos ellentmondás. A nem walrasi egyensúlyi pálya tételezése csak akkor mond ellent a vázolt arányosságkoncepcióknak, ha az arányosságot történelmietlenül és mechanikusan szemléljük. Nem mond viszont ellent a kettő egymásnak, ha az arányosságot tértől és időtől függő összefüggésrendszerként fogjuk fel. Az arányosság — eredeti értelmezése szerint — nagyon is az adott társadalomba, a társadalmi viszonyok adott rendjébe ágyazott meghatározottság.

A tényleges szükségletek minden társadalomban meghaladják a termelési lehetőségeket. A kérdés csak az, hogy milyen mérlegelő mechanizmus szűri meg a szükségleteket, választja el az effektíveket a latens szükségletektől? Mennyire automatikusan és egyértelműen redukálódnak a teljes szükségletek a gazdaság adott fejlettségi színvonalán kielégíthető mértékűekre; s mennyire kapcsolódik össze a szükségletek kielégítése a termelésre való ösztönzéssel; mennyire motiválja a termelést vagy milyen mértékben függetlenedhet attól?

A klasszikus versenypiacokon olyan szűrőrendszer működött, amely kíméletlenül a lehetőségekhez igazította a szükségleteket, „fizetőképes keresletként" egyértelműen elválasztotta az effektív szükségleteket a szükségletek többi, gazdaságilag nem hatékony fajtájától. Ugyanez a mechanizmus ösztönözte a termelést is, sarkallta a termelőket termelésük kitágítására és technikai fejlesztésére.

A *szocialista gazdaság eddigi fejlődése során*, történelmileg sokféle okból *nem működött jól sem a szükségleteket szelektáló, sem a termelést sarkalló mechanizmus. Ráadásul a szükségletek kielégítése és a termelés motiválása egymással sem kapcsolódott össze megfelelően.*

[132] Vö.: *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 98—103. old. 4., 5. pont.

Vajon azt a következtetést kell-e ebből levonni, hogy a latens szükségletek nyomásával küszködő tervszabályozás egyensúlyozó törekvései (bármit teszünk is) hajótörést szenvednek a hiánygazdaság realitásain, és beleütköznek a termelés nem kellő motiváltsága és a szükségletek „túlszaladása" között feszülő ellentmondásba? Vajon a tervszabályozás szükségszerűen egyensúlyt vet és egyensúlytalanságot arat? Az effajta következtetés két szempontból is elhibázott lenne: Egyrészt a tervezőtevékenység során nem kell (nem szabad) eltekinteni a hiánygazdaság realitásaitól. Nem kell (sőt nem szabad) olyan formális egyezőségekre (mérlegegyensúlyokra) törekedni, amelyek — az adott motivációs rendszer és adott gazdasági működés mellett — eleve megvalósíthatatlanok.[133] Másrészt a hiány mint normál állapot nem végzetszerű, legalábbis nem az a hiány bármely adott mértéke. Tényekkel igazolható, hogy a hiánygazdaság visszaszorítható, illetve felszámolható. Olyan fontos részterületen, mint például az élelmiszer-termelés, Magyarországon nagyjából-egészéből sikerült felszámolni a hiányt. Ha tehát a *tervezés semmiképpen sem célozhatja is meg az abszolút értelemben vett walrasi egyensúlyt*, a társadalom — összefüggő lépéssorozattal — sokat tehet egy teljesebb egyensúlyhoz való közeledés érdekében.[134] A reformok (hosszabb távon) éppen ezt célozzák[135], amikor a szocialista árugazdaság kifejlődését, a sajátos szocialista piaci mechanizmus működésbe lendülését segítik elő.

[133] Az irreális tervezés egyáltalán nem „bocsánatos bűn", hiszen a gazdasági szereplők lépéseit a szocialista gazdaság körülményei között (különösen a centralizált tervgazdaságban) jelentős mértékben a terv határozza meg. Ha tehát a terv irreális, rossz irányba orientál, csak a kisebbik rossz az, hogy nem teljesül, a nagyobbik az, ha teljesül, illetve bizonyos elemeit, előirányzatait megpróbálják teljesíteni, s ezzel jelentős erőforrás-mennyiséget pazarolnak el.

[134] Az effajta normál állapot walrasi egyensúly felé mozdítását szorgalmazta Bródy András is. Ő — Kornaival szemben — szükségesnek látja a nem walrasi és a walrasi egyensúly „értékelő" szembeállítását, mondván: nem tarthatunk egyensúlynak valamit csak azért, mert évtizedeken át hozzászoktunk, elfogadtuk, hogy az újratermelés ilyen legyen. *Bródy András:* Gazdasági ciklus és gazdasági politika. Megnyitó előadás TDK-konferencián. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984. április 16.

[135] Amikor a walrasi egyensúlyhoz való közeledésről beszélünk, akkor mindössze a hiánygazdaságtól való eltávolodásra, az árjelzések aktivizálódására, a kereslet és a kínálat motivációinak a mainál jobb egybekapcsolására gondolunk.

4. Áruviszonyok a szocialista gazdaságban

Az áruviszonyok és az árutermelés problémája a szocialista gazdaságelmélet legvitatottabb, legkevésbé letisztult kérdéskörei közé tartozik. Az utóbbi egy-két évtizedben az elmélet művelői általában elismerik az áruviszonyok létezését és fontosságát a szocialista gazdaságban. A viták középpontjában ma már olyan kérdések állnak, mint a szocialista áruviszonyok sajátosságai; az árugazdaság fejlődési irányai; az áruviszonyok kívánatos mértéke; az áru „jövője" a szocializmusban; az árujelenségek kapcsolata a szocializmussal és ennek egyes jellemzőivel, mint például a tervgazdálkodással, a munka társadalmi jellegével.[136]

Ezt a pozitív fejleményt azonban csak félsikernek könyvelhetjük el a gazdaságelmélet szempontjából, minthogy az áruviszonyok elismerése inkább gyakorlati megfontolásokon, semmint a probléma elméleti tisztázásán nyugszik. A tisztázás hiányát nemcsak a szóhasználat pongyolasága mutatja (hol szocialista áruviszonyokról; hol a piaci viszonyok felhasználásáról; hol árutermelő szocialista gazdaságról olvashatunk-hallhatunk, holott ezek koránsem azonos jelentésűek), hanem sokkal inkább az, hogy az árugazdaság létezésének elismerése, jól megfér olyan elméleti tételek egyidejű elismerésével, amelyek elvileg is kizárják az árujelenség lehetőségét. A legtipikusabb példa erre a szocializmusbeli munka közvetlenül társadalmi voltának a tétele. Ez — ha igaz lenne — nyilvánvalóan kizárná az árujelenséget.

Az áruviszonyok illeszkedése a szocialista gazdasági rendszer alapvonásaihoz

Az áru és a szocializmus kapcsolatának a feltárását nagyban akadályozta (sokszor még ma is akadályozza) az a széles körben elterjedt szocializmuskép, amely a szocialista gazdaságot a tőkés gazdasági berendezkedés mechanikus, formális tagadásaként láttatja.

[136] E fejezet megírásához háttéranyagként felhasználtuk *Szabó Katalin:* Árutermelés és szocializmus — Az áruviszonyok sajátosságai és fejlődési lehetőségei című tanulmányát. (Kézirat.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984.

Az egyén—csoport—közösség viszonyának a hibás elméleti elrendezése és az árukapcsolatok

A *szocialista formációt az elmélet* (sokszor még ma is) *nem a megelőző formák* (köztük a tőkés árutermelés) *viszonyainak* az *összefoglalásaként, hanem csak a prekapitalista közösségi termelési módok magasabb rendű megismétlődéseként szemlélte.* A szocialista gazdaságnak sokáig csak azokat a jegyeit vettük észre, amelyek szembeállítják azt a kapitalizmussal, amelyek a régmúlt korok közösségi társadalmaira „ütnek". *A tőkés árutermelés történelmi vívmányainak — a többi között az egyén gazdasági önállósodásának — nem hagytak helyet a szocializmus gazdasági berendezkedésében. E vívmányok lebecsülése és figyelmen kívül hagyása azonban eltorzította a közösségről alkotott képet is.*

A szocialista gazdaságot mind ez ideig mint az egyéneket, csoportokat magának alárendelő állami tulajdonon nyugvó rendszert ábrázoltuk, miközben teljesen figyelmen kívül maradtak azok a marxi fejtegetések, amelyek a *szocializmus történelmi céljaként az egyének tulajdonosi pozíciójának a helyreállítását hangsúlyozták.*[137]

A „nagy" közösségnek, a társadalomnak és elvont képviselőjének, az államnak az abszolutizálása miatt nem sok hely maradt az egyénnek, illetve az egyének alkotta kisebb-nagyobb termelőközösségnek a gyakorlatban sem. *Az egységes társadalmi tulajdon koncepciója alapján lényegileg minden tulajdonosi jogot és döntési lehetőséget a közösséget képviselő államhatalomra — még pontosabban az államigazgatásra — ruháztak át.* Az egyén a jellemző elméleti elképzelések szerint csak közvetve, a közösség tagjaként és nem mint egyén kapcsolódhatott a termelőeszközökhöz.

Az egyének és a csoportok[138] gazdasági önállóságának a felszámolása, a tagolatlan, egységes köztulajdon eszménye a gyakorlatban azonban szükségképpen kivihetetlennek, megvalósíthatatlannak bizonyult. Ha itt-ott mégis „sikerrel járt"[139] az egyéni ambíciókat, az egyéni pozíciókat végletesen alárendelő kollektivizálás, ezért a sikerért drágán kellett megfizetni.[140]

[137] Vö.: *Tőkei Ferenc:* A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 144—145. old.

[138] Csoporton értve itt először is a kisebb kollektívákat (munkacsoportokat, brigádokat, szövetkezeti ágazatokat), másodsorban a gazdasági egységek (vállalatok, szövetkezetek) kollektíváit.

[139] Olykor a történelmi körülmények is „kezükre játszottak" e törekvéseknek. A hadikommunizmus, a háborúk és a szocializmus külső fenyegetettsége nemigen kedvezett az egyén fejlődésére alapozott közösségiségnek.

[140] Ha az egyén, illetve a csoport elveszti az ellenőrzési lehetőségét (tulajdonosi pozícióját) az általa megvalósítandó folyamatok felett, az szükségképpen érdekeltségének és felelősségvállalásának elsorvadásával jár együtt. Ebből már egyértelműen következik a termelés stagnálása és a gazdasági viszonyok szétzilálódása. E „szétesési folyamat" látványos és katasztrofális formákat öltött a szélsőségesen „kollektivizálódó" gazdaságokban: így például Kambodzsában, s egy időben Kínában.

A társadalom tagoltságának a megszüntetésére irányuló gyakorlati kísérletek meddősége egy idő után arra kényszerítette a gazdasági elméletet, hogy elismerje a szocialista társadalom és a tulajdon belső tagoltságát. A tagoltságot azonban az elmélet eleinte „maradványként", leküzdendő akadályként, a közösségiség kénytelen-kelletlen elfogadandó korlátjaként kezelte. Az ebből fakadó gazdasági ambíciókat (egyéni és csoportambíciókat egyaránt) a legjobb esetben is csak a közösség fejlődése érdekében kihasználandó eszközként ismertük el, nem pedig a szocializmus alapvető céljaként.

Az *egyének és csoportok* gazdasági lefokozása, *eszközként*, nem pedig célként *való felfogásuk a legtermészetesebben fonódott össze a közöttük levő gazdasági kapcsolatoknak: az árukapcsolatoknak az elméleti eljelentéktelenítésével és gyakorlati visszaszorításával.*

A mikroegységek gazdasági önállósága — és az önálló szereplők közötti kapcsolatok áruformája

A valóságban az egyének, illetve elsődleges közösségeik gazdasági szabadsága és önállósága (akárcsak maguknak az egyéneknek a kibontakozása) a társadalmi fejlődéssel nem egymást kiszorító jellegű, „vagy-vagy" kapcsolatban van; ellenkezőleg a két folyamat kölcsönösen feltételezi egymást.[141] Ebből az következik, hogy az egyének, illetve csoportok gazdasági önállóságát megtestesítő és magukba záró — árukapcsolatok a szocialista rendszerben együtt fejlődnek és erősödnek a társadalom egészével. *A társadalom előrehaladása nem az egyének (csoportok) rovására megy végbe. Éppen megfordítva az egyének és csoportok kibontakozásából táplálkozik, azzal párhuzamos folyamat.*

Ha az árutermelést az egyének és elsődleges közösségeik gazdasági önállósága következményének, ezt az önállóságot pedig a szocializmus egyik céljának tekintjük, akkor az áruviszonyokat közvetlenül a szocialista társadalom alapkonstrukciójából vezetjük le, és nem a múltból származtatjuk. De ha a társadalmi sejtek — az egyének és a termelőkollektívák — gazdasági önállóságát a szocializmus attribútumának tekintjük, akkor nem mondhatjuk már többé, hogy az egyének (csoportok) gazdasági kapcsolataiban rejlő stimulátorokat fel kell használni annak érdekében, hogy a társadalmi célok megvalósuljanak. *A gazdasági szereplők önállósága s vele az áruviszonyok nem fokozhatók le a „magasabb rendű" célok eszközének a szerepére.*

[141] „...*A közösségi érdek* ... nem csupán a képzeletben létezik, mint valami — általános — hanem mindenekelőtt a valóságban, mint *azoknak az egyéneknek a kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik.*" (Kiemelés tőlem — *H. B.*) Marx—Engels Válogatott Művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 87. old. *Ha a közösségiséget* — Marx nyomán — *a bázisát alkotó egyének és csoportok kölcsönös függőségeként definiáljuk, akkor ezen összetartó szálak nyilvánvalóan nem fejlődhetnek függetlenül azoktól az „elemektől", amelyek között összeköttetést teremtenek.*

A sajátos szocialista áruviszonyok kibontakoztatásának útjában álló akadályok

Ha azonban — mint eddig — az egyének (illetve csoportjaik) gazdasági mozgásterének a kitágítását puszta eszközként kezeljük, akkor ebből logikusan következik: ezt az eszközt bármikor félretehetjük, mihelyt nehézségeink támadnak alkalmazásával. Az egyéni önállóságot és gazdasági szabadságot talonba tevő „közösség" azonban sokszor csupán a közösség nevében cselekvő központi irányító apparátus.

Amíg a makrogazdaság — mint az egyének (csoportok) kölcsönös gazdasági függőségének a rendszere — *nem fejlődhet a bázisát* alkotó egyének és csoportok gazdasági kibontakozása nélkül; addig a *különféle makrogazdasági irányítóapparátusok és intézmények teljes mértékben képesek erre.* Az egyének és csoportok gazdasági értelemben vett önállósága, öntevékenysége[142] feltétele a társadalom gazdasági fejlődésének, egyáltalán nem feltétele azonban (sőt esetenként korlátja) a központi apparátusok kompetenciája növelésének.

A háztartások, a különféle termelőkollektívák horizontális kapcsolatrendszerének — az árukapcsolatoknak — az erősödése, egyértelműen előmozdítja a társadalom egyetemességének a fejlődését ugyanakkor a termékek, információk, folyamatok mind nagyobb részét vonja ki az irányítóapparátus közvetlen döntéseinek a köréből. A közvetlen döntések, a direkt utasítások lehetősége — párhuzamosan a társadalom „érettebbé válásával" és a technikai fejlődéssel — szükségképpen összeszűkül. E tendenciának az irányítóapparátus akarva-akaratlanul is igyekszik korlátot szabni. Ennek a magatartásnak sokféle objektív és szubjektív oka van.

1. *Ha a gazdaságirányító apparátus nem közvetlenül javakról és a személyekről határoz,* hanem a társadalom egészének hosszú távú fejlődéséről hoz döntéseket, *akkor a kezében levő gazdasági hatalom „anyagtalanabbá", elvontabbá válik.* Ezt az apparátus tagjai sok esetben úgy érzékelik, hogy csökken a kompetenciájuk. (Egészen más dolog pénzt adni, kinevezni és leváltani, mint általános szabályokat vagy irányzatokat meghatározni.)

2. Az irányítók idegenkedésének másik oka (s a teljes igazsághoz ez is hozzátartozik), hogy az *elvi irányításból származó hatalom nemigen változtatható át személyes előnyökké.* Ezzel szemben a közvetlen és eseti beavatkozásokon nyugvó hatalom annál inkább alkalmas erre. Ha javarészt a piac (illetve objektív szempontok alapján, társadalmilag ellenőrzött mechanizmus) osztja el az erőforrásokat, ha „személytelen" pályázati rendszeren keresztül töltik be az állásokat, akkor megszakad a kölcsönös lekötelezettség láncolata. Az irányítók egy része nem örülne ennek.

[142] Szabó Kálmán egy 1974-ben írt cikkében utal az egyének és a csoportok gazdasági autonómiájának égető szükségességére. Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.

Mindamellett azonban az irányítóknak létezik egy, az előbbiekkel ellentétes hatású érdekeltsége is. Már csak helyzetükből következően is érdekeltek az általuk irányított terület kellő fejlődésében, előrehaladásában. Márpedig ha szubjektív szempontok alapján osztják el az erőforrásokat és a pozíciókat, akkor az általuk irányított terület csaknem bizonyosan lemarad, visszafejlődik. Mindezek együttes hatásaként az irányítók, az apparátusok a gyakorlatban ellentmondásosan viselkednek A terület fejlődésének az érdekében igyekeznek alkalmazkodni azokhoz az objektív értékítéletekhez, amelyek a hatékonysági követelményeket érvényre juttató piaci, illetve versenymechanizmusokból adódónak, ugyanakkor azonban saját kompetenciájuk erősítése végett „túl is teszik magukat" azokon.[143]

Az árukapcsolatok fejlődése szükségképpen a redisztribúciós lehetőségek beszűkülésével jár. Ez a központosítás haszonélvezőinek, a támogatott vállalatoknak, az egyoldalúan (esetenként érdemtelenül) támogatott egyéneknek az érdekeibe is ütközik. Nem minden vállalat vezetője számára kívánatos például a nagyobb önállóság; különösen akkor nem, ha ennek ára teljesítményének objektív mérlegelése. A gazdasági vezetők az előrehaladással párhuzamosan hamar tapasztalhatják, hogy az önállóságért cserébe nagyobb kockázatot kell vállalniuk. Az önállóság nemcsak döntési jog, hanem konzekvenciákkal, felelősséggel járó döntési kényszer is. Éppen ezért az emberek nem kis része nagyon jól megvan önállóság nélkül; különösen ha elnézik mulasztásait, gyenge teljesítményét, s ráadásul még különféle kedvezményekben, támogatásokban részesül. Mindazonáltal e negatív jelenségek nem kérdőjelezhetik meg az önállóság, a gazdasági szabadság nélkülözhetetlenségét a szocialista gazdaság előrehaladásában.

A szocialista termelők egyenrangúsága és az áruviszonyokra jellemző kölcsönösség

Mindezek alapján jogos az a kérdés is, hogy a társadalmi termelőeszközök közös birtoklásán nyugvó sajátos szocialista kapcsolatrendszert egyáltalán helyes-e áruviszonynak minősíteni, hiszen olyannyira távol van az elszigetelt magántulajdonosok áruviszonyaitól? Az árutermelés és árukapcsolat fogalmának használatát nemcsak a konvenció indokolja. Emellett szól az a fontos érv is, hogy a *különféle „történelmi" árukapcsolatok közös részeként kiemelhető néhány vonás, amelyek közvetlenül értelmezhetők a szocialista kapcsolatrendszerre is.*

A kifejlett szocialista viszonyokban uralkodónak kell lennie a „kölcsönösség", az

[143] A pozíciók elosztásában ez például úgy jelentkezik, hogy az „alkalmas ember" mellett kiválasztanak „lekötelezett embert" is. (E kettő ritkán esik egybe, hiszen az, aki „alkalmas", az nem függ annyira a feljebbvalók jóindulatától.)

egyenrangúság mozzanatának. Mivel az árukapcsolatok egyik eredendő ismérve a kölcsönös pozitív érdekeltség, ezek megfelelő formául szolgálhatnak a szocializmusbeli kapcsolatai számára.[144]

A szocialista országok reformjainak alapvető célja, hogy a gazdasági aktusok a bennük részt vevők kölcsönös érdekeltsége és egyenrangúsága alapján valósuljanak meg. Ha a kölcsönös érdekeltség hiányzik, az — így vagy úgy — kerékkötőjévé válik a gazdasági kapcsolatoknak. Mi mást okolhatnánk a vállalatok közötti kooperáció döccenőiért, a szerződési fegyelem alacsony fokáért, a munkavállalók és a vállalat kapcsolatának kritikus pontjaiért, a jelenlegi körülmények között, ha nem a kölcsönös pozitív érdekeltség hiányát?![145]

Az irányítók és irányítottak viszonya is mind kevésbé képzelhető el kizárólag csak a hierarchikus függés alapján. Jelentős károk származnak abból, ha az irányítók nem érdekeltek az irányítótevékenység végső eredményében, s az irányítottak — noha érdekükben van — nem tudják befolyásolni az irányítás eredményességét és jellegét.

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy a kölcsönösség (a kölcsönös érdekeltség) és egyenrangúság csak az áruviszonyok körében és tőlük függően létezhet a szocialista gazdaságban. Két dolog azonban bizonyos: 1. árugazdaságban a nem áru jellegű kapcsolatokat is áthatják az áruviszonyok, 2. éppen mert a kölcsönösség, az „egyenrangúság" a szocialista viszonyoknak is lényegi mozzanata; az ezen nyugvó árukapcsolat sokkal jobban beilleszthető a szocializmus gazdasági rendszerébe, mint bármilyen egyoldalú (például hierarchikus jellegű) viszony. Az „adok, ha adsz" elve alapján ugyan nem szabályozható minden a szocializmusban; de ha az „én csak kapok" — „te csak adsz"[146] elv válna jellemzővé, az összfolyamat szabályozhatatlanná válna. Ez utóbbi egyoldalúság a szocialista termelők kapcsolataiban teljesen anakronisztikus, és részterületeken is egyre nehezebben tartható fenn. A szocialista országokban szinte „szabad szemmel látható" az egyirányú, egyoldalú kapcsolatok felmorzsolódása, „erkölcsi" elavulása.

[144] Az áruviszonyok — mint tudjuk — összeférnek az alávetettséggel, kizsákmányolással is. Ez nem magából az árukapcsolatból fakad, hanem az uralkodó termelési módból, amely átsugározza azt.

[145] Az érdektelenség gyakran kétoldalú. A munkavállalók nem érdekeltek a lelkiismeretes munkában, sokszor tapasztalható náluk teljesítmény-visszatartás, fegyelmezetlenség, közöny a „vállalat ügye" iránt. A vállalat viszont nem érdekelt a hatékony foglalkoztatásban, a dolgozók vállalattal való azonosulásának az előmozdításában, a „tulajdonosi tudat" kialakításában, a teljesítmény szerinti bérezésben stb.

[146] Bizonyos — nagyon sajátos — értelemben persze minden kapcsolatban jelen van a kölcsönösség mozzanata. Hiszen az *„irányított" a rendelkezésére bocsátott források, pozíció, hatalom fejében ad is valamit az irányítónak: hűséget, lojalitást, különféle szolgálatokat.* Kölcsönösségen mi nem ilyen jelenségeket értünk: hanem az egyenrangú, szabad választáson, mérlegelésen nyugvó kapcsolatban nyújtott kölcsönös előnyöket, illetve kölcsönösen vállalt terheket, hátrányokat.

Árukapcsolatok és ésszerű gazdálkodás a szocializmusban

Minél távolabb kerülnek a szocialista gazdaságok a szegénység és a háborús helyzetek okozta történelmi kényszerpályáktól, és minél kevésbé alakulnak ki újabb ilyen jellegű kényszerpályák — például a fegyverkezési verseny következtében —, annál jobban tágulnak a gazdaságban a választási lehetőségek mind makroszinten, mind az egyes gazdasági szereplők körében. Ez már önmagában véve is igényli az előnyök és a hátrányok, a különböző alternatívákhoz kapcsolható költségek és hasznok szembeállítását, vagyis az áru- és pénzviszonyok aktivizálódását. Megfordítva: az áruviszonyok megerősödésével több lehetőség kínálkozik a racionális választásra. A piacon ugyanis több szereplő kerül egymással szembe, s ez — minthogy a különböző szereplőkkel köthető kapcsolat paraméterei különböznek — eleve választást, racionális mérlegelést, összevetést igényel. Az összemérés eszköze a pénz. A pénzformák bekapcsolásával jönnek létre a közgazdasági értelemben vett *gazdálkodás* előfeltételei.

Az „értékmérlegelés" mint a gazdasági mérlegelés reális változata

Hosszú időn át uralkodó volt, és maradványaiban még ma is létezik az a nézet, hogy a gazdálkodásnak a szocializmusban nem feltétlenül kell pénzgazdálkodásnak lennie. A nem pénz jellegű gazdálkodásra azonban mind ez ideig nem dolgoztak ki operacionizálható elméletet vagy modellt. Igaz, a régebbi és a közelebbi időkből ismerünk gyakorlati kísérleteket, amelyek célja az áru és a pénz kikapcsolása volt. Ezeket valójában többnyire történelmi kényszer szülte, és eddig még sehol sem hoztak tartós eredményt.

Minden olyan törekvés, amely az erősen tagolt gazdasági rendszerekből kiiktatta vagy ki akarta iktatni a pénzkapcsolatokat és a pénzbeli gazdasági mérlegelést, a rendszer naturalizálódásával (de azt is mondhatjuk: primitivizálódásával) járt, a belső gazdasági kapcsolatok felszámolására (az autarkiás irányzatok felerősödésére) vezetett.

Ésszerű mérlegelésen: így a gazdasági mérlegelésen az előnyök és hátrányok, az eredmények és a ráfordítások (a költségek) és hasznok szembeállítását, összevetését értjük. Ha csak az egyik oldal esik latba: például a társadalmi preferenciaskála megfogalmazásakor, ez gazdaságilag nem számít igazán mérlegelésnek. Nem valódi gazdasági mérlegelés az, ha a szükségletek rangsorát pusztán a szükségletek intenzitása alapján állítják fel, vagyis anélkül, hogy tekintetbe vennék a munkaráfordításokat.

Az arányosság és értékelméleti ismeretek birtokában azonban jól tudjuk, hogy a *szükségletek intenzitása* — még ha ezt a társadalmi preferenciák alakítói nem mindig

akceptálják is — *egyáltalán nem független a kielégítésükhöz szükséges munkaráfordítások nagyságától.*[147] A pénzköltségek számbavétele nélkül nem hajtható végre preferenciarendezés sem. Ha valamilyen szempontból mégis szükségesnek látszik a pénzben mérhető költségek (és hasznok) összevetésének a kiiktatása, akkor — a jelenlegi körülmények között — ez annyit jelent: a szóban forgó döntést vagy területet kivontuk a gazdálkodás köréből.

Az árukapcsolatokban rejlő racionalitás korlátai és ezek túlhangsúlyozásának a veszélye

A tőkés áruviszonyok marxi kritikáját sematikusan leegyszerűsítve, egyes közgazdászok az áruviszonyokban rejlő irracionális mozzanatok kiemelésével érvelnek az áruviszonyokon „felülemelkedő" (sosemvolt) ésszerű gazdálkodás szükségessége mellett. Az árugazdaság irracionális vonatkozásaira, következményeire való hivatkozás — valljuk be — nem teljesen alaptalan. Az egyének vagy csoportok (vállalatok) közötti árukapcsolatok a szocializmus viszonyai között is kitermelhetnek olyan „eredményeket" és irányzatokat, amelyek társadalmilag irracionálisak, ellentmondanak a szocialista rendszer céljainak.

A legszabályosabban működő versenymechanizmus is létrehozhat monopóliumokat, amelyek már nyilvánvalóan keresztezik a makrogazdasági (társadalmi) racionalitás érvényesülését.[148] A monopólium a szocialista gazdaságban sem puszta rémkép. Ezt a veszélyt azonban nemcsak az áruviszonyok idézhetik elő, hanem ezek visszaszorítása is. *Az eddigi tapasztalatok szerint a monopolisztikus hatások általában erősebbek a centralizált irányítású gazdaságban, mint a decentralizáltabb rendszerekben.*

[147] A tényleges (nem pedig az elvont, feltételezett) szükségletek megfogalmazódása a társadalomban mindig szorosan összefügg az értéktípusú mérlegelésekkel. (Vö. Politikai gazdaságtan 1. kötet harmadik rész.) Ezért hibás az a közgazdasági szemlélet, amelyben csak a termelés alkalmazkodik, a szükségletek viszont nincsenek alávetve alkalmazkodási folyamatoknak, „mit milyen áron" összevetéseknek. A tények világában „...az érték formálja a hasznosságot, a hasznosság formálja az értékviszonyokat..." a „mit termeljünk és fogyasszunk kérdésére adott válasz függ attól, hogy milyen áron". *Szegő Szilvia:* Anyagi reál és monetáris egyensúly. Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz. 1047. old. Ugyanerre az összefüggésre munkáiban Szabó Kálmán is rámutatott.

[148] Hogy a veszély korántsem csak elméleti, azt jól szemlélteti egy jugoszláv dokumentum. Mind gyakoribb jelenség — szögezi le az említett dokumentum —, hogy a munkát és eszközöket társító ún. önigazgatási szerződések monopolisztikus irányzatokat juttatnak kifejezésre az áru- és a szolgáltatás forgalomban. A tervezés lényegében formálisnak mondható, mert elmaradt a közös fejlesztési célok megvalósítására irányuló eszközök koncentrálása. Az árak ellenőrizhetetlenné válnak, s ez szétzilálja a piacot. Küldöttek Híradója — Szövetségi Közlöny 8. évf. 159. sz. 1982. február 25. 14—18. old. Nyersfordítás.

A monopolizálódás veszélye azonban — ha nem is küszöbölhető ki teljesen a szocialista gazdaságban — jelentősen mérsékelhető. A gazdasági ellenszereken (a konkurrensek támogatása, túlkínálat létrehozása, importverseny stb.) túlmenően a *nyilvánosság, a vállalatok és az egyes termelők „piaci kontrollon túli" társadalmi és hatósági ellenőrzése elejét veheti a verseny eltorzulásának.* Ebből logikusan következik, hogy semmiféle reform sem lehet hatékony a monopóliumellenes szabályozás kidolgozása és a monopóliumhelyzetben levő vállalatok társadalmi ellenőrzésének a megszervezése nélkül.[149] Emellett nem szabad lebecsülni a piac önkorrekciós képességét sem! *A fogyasztó, a vásárló a legjobb ellenőr!*

Végül hangsúlyozni kell: a társadalmi racionalitás semmiképpen sem merül ki az árukapcsolatokban rejlő ésszerűségben. Vannak olyan társadalmi problémák, feladatok, amelyek nem oldhatók meg pénzráfordítások és a gazdaságilag mérhető hasznok *egyszerű* összevetése alapján. Társadalmi szempontból racionális például az öreggondozás rendszerének a kiépítése, noha ennek közvetlen gazdasági haszna nem mutatható ki. A társadalmi racionalitást azonban ezek esetében sem az szolgálja a legjobban, ha az ilyen jellegű társadalmi igények (kulturális, egészségügyi, oktatási szükségletek) kielégítését *mindenáron és teljesen* kivonjuk az értékmérlegelés, a pénzbeli kalkuláció érvényességi köréből; hanem inkább az, ha a gazdasági racionalitást itt is igyekszünk társadalmi racionalitás szolgálatába állítani.[150]

Az árukapcsolatok társadalmi racionalitása azzal az érvvel is megkérdőjelezhető, hogy az egyes árutermelők spontán akciói nem összegződnek társadalmilag kívánatos eredménnyé. Ez megint csak féligazság![151] Az áruviszonyok spontán módon valóban nem feltétlenül termelik ki a kívánatos makrogazdasági struktúrát, főként, ha hosszú távban gondolkodunk és az externáliákat is tekintetbe vesszük. Egyetlen társadalom sem engedheti meg magának azt, hogy a makrogazdasági „végeredmény" alakulását kizárólag a mikroegységek tevékenységének az eredőjétől tegye függővé. Szükség van közvetlen makrogazdasági összehangolásra, szabályozásra is!

[149] A reformirodalomban a monopólium problémája csak mint a hatalommal összefüggő (az államigazgatáshoz vagy a bürokráciához kapcsolódó) monopólium bukkan fel, vagy esetleg mint az adminisztratív úton létrehozott nagyvállalati szervezetek monopóliuma. A piac spontán fejlődése „természetes úton" is kitermeli a monopóliumokat. Azt, hogy ilyenfajta monopóliumok is kiépülnek, jól mutatják a nagybani piacokon kialakult „szervezetek". (A témától való idegenkedésben feltehetően az is közrejátszik, hogyha elismerjük ilyen monopóliumok lehetőségét, akkor abból rögtön az következik, hogy szükséges az ezeket létrehozó viszonyok korlátozása. Márpedig mi éppen e viszonyok fejlesztése mellett törünk lándzsát! Az áruviszonyok fejlesztésének szorgalmazása közben nem kerülhető meg a „természetes úton" kifejlődő monopóliumok problémája sem.)

[150] Vö. *Hámori Balázs:* „Nem árujavak és szolgáltatások" a szocialista árutermelő gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.

[151] Azért sem teljesen meggyőző az áruviszonyok negatív makróhatásaira való hivatkozás, mert ezek csaknem mindegyike akkor is érvényesült, amikor az áruviszonyokat erősen visszaszorító központi irányítás uralkodott.

Csakhogy nem mindegy, hogyan, miként valósul meg ez a szabályozás és koordináció! Eddigi elképzeléseinkben központi szerepe volt a „felülről" az árutermelőkre *kényszerített* tervnek. A társadalmi-gazdasági folyamatok összehangolásának lehetőségeit rendszerint az állami irányítás vagy piaci szabályozás kérdésére egyszerűsítettük le. Figyelmen kívül maradt az összehangolás harmadik — jelentőségében egyre erősödő — módja: az önkéntes társadalmi integráció. Bármennyire kicsi a súlya jelenleg az önkéntes társadalmi koordinációnak; s bármennyire is elnyomja azt a „hivatali", adminisztratív szabályozás, a fejlődés iránytűje mégis egyértelműen a koordinatív szabályozás pólusa irányába „áll be". Egyre gyakoribb az érdekeltek bevonása egyes állami döntések előkészítésébe. Mindjobban érzékelhető törekvés és kényszer: úgy szabályozni a gazdasági folyamatokat, hogy azok ne keresztezzék a fő gazdasági ágensek törekvéseit.

Árutermelés és verseny

A szocialista termelők (egyének, csoportok, vállalatok) kapcsolatának beépített eleme az érdekek különbözősége. A társadalom tagoltságából, a munkamegosztásból, az eltérő képességű és gazdasági pozíciójú egyének (és csoportok) létezéséből következnek a differenciált érdekviszonyok,[152] és velük az érdekellentétek, konfliktusok, érdekösszeütközések (vetélkedés) kikerülhetetlen szükségszerűsége. Az érdekkülönbségekből adódó gazdasági vetélkedés (verseny) tehát nem volt ismeretlen a szocializmus egyetlen változatában és történelmi korszakában sem.

Amikor az áruviszonyok fejlesztésével foglalkozunk, mindig megemlítjük a versenyt is. Az ellenérdekeltség, az ezen alapuló versengés az árukapcsolat elmaradhatatlan attribútuma.

A gazdasági versenynek kettős értelme van a közgazdaságtanban: egyrészt *teljesítményverseny*, amely mindenfajta társult termelés sajátja, másrészt *egyes dolgok (javak, pozíciók, információk) megszerzéséért folytatott vetélkedés*. Megkülönböztetésükre „outputokkal" és „inputokért" folytatott versenyről lehetne beszélni. Az első esetben az összemérés alapja a versenyzők által nyújtott *produkciók*, s az a „győztes", aki többet vagy jobbat *ad*. A második esetben *valaminek a megszerzéséért versenyeznek*, az a győztes tehát, aki többet (vagy jobbat) *kap*.

A központosított újraelosztás a verseny e két típusa közé ékelődik. A redisztibutív rendszerekben elválik egymástól az inputokért és az outputokkal folytatott verseny. Úgy lehet jó helyezést elérni a „valamiért" folyó versenyben, hogy nem kell feltétlenül letenni valamit az outputokkal folytatott verseny „zsüriasztalára". A szocialista gaz-

[152] Vö. *Szabó Kálmán:* Tanulmányok a gazdasági mechanizmus problémaköréből. Tulajdon- és érdekviszonyok. Akadémiai doktori értekezés, 1967. 63—141. old., valamint *Szabó Kálmán:* A gazdasági érdekstruktúra és ami mögötte van. Tájékoztató. 1974. 5—6. sz.

daságot (főként a direkt irányítású gazdaságot) eddig az inputverseny és az outputverseny függetlenedése jellemezte.

Az áruviszonyok erősítésével nem gazdasági versenyt plántálunk a szocialista gazdaság talajába; hanem az eleve meglevő gazdasági vetélkedés természetét igyekszünk úgy átformálni, hogy az inputverseny eredménye (vagyis a realizált jövedelem) *jobban* függjön az outputversenyben elért helyezéstől (a nyújtott teljesítménytől). A kétfajta verseny összekapcsolása azonban a mai körülmények között semmiképpen sem lehet hézagmentes.

Valójában csak az egyenlő gazdasági pozíciójú árutermelők „tiszta versenyében" létezik teljes azonosság a nyújtott (társadalmilag elismert) és a kapott teljesítmények között. A monopólium valamennyi történelmi formája megbontja ezt az összhangot; legyen szó akár a tőke monopóliumáról[153], akár valamely természeti erőforrás monopóliumáról, akár a *piac feletti* ellenőrzés, a technikai tudás vagy a műveltség monopóliumáról. Az árukapcsolatok a szocializmusban ebből következően csak akkor képesek a mikroegységek által „megszerzett" dolgok és a társadalomnak nyújtott teljesítményeik összehangolására, ha kizárják, illetőleg korlátozzák a monopolhelyzeteket és megszilárdulásuk lehetőségét.

A munka társadalmi elismerése a szocializmusban és az árukapcsolatok fejlesztése

Minthogy a szocialista gazdaság nem képzelhető el egy nagy gyár mintájára — függetlenül az áruviszonyok szerepének megítélésétől — normális körülmények között az *emberek mindenképpen tárgyi közvetítéssel lépnek egymással gazdasági kapcsolatba,* nem pedig közvetlenül együttműködő termelőként.

A szocialista gazdasági fejlődés eddigi tapasztalatai és az ezeket általánosító elméleti megállapítások egyaránt azt igazolják, hogy noha *nem a termelőeszközök magántulajdonán nyugszik, a munka a szocialista gazdaságban mégsem közvetlenül társadalmi.*[154] A munka kifejtésekor nem eleve elismert része a társadalmi összmunkának. Az egyes gazdasági szereplők munkája *csak akkor válik a társadalmi összmunka részévé, ha a munkával termelt javak (teljesítmények) valóban összetalálkoznak a társadalmi szükségletekkel, vagyis megtörténik* — de már tárgyiasult formában — a munka társadalmi elismerése, azaz végbemegy a *realizálás.* Egy jól megalapozott konzisztens társadalmi terv (a vállalati tervekkel együtt) komoly előnyt jelent a

[153] A tőkemonopólium miatt — az árucsere formális értékegyensúlya mellett — szintén nem egyezik meg az átadott és a kapott munkamennyiség.

[154] Az, hogy a munka nem közvetlenül társadalmi jellegű, még nem teszi automatikusan igazzá az ellenkező állítást, vagyis hogy magánjellegű. A szövetkezetben, az állami vállalatoknál végzett munka mindenképpen kollektív, ez még nem zárja magában a végzett munka „külső" társadalmi elismerésének a szükségességét. Ilyen értelemben mondjuk ezekre a munkákra, hogy nem társadalmi jellegűek.

realizálásban, *semmiféle tervezőközpont nem garantálhatja azonban eleve a kifejtett munka társadalmi elismerését!* A társadalmi elismerés funkciója ugyanis csak magához a társadalomhoz rendelhető, ebben a funkciójában senki sem helyettesítheti a társadalmat. (Még a közjavaknál sem elég a létrehozásukhoz felhasznált munka adminisztratív jóváhagyása. A valódi társadalmi elismerést itt is az jelenti, hogy ha a társadalom elfogadja az adott közjószág létrehozását, s az érintettek valóban igénybe is veszik azt.)

A tervezőközpont előfeltételezései a jövendő igényekről kedvező esetben megközelíthetik a társadalom utólagos értékelését, azonban sohasem pótolhatják a milliónyi szubjektív rangsor eredőjeként objektivizálódó preferenciaskálát. Jó volna, ha a tervezők értékelése és a társadalom értékelése közötti eltéréseket a hiány intenzitásával vagy az eladhatatlan árukészletek nagyságával jellemezhetnénk. *Az eltérés valójában ennél jóval nagyobb lehet. A szocialista gazdaság körülményei között a társadalom tagjai még akkor sem feltétlenül igazolják vissza a központi tervdöntéseket, illetve ismerik el a termelők munkáját, ha a vásárlók megveszik a terméket.* (Ilyenkor is lehetséges eltérés a termelési és szükségleti struktúra között; lehet szó kényszerhelyettesítésről, kényszerelköltésről, kielégítetlen effektív és kielégített latens szükségletekről stb.)

Realizálási problémák tehát nemcsak a szemmel láthatóan eladhatatlan termékeknél merülnek fel, hanem a ténylegesen felhasznált termékekben rejlő munkamennyiségek társadalmi elismerésével is gondok vannak. Jelenlegi gyakorlatunkban nem kis részük csak „ál társadalmi elismerés"-ben részesül.

Ezenkívül az is kérdés, hogy beleszámítsanak-e egyáltalán, vagy miként számítanak bele a társadalmilag szükséges munka fogalmába a gazdaság hibás működéséből adódó többletráfordítások. Elméletileg sem könnyű eldönteni, hogy vajon azok a pótlólagos ráfordítások, amelyek az értéktörvény és az arányosság adekvát mechanizmusainak a hiánya folytán növelik meg az adott használati értéktömeg előállítási költségeit, társadalmilag szükségesek-e jelen körülményeink között, avagy sem. *A társadalom olykor túlságosan is sok ráfordítást kénytelen elismerni a termékekben.* Sokszor kell beérnie gyenge minőségű, hiányos termékekkel vagy elfogadni a termékekben feleslegesen elfecsérelt többletmunkát. Ezek a jelenségek — ha nem is általánosak a szocialista gazdaságban — ahhoz elég gyakoriak, hogy reálissá tegyék az *„ál társadalmi elismerés"* fogalmát.

A realizálással összefüggő problémák az előbb kifejtettek ellenére sem végzetszerűek. Párhuzamosan a vállalatok tervezési kultúrájának az erősödésével, a makroszintű tervezés oly módon egyengetheti a ráfordítások társadalmi elismerésének az útját, hogy a tervekben kifejezésre juttatja a társadalom különféle rétegeinek alapvető törekvéseit és perspektivikus érdekeit. Még ilyenkor sem zárhatók ki azonban a realizálási nehézségek és aránytalanságok. Arra semmiféle biztosíték sincs ugyanis, hogy a bármily gondosan elosztott (előre elosztott) munka százszázalékos biztonsággal megfelel majd a társadalom öt vagy tíz évvel későbbi igényeinek.

A jól működő tervgazdaság nem abban különbözhet a XIX. századi szabadversenyes

gazdaságtól, hogy a termékben rejlő munkát itt teljeskörűen és ex ante elismerik, hiszen ez jelenlegi ismereteink szerint a szocialista gazdaságban sem lehetséges. Inkább abban, ahogyan a tervgazdaság az elismerés folyamatát „egyengeti", javítja, befolyásolja. A *tervezőközpontok* — amennyiben csakugyan hatékonyan működnek is, képesek a társadalom szándékának és akaratának a visszatükrözésére, illetve előrevetítésére — megkönnyítik a realizálást, *„civilizálhatják" az elismerés társadalmi folyamatát*. És ez nem is kevés!

A fetisizálódás formái a szocialista gazdaságban és az áruviszonyok kifejlesztésének hatása e jelenségekre

A közvetlenül társadalmi munka ikerpárja az emberek fetisizálódástól mentes, közvetlen kapcsolata. Ez a sokáig evidenciaként hangoztatott tétel sem megalapozottabb azonban az előbbinél. Az *emberek* közvetlen *kapcsolata ugyanis korántsem csak a morálon, a jóakaraton múlik*. A fetisizálódás kiküszöbölése nem következik automatikusan a szocialista gazdasági berendezkedésből. E lehetőség szorosan összefügg a társadalomnak és a társadalmi lét technikai bázisának az általános fejlettségével. A fetisizálódásnak, vagyis az emberek feletti dologi uralomnak az egyik oka ugyanis maga a hagyományos ipari rendszer, amelyet a szocialista gazdaságok érdemi változtatás nélkül örököltek, illetve vettek át a fejlettebb gazdaságoktól. A *futószalagmunkás* — a dolog természetéből adódóan — *nem ellenőrizheti a folyamatot, amelynek részese*, csak „csavar" a gépezetben. Igaz, ettől elvileg még befolyásolhatná a vállalat egészének fejlődését, irányítását. Ám az ipari rendszerekben a munkában való elidegenülés igen mélyen fekvő meghatározottság. Ezt — a szocialista gazdasági fejlődés eddigi tapasztalatai szerint — a táguló ellenőrzési lehetőségek és a tulajdonosi pozíció megteremtésére irányuló kísérletek sem képesek érdemben ellensúlyozni.

Az ipari társadalom szocializmus által elsajátított — és érdemben még meg nem haladott — termelőerői a termelőszervezetek jellegéből és más okok miatt is — elidegenedést, fetisizálódást okoznak. Az árufétis mellett (olykor helyett) széles körben tapasztalható a *szervezeti fetisizmus. Az egyéni törekvések a sok hierarchikus szinttel rendelkező nagyszervezetekben* — különféle áttételeken keresztül — *gyakran a visszájukra fordulnak*. Ez a probléma még a vezetés csúcsán is előfordulhat.[155] Ez érvényes

[155] Práger László kandidátusi disszertációjában a bérdifferenciálás sokat emlegetett problémáján keresztül magyarázza meg: hogyan fordulnak az egyéni törekvések a vezetés csúcsain a visszájukra. Felmérést készített arról, hogy egy vállalat legfelsőbb vezetői milyen béreket adnának a szélesebb vezetői garnitúra egyes tagjainak. A felmérés szerint az egyes vezetők által összeállított „egyéni bérlistákon" még igen jelentősek voltak a bérdifferenciák, a végső döntés mégis erősen „összerántott" bérskálát „eredményezett". A magyarázat abban rejlik, hogy ki-ki a maga sajátos értékelési szempontjai szerint, tehát más-más alapon differenciált: akinek az egyik vezető sokat akart adni, annak a másik keveset. A közös döntés végül is „becsületes átlagolással" született, és így mindenki „átlagos" bérhez jutott. *Az egyéni differenciálási törekvések tehát nivellálásként összegeződnek.* Vö. *Práger László:* Szocialista vállalat. Társadalmi elvárások és közgazdasági szabályozás. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1982.

a makrogazdasági irányításra is. Az „alulról jövő" információk eltorzítása miatt a központi irányítás nemritkán inadekvát lépésekre kényszerül. A tervmódosítások, illetve szabályozómódosítások rutinszerű gyakorlata a bizonyíték arra, hogy a szándékolt hatások az irányítóknál is nemritkán az ellenkezőjükre fordulhatnak. Ez is azt bizonyítja, hogy a *társadalom uralma saját viszonyai felett; elsősorban a társadalom (és a tudomány) érettségi fokától, nem pedig az áruviszonyoknak adott kisebb vagy nagyobb mozgástértől függ.* A jelenlegi körülmények között sem áruviszonyokkal együtt, sem azok nélkül nincs lehetőség az elidegenedés és a fetisizáció kiküszöbölésére. Választási lehetőség csak a fetisizáció létformái és befolyásolási módjaik tekintetében van.

A „bősz egyenlősítésben" megnyilvánuló *anyagiasság és irigység, éppúgy egy sajátos fetisizáció megnyilvánulása, mint ahogyan a korrupció és a csúszópénz hiánygazdaságban általános jelensége is az.* A társadalom tagjainak eltorzult viszonya a dolgokhoz, a dolgok fetisizálása annál erősebb, minél erősebb az áruhiány. Az *árufetisizmust ezért a lefojtott áruviszonyok nemhogy gyengítenék, hanem inkább erősítik.*

A szocialista társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában az árukapcsolatok erősítése általában mérsékli a hiányjelenségeket, ezáltal szűkítheti a hiányból fakadó fetisizációs jelenségek körét.

Az áruviszonyok ilyen jellegű hatása nem ellentmondásmentes: *maga az áru is kitermelhet ugyanis a fetisizálódás klasszikus formáira emlékeztető jelenségeket,* hiszen a piac törvényeit időnként csapásként érzékelik az egyes árutermelők. Ezek *kivédésére — legalább részben — módja nyílik a termelőknek adaptációs technikájuk kifejlesztése révén.* Az árutermelés a kartellizálódás-monopolizálódás lehetőségén keresztül a szervezeti fétis bizonyos formái számára is teret nyithat. E negatív irányzatok ellen a társadalom ütőképes „monopóliumellenes" intézkedésekkel védekezhet. Nem zárható ki az sem, hogy az áruviszonyokkal megnő a pénz „ereje" (pénzfétis), fokozódik az erre támaszkodó gazdasági differenciálódás. Ilyen tünetek máris tapasztalhatók a komplementer szektor egyes szereplőinél szabadabb árutermelésük, mozgásterük kiszélesítése kapcsán.

Csakhogy e — kétségkívül létező — jelenségeket hiba lenne valamilyen ideális állapot mércéjével mérni, s ezen az alapon elutasítani az áruviszonyok fejlesztését. Az elidegenedéstől mentes társadalomképhez mérten ugyan valóban lehangolók lehetnek a pénzviszonyokkal átszőtt gazdaság egyes jelenségei, a túlzottan centralizált gazdaság hierarchikus viszonyaihoz képest azonban már korántsem annyira elkedvetlenítők. A tökéletes gazdaság víziójával szembeállítva „veszteség" a csődbe ment árutermelő; a pazarló hiánygazdasággal összevetve azonban felfogható a hiány felszámolása szolid társadalmi ráfordításaként is. Az elképzelt társadalmi egyenlőség fényében bántóak lehetnek az — olykor nem is a munka alapján kialakult — jelentős egyenlőtlenségek, a hierarchikus központosított gazdaság „egyenjogútlanságai" mellett viszont ezek eltörpülnek.

Természetesen nem mindegy: milyen árutermelésről beszélünk, melyik árutermelési típus negatív következményeit elemezzük. A közösségi termelésen kívül rekedő

„magányos vadászok" üzleti kockázata nagyobb, a piac visszaütései keményebben sújtanak le rájuk, mint a közös (a termelőeszközök közös birtoklásán nyugvó) termelésen belüli árutermelőkre. Ha a kistermelő valamiféle szövetkezés irányában tapogatózik,[156] vagy ha az alapvető szektorhoz csatlakozik valamilyen formában,[157] árutermelői mivoltában már sokkal kevésbé kiszolgáltatott, távolabb kerül a XIX. századbeli „barbár" árutermelőktől. Ha az árutermelés a közösségi termelésbe ágyazódik, akkor a fetisisztikus jelenségek mérsékelhetők. Az eddig kifejtettek alapján állíthatjuk:

Az áru alapszerkezete, az áruviszonyok általános vonásai nemcsak hogy nem mondanak ellent a reálisan (nem utópisztikusan) ábrázolt szocialista termelési mód alapvonásainak, hanem egybeesnek vele, legyen szó akár a kölcsönösségről és egyenlőségről a cserében, akár a racionális gazdasági mérlegelésről, akár az inputverseny és outputverseny összekapcsolásáról. Ez az egybeesés nem véletlen, hanem abból következik, hogy a szocialista termelési mód olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amely mintegy összefoglalja, magába építi a megelőző termelési módok — így az árutermelés — minden maradandó pozitív vívmányát, miközben kiküszöböli az idegen munka elsajátításának az *elsődleges* formáit.

Remélhető tehát, hogy lassan eloszlanak azok az illúziók, amelyek az „árumentes" szocializmus lehetőségéhez, illetve magasabbrendűségéhez fűződnek. Rámutattunk, hogy mindazok az ellentmondások, amelyeket sokan az árutermeléshez kapcsolnak (fetisizáció, ciklikusság, a munka utólagos társadalmi elismerése, spontán aránytalanságok stb.), megvoltak (sőt, erőteljesen jelentek meg) akkor is, amikor a szocialista gazdaságokban igyekeztek lefojtani (szélsőségesebb esetben felszámolni) az áruviszonyokat. *Ezek az ellentmondások tehát nagyobbrészt nem az árutermelésből magából, hanem azokból a történeti korlátokból fakadnak, amelyek közepette a létező szocialista gazdaságok fejlődnek.* Az árutermelés és a szocialista termelés szerves egységét hangsúlyozva ugyanakkor óvakodnunk kell attól a gondolati csapdától, hogy a fejlődő áruviszonyokat ellentmondásmentesnek tekintsük, és irreális várakozásokat fűzzünk hozzájuk. Minden meglevő (és várható) probléma ellenére az áruviszonyok továbbfejlesztése mégis nagy történelmi előrehaladást jelent az azokat lefojtó hiánygazdasághoz képest.

A szocialista áruviszonyok „rétegezettsége", az áru történelmi változatai a szocializmusban

Az árukategória sem általában, sem pedig a szocializmusban nem homogén, nem egyrétegű fogalom. Ha a szocialista árugazdaság természetét igyekszünk megismerni, akkor nem általában árut, hanem egy sajátos — a szocializmus adott fejlődési fo-

[156] Lásd a magántaxikat tömörítő egyesüléseket.

[157] Az effajta szektorok közötti együttműködés klasszikus példája a háztáji gazdaság az agrártermelésben.

kára jellemző — árurendszert kell vizsgálnunk. Az áru a szocializmus gazdasági valóságában ugyancsak tarka képet mutat.

A különféle árutípusok (a kistermelő, a külföldi tőkés vállalat áruja, a nagyvállalat vagy éppen a gmk terméke) egymás mellett élnek, de a gyakorlatban egészen eltérően viselkednek. A termékek kínálata például különbözőképpen reagál az árakra aszerint, hogy ki viszi a piacra a szóban forgó jószágot. A kereslet-kínálat törvényei is másként érvényesülnek, ha árérzéketlen nagyvállalatok vannak a piacon, mint ha a háztartások a vevők. A különböző fajta áruviszonyok más-más módon épülhetnek be a szocialista gazdaságba. Ezt nem mindig tartjuk szem előtt, ha az árujelenségeket elemezzük. De nemcsak a múltból hagyományozott, hanem a szocializmusra jellemző sajátos áruviszonyok sem egytípusúak. A szocialista gazdaságtörténet különféle periódusaiban más-más sajátosságokat mutat az áru, más és más módon érvényesülnek az árugazdaság törvényei. Fordítsuk ezért most figyelmünket arra: hogyan viselkednek, milyen színeket vesznek fel a szocialista áruviszonyok különféle történelmi típusai, hogyan rakódnak egymásra a szocialista gazdasági fejlődés során az árujelenség történelmi rétegei.

Az árutípusok bemutatásakor — terjedelmi korlátok miatt — eltekintünk a komplementer gazdaság múltból hagyományozott — különben érdekes új tulajdonságokat felvevő — áruinak az elemzésétől, és kizárólag az első gazdaság tipikus árujelenségeivel foglalkozunk. Az e körbe tartozó formák többféle lehetséges rendezési elve közül az árujellegzetességek intenzitása alapján való elhatárolást alkalmazzuk.

A formális áru: az árujelenség tartalmi elszegényedése a redisztributív rendszerben

Az áruk első történelmi típusát formális (vagy „alig")[158] árunak is nevezhetnénk. E típus a hadikommunizmus és a szélsőségesen centralizált tervgazdaság körülményei között „fejlődik" a legtisztább alakjáig. Vizsgáljuk meg, hogyan nyilvánulnak meg az áruvonások e jelenségnél:

1. Ezen árutípust viszonylag fejletlen munkamegosztás mellett állítják elő „önellátó" egységekben vagy felülről kijelölt kooperátorok, szállítók segítségével.

2. Az ilyen „árut" a „központ" teljes tulajdonosi kompetenciája mellett termelik, egyszersmind a közvetlen termelőket (egyének, vállalatok) megfosztják az érdemleges döntések jogától. A termelők „függetlensége" jóformán csak a központtól való

[158] A közgazdászok között vitatott, hogy ezt az árutulajdonságokat meglehetősen halványan mutató jelenséget jogosult-e még egyáltalán árunak nevezni. Magunk igenlő választ adunk erre a kérdésre. Csak a centralizált gazdaság elve modelljéből sikerült igazán „eltüntetni" az árut, a centralizált gazdaságok gyakorlatából soha. A legfrissebb szakirodalom is ezt támasztja alá. Vö.: *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás. I. rész, 2. fejezet. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1983.

„technikai különállásban" nyilvánul meg. (Alig marad a vállalatnak szabad rendelkezésű jövedelme, ha van is ilyen, az ki van téve önkényes elvonásoknak stb.) Ezekből az „árukból" kiindulva joggal vélik a korabeli közgazdászok, hogy a szocialista gazdaságban az áru csak puszta forma, amelynek tartalma teljesen ellentmond az áruviszonyoknak. *Nem abban tévedtünk, hogy az árut ebben az időben tartalom nélküli formának tekintettük, hanem abban, hogy ezt az állapotot a szocialista gazdaság általános érvényű jellemzőjeként, vívmányaként, nem pedig a szocializmus nyers, éretlen, kezdetleges voltának a bizonyítékaként könyveltük el.*

Az áruviszonyok visszafejlesztése, a „formális áru" korszakában nemcsak az elméletben, hanem a valóságban is az áru „elsilányítására", piacról való eltüntetésére vezetett. *Az áru tartalmi kiürítése szervesen összekapcsolódott az árukat tartalmazó polcok kiürítésével, a termékek áruminőségének megkérdőjelezése a termékminőség aláásásával.*

3. Az effajta „árut" ellátási rendszerben juttatják el a felhasználóhoz (hiányzik a csere kölcsönössége). A termék központilag kijelölt kényszerpályákon mozog, az eladó szállítóvá, a vevő igénylővé alakul át, nem fűzi őket össze közvetlenül kölcsönös érdekeltség. Az eladó nem a vevő igényeinek kielégítésében érdekelt, hanem abban, hogy megfeleljen a központ elvárásainak.

„Sajtónk tele van olyan példákkal, amikor a vállalatvezető, az egész kollektíva, az egyes dolgozók a szocialista társadalomban megengedhetetlen dilemma elé kerülnek: dolgozzanak-e lelkiismeretesen, adjanak-e jó minőségű, társadalmilag hasznos terméket, vagy törődjenek a mechanikus, holt mutatókkal megadott tervvel, a lelkiismeretük ellenére »hozzák a tervet«..."[159] A hierarchizált csere, amely — éppen a kölcsönösség hiánya miatt — csak igen sajátos értelemben minősíthető — árucserének, nemcsak az áruviszonyok, hanem a szocialista viszonyok tartalmának is ellentmondó jelenség.

4. Az áru termelésében és forgalmazásában az említett okok miatt háttérbe szorulnak a gazdasági racionalitás szempontjai. A mikroszinten hiányzó racionalitás makroszinten sem engedi érvényre jutni az ésszerűséget. Gyenge a termelő érdekeltsége a költségek megtakarításában, még gyengébb a minőség javításában.[160] A felhasználók (fogyasztók) sem járhatnak el a gazdasági racionalitás kívánalmainak megfelelően.

5. Nem érvényesül az árutermelők (eladók és vevők) versenye. *A verseny — ha van is — a szóban forgó árukat termelőegységek között az inputokért, a központi forrásokért, a központ „kivételes bánásmódjáért" folyik,* vagyis nem a gazdasági racionalitás érvényesülése irányában hat, hanem inkább ellene.

6. A munka közvetett volta is egészen sajátos módon érvényesül ezeknél az áruknál. A munka esetükben sem közvetlenül társadalmi. *A társadalmi elismerési folya-*

[159] *Antonov, O.:* Sto vmeszto „vala". Trud, 1983. március 13. 2. old.

[160] Szemléletesen fogalmazza ezt meg Antonov idézett cikkében: „...a minőség szegény rokon a gazdasági felség, a mennyiség udvarában." *Antonov, O.:* I. m. 2. old.

matba a piaci csere helyett közvetítő láncszem iktatódik: a központi, a „hatósági elismerés" mozzanata.[161] Ez nemcsak közbeékelődik a termelő és a felhasználó „társadalom" közé, hanem egyben akadályozza is a társadalmi elismerési folyamat kibontakozását. *A termékek tetemes részéről sohasem derül ki, hogy a társadalom elismerte-e vagy sem.*

A termelők és a központ kapcsolataiban, illetve a termelő—felhasználó viszonyában megnyilvánuló egyoldalú függés, továbbá a vállalaton belüli személyes függés egyáltalán nem zárja ki a fetisizálódás jelenségét. Csakhogy a fétis itt már nem az áru vagy a pénz, hanem a *személyi függés fetisizálódik* (szervezeti fetisizmus), és megjelennek a fetisizálódás más sajátos jelenségei is (határidőfétis, tervfétis stb.). Emellett másodlagosan létrejön a „szabályos" árufétis is. *A hiánygazdaságokban a fogyasztók (és a felhasználók) hajszát folytatnak az „eltűnt" áruk után.*

7. Az áru elsorvadt voltának következményei jól láthatók a társadalmi kapcsolatokban és a felépítményben is. Az áruval együtt mindazon értékek „elsorvadnak" a kultúrában, a tudomány, a politika stb. területén, amelyek történelmileg az áruhoz kapcsolhatók (teljesítményelv, teljesítményverseny, minőség, ésszerűség, takarékosság stb.). Ahogyan a termelő a formális mutatókat hajszolja, úgy hajszolják ezeket a tudományban, művészetben, sőt még a közéletben is.[162] *A valódi realizálás jelentősége ezeken a területeken is a „központi elismerés" mögé szorul.*

Az áru többi — az alapvető szektoron kívüli — típusa is sorvadozik (ha éppen nem tűnik el) a szóban forgó árutípus jellemezte rendszerben. Az egész árurendszer a „szegény, szükséglet nélküli" ember képére formálódik. Erőteljesen visszafogja, uniformizálja és elszürkíti a szükségleteket.

Az áruvonások „egyoldalú" fejlődése: a kínálati áru

Az erős centralizmus oldódásának és a vállalati önállóság megnövekedésének köszönhetően a szocialista gazdasági fejlődés későbbi korszakában kialakult az áru egy új — az előbbit meghaladó — típusa, a *kínálati áru.* Ennek termelői már jóval önállóbbak, mint a redisztributív rendszer vállalatai; s — „leválván" a központi irányításról — bizonyos fokú tulajdonosi hatalomra tesznek szert a termelőeszközök — általában a termelési folyamatok — felett.

E fejleményektől a közgazdászok általában azt várták, hogy nyomukban a vállalatok „igazi árutermelőként" kezdenek majd viselkedni. Csakhogy az árukapcsolatok,

[161] A teljesítményt a közbülső láncszemeken mérik, mielőtt azt a társadalom ténylegesen elfogadná. Ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy a közbülső láncszem a „tonna", a bruttó termelési érték vagy a tiszta termék, minden ilyen jellegű mutató eltereli a figyelmet a lényegről, vagyis a társadalom szükségleteinek a kielégítéséről.

[162] A könyvek oldalszáma, a publikációk száma, a leadott órák száma a mérvadó. Az intézetek rangját a létszámuk, nem pedig a teljesítményük adja, de még a társadalmi szervezetek „hatékonyságát" is az értekezletek, gyűlések, felszólalások stb. számán mérik.

a piac és a verseny nem értelmezhető elvontan, intézményi háttér nélkül! *A fejlett árukapcsolatok nem egyszerűen önálló vállalatokat, hanem* (a többi között) *meghatározott vállalati struktúrát követelnek.* Nem bontakozhatnak ki a kölcsönösség alapján nyugvó viszonyok a piacon, ha a nagyvállalatok zárt tömbje magasodik a fogyasztók, a megrendelők feje fölé. A KGST-országokban — köztük kiugróan Magyarországon — csúcsán álló piramisra emlékeztető vállalati struktúra alakult ki. Ebben minden bizonnyal szerepe volt a központi és a területi irányítás kényelmességének (öt vállalatot könnyebb kézben tartani, mint ötszázat), és persze műszaki-gazdasági irányzatoknak is. A vállalatok vezetőinek nyomása — amelynek révén ki akarták tágítani a kapacitás-, anyag- vagy munkaerőhiány behatárolta lehetőségeiket — ugyancsak ebbe az irányba hatott. De lényegesen befolyásolták a vállalati struktúra ilyen módon való alakulását a kautskysta dogmák is. Ezek szerint a modern gazdaságban fokozatosan el kell tűnniük a kis szervezeteknek. Nem lényegtelen a történelmi örökség szerepe sem: az ökonómiai kultúra fejletlensége, a „nagy gyár" mintájára elképzelt makrogazdaság mind-mind a vállalati méretek növekedésének kedvezett.

Amikor az árukapcsolatokról van szó, a hangsúlyt általában a vállalatok önállóságára, a vállalatok tulajdonosi pozícióira helyezzük. Pedig a *munkamegosztás milyensége nem kevésbé fontos az áruviszonyok kibontakozása és jellege szempontjából.* A kínálati árut túlzott mértékben önellátó[163] sok kisebb vállalatból összeépült mammutszervezetek, sajátos „szocialista konszernek" termelik. Ez nemcsak következménye a horizontális gazdasági kapcsolatok nehézkességének, de okozója is a munkamegosztás, a kooperáció eltorzulásának. *A termékforgalom tekintélyes része a vállalatokon belül bonyolódik le, a termékek többsége így értelemszerűen nem válhat áruvá.* De a vállalaton belüli munkamegosztás is akadozik. Ugyancsak nehézségek tapasztalhatók az ágazatok közötti munkamegosztásban is. A vállalatok gyakran inkább a távolabbi, de a saját felügyeleti szervükhöz tartozó másik vállalatnak szállítanak alkatrészeket, szerelvényeket ahelyett, hogy a közelebbi, ám más minisztériumhoz tartozó vállalatok igényeit elégítenék ki. Többek között ilyen okokból is jelentős mértékű a fölösleges áruszállítás. A megfelelő érdekeltség hiánya miatt előfordul, hogy az ágazatközi kooperációval leköthető kapacitások kihasználatlanul maradnak.

A munkamegosztási kapcsolatok fejlődése elé akadályokat gördít a hiánygazdaság is. A szállítások megbízhatatlanok. Jellemző az év végi, negyedév végi hajrá; a kiszállítások rövid periódusokra koncentrálódnak. A szállítók nem bíbelődnek a kis sorozatú, sajátos termékekkel; előnyben részesítik a nagy megrendelőket. A kötbérek és egyéb büntetések nem képesek normalizálni a vevő—szállító kapcsolatokat, mivel a „nem egyenlő pozíció" ellene hat a kötbér érvényesítésének. De még ha be-

[163] Muntjan, szovjet közgazdász az áruviszonyok kibontakozása egyik fő akadályaként azt említi, hogy a termelési egyesülések „. . . mind a mai napig nem hagytak fel az önellátásra irányuló törekvésükkel." *Muntjan, Ju.:* Specializacija — vazsnij faktor intenszifikácii proizvodsztva. Planovoje Hozjajsztvo, 1981. 8. sz.

hajtják is a kötbért, ez sem ösztönzi feltétlenül a szállítókat pontos teljesítésre, hiszen az eladók áraikban az effajta büntetéseket áthárítják a vevőkre, vagy támogatások megszerzésével kompenzálhatják azokat. Egészen a legutóbbi időkig nem épült ki az ún. háttéripar, kevés bedolgozó kisvállalat működik. Az önellátásra törekvés a kínálati áruk termelésében is érvényesül. A szocialista „konszernek" szerkezete ezért erősen diverzifikált. Ennek ellenére ezek a vállalatok nem hasonlíthatók össze a diverzifikált tőkés konszernekkel, amelyek kiterjedt és „szűkre szakosodott" bedolgozó hálózattal rendelkeznek, és különféle nagyságú és funkciójú kisvállalatok tízezreit tömörítik „bedolgozó gyűrűjükbe". A szocialista nagyvállalatok körül általában nem épült ki a bolygóvállalati rendszer. A „vegyes profil" a szocialista egyesülésekben, trösztökben rendszerint nem a fejlett munkamegosztás bázisán, hanem éppen a munkamegosztás hiányosságai következtében alakult ki. A munkamegosztás oldaláról a konszernekre épülő gazdasági rendszerben kemény korlátok magasodnak az áruviszonyok kiteljesedése elé. De ezek a korlátok érzékelhetők a többi áruvonásnál is.

A kölcsönösség és egyenrangúság korlátozottsága a monopolista vállalati struktúra által meghatározott árukapcsolatokban

A nagyvállalatok ereje, valamint az a tény, hogy az ország legfejlettebb termelőerőit koncentrálják, képessé teszik őket arra, hogy érdekeiket a központi szerveken keresztül, sőt bizonyos mértékig a fogyasztók és a felhasználók rovására érvényesíthessék. Az erős nagyvállalati szektor és a hiánygazdaság által már amúgy is igényeik „lefaragására" késztetett „vevők" viszonyának a kiegyensúlyozatlansága az árucsere valamennyi paraméterére kihat. A termékek minősége, technikai színvonala éppúgy áldozatául esik az oligopolista pozíciók megszilárdulásának, mint a szállítási határidők vagy a termékekkel összefüggő szolgáltatások. Az oligopolvállalat ezen túlmenően „válogat" a vevők között. Előnyben részesíti az igénytelen vevőket és azokat, akik nem nézik a számlát.

A vállalatok önállósága ilyen körülmények között az árak folytonos emelkedésében csapódik le, és inflációs irányzatokat táplál. Az áremelkedések ugyanakkor nem feltétlenül szüntetik meg a hiányt.[164] A vállalatok „erőpozíciójának" következménye a kapacitások kihasználatlansága és a nagymérvű pazarlás a közvagyonnal, az erőforrásokkal; végső soron pedig az, hogy a hiányt, amely talán valamelyest kisebb mértékű, mint a szocialista áru első történelmi változatánál, nem lehet kiküszöbölni.

[164] A hiánytól még az infláció árán sem tudunk teljesen megszabadulni, a „nincsfláció" ugyanúgy hozzátartozik a legtöbb szocialista gazdasághoz, mint a stagfláció a 70-es, 80-as évek kapitalizmusának a gazdaságához. A „nincsfláció" okai persze nem merülnek ki az itt tárgyalt tényezőkben, ennél jóval összetettebbek.

A „kínálati árut" kettős értelemben is a kínálat hegemóniája által meghatározott gazdaságban termelik. A hegemónia *egyik pillére* a *nagyvállalati struktúra*, a *másik pedig* a *hiány*. A hiány minden termelőnek előnyt ad a felhasználóval, a fogyasztóval szemben, de ez az előny a nagyvállalatoknál megsokszorozódik. A kisebb vállalatok sokkal kevésbé képesek a maguk javára megváltoztatni az elosztási viszonyokat, mint a nagyobbak. Egyrészt, mert kevesebb lehetőségük van a központ befolyásolására, másrészt, mert fennmaradásuk sem olyan lényegbevágó a központ számára, mint egy-egy nagyvállalaté.[165] A megoldást ezekre a problémákra nem kereshetjük a nagyvállalatok „válogatás nélküli" felszámolásában. Ez — ha viszonylag fejlett a gazdaság — teljesen irreális. A megoldáshoz közelebb vihet az egészségesebb (kis-, közép- és nagyvállalatok megfelelő kapcsolatrendszerére alapozódó) vállalati struktúra kiépítése.

Verseny és oligopolszerkezet

A kínálati áru sajátos „konkurrenciaviszonyokkal" fonódik össze. Az *oligopolista versenyben* is túlsúlyban van az *inputverseny* az *outputokkal folytatott versennyel szemben*. Miután a nagyvállalatok és a központi irányítás kapcsolata „bensőséges", itt is fennmaradnak az „adminisztratív piacon" kiharcolható pozíciókért folytatott vetélkedés elemei.

A nagyvállalatok versenyének sajátosságai azonban nem ezzel, hanem a nyílt és hallgatólagos vállalatközi megállapodások sajátos szocialista változataival függnek össze. „Minden olyan helyzetben, amikor a kereslet-kínálat egyensúlya hiányzik — még akkor is, ha többen vannak a termelők — a fellépő túlkereslet hatására az „árubirtokosok" között kartellszerű kapcsolat alakulhat ki (oligopolhelyzet), amelyben a maguk javára kamatoztathatják az egészségtelen állapotokat."[166] Szakosodási szerződésekkel vagy akár (az államilag ösztönzött) profilgazda rendszerrel érhető el a verseny kiküszöbölése a sok szereplős (polipolisztikus) piacon is.

A sokszereplős piac oligopolista piaccá való átrendeződését szolgálhatja a vállalatok között kiépített információs hálózat is.[167] Ha semmit sem tudok a versenytársamról, akkor versenyzőként kezdek viselkedni; ha mindent tudok róla, akkor hozzáigazítom a magatartásomat, s piaci viselkedésemet akár tárgyalás nélkül is „egyeztethetem vele".[168] Amennyiben ez a felismerés helytálló, akkor a trösztök és egyesülések

[165] Ez nem valamiféle szocialista sajátosság. A nagyvállalatok ritkán mennek csődbe a tőkés országokban is. Az államapparátussal fenntartott közvetlen kapcsolatok a fejlett tőkés országok vállalatai számára éppúgy gyümölcsözőek, mint a szocialista gazdasági egységek számára.

[166] *Dániel Tamás:* A piac a gazdaságirányítás szolgálatában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 48. old.

[167] Az *inflációs faktor* jelentőségére *Gandenberger, O.* hívja fel a figyelmet: Eine Information über die Konkurenz und der Wettbeverb (Információ a konkurrenciáról és a verseny) című cikkében. Jahrbücher für Nationalökonomik und Statistik, Stuttgart, 1973. december.

[168] Az oligopolista piac sajátosságait már tárgyalta az 1. kötetben.

„feldarabolásától" — a trószti vállalatok között kiépült információs csatornák miatt — alig várhatók kínálatélénkítő hatások.

Az egy-egy termék piacán részt vevők között már eleve összeköttetést jelent az ágazati irányítás (vagy az iparirányítás ágazati felépítése). Így nemcsak azok az egységek nem lépnek fel versenytársként egymással szemben, amelyek korábban esetleg egy vállalatot alkottak, hanem azok sem, amelyek ugyan önálló vállalatok, de közös a főhatóságuk.

A hazai piacokon oligopolisztikus szövetségben működő vállalatok inkább csak nemzetközi terepen, ott is inkább csak a tőkés relációban kényszerülnek valódi versenyre. Jórészt ennek köszönhetők a vállalati innovációk, a termékfejlesztés, a költségek leszorítása és számos pozitív lépés, amelyet pusztán a hazai fogyasztók kedvéért nem tennének meg a vállalatok.

Az oligopolisztikus struktúrákat nem lehet „átszervezésekkel" eltüntetni. A vállalatok számának mesterséges gyarapításával inkább csak a monopolisztikus verseny formáját változtatjuk meg, semmint a lényegét.

A kínálati áru és a gazdasági racionalitás

A kínálati áru — a korábbi korszakhoz képest — nem jelent döntő áttörést a racionalitás érvényesítésében, már csak azért sem, mert sokszor észrevétlenül átcsúszik az áru formális válfajába. *A kínálati árut termelő nagyszervezetek minőség- és költségérzékenysége kicsi, nyereségérdekeltsége is meglehetősen halvány.* A makrogazdasági hatás szempontjából majdnem mindegy, hogy a vállalat azért termel-e túlsúlyos gépeket, mert a központ a bruttó termelési értékben tette érdekeltté, vagy pedig azért, mert az „eladók piacán" — többé-kevésbé — mindig el tudja ismertetni az árakban a társadalmilag indokolatlan ráfordításait is.

Az oligopolista áru termelésében felettébb korlátozottan érvényesül a gazdasági racionalitás. Érvényesülését akadályozzák a nagyszervezeti léttel összefüggő olyan problémák, mint a vállalati irányító apparátus elbürokratizálódása, a túlméretezett igazgatási és adminisztratív költségek. A túlburjánzó vállalati bürokrácia nemcsak saját eltartásának költségeivel, hanem a döntések lelassításával is korlátozza a vállalat eredményességét.

Az oligopolvállalatok a személyi függés kiépített rendszere révén is kedvezőtlen hatást gyakorolnak az összgazdasági hatékonyságra. A gazdaságirányítókkal fenntartott közvetlen kapcsolatuk, a rájuk gyakorolt nyomás eltérítheti a központot attól, hogy egy-egy beruházási vagy más döntésben következetesen makrogazdasági megfontolásokat érvényesítsen. A nagyvállalatok negatív makrogazdasági hatásait nem mindig ellensúlyozzák a méretből adódó kétségtelen előnyök (nagy szériák, tudományos vezetés, méretgazdaságosság, a külső piacokon szerezhető jobb pozíció stb.). Ennek okai a következők:

1. Ha a működési területhez nem igazodó, „erőszakolt" *nagyvállalati keretek mö-*

gött fejletlen kisüzemek konglomerátuma húzódik meg, akkor egyáltalán nem érvényesülhetnek a nagy szervezet előnyei (zárt technológiai rendszerek, fejlett termelési szolgáltatások és infrastruktúra, sorozatgyártás, specializáció stb.), *de annál jobban érvényre jutnak a hátrányai.*

2. Olyan körülmények között, amikor a vállalati szervezet „tömbszerű", akkor a gazdasági egységek nehezen alkalmazkodnak a piac differenciált igényeihez. Kivált azokhoz, amelyeknek nincs számukra gazdasági jelentősége. Minél nagyobb a vállalat, és minél több termékfajtát termel, annál kisebb a jelentősége egy-egy terméknek a vállalat teljesítményében. Szükségszerű következménye ennek, hogy növekszik közömbössége az ezeket a termékeket igénylő fogyasztókkal, felhasználókkal szemben.[169]

3. *A nagyvállalatok ahelyett, hogy rugalmasan alkalmazkodnának a differenciált igényekhez, inkább standardizálják, homogenizálják ezeket.* Ilyen körülmények között az oligopolstruktúra szükségszerű velejárója a választékhiány, az uniformizálás. A kínálati áru többnyire tömegáru, amely főleg a termelők kényelméhez igazodik. Ez pedig szükségszerűen lelassítja a termékfejlesztést, éltetője a „termelői konzervativizmusnak".

A vállalaton belüli túlcentralizáltság, egységeik önállóságának korlátozottsága egyenes következménye, egyszermind tükröződése a túlcentralizált (indirekt volta ellenére is erősen redisztributív) gazdaságirányításnak. Ezen túlmenően a *vállalatok nehézkessége, a piaci impulzusok és ellenőrzési folyamatok hiánya, magával hozza, hogy felülről ellenőrizni kell a nagyvállalati rendszert.* A túlcentralizált vállalati struktúra azáltal is rontja a hatékonyságot, hogy újratermeli a direkt irányítást, nélkülözhetetlenné (és egyben „technikailag" lehetségessé) teszi a formális és informális egyedi beavatkozásokat a mikrogazdaság működésébe. A túlcentralizált központi irányítás ugyanakkor beavatkozásaival elősegíti e hatékonyságrontó tényezők fennmaradását, állandósulását.

A munka társadalmi elismerése a kínálati áru rendszerében

A kínálati áru alapjában véve nem küszöbölte ki a formális áruhoz kapcsolódó fétiseket (határidőfétis, tervfétis), sőt újabb fetisizálódási jelenségeket hívott életre. Ezek részint magából a vállalati szervezetből, annak működéséből táplálkoznak, részint a nagyvállalatok és a gazdaságirányítás újszerű kapcsolatával függnek össze. A nagyvállalat vezetése gyakran éppúgy nem tudja átlátni tevékenysége összefüggéseit és megítélni eredményeit, mint a futószalag mellett álló munkások. Az eredeti szándékok a végrehajtás során a felismerhetetlenségig módosulnak; s egyáltalán nem az törté-

[169] Itt figyelmen kívül hagyjuk a nagyvállalatok önálló belső részlegeit. Ezek létezése mellett ugyanis nagyvállalatokban is kellően „ügyelhetnek a részletekre". Az ilyen „részletkérdések" egy-egy önálló csoport számára központi céllá válhatnak.

nik a vállalatban, amit a legfelsőbb vezetés várt vagy akart. Noha a hatáskörök itt is túlcentralizáltak, a kötelességek decentralizáltak, s így a felelősség elmosódik. Nehéz kibogozni, ki volt a kezdeményezője egy-egy akciónak, és a kezdeményezésben vagy a végrehajtásban volt-e a hiba. *A különféle szintekről,* kívülről, belülről, felülről, alulról *érkező* javaslatok, kérdések, *beleszólások nemegyszer olyan elhatározásokat „eredményeznek", amelyeket sem az egyes döntnökök, sem a beosztottak nem éreznek magukénak.*

A túlcentralizált nagyvállalati szervezeti struktúra mellett, a kínálati áruval sem érvényesül sokkal jobban a munka „ex ante" elismerése, mint a direkt irányításnál érvényesült. „...a nagy gazdasági szervezetek értesítése szükségszerűen megváltoztatja a tőkeallokáció jellegét: *megnő a központi elhatározásokon nyugvó, és viszonylag lassan megtérülő fejlesztések aránya."*[170] *A gazdasági szerkezet így eleve nem igazodhat rugalmasan a fogyasztói igényekhez,* a fogyasztók az ilyen típusú fejlesztésekre alig gyakorolhatnak valamiféle hatást.

A termelőt csak az ellátási felelősség ráerőltetésével lehet rávenni arra, hogy tekintettel legyen a fogyasztóra. *Az „ellátási felelősség" intézménye már önmagában is utal arra, hogy a társadalmi termelés — belső mozgatórugóinál fogva — nem a szükségletek — objektív sorrend szerinti — kielégítése irányában mozog.* Emellett a kínálati áru sem mentes az „álelismertetés" jelenségétől. Az a munkamennyiség, amelyet a fogyasztók (felhasználók) kénytelenek elismerni a megvásárolt termékek árában, kevésbé függ az ő értékítéleteiktől, mint inkább a vállalati kalkulátoroktól és árhivatali adminisztrátoroktól.

Az áruviszonyok fejlődési lehetőségei — az áru kiteljesedése

Az eddig leírt árutípusok csak korlátozott értelemben tekinthetők áruknak. A jellegzetes áruvonások ugyanis ellentmondásosan (és sokszor eltorzítottan) láthatók rajtuk, miközben számos — az árutól idegen — tulajdonságot vesznek fel. Az áruvonások (a kölcsönösség, a verseny, a racionalitás stb.) elhalványodása egyszersmind az árut körülölelő társadalmi-gazdasági környezet fejletlenségéről árulkodik. A munkamegosztási kapcsolatok zavarai, torzulásai, amelyek leszűkítik az áruviszonyok érvényesülését; egyben gátolják a szocialista gazdasággal lényegének a kiteljesedését, azt, hogy a jólétet fokozza, a szükségleteket kielégítse. A partikularitás, a bezárkózás, az ágazati és vállalati sovinizmus nehezen áthidalható akadályrendszerrel fogja vissza az árukapcsolatok fejlesztését. Ugyanezek a jelenségek a szocializmus erősödését is akadályozzák, ellene hatnak a társadalmiság fejlődésének, a társadalmi integrációnak; és gyengítik a gazdaság belső kohézióját.

[170] *Varga György:* Vállalati méretstruktúra a magyar iparban. Gazdaság, 1979. 1. sz. 37. old.

A személytelen tulajdonosi szerkezet, amely egyaránt érzékelhető a formális és a kínálati áru mögött, legalább annyira elhalványítja a termelés immanens szocialista vonásait, mint amennyire elmossa az áruvonásokat is.

Az egyenlőség elvének megsértése a csereviszonyokban sem csupán a kapcsolatok árujellegét csorbítja, hanem a kapcsolattípusok szocialista tartalmát is. A szocialista egyenlőségeszmény aligha fér össze a központosított árugazdaságok hierarchikus rendjével, vagy a monopolhelyzetekből eredő kiszolgáltatottsággal. Nemcsak az árugazdaság, de egyszersmind a szocializmus logikája is sérelmet szenved azáltal, hogy a racionalitás korlátozottsága, hiányosságai anyag-, energia- és munkaerőpazarlást okoznak. Hasonló megállapítást tehetünk a minőség iránti közömbösségről vagy a lassú technikai haladásról is.

Az árujelenség és a szocialista termelőmód összeférhetősége, sőt elválaszthatatlansága mellett szól az a tény, hogy összefüggésüket a külső és belső nehézségek, sok évtizedes viszontagságok sem törték meg. A naturalizálódási kényszerűségekkel, a hierarchizálódási irányzatokkal, autarkiás és homogenizálási törekvésekkel dacolva — az áruviszony *nemcsak hogy fennmaradt, hanem valamennyi szocialista országban kiharcolta társadalmi elismerését.* Az áruviszonyok nem egyszerűen elfogadottá váltak, hanem a szocialista gazdaság előrehaladásának hordozóivá léptek elő a jelenlegi történelmi szakaszban.

A Szovjetuniótól Vietnamig, Bulgáriától Kubáig, Csehszlovákiától Kínáig a hatékonyság növelésének fő útja ma az áruviszonyok felélénkítése, a belső és a külgazdasági munkamegosztás elmélyítése, a gazdasági kapcsolatok egyenrangúságának, a kölcsönösség mozzanatának az erősítése révén. A legtöbb szocialista országban „segédmotorként" bekapcsolják a hagyományos árutermelést (a kisárutermelést, esetleg a tőkés kisvállalkozásokat vagy a külföldi tőke különféle változatait) is.

Lényeges előrehaladást azonban csak a *sajátos* szocialista árukapcsolatok kiépítése hozhat. Olyan fejlődésről van szó, amelynek során az áru képes „magára venni" a szocialista jellegzetességeket; hordozójává válik a gazdasági alap technikai megújulásának; egyszersmind képes a kifejletlen szocializmus viszonyaiban rejlő történelmi korlátozottságok leküzdésére. Az áru „genetikai" programja — a tudományos analízisek erre mutatnak — jó esélyeket ad e feladat eredményes megvalósításának.

Nem zavarhat meg bennünket az, hogy az áru — éppen nagyfokú rugalmassága folytán — a saját genetikus tulajdonságainak az ellenkezőjét is képes volt — az adott körülmények között — kifejezésre juttatni. A monopóliumok árui és a szocialista „kínálati áru" — nem azonos alapon és nem azonos módon — egyaránt hordozóivá váltak a gazdasági kiszolgáltatottság és az egyenlőtlenség viszonyainak, a termelők „diktatúrájának". Mindazonáltal az *árukapcsolatok eredendő alaptulajdonságai még ezeken* a „felvett" ellentétes vonásokon is rendre áttetszenek. A különféle történelmi-gazdasági viszonyokon átütő áruvonások azt bizonyítják, hogy az áru alapszerkezete valamilyen módon még „idegen közegben" is mindenképpen érvényesül. A kereslet-kínálat viszonyából a monopóliumoknál sem hiányzik a kölcsönösség mozzanata, legfeljebb lappangva létezik a termelő „diktatúrája" mögött.

A modern kor kifejlett áruviszonyai is felfoghatók úgy, hogy ezek — bizonyos vonásaikban — ellentmondanak az árujelenség „alapképletének". A *közösségiség*, amelynek alapja — Marx kifejezésével élve — a termelőeszközök közös birtoklása, nem azonos a szabadversenyes kapitalizmus áruviszonyai révén megvalósuló egyetemességgel, amely utóbbinál a „közösségiség" egyetlen kifejeződése a pénz. A szocialista társadalom közösségi fejlődésének legfontosabb forrása, a szabadon fejlődő egyéniség sem azonosítható a polgárral, a közösségtől elszakadt individuummal. Az áruformák azonban, amelyek a velük szögesen ellentétben álló hierarchikus viszonyokat is közvetíteni tudták, miért ne lennének képesek közvetíteni a kölcsönösség egy saját változatát; a társadalmi tulajdon egyes elkülönült vagyonrészeihez kötődő gazdasági szereplők kapcsolatának a kölcsönösségét.

Az árutermelés, amely a neki tulajdonképpen ellentmondó autarkiás viszonyokkal is „összeegyeztethető volt" (igaz kiürülése, elszegényedése árán), miért ne lenne összeegyeztethető a társadalmi termelőerők egy-egy része felett ellenőrzést gyakorló egyének és csoportok közötti fejlett és bonyolult munkamegosztási kapcsolatokkal.

A társadalmi tulajdon e kisebb egységei a szocializmusban nem kapcsolódhatnak össze másként, mint az általuk termelt tárgyakon keresztül. Munkájuk sem ismerhető el egyéb módon, mint az áru realizálása folyamatában. A gazdaságban szükségszerűen kibontakozó racionalitás a belátható jövőben nem nyugodhat más elveken, mint az árukban rejlő absztrakt munkák összevetésén, vagyis a pénzbeli gazdasági kalkuláción.

Az árutulajdonságot — a kölcsönösség és a gazdasági racionalitást stb. — markánsan érvényre juttató szocialista áru azonban inkább a jövő, mintsem a jelen kérdése. Jelenleg (és még hosszú ideig) termelési rendszerünk alapjában véve ipari rendszer, amelynek adekvát szervezete a nagyvállalat, a maga hierarchikus viszonyaival, a *közvetlen elsajátítástól többé—kevésbé távol álló munkásaival* és elidegenedett technostruktúráival. A sajátos nagyipari szerkezet gátolja az egyenrangúságon, kölcsönösségen nyugvó áruviszonyok kifejlesztését. Kiváltja, sőt nélkülözhetetlenné teszi az állami beavatkozást. Ezért a hagyományos nagyipari technikai bázison nyugvó szocializmus nemcsak minduntalan újratermeli a kínálati árut (annak összes negatív követelményeivel együtt); hanem az sem zárható ki teljesen, hogy ismételten vissza ne csússzon az adminisztratív központosítás, s ezzel a formális áru újratermelődésének útjára.

Mindezek ellenére nem felel meg a valóságnak az, hogy napjainkban nincs lehetőség jelentős előrelépésre a szocialista gazdaság viszonyai, azon belül az árutermelés kívánatos fejlesztése irányában. *A modern szocialista áruviszonyok kifejlesztésének esélyt ad az újfajta technikai bázis kiformálódása.* A technikai fejlődés korunkban több szempontból is kifelé mutat az ipari rendszerből. A szükségletek és a termelés differenciálódása bonyolult társadalmi munkamegosztásnak szolgál bázisául, amely nemhogy egy központból nem ellenőrizhető, hanem a nagyvállalati központok tucatjából sem. A gyorsan változó igények és a termelés a tőkés országokban is „korrigálta" a nagyvállalati rendszert: egyrészt világszerte elősegítette többé-kevésbé önálló kisvállalatok

tíz- és százezreinek a létesítését, egyfajta „kisvállalati reneszánszt" eredményezett; másrészt olyan konszernstruktúrát alakított ki, amelyben az egyes vállalatok, részlegek igen nagy önállósághoz jutottak.[171] Ezek a vállalatfejlődési irányzatok aligha kerülhetik el a szocialista országokat.

A technikai fejlődés parancsa és a gazdasági ésszerűség követelménye mindinkább lehetővé és szükségessé teszi, hogy a szocialista nagyvállalatok is korszerűsítsék belső viszonyaikat. *Rákényszerülnek arra, hogy megkíséreljék feloldani munkásaik érdektelenségét.* Ennek pedig csak egyik járható útja: a „gazda pozíciójába" kell juttatni a dolgozókat, rájuk kell bízni a termelőerőknek azt a szeletét, amelynek közvetlen részesei, mozgatói.

A szocialista gazdasági gyakorlat a nagyvállalaton belüli decentralizálás számos formáját termelte ki: az önelszámoló brigádoktól[172] a vállalati gazdasági munkaközösségig, a szerződéses üzemeltetéstől a bérleti rendszerig. A szocialista fejlődés során egyértelműen bebizonyosodott: nem elég önmagában sem a munkás fogyasztói, sem munkavállalói érdekeltsége. A munkást közvetlenül mint a társadalmi termelőeszközök (adott részének a) gazdáját kell érdekeltté tenni a termelésben. Minél fejlettebb technikát alkalmaznak a nagyszervezetek, s minél kutatásigényesebb termelést folytatnak, annál inkább kényszeríti őket az alkalmazott technika a vállalaton belüli vállalkozások életre hívására. A kutatás-fejlesztés (legalábbis annak érdemi, innovatív része) nem bontható „munkamozdulatokra". Ennek lehetősége csak a rutinszerű tevékenységeknél van meg. Az *„új születése"* nem programozható, ezért e folyamatokban feltétlenül oldódniuk kell a hierarchikus viszonyoknak.

A hierarchikus viszonyok leépítésére a vállalat—részlegek közötti kapcsolatban is szükség van. A jövőben az anyavállalat mind kevésbé fogja „parancsaival" mozgatni céljai irányába az egyes részlegeket, tagvállalatokat, önálló vállalkozásokat, s egyre nagyobb teret nyernek e kapcsolatokban is a kölcsönös érdekeltségen nyugvó szerződések.[173] Az újfajta szerződéses kapcsolatok nemcsak az „árumodellnek" felelnek meg, hanem a szocializmus céljainak, az egyenrangúság, a részvétel, a jólét követelményeinek, a szocialisták évszázados történelmi törekvéseinek is.

Nem a kutatás-fejlesztés az egyetlen tevékenység, amely „kilóg" az ipari rendszerből! *Csaknem ugyanannyira ellenőrizhetetlen a vállalati centrumból minden olyan tevékenység, amely tartalmából következően nagyfokú önállóságot, leleményt, önálló felelősségvállalást követel:* a marketingtól a szervezésig, az üzletkötéstől a formatervezésig. E tevékenységek már most is kiemelkedő fontosságúak a vállalati életben. Minél nagyobb tere lesz a nagyszervezetekben az ilyen (a hagyományos „bérmunkás-szem-

[171] Vö. *Szabó Katalin:* Piac és vállalati szervezet. A tőkés vállalatfejlődés a piac változásainak tükrében. Vezetéstudomány, 1984. 7—8. sz.

[172] Az önelszámoló brigád más körülmények között lényegében ugyanazt a célt szolgálja, mint a különféle „vállalaton belüli vállalkozások". Vö.: *Aganbegjan, A.:* Sztyimuli i rezervi. Trud, Moszkva, 1982. december 12.

[173] Vö.: *Adorján Bence:* A tudományos-technikai forradalom okozta változások felgyorsulásának és állandósuló irányzatának néhány következménye. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.

lélettel" nem végezhető) feladatoknak, annál fontosabb az egyének és a kisebb csoportok tulajdonosi ellenőrzése a szóban forgó tevékenységek fölött. *Ez az* a már *most is jól érzékelhető* fejlemény, amely a szocialista tulajdon modernizálását, az új típusú áruviszonyok létrejöttét elérhető közelségbe hozza.

Az árutermelés mindezek következtében nem halványodik el a szocialista viszonyok következetes fejlesztésével. E viszonyok — már csak a technikai fejlődés kényszeréből adódóan — sem épülhetnek az egyén feletti hegemóniára, hanem csak a közösség bázisát adó egyének (kisebb csoportok) gazdasági önállóságának kibontakozására. *A szocialista gazdaság a fejlődés hatására nemcsak egységesebbé válik, hanem egyidejűleg tagoltabb, differenciáltabb is.*

Ezen egyre differenciáltabb rendszer részei közötti közvetítés és csere adekvát formáját a kölcsönösségen és egyenrangúságon, a teljesítményelven, a gazdasági racionalitáson nyugvó árukapcsolatok jelenthetik korszakunkban.

5. A szocialista tulajdoni rendszer

A társadalmi-gazdasági alakulatok működésének a magyarázatában központi jelentőségű a tulajdon kérdése. *A tulajdon reálisan ábrázolt kategóriájában sűrűsödnek össze a termelési viszonyok fejlődési irányzatai és feszültségei. Ez a gazdasági rendszer működésének a kulcsa, az átfogó mozzanat a termelési viszonyok rendszerében.* Éppen ezért írhatta Marx a polgári tulajdonnal összefüggésben: „A polgári tulajdont meghatározni ... annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni."[174]

A szocialista tulajdonról, illetve viszonyokról is csak akkor állíthatunk valami érdemlegeset, ha ismerjük a szocialista gazdasági viszonyok egész rendszerét, az emberek közötti kapcsolatok bonyolult hálóját. A szocialista gazdaság működésének, a gazdasági döntési mechanizmusoknak az ismeretében ítélhető csak meg a szocialista tulajdon úgy, ahogyan az a valóságban létezik, funkcionál (s nem úgy, ahogyan látni szeretnénk, vagy ahogyan működnie kellene). Éppen itt, ezen a ponton térünk el lényegesen azoktól a — korábban meglehetősen elterjedt — megközelítésektől, amelyek a tulajdont többé-kevésbé *„alapelvként", a szocializmus változatlan lényegeként kezelték. Éppen ezért csak csekély figyelmet szenteltek mozgásának,* ellentmondásokon keresztüli fejlődésének. A tulajdonprobléma „első tagkénti" beillesztése a szocializmus politikai gazdaságtanának szokásos kifejtési rendjébe is erre utal. E kifejtési rend azt sugallja: a tulajdonformák olyan a priori alapelvek, amelyek a gazdaság tényleges viszonyainak, működésének az ismerete nélkül is megérthetők. Mi éppen megfordítva: a tulajdont „összegző kategóriaként", a szocializmus viszonyait, mechanizmusát magába sűrítő, átfogó fogalomként kezeljük.

A tulajdonelmélet, azon belül a szocialista tulajdonelmélet kikristályosodását az is nehezíti, hogy a tulajdon nemcsak közgazdasági kategória, hanem egyben interdiszciplináris jelentőségű, általános gazdasági, illetve társadalomtudományi fogalom is. A tulajdonról éppúgy van mondanivalója a jognak, mint a szociológiának. A tulajdonkérdést nem kerülheti meg sem a történettudomány, sem a szociálpszichológia, de még az újonnan virágzásnak indult politikatudományok sem. Ezek a diszciplínák szükségképpen más-más szeletét vizsgálják a tulajdonnak, más-más metszetben.

[174] *Marx, K.:* A filozófia nyomorúsága. Marx—Engels Művei 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 159. old.

E tudományágak — mint általában — e jelenség elemzésekor is megtermékenyíthetik egymást, gazdagíthatják egymás felfogását. Mindazonáltal az ökonómiának tárgyköréből következően elsőrendű szerepe van a tulajdonprobléma kifejtésében. Ily módon más tudományágak megközelítései akkor megtermékenyíthetőek, ha nem kezdik ki a tulajdonfogalom gazdasági lényegét, s ezáltal nem zavarják össze a közgazdaságtan fogalomrendszerét; illetve a tulajdon kérdésére érzékeny, sőt túlérzékeny politikai-szakmai közvéleményt.

A következőkben a szocialista tulajdon közgazdasági leírását (ezáltal értelemszerűen a lényegének a megmutatását) kíséreljük meg. Ezenközben azonban igyekszünk a más tudományágak által felvetett és a bennünket érintő problémákra is reflektálni.

A tulajdoni rendszer belső összefüggései

Ha a tulajdont úgy közelítjük meg, mint a termelési viszonyok lényegét összesűrítő kategóriát, akkor — a szocializmusban is — eleve csak *tulajdoni rendszert* elemezhetünk. A gazdasági viszonyok bonyolult szövedéke ugyanis itt sem engedi meg, hogy a szocialista tulajdont monolit, belsőleg tagolatlan egységként jellemezzük. *A szocialista gazdaságok működésének keretet adó tulajdoni rendszer — a benne sűrűsödő emberi viszonyok tartalmi és formai változatosságának megfelelően — sokszínű, formagazdag.*

Az állami vállalatokban például más tartalmi jellemzőkkel írható le az elsajátítási folyamat, mint a szövetkezetekben. Ebben a folyamatban eltérő módon viselkednek a különféle gazdasági szereplők. Másként megy végbe az elsajátítás a hitelből élőknél, mint az önfinanszírozóknál; a dinamikus vállalatoknál, mint a lemaradóknál; a kommunális szolgáltatást végzőknél vagy a világpiacra termelőknél. *A szocialista tulajdon szokásosan tárgyalt*[175] *fő típusai az állami, a szövetkezeti és a személyi tulajdon.* Ezek *az utóbbi időben hazánkban újabb típusokkal egészültek ki* (állami-szövetkezeti társulások, a nemzetközi tulajdon különböző változatai, gazdasági munkaközösségek stb.). Az egyes tulajdontípusok azonban úgyszintén nem tekinthetők tagolatlan „betonelemeknek", *maguk is összetett, bonyolult, több altípust, formát egyesítő dinamikus „alrendszerek".*

A szocialista tulajdon tagoltságának, a differenciált elsajátításnak a felismerése a legutóbbi időkig korántsem volt általános. *A hagyományos szocialista tulajdonelmélet a tulajdon egyetlen „ideális" formájára, az állami tulajdonra összpontosította a figyelmét.* Ezt a típust is meglehetősen statikusan, tartalmában és formáiban változatlan-

[175] Az e fő típusokra szorítkozó tárgyalásmód azzal is összefügg, hogy fogalmaink pontatlansága miatt nem mindig különül (különíthető) el kellőképpen a tulajdon közgazdasági tartalma és annak jogi formája. A jog szükségképpen csak a tulajdon jellegzetes típusaiban gondolkodik — s részben utólag — általános, normatív módon és hosszabb időre szabályozza, rögzíti a gyakorlatban kialakult elsajátítási formákat. Ezzel mintegy a változatlanság, a szilárdság és az ellentmondásmentesség látszatát adja e formáknak, amelyeknek pedig éppen e tulajdonságok ellenkezője a lényege.

ként írták le. A politikai-jogi deklarációk, a szocialista alkotmányok is az állami tulajdon össznépi, oszthatatlan jellegét hangsúlyozták. Emellett sokáig csak másodlagos jelentőségűnek, sőt alacsony fejlettségi fokon állónak minősült a szövetkezeti tulajdon. A személyi tulajdon pedig végképp a perifériára szorult. *Az állami tulajdont ily módon a szocializmus politikai gazdaságtanában, kimondva-kimondatlanul mintegy a szocialista tulajdon általános formájaként kezeltük.*

A *szocialista állami tulajdon* (az ezen a néven összefoglalható differenciált, bonyolult elsajátítási folyamat) *valóban alapvető abban az értelemben, hogy valamennyi szocialista országban a termelési feltételek döntő részét e tulajdon keretei között aknázzák ki.*[176]

Az állami tulajdon

Az állami tulajdon megértéséhez — akárcsak bármely más gazdasági jelenségéhez — elengedhetetlen kifejlődésének, történelmi színre lépésének a vizsgálata. Az állami tulajdon létrehozása a szocialista országokban a tőketulajdon kisajátítására, szétrombolására vezethető vissza; megteremtése tudatos társadalmi aktus volt. *A tulajdonnak e formája nem valamely megelőző tulajdonforma evolúciója, belső fejlődése révén keletkezett, hanem tudatos társadalmi konstrukció.* Mégsem mesterséges képződmény abban az értelemben, hogy *szükségességét* a tőkés társadalmi-gazdasági rendszer fejlődése érlelte meg. Ebben az értelemben a szocialista állami tulajdon a történelem által kiküzdött forma.

A *tőkés gazdaságban* a termelési eszközök koncentrációja, a termelés társadalmasítása következtében *kialakult a termelés makroszintű uralásának, átfogó irányításának a szükséglete.* Ez nyilvánul meg az egész iparágakat átfogó konszernek, sőt a nemzetgazdasági ágak, illetve az államok határain is átnyúló konglomerátumok kifejlődésében, illetőleg a tőkés állami tulajdon térnyerésében. Ezek a formák már a tőkés elsajátítás határait[177] feszegetik.

A tőkés tulajdonformák szerves fejlődése során végbemegy a tőkésnek, mint tulajdonosnak a fokozatos funkcióvesztése, amit azzal a formulával szoktunk jellemezni, hogy a tőketulajdon elválik a tőkefunkciótól. *A termelőeszközök feletti uralom, hatalom, rendelkezés egyre nagyobb részét személytelen apparátusok gyakorolják.*[178]

[176] Az állami tulajdon sokkal szélesebb annál, mint ahogyan hagyományosan tárgyalni szokás: jóval gazdagabb az állami vállalatokban koncentrálódó tulajdonnál. A modern gazdaságokban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a nem termelő intézmények, mint a termelés és az emberi lét közvetlen feltételei. Ezek eszközei szintén állami tulajdonban vannak.

[177] E határok ugyanakkor maguk sem rögzítettek, nem egyszer s mindenkorra adottak.

[178] Mindezek ellenére a tőkés tulajdon ma sem tekinthető formálisnak. A tőkének még ma is meghatározó szerepe van a beruházási döntésekben, a stratégiai tulajdonosi funkciók gyakorlásában, mégpedig nemcsak a magántőkés vállalkozásokban, hanem az állami vagy jelentős részben állami tulajdonban levő objektumoknál is.

A tőkés fejlődés ezen irányzatai mintegy előkészítik a talajt az elsajátítás társadalmasítása számára. *A szocialista társadalmasítás első lépése pusztán negatív aktus, tagadás: eltávolítja a tőkéseket a tulajdonos pozíciójából,* megszünteti a magántulajdont. A tőkések termelési eszközei azonban szükségképpen nem közvetlenül a társadalomnak, hanem a társadalom elkülönült szerve képviselőjének, az államnak a „kezébe" mennek át.[179] Ez felelt meg a szocializmus útjára lépő országok adott történelmi fejlettségének, „öröklött" társadalmi viszonyainak, politikai hagyományainak és kulturális színvonalának is.

A politikai-jogi felépítmény szintjén, azaz a hatalom gyakorlása szempontjából e forradalmi aktussal, az államosítással megteremtődik az egységes, oszthatatlan társadalmi tulajdon. Az állami tulajdon fogalmát éppen ezért használják gyakran a társadalmi tulajdon szinonimájaként. Közgazdasági szempontból azonban nem az állami akarat kinyilvánítása és jogi formába öntése a perdöntő. *A szocialista gazdaság működése ismeretében* és annak alapján *kell megvizsgálnunk azt, hogy az állami tulajdon mennyire tekinthető társadalmi (össznépi) tulajdonnak; tehát mennyiben valósul meg a — közgazdasági tartalmat tekintve is — társadalmi elsajátítás.* Közelebbről azt kell vizsgálnunk, hogy

— mennyire integrálódik a termelési folyamat valóban társadalmi összfolyamattá, vagy megfordítva: milyen mértékben korlátozza a társadalmi ellenőrzést a szétszórtság, szervezetlenség;

— milyen mértékben vette kezébe a társadalom a termelési feltételek feletti rendelkezést; milyen mértékben uralja ténylegesen a saját viszonyait.

Ami az első kérdést illeti: „A tőkés magántulajdon rendszerének a szétzúzásakor az új, a magántulajdont tagadó formát a meglevő vállalatokra, szervezetekre építettük rá, amelyek a termelés társadalmasodottságának egy adott — a kelet-közép-európai országokban meglehetősen alacsony — fokán működtek, vállalatokra, szervezetekre, amelyek meghatározott történelmi múlttal, meghatározott technikával, belső viszonyokkal és külső kapcsolatokkal rendelkeztek."[180] Az államosítás forradalmi lépése „...nem változtatott (egy ilyen jellegű ugrásnál ez természetes is) a vállalatokban koncentrálódó technikán, a vállalatoknak a technikához kötődő ágazati kapcsolatain, illetve a technikához tapadó belső viszonyokon, végül az ott dolgozók szokásain, hajlamain, beidegződésein sem..."[181]

[179] Az államosítás még azokban az országokban is uralkodó mozzanat, amelyek a közvetlen társadalmasításra törekedtek. Így például a jugoszláv önigazgatás gyakorlata sem tudott érdemben túllépni az állam meghatározó szerepén a termelőeszközök feletti uralomban. Lásd *Vacic, M.:* Miért tért el a jugoszláv fejlődés a szocialista önigazgatási piacgazdaságtól. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz. Ez arra utal, hogy a társadalmasítás első lépcsőfokaként aligha kerülhet meg az államosítás a szóban forgó gazdasági térségben.

[180] *Szabó Katalin:* Állami tulajdon és szocialista gazdasági valóság. Társadalmi Szemle, 1976. 6. sz. 60. old.

[181] Uo.

A termelési folyamat társadalmi összfolyamattá integrálódása nem érhető el „mesterséges" beavatkozásokkal, az integráció a termelőerők fejlődésének, „természetes" társadalmasodásának a függvénye. *A munkamegosztás elmélyülése, a technikai kapcsolatok szorosabbá válása, a termelési rendszerek kialakulása, a vállalatok közötti kooperáció erősödése, a részfolyamatok koordinációs „technikáinak" a fejlődése hajtja előre a — szocialista állami tulajdon bázisát képező — termelési folyamatok valódi társadalmasítását.* Az előző fejezetekben részletes képet adtunk az ebben az irányban a szocialista átalakulás kezdetei ota megtett előrehaladásról. Kiderült, hogy a kooperatív folyamatok korántsem tökéletesek, sőt még csak kielégítőnek sem tekinthetők. Az akadozó kooperáció, a munkamegosztás fejletlensége, a gazdaság szerkezeti résci (a fejletlen háttéripar, az egymással technikai kapcsolatban levő iparágak, termelési egységek közötti kapacitásbeli, illetve fejlődési összhang hiánya), a koordináció, az iparszervezés a gazdaságirányítási technikák gyengesége mind-mind arra utalnak, hogy a termelőerők társadalmi integrálása korántsem akadálytalan folyamat.

A termelőerők társadalmi integrációjának az értelmezésekor el kell kerülnünk két — meglehetősen gyakori — félreértést: Először is *semmiképpen sem szabad úgy értelmeznünk a társadalmasodást, mint minél nagyobb méretű termelési komplexumok létrehozását,* minél nagyobb szervezeti egységek megteremtését. Az állami tulajdonban levő vállalatok méretei és társadalmasodottsága között nem állapítható meg közvetlen összefüggés. Az állami tulajdon körén belül elképzelhető ugyanis (a gyakorlat szolgáltat rá elég példát) olyan hatalmas termelési komplexum, amely széteső részek laza halmaza, s nem alkalmas arra, hogy az állami tulajdon belső kohézióját erősítse. Megfordítva: a *kis méretű,* szervezetileg elkülönült *termelés sem feltétlenül vezet* az összfolyamat *dezintegrációjára,* ha sok kis termelőegység jól szervezett rendszert alkot, ha egymással szorosan együttműködve, elmélyült munkamegosztásban dolgoznak. A vállalat méreteinél tehát jóval fontosabb a vállalatok együttműködése, a specializáció és a kooperáció. A szétszórtság, a szervezetlenség mérséklődése azonban nem egyszerűen a technikai fejlődés automatikus következménye, hanem társadalmi harcok eredménye.

A termelési folyamat valódi társadalmi integrációja az az alap, amelyre a társadalmi tulajdon ráépülhet. Ez az *integráció nem gyorsítható meg tetszőleges mértékben, és semmi esetre sem vihető előbbre pusztán szervezeti megoldásokkal vagy jogi formákkal.* Ehhez — tehát a társadalmasodási folyamat szinte korlátlan meggyorsíthatóságához, s ezzel összefüggésben a formális szervezeti megoldások „mindenhatóságához" — fűződik a második szokásos (és elkerülendő) félreértés.

A szocializmus gazdaságtörténetében voltak olyan kísérletek, amelyek során úgy próbálták meggyorsítani a társadalmasodást, s magasabb szintre emelni a szocialista tulajdon egységét, hogy egyszerűen nem vettek tudomást a részekről, ezek konkrét állapotáról. Előresiettek a társadalmasítási folyamatban: felszámolták a kisüzemek szervezeti különállását.

Ezzel függ össze a *túlállamosítás kategóriája,* amelyet ez ideig nemigen használtak a politikai gazdaságtanban. Az állami tulajdon megteremtésekor az államosítás körét

nem racionális közgazdasági megfontolások, hanem inkább politikai-ideológiai meggondolások alapján jelölték ki, mégpedig a kívánatosnál és a termelőerők fejlettségének megfelelőnél jóval szélesebben. (Ebben persze a hatalomgyakorlás konkrét történelmi feltételei és szükségletei is szerepet játszottak.) Ma is viták folynak még arról, hogy a szocialista gazdaságok adott körülményei között mely területen felel meg a termelőerők állapotának az állami tulajdon formája, s mely területen nem. A közgazdaságtudomány még ma is adós a pontos válasszal.

Amiben bizonyosan egyetértés van a közgazdászok között, az az, hogy a helyi szükségleteket kielégítő, kis méretekben folyó termelésnek nem feltétlenül az állami tulajdon a legcélszerűbb formája. Amikor az egy-két dolgozóval működő pékségeket, trafikokat, cipőjavító műhelyeket stb. „össznépi" tulajdonba vettük; és amikor ugyanígy jártunk el korábban városi-községi tulajdont képező járdával, akkor ezzel kimerítettük a *túlállamosítás* fogalmát. Ebben annak idején nagy szerepük volt a pozitív és negatív előjelű történelmi körülményeknek. A túlállamosításban éppúgy közrehatott a forradalmi lendületnek a gazdasági megfontolásokat kiiktató sodrása, mint a személyi kultusz voluntarista túlzásai. Ha napjainkban ezeknek a tevékenységeknek más — nem állami — keretet adunk, akkor csak a túlállamosítás szükségszerű korrekcióját hajtjuk végre. Ma a tevékenységek tényleges társadalmasodottsági fokának megfelelő reális elsajátítási formákat keressük.

Társadalmi elsajátítás vagy állami elsajátítás?

A tulajdon tartalmát adó termelés fejletlensége korlátot állít az elsajátítás társadalmi jellegének a kibontakozása elé. E korlát abban is megnyilvánul, hogy a társadalmi elsajátítás a szocializmus történelmi fejlődése során először mint állami elsajátítás jelenik meg. Az állami tulajdonban levő eszközök feletti közvetlen rendelkezés fizetett köztisztviselők feladata, akik az állam, közelebbről a kormány nevében gazdálkodnak. *A társadalmi elsajátítási tevékenység gyakorlása tehát kettős közvetítéssel valósul meg: nem a társadalom, hanem az állam; nem az állam, hanem nevében az államhatalom és az államigazgatás vezető szervei, apparátusa hozzák a tulajdonosi döntéseket;* vállalják magukra a társadalmi szintű elsajátítás funkcióinak gyakorlását; a termelőeszközök és termelési folyamatok összessége feletti tulajdonosi ellenőrzést.

A szóban forgó köztisztviselők, a központi apparátusok tagjai sajátos munkavállalói pozícióban működnek, tulajdonosi jogosítványaik korlátozottak, csupán a megbízásuk időtartamára szólnak. Ez az oka annak, hogy a szocializmus fejlődésének kezdeti évtizedeiben (lényegében mindmáig) a tulajdon meglehetősen elszemélytelenedett, megfoghatatlanná vált. *A gazdasági tevékenység egészét az „idegen" tulajdonnal való rendelkezés, a tulajdonosi jogokat gyakorlók ellentmondásos státusa, a társadalom tagjai túlnyomó többségének a tulajdonosi pozícióktól való távol tartása jellemzi.* (Ez utóbbiak esetében a sokszoros — nehezen áttekinthető — közvetítések akadályozzák meg a tulajdonnal való reális kapcsolatot.)

Közgazdasági szempontból a tulajdon elszemélytelenedése önmagában nem újdonság. Hiszen a részvénytársaságok, a különféle tőkés csoportosulások döntési eljárásaiban lényegében ugyanez az elszemélytelenedés figyelhető meg.

A szocializmus fejlődésének jelenlegi szakaszában a tulajdon társadalmisága nem elsősorban úgy ragadható meg, mint a társadalom közvetlen uralma az egységes társadalmi termelési folyamat felett. A *társadalmiság* „első lépésben" *még csak annyit jelent: a tulajdon nem magánjellegű,* túlhaladta a történelmi magántulajdon stációját. *Ennek a negatív formulának is igen nagy a jelentősége a szocializmus tényleges viszonyai szempontjából: e negáció lényege a tőkés kizsákmányolás megszüntetése, a tőkéssé válás lehetőségének a kizárása, illetve szigorú korlátozása.* Ez alapvető jellemzője a szocialista állami tulajdonnak, azonban e negációval nem azt írhatjuk körül, hogy mi is az állami tulajdon, hanem azt, hogy mi nem lehet.

A szocialista állami tulajdon (különösen annak első történelmi változataira igaz ez) csak kiindulópont a társadalmi tulajdon fejlődéséhez; és tévesen azonosítják azt a társadalmi (össznépi) tulajdonnal. E hibás azonosítás sok oka közül az egyik az, hogy magát a társadalmi tulajdont is helytelenül, leegyszerűsítve értelmezik. Ez ad ezután alapot a közösségi és az állami tulajdon összemosására, azaz a fogalomcsúsztatásra. Nézzük meg, miben áll pontosan a társadalmi tulajdon e téves értelmezése!

A társadalmi tulajdont sokáig a közösség általános, elvont hatalmának érvényesítéseként értelmeztük az egyén felett. A közösségi tulajdon egyént negligáló formái azonban az archaikus (prekapitalista) formákra jellemzők, amelyekben az egyén még nem önállósult, nem vált le a (természeti) közösség köldökzsinórjáról. A polgári fejlődés vívmányait is magában foglaló modern szocialista társadalomban azonban természetesen nem ez a helyzet. A szocializmus előrehaladása során az egyén, a személyiség és a közösségek fejlődése nem egymás rovására, hanem egymással kölcsönhatásban, egymást erősítve megy — és csakis így mehet végbe.[182]

Amilyen mértékben mégis — mai gazdaságunk körülményei között, a jelenlegi fejlettségi fokon — *az elvont közösség (az állam) szükségszerűen maga alá rendeli az egyént, olyan mértékben korlátozott az állami tulajdon társadalmi jellege.* Ugyanilyen korlátozó tényező persze az is, ha partikuláris gazdasági érdekek — akár az állami érdekek mezébe öltözve is — a többség anyagi érdekeinek rovására érvényesülnek.

A társadalmi elsajátítás funkcióját a fejlődéssel egyre kevésbé lehet valamiféle elvont közösség személytelen „mindenki" funkciójává tenni. A társadalmi elsajátításnak a dolgozó sokaság egyes tagjait kirekesztő értelmezése mögött az a fajta *utópisztikus „kollektivizmus"* húzódik meg, amelytől a marxizmus klasszikusai mindig a lehető legélesebben elhatárolták magukat.

Marxnál a modern társadalmi tulajdon — mint már az előző fejezetben utaltunk rá — egyéni tulajdon a közös birtoklás talapzatán. *E megközelítés először éppen azt emeli ki, amit az utópisztikus kollektivizmus kizár: az egyén szerepét a társadalmi el-*

[182] Az egyén és a közösség, az egyén és a társadalom viszonyáról, kölcsönös feltételezettségéről lásd *Tőkei Ferenc:* A szocializmus dialektikájáról. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 63—161. old.

sajátítás folyamatában, de — ellentétben az individualista koncepciókkal — egyben a közös birtoklás fundamentális jellegét is hangsúlyozza.

A *tulajdon társadalmi jellege ma* a munkásellenőrzésben, a különféle *demokratikus formákban, fórumokban, döntéshozatali eljárásokban, valamint a döntések és az azokért viselt felelősség decentralizálásában,* az érdekeltekhez való „telepítésében" nyilvánul meg. A tulajdon tehát valójában nem attól lesz társadalmi, hogy az állam kezdettől fogva igyekszik az állami tulajdonba vett termelési eszközöket az egész társadalom érdekeinek a szolgálatába állítani. *A társadalmi tulajdon pozitív tartalmát az adja, ha a társadalom tagjai — közös érdekeik érvényesítése végett — hatalmukban tartják, ellenőrzésük alá vonják a termelés általuk létrehozott feltételeit,* eredményeit s ezzel magát a termelési folyamatot és *benne saját viszonyaikat is.*

Az érdekekre való hivatkozás — ez elég gyakori a szocialista tulajdonnal foglalkozó művekben — logikai hibát rejt magába. Sorozatunk első kötetében már kifejtettük, hogy az érdek a tulajdonból levezetett kategória.[183] *Nem igazolhatjuk tehát elfogadhatóan a tulajdon társadalmi jellegét a társadalmi érdek érvényre juttatására hivatkozva.* Ez abból következik, hogy az *érdeket éppen a tulajdon határozza meg, s ezen kívül a társadalmi érdek érvényre jutása maga is állandó igazolásra szorul.* Noha tulajdon- és érdekviszonyok szoros kölcsönhatásban vannak egymással, elméleti szempontból mégis azt kell hangsúlyoznunk: amilyen mértékben a szocializmus tulajdoni rendszerében erősödnek az állami tulajdon társadalmi vonásai, amilyen mértékben az egyének és csoportjaik ténylegesen beleszólhatnak a közösségi termelőeszközök működtetésébe, úgy és olyan mértékben valósulhat meg a társadalmi érdek. De nem egyszerűen csak logikai hiba, ha a társadalmi tulajdon mibenlétét és érvényesülését a központ által társadalmi érdekké nyilvánított normákhoz akarják kötni. A szocialista országok gazdasági gyakorlata a paternalista jellegű gazdaságirányításnak, az egyének, kis csoportok tulajdontól való eltávolodásának számos súlyos negatív következményét tárja elénk. A *társadalmi érdek képviselete* a gazdasági élet mindennapjaiban gyakorlati képtelenség anélkül, hogy a társadalom tagjai közvetlenül részt vennének a döntésekben. Tulajdonosi pozíciójuk, gazdaszerepük megerősítése tehát nélkülözhetetlen.

A társadalmi érdeket csak akkor lehet érvényesíteni, ha a társadalom, a társadalmi egyének képesek világos kifejezést adni érdekeiknek. Az érdek-összeütközések és integrálódás folyamatából alakulhat csak ki a valós közérdek, és válhat reális orientáló erővé a részérdekek képviselői számára. Ezen a területen — összehasonlítva a mai helyzetet a húsz-harminc évvel ezelőttivel — a szocialista országok, köztük hazánk is nem lebecsülhető haladást értek el. Ezt elismerve is, hangsúlyozni kell azonban, hogy e folyamatnak még csak a kezdetén tartunk.

[183] Vö. *Szabó Kálmán:* Az érdekstruktúra és ami mögötte van. Tájékoztató, 1974. 5—6. sz.

Az állami tulajdon „társadalmasításának" lehetőségei és korlátai

Az, hogy milyen mértékben erősítjük a szocialista tulajdon jellegét és halványítjuk el az állami (elvont közösségi) vonásokat, egyáltalán nemcsak jószándék kérdése. Szükségszerűségek jelölik ki az előrehaladás mértékét, s teszik lehetetlenné a „nagy ugrásokat", a mesterségesen felgyorsított előrehaladást, de egyszersmind a reálisan lehetséges lépések elodázását is.

Melyek ezek az objektív tényezők? E kérdés megválaszolásához ismét vissza kell kanyarodni a termelés fejlettségéhez.

A fizikai és szellemi alkotómunka még mindig szétválik, és a munkamegosztásban külön rétegekhez (fizikai dolgozók, illetve értelmiségiek) kötődik. A hagyományos ipari rendszerekben erős ellenhatások bontakoznak ki a dolgozók döntésekben való érdemi részvételével szemben. A jelenleg alkalmazott termelési eljárások (technikák, technológiák, munkaszervezet) a társadalom tagjainak jó részét megfosztják a társadalmi folyamatok irányításához szükséges áttekintéstől, továbbá az ehhez szükséges „szabad időtől", tárgyi tudástól. Ez alól még a legmodernebb termelési eljárások, illetve eszközök sem mindig kivételek (automatizálás, számítógép). Az irányítás professzionistáinak ugyanakkor nem fűződik különösebb érdeke a „kívülállók" bevonásához, „beavatásához". A szocializmus viszonyai, termelési folyamatai sem olyan egyszerűek, mint ahogyan azt korábban feltételezték. *A dolgozók bevonása a döntésekbe épp ezért még akkor sem könnyű, ha ennek megvannak az intézményes lehetőségei.*

Mindebből nem vonható le olyan következtetés, hogy az állami tulajdon körében hozott döntések nem ellenőrizhetők demokratikusan, s a gazdasági hatalmat a szakemberekre, a „technokratákra" kell bízni. Két okból sem juthatunk ilyen következtetésre.

1. Már ma is létezik egy igen széles döntési sáv, amelyben az érintettek, a társadalmi egyének képesek lennének a legjobban dönteni, a döntést mégis centralizálják. S létezik egy — még az előzőnél is jóval szélesebb, s éppen a legátfogóbb, a jövő szempontjából leglényegesebb kérdésekre kiterjedő — döntési kör, ahol — ha a szakemberek érdekeltek és kötelesek lennének világossá tenni az alternatívákat, az alapvető döntési variációkkal járó előnyöket és hátrányokat — a dolgozók felelős résztvevői lehetnének a döntéseknek.

2. A nem demokratikus döntések sokszor gazdasági-társadalmi értelemben sem eléggé hatékonyak; legyenek azok akár az egész társadalom működését érintő, akár egy szűkebb kollektíva ügyére vonatkozó elhatározások. Bármilyen fontos is a szakemberek szerepe, nem feltétlenül helytálló a véleményük. A támogatásokért folyamodó vállalatok például szakmailag korrekt indokolással nyújtják be igényeiket. Szakszerűen megalapozott számításokkal bizonygatják a fejlesztéstől várható „hatalmas eredményeket". A szakszerűség ellenére a fejlesztés eredménye gyakran kövér túzok helyett csupán egy sovány veréb lesz. Szélesebb értelemben is elégtelenek a

pusztán szakmai megfontolások. Ha például egy gazdaságpolitikai programba vagy a reform továbbfejlesztésébe nem épülnek be az emberek igényei, kezdeményezései — bármilyen ésszerűek is e programok szakmai szempontból — elakadnak a „bázis" meg nem értésén, s legalábbis az előrelépés jóval kisebb lesz a lehetségesnél. Különben is megalapozott annak feltételezése, hogy a legjobban felkészült közhivatalnokok — ha nincsenek megfelelő társadalmi ellenőrzésnek „kitéve", ha döntéseikben gyakorlatilag elegendő a verbális hivatkozás a közjóra — a társadalmi érdekeket csak saját pozíciójuk, külön érdekeik szűrőjén keresztül képesek érzékelni. Márpedig ezt a szűrőt nem lehet pontosan beállítani a valós közérdek áteresztésére. A helyzeten valamelyest javít, de nem hoz gyökeres változást az sem, ha a döntéseket nem egyének, hanem szakmai vagy akár választott testületek hozzák. A társadalom nevében fellépő döntéshozói kollektívákra is vonatkoztatható a „Német ideológiában" más összefüggésben megfogalmazott klasszikus gondolat, miszerint:

„...*kényszerül már* csak azért is, hogy célját keresztülvigye *a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni,* vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű gondolatokat."[184] (Kiemelés tőlem — *H. B.*)

A döntések és megvalósításuk ellenőrzése, a *társadalom* (s benne az egyének) *tulajdonosi érdekeinek, „hatalmának" az érvényesítése nemcsak a közvetlen döntési mechanizmuson múlik. Nagy jelentősége van* ebből a szempontból a *döntéseket megelőző és követő folyamatoknak* (például a döntést hozók kiválasztási mechanizmusának, a döntés-előkészítés „stílusának", a döntések végrehajtásának, a döntésekért viselt felelősség és konzekvenciák rendszerének stb.).

Azért is tartani kell az érdekközvetítés közben keletkező deformációktól, mert a központi gazdaságirányító apparátus csakúgy, mint az állami vállalatok és intézmények vezérkara, társadalompolitikai felhatalmazás alapján működik, sajátos munkavállalói keretek között. Magatartásukat a munkakörükkel, iparágukkal, vállalatukkal, főosztályukkal stb. való azonosulás és az abból fakadó növekedési (megtartási) hajlam jellemzi. Ez pedig aligha tereli automatikusan a gazdaság mozgását a társadalmi érdekek megvalósítása felé.

A döntések hatékonyságát ronthatja, hogy a hivatalos döntéshozók többségének mindig *ma* kell bizonyítaniuk, a társadalomnak viszont hosszú távú, a jövőre orientálódó döntésekre van szüksége. *Mindezen problémák megoldása megkívánja a köztulajdonosi ellenőrzés és érdekeltség hatékony formáinak a keresését.* A mechanizmusok olyan irányú megváltoztatására van szükség, hogy azokban mind nagyobb szerepe legyen a leginkább érdekelteknek, s a jelenleginél kisebb a nevükben fellépő és döntő apparátusoknak. Ez nemcsak társadalmi szempontból kívánatos, hanem a szűk értelemben vett gazdasági racionalitás szemszögéből is.

[184] *Marx, K.—Engels, F.:* Német ideológia. Marx—Engels Művei 3. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 46. old.

Az állami tulajdon vállalati formája. Állam — vállalat és az egyén az elsajátítási folyamatban

A szocialista állami tulajdon döntő részét adó termelőeszközöket vállalati formában működtetik. A *vállalatok* — mint erre már korábban utaltunk — az *állami tulajdon* viszonylagosan önálló — egymástól *gazdasági-szervezeti szempontból elkülönült* — *létformái*. Az állami tulajdon nem homogén differenciálatlan egész, hanem önmozgással bíró részeinek (a vállalatoknak és egyéb gazdálkodó szervezeteknek) az egysége. Ezt „sűrítette" magában a gazdasági elkülönültség sokat vitatott fogalma.

A gazdasági elkülönültség vagy tulajdonosi elkülönültség

A gazdasági elkülönültség fogalma körül sok a bizonytalanság. Ennek az alapvető oka szerintünk az, hogy sokáig mintegy a „tulajdon alatti", a tulajdont nem érintő problémaként kezelték (és sokszor még ma is így kezelik) a vállalatok elhatárolódását. Ezt a törekvést az motiválta, hogy ne kerüljenek szembe „az állami tulajdon össztársadalmi jellegének", egységességének a tételével. A tulajdontól elszakított gazdálkodási, az önálló elszámolásban megnyilvánuló elkülönültség ezáltal a magas elmélet régióiból alacsonyabb szintre került, s a tulajdonnál felszínibb kategóriákkal: a különérdekkel, az anyagi ösztönzés szükségességével magyarázzák.

Valójában a vállalatoknak a társadalmi tulajdonon belüli[185] *elkülönüléséről van szó*, ennek a vállalat gazdasági önállóságában kell érvényesülnie. A vállalatban koncentrálódó eszközök, és az ott zajló folyamatok feletti önálló rendelkezés tehát nagyon is a szocialista tulajdon lényegéhez tartozó probléma.

Az állami tulajdon keretei között zajló elsajátítási folyamat „többszereplős játék". Ebben szervesen összekapcsolódik az állam és a vállalatok elsajátító tevékenysége,[186] sőt — csíra formában ugyan, de mégiscsak létező — társadalmi elsajátítás (társadalmi uralom, ellenőrzés).

Semmiképpen sem értelmezhetjük tehát úgy az állami tulajdon lényegét, mint a

[185] A vállalatok tarsadalmi *tulajdonon belüli* elkülönülése csak akkor csap át partikularizálódásba, akkor kerül kívül a társadalmi tulajdonon „...amidőn akár egy állami vállalat, akár egy szövetkezet visszaél monopolhelyzetével vagy kihasználja összeköttetéseit. Ekkor voltaképpen már *nem* a társadalmi elsajátításon *belüli* elkülönültséggel, hanem privalizálódási jelenséggel van dolgunk..." *Szabó Kálmán:* A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 505. old.

[186] A tény azonban annyira szembeötlő és kényszerítő erejű, hogy az utóbbi időben megszaporodtak a különböző megoldási kísérletek a vállalati elsajátítás tulajdonjogi legitimálása érdekében. A legutóbbi fejlemény a stratégiai és a taktikai tulajdonosi döntések elkülönítése és a taktikai tulajdonosi döntések a vállalathoz telepítésének javaslata. Vö. *Sárközy Tamás:* A szocialista vállalkozás tulajdonelméleti kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1983. 1. sz.

társadalom elvont képviselőjének a monopóliumát az elsajátítási folyamatban; amely egyidejűleg kizárja az összes többi gazdasági szereplő (vállalat, kiscsoport, egyén) részvételét. *A vállalatnak éppúgy, mint az egyénnek, aktív szerepe van a szocialista tulajdoni rendszerben, e szereplők alanyai, s nem csupán eszközei, tárgyai a tulajdon működtetésének.* A vállalat már eddig is szert tett bizonyos *tulajdonosi* önállóságra, hiszen többé-kevésbé önállóan rendelkezett (vagy legalábbis ez volt a törekvés) a társadalmi tulajdon egy elkülöníthető „szeletével". Úgy is mondhatnánk: *a vállalat a mikrogazdasági tulajdonos anélkül, hogy ez bármilyen szempontból is csorbítaná az államnak a makrogazdaságban értelmezendő tulajdonosi pozícióját:* az összfolyamat alakításának, ellenőrzésének az állami jogát és kötelességét.

A dolgozók tulajdonosi érdekeltségének a megteremtése

A hazai gyakorlat már túllépett a vállalat tulajdonosi pozíciójának az elismerésén, mégha ez a pozíció — a túlburjánzó állami beavatkozások következtében — gyakorta csorbát szenved is. A napirenden ma inkább az egyénnek a szocialista tulajdoni rendszerbe való bevonása van. A számos ezt célzó forma, kísérlet és koncepció közül megemlítendő az egyének *vagyonhozam-érdekeltségének* a megteremtésére irányuló törekvés. Az ezt szorgalmazók — a dolgozók közvetett tulajdonosi érdekeltsége mellett — közvetlen tulajdonosi érdekeltségüket kívánják megteremteni: vagyis *kimozdítani a dolgozót kizárólagosan munkavállalói státusából.* Az emberek legkönnyebben annál a vállalatnál tehetők közvetlenül érdekeltté a társadalmi tőkevagyon hasznosításában, ahol dolgoznak. Az egyén érdekeltté tételének alapjául e koncepciók képviselői[187] a *vállalati* vagyonba való befektetést javasolják. Ahogy a társadalmi tulajdon egésze is osztatlanul az állam makroszintű tulajdonosi ellenőrzése körébe tartozik, hasonlóképpen a vállalat vagyona is osztatlan maradna. *A dolgozók e vagyonok eszmei tulajdonhányada arányában* — amelyet a kezükben levő értékpapírokkal dokumentálnának — *osztoznának a nyereséghozamon. Az állam a vállalatban tulajdonosi érdekeltségét nem közigazgatási úton gyakorolná, hanem vagyonkezelési funkcióval felruházott, és a nyereségrátában érdekelt szerveken keresztül.* Ezek éppúgy eszmei tulajdonhányaddal rendelkeznének a vállalatnál, mint más, a vállalatba befektető jogi személyek (város, más vállalat), de mindenekelőtt az adott vállalat dolgozói. A szóban forgó állami intézmény eszközeit meghatározott vagyonhozam-követelmény mellett helyezné ki a vállalatokhoz, és eszközeinek mértékében lenne közvetlen résztulajdonos az oszthatatlan vállalati tőkevagyonban. A minél nagyobb hozamból való saját részesedése szolgálna forrásául további befektetéseinek, illetve eszközei átcsoportosításának a különböző vállalatok között. Ezáltal egyszerre jöhetne létre a

[187] A dolgozók vagyonérdekeltsége megteremtésének a szorgalmazója *Szabó Kálmán.* Az elképzelés ismertetésekor az ő kéziratos tanulmányára támaszkodunk. A vagyonérdekeltség megteremtésének lehetősége az állami tulajdon körében. Kézirat, Budapest, 1984. február.

dolgozók (és kivált a vezetők) hosszú távú érdekeltsége a vállalati vagyon hasznosításában, és valósulna meg a célszerű tőkeátcsoportosítás.

A dolgozó munkáján alapuló befektetésen keresztül juthatna értékpapírokhoz (például részesedési jegyekhez). Ezek nemcsak eszmei tulajdonjogát fejeznék ki a vállalat vagyonában, hanem reális jussát is a vállalat tiszta nyereségéből, illetve kockázatvállalását vagyonrészesedése erejéig. Az értékpapírokat pénzzé is tehetné. A papírok eladója a vállalat népgazdasági helyzetének függvényében jutna kisebb vagy nagyobb összegekhez. Az *értékpapír egyben jogokat nyújtana a vállalat ügyeiben való részvételre* — személyesen vagy képviselők útján. A dolgozók tulajdonosi és munkavállalói érdekeltségének az egyesítése közelebb vinne a racionális gazdálkodáshoz, s egyidejűleg az elidegenülés mérsékléséhez.

A vázolt koncepció — több más hasonló javaslattal együtt — eddig még csak elvileg fogalmazódott meg. Bármelyiket próbálják is ki közülük, *nagy figyelmet kell fordítani olyan biztosítékok kimunkálására, amelyek megakadályozhatják a dolgozók tulajdonosi pozíciójának a formálissá válását és a rendszer elbürokratizálódását.* Az ilyen, és ehhez hasonló megoldások kétségkívül egyengetnék az utat az egyén „köztulajdonosi rendszerbe" való bevonásához. Nem utolsósorban lehetővé tennék az egyén köztulajdonosi aktivitásának kibontakozását.

Az állami tulajdon működésének új létformái: vállalaton belüli vállalkozások

A tudomány fejlődése számára nincsen kedvezőbb helyzet annál, mint amikor születése pillanatában figyelheti meg a gazdaság legújabb tendenciáit. Sőt nemcsak hogy megfigyelheti az új születését, hanem bábáskodhat is az eseménynél. Ilyen el nem mulasztható lehetőség a marxista közgazdasági elmélet számára az állami tulajdon napjainkban zajló megújulási, átrendeződési folyamata.

A tulajdon, amelyet nem is olyan régen még véglegesnek, megváltoztathatatlannak hittünk, mozgásba jött. *Az állami tulajdon új meg új fejlődési változatait kell elhelyezni tulajdonelméletünkben, szocializmusképünkben.* Ez persze nem könnyű feladat, és a tévedések kockázatát is magában rejti. Mielőtt az állami tulajdon továbbfejlesztésének egyes sajátos kérdéseire rátérünk, néhány általános megállapítást kell tennünk:

1. Az állami tulajdon érdemi továbbfejlesztése elválaszthatatlan a termelési folyamat korszerűsítésétől, a termelőerők hatékony fejlesztésétől. Ez, és csakis ez lehet az új formák biztos alapja, de egyben igazolása is életképességüknek.

2. Az állami tulajdon továbbfejlesztését csak azok a formák szolgálják, amelyek *a)* erősítik a tulajdon szervezettségét, *b)* elavult, inadekvát formákat hántanak le, távolítanak el a termelési folyamatokról. Vagyis a társadalmi tulajdon lényegének megfelelő formai konstrukciókat hoznak létre.

3. Szemben az új formáktól idegenkedő hamis vélekedéssel, azok a formák, amelyek az egyéni és csoportkezdeményezéseknek, vállalkozásoknak adnak teret az állami

tulajdon keretei között, semmilyen körülmények között sem azonosíthatók a magántulajdonnal. Ez abból következik, hogy bázisuk a szocialista állami tulajdon, annak talajából nőnek ki. E vállalkozások nemcsak hogy nem „privát" formák, hanem az állami tulajdon társadalmi jellegének az erősödését hozhatják magukkal. (Vagyis lehetőséget adnak az „elvont" tulajdon megszemélyesítésére, a tényleges gazdasági szereplők közvetlen tulajdonosi érdekeltségének a megteremtésére.)

4. Az új formák kialakulása — a legkedvezőbb esetben is — elkerülhetetlen ellentmondásokkal, nehézségekkel jár. (Néhányra ezek közül még kitérünk.)

Az útkeresés stádiumában levő új formák bizonyos értelemben megoldást jelenthetnek az állami tulajdon működtetésével kapcsolatos problémákra. Eddig is sok szó esett már a szocialista gazdaságok túlcentralizált voltáról, amely sok gondot okoz a tulajdon szempontjából is. *A túlcentralizált nagyvállalatoknál megnő annak veszélye, hogy az egyén tulajdonosi mivolta teljesen eltűnik, az egyén közönyössé válik.* Az elszemélytelenedés, az érdektelenség szinte szükségszerűen hozza magával azután a tulajdon akadozó, problémákkal terhes működését.[188] Ennek ellensúlyozására jöttek létre a *vállalati gazdasági munkaközösségek*. E munkaközösségekben (amelyek 1982 óta működnek) csak az az egyébként is létező jelenség kap külső formát, hogy a vállalat sem monolit, „egy tömbből faragott" egység. Sokszor még a nagyvállalati gyáregységek is túlságosan nagyok ahhoz, hogy a gazdálkodás normális menetében érvényre juthasson a munkavállalók, az egyének tulajdonosi pozíciója. Ez nem a nagyüzem, hanem annak — gazdálkodásuk tekintetében elkülönült — egységei keretében remélhető az eddiginél gyorsabb ütemben.

A vállalati gazdasági munkaközösség (valamint a szerződéses és költségtérítéses üzemeltetésű részlegek) sajátos önelszámoló egység. A vállalat tulajdonosi funkciói egy részét — a reális elsajátítási folyamat struktúrájának megfelelően — átadja a vállalati gazdasági munkaközösségnek. A vállalati gazdasági munkaközösségek kétségtelenül alkalmasak arra, hogy oldják a tulajdon személytelenségét, és növeljék a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. A nyolcvanas évek elején érvényesülő (bérszintkorlátos) keresetszabályozás mellett azonban irracionális gazdasági megoldásokhoz és társadalmi feszültségekhez is vezethetnek.

A vállalati gazdasági munkaközösség elvben „kifelé" is önálló vállalkozásként lép fel. Saját vállalatával is hasonló szerződéseket köt, mintha az külső céget bízna meg az adott feladattal. Ebből következik, hogy mint a munkaközösség tagjai a dolgozók jóval többet kapnak ugyanazon munkáért, mint főmunkaidőben, vagy mint a vállalat más dolgozói. A béren felül ugyanis bérként megkapják még a rezsiköltségek ama részét is, amit egy idegen vállalat is felszámítana.

A vállalaton belül nem minden munka végezhető gazdasági munkaközösség kereteiben. Így még ha arányosítanák is az ugyanazon munkáért a vállalati gazdasági

[188] A probléma a hasonló méretű tőkésvállalatoknál is felmerült. Ott az ún. önálló profitközpontok létrehozásával segítettek a bajon.

munkaközösségben, illetve a vállalatnál szerezhető jövedelmet, akkor is maradna feszültség a munkaközösségi tagok és a kívülrekedtek között.

A vállalaton belüli vállalkozás másik jellegzetes formája a *szerződéses üzemeltetés.* Ez főként a szolgáltatásokban, a kereskedelemben terjed (nemcsak az állami vállalatoknál, hanem a szövetkezeteknél is). Lényege, hogy egy-egy kereskedelmi vagy szolgáltató egységet egyének (esetleg kollektívák) vesznek bérbe. A bérbeadás árverés formájában megy végbe. Az állami tulajdonban levő eszközöket így a vállalkozók hasznosítják, működtetik. Az *eszköztulajdonos vállalat csak bérleti díjat követel, és általános felügyeletet gyakorol* a bérbe adott egység működése felett, gazdálkodásába azonban nem szól bele közvetlenül.

Amíg a vállalati gazdasági munkaközösségeken belül a tagok jövedelemelsajátító szerepe problematikus, addig a szerződéses üzemeltetésénél a bérbe adó vállalatnak a jövedelemszerzése a kritikus pont. A kialakult gyakorlat szerint a bérbe adó vállalat jelentős — az átengedett eszközök értékével nem arányos — adót (járadékot) szed a bérbe vevőktől. Ez sem genetikai hiba azonban, s kellő szabályozással kiküszöbölhető. Jelenleg a vállalat által „bekasszírozott" bérleti díj nagy része — politikai gazdaságtani szemszögből megítélve — ellenszolgáltatás nélkül elsajátított jövedelem. A bérleti díj fejében a vállalat — mint vállalat — alig nyújt valamilyen szolgáltatást. A megoldást talán a ma még meglehetősen egyoldalú viszony kölcsönössé tétele jelenthetné. Ha a vállalat a kamatszintnél nagyobb jövedelmet akar realizálni a bérbe adott üzletből, akkor ezt csak azzal tehetné jogossá, hogy bizonyos szolgáltatásokat (szervezési, beszerzési, reklám-piackutatási vagy egyéb szolgáltatásokat) nyújtana a bérlőknek. Így csökkentheti annak veszélyét is, hogy az egységes állami (vállalati) tulajdon „bérleményekre" essen szét. Egyúttal lehetőséget nyújtana a nagyüzem és a kisüzem összekapcsolásából, szimbiózisából fakadó előnyök realizálására.

A vállalati gazdasági munkaközösség, a bérleti rendszer (szerződéses üzemeltetés) a látszattal ellentétben — nem mesterséges konstrukciók. Megvannak az előzményeik, e formák csupán a már kialakult elsajátítási tevékenységnek adtak „hivatalos" legális kereteket.

A *vállalati gazdasági munkaközösség történeti előzménye* a — merev keresetszabályozás „kijátszására" korábban alkalmazott — ún. *„külső megbízás".* Azokat a feladatokat, amelyekre a vállalatnál az alacsony bértételek miatt nem akadt ember, kiadták külső cégeknek (például szövetkezeteknek), mert ez utóbbiaknak a vállalat már megfizethette a kellő összeget. Ugyanazt a feladatot, amit a vállalat korábban külső megbízással oldott meg, most a vállalaton belül a munkaközösségek valósítják meg. Ennek az is előnye, hogy a vállalat a saját munkavállalóit könnyebben integrálhatja termelési folyamatába, mint egy idegen cég hozzá „kihelyezett" dolgozóit.

A *bérleti rendszer „jogelődje" az ún. gebin volt* (szabadkasszás üzlet). A gebines vendéglátó vagy kereskedelmi egységekben nem volt szoros elszámolás, nem kellett beütni a pénztárgépbe az eladott áruk árát. Ebből következett, hogy nem lehetett tételesen ellenőrizni azt, mi és mennyiért kelt el az üzletben. A gebines a vállalati eszközöket a maga hasznára kamatoztatta, és alig ellenőrizhető módon ékelődött be a társa-

dalmi elsajátítási folyamatba. A bérleti rendszer a vállalat és a társadalom szempontjából egyértelműen kedvezőbb, mint a gebin volt. Hiszen a bérlő csak a sajátjához nyúlhat, és különböző trükkökkel nincs módja megkárosítani a vállalatot vagy a vevőt.[189]

Az *új formákkal* — amennyire ez megítélhető — *nem az állami tulajdon* „feldarabolása", *reprivatizálása felé*[190] *tettünk* lépéseket, hanem *nagyobb hasznot hajtó működtetése felé.*

A szövetkezeti tulajdon

A szövetkezeti tulajdon genezise a személyes munkán alapuló kistulajdonig vezethető vissza. A szövetkezet a kapitalizmusban kitörési kísérlet a tőke és bérmunka rendszeréből. A tőke „bekerítési" törekvéseinek az ellensúlyozására életre hívott szervezet volt a *kistulajdonosok* — sokáig szinte kizárólagos — *lehetősége arra, hogy összeegyeztessék a termelés nagyüzemi méreteit egyéni tulajdonosi pozíciójuk megőrzésével.* A kistulajdonosok szövetkezése a kapitalizmusban eme *tulajdonosi pozíció átmentését* szolgálja.

A szövetkezeti tulajdon lényege és sajátosságai

A szövetkezeti tulajdon a tőkés gazdaságban bizonyos fokig mindig idegen test volt és maradt. Harmónikusabban illeszkednek a szövetkezetek a társadalmi tulajdonon nyugvó, annak kiteljesedésére törekvő szocialista gazdasági rendszerbe. A szövetkezetek nálunk — akárcsak a legtöbb szocialista országban — nem a tőkés rendszerben kialakult szövetkezeti formák evolúciójával, hanem a szocialista szövetkezeti mozgalom életre hívásával jöttek tömegesen létre. *A szövetkezetek kialakulása — az állami tulajdon létrehozásához hasonlóan — alapvetően tudatos társadalmi aktus eredménye volt.* A mezőgazdaságban, a kisiparban, a kereskedelemben és a szolgáltatások területén központi ösztönzésre (néha nyomásra) tömörítették a kistermelőket a szövetkezetekbe. A szövetkezeti tulajdon a mezőgazdaságban a legnagyobb arányú.

[189] A bérlő (ha egyébként az adott területen nincs abszolút keresleti túlsúly) hosszabb távon csak annyiért adhatja az ételeket, amennyit a közönség hajlandó fizetni értük. Nem érdeke a túlságosan magas ár, mert az — az üzlet forgalmát csökkentvén — esetleg lehetetlenné teszi, hogy kifizesse az igen magas bérleti díjat.

[190] A nyolcvanas évek elejének tapasztalatai még nem elegendők ahhoz, hogy megalapozott következtetéseket vonjunk le e formák életképességéről, működésük társadalmi következményeiről. Annyit megjegyezhetünk, hogy a vállalaton belüli vállalkozási formákkal összefüggő túlzott félelem és felajzott várakozás egyaránt elterelheti a figyelmet azokról a nagy vállalati egységekről, amelyek problémái valóban jogos aggodalomra adnak okot. A különböző munkaközösségekben 1984-ben az összes foglalkoztatott négy-öt százaléka dolgozott csupán.

A tulajdon e formája csoporttulajdon, amely eredendően a tagok egyéni (magán) tulajdonának egyesítéséből következik. A szövetkezeti tulajdon alanya — jogi szóhasználattal élve — az ún. nyitott csoport. Ez azt jelenti, hogy a szövetkezeti tagok nem tulajdonostársak vagy résztulajdonosok, a szövetkezeti vagyon oszthatatlan. Ez azonban nem zárja ki a szövetkezeti tagoknak, mint egyéneknek a szerepét a szövetkezet keretei között folyó elsajátításban. Ellenkezőleg: *fokozott mértékben érvényesülhet az egyének beleszólása a gazdasági döntésekbe* (szövetkezeti demokrácia). A szövetkezeti tulajdonnál a tagok nem állami közvetítéssel, hanem saját személyükben (illetve képviseletük útján) gyakorolják tulajdonosi funkciójukat.

Ellentétben az állammal, amely szervezetileg is elhatárolódik a társadalmi egyéntől, a szövetkezet mint szervezet nem különül el saját tagságától. *A szövetkezeti szervezet legfontosabb láncszeme, a közgyűlés, megegyezik magával a tulajdonosok összességével.* „A csoporttulajdonosi szervezetek nem közvetítik a tulajdont befelé, hanem mint a dolgozó tulajdonosoknak — ...a gazdaságban megjelenésre alkalmas szervezetei... — közvetítik kifelé a tulajdonosi döntéseket. Ennyiben, de csak ennyiben igaz a tétel, hogy a csoporttulajdon, jelesül a szövetkezeti tulajdon is közvetítésre szorul. A csoporttulajdon alanya dolgozó kollektíva, amely kifelé a csoporttulajdonosi szervezet közvetítésével jelenik meg."[191] Vagyis a szövetkezeti szervek, a szövetkezeti adminisztráció csak „kifelé képviselheti" a szövetkezetet. A szövetkezeten belül maguk a tagok (nem pedig valamely elkülönített apparátus vagy vezetőség) testesítik meg azt.

A gazdálkodás, a döntési eljárások demokratikus módszerei a szövetkezetekben jól kidolgozottak. Más kérdés az, hogy a szövetkezetek méreteinek növekedésével (ma nálunk nem ritkák az öt-hatezer tagot számláló mezőgazdasági szövetkezetek sem), technikai korszerűsödésével a részvétel sokszor formálissá válhat. Mivel a szövetkezetekben is meghonosodtak az ipari rendszerek, az ipari jellegű termelési tevékenységek és szervezeti formák, a beleszólás lehetőségei itt sem alakulhatnak teljesen másképp, mint a hagyományos ipari rendszerekben. A szövetkezeti demokráciát keretek közé szorítja továbbá az, hogy a szövetkezeti vállalatok állami irányítása (a szabályozók, az irányítás módszerei) egyre inkább hasonlóvá válik az állami vállalatok irányításához. E tendenciát pozitívnak tekinthetjük annyiban, hogy „...a szocialista állam mindenekelőtt egybehangolt kormányzati (hatósági és gazdasági) intézkedésekkel, *közgazdasági szabályozókkal a társadalmi tulajdon elemeit viszi be a szövetkezetekbe.* Vagyis: az egész társadalom érdekében végzett mozgásra kényszeríti azokat".[192] (Kiemelés tőlem — *H. B.*) Negatív következmény, hogy így az *állami vállalatirányítás gyengéi* (bürokratikus jelleg, a részérdekek befolyása stb.) *a szövetkezetek tevékenységében is éreztetik hatásukat.*

[191] *Sárándi Imre:* A szövetkezeti szocialista tulajdonjog. Jogtudományi Közlemények, 1982. május. 351. old.

[192] *Gyenes Antal:* Az állami és a szövetkezeti szocialista tulajdonról. Közgazdasági Szemle, 1976. 7—8. sz. 905. old.

A szövetkezetek sajátosságaként szokták még megemlíteni azt, hogy az egyéni jövedelmek és a szövetkezeti gazdálkodás hatékonyságának a korrelációja szorosabb, mint az állami vállalatoknál. Azt is gyakran kiemelik, hogy a tagok nemcsak a munka arányában (bár természetesen termelőszövetkezeteknél is ez az elsődleges), hanem a bevitt vagyontárgyak címén (részjegyek stb.) is részesednek a gazdasági eredményből. Ez sem feltétlenül örök érvényű „sajátossága" azonban a szövetkezetnek, hiszen az állami vállalatoknál is tapasztalható az e vonások kifejlesztésére irányuló törekvés.

Háztáji gazdaságok — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek „nyúlványai"

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai eszközeik és munkaerejük egy részét a háztáji gazdaságokban hasznosítják. A háztáji gazdaság a tulajdonelmélet szempontjából számos kérdést rejt magában. Olyan forma, amelynek termelési bázisa a kistermelés. *A háztáji gazdaság mégsem tekinthető kismagántulajdonnak, hiszen nem jellemző rá annak atomizáltsága, függetlensége.* A *háztáji gazdaságban* megtestesülő egyéni tulajdon történelmileg új tulajdonforma, mert — születése pillanatától — a *szövetkezeti csoporttulajdonra épül.*

A háztáji szimbiózisban él a szövetkezettel, és termelési folyamatait tekintve gyökeresen más képet mutat, mint akár a hagyományos patriarchális termelők, illetve kisárutermelők, akár a farmerek gazdasága, akár pedig a szórványosan ma is létező kisparaszti gazdaságok. Téves volt tehát azoknak az álláspontja, akik a háztáji gazdaságokban a nagyüzemnek kisüzemmé való lefokozását látták, vagy a mezőgazdasági termelés kisparaszti formájának az újraéledését vélték felfedezni. Valójában ennek az ellenkezője igaz. Nem a nagyüzem válik a háztájik révén kisüzemmé, hanem a kisüzem lesz a nagyüzem sajátos, szerves kiegészítője.

A háztáji gazdaságokban végbemenő elsajátítás tartalmát a nagyüzemi termelés „külső köreként" végbemenő saját munkán alapuló termelés adja. Formája pedig a *szövetkezeti tulajdon révén és közvetítésével kifejlődő egyéni (családi) tulajdon.*

Az egyéni és a társadalmi elsajátítás egysége itt egészen különös formát ölt. Az egyéni elsajátítás a háztájiban a termelőeszközök közvetlen egyéni birtoklásával egészül ki, de a nagyüzemi jellegű termelőerők működtetése alapján.

A szövetkezeti tulajdonformában tehát összeépül az egyéni (háztartási) és a kollektív gazdálkodás. Az állami tulajdon esetében a kollektív és a háztartási gazdálkodás között a kapcsolat döntően csak a piacon keresztül, tárgyias formában valósul meg.[193] A szövetkezet és a háztartással összefonódó háztáji gazdaság között ellenben közvetlen (mintegy „technológiai jellegű") termelési kapcsolat épült ki a (személytelen) piac

[193] Kivételnek minősül ebből a szempontból az állami vállalat bedolgozója. A bedolgozási rendszer azonban az állami szektorban eddig meglehetősen szűk körű maradt.

(de nem a pénzforma) közbeiktatása nélkül. Jól érzékelteti a helyzetet az, hogy 1983-ban a mezőgazdasági termelésnek kb. harminc százalékát képviselő háztáji termelés költségeinek hozzávetőleg egyharmadát a közösből származó inputok tették ki. Az sem véletlen, hogy ma már a legtöbb termelőszövetkezetnek önálló ún. „háztáji főágazata" (szakágazata) van, éppen e sajátos termelési kapcsolatok szervezésére, befolyásolására.

A szakszövetkezetek

A termelőszövetkezet egy lazább formája a szakszövetkezet. Ez a mezőgazdaság egy vagy néhány ágában, illetve a technológiai folyamatok bizonyos szakaszaiban folytat csak közös termelést. A *közös gazdálkodás* tehát *csak részleges, és a munkafolyamatok nagyobb részét a tagok egyéni gazdaságaikban végzik.* Ebben a formában is szimbiózisban él egymással az egyéni és a társadalmi (csoport-) tulajdon, csakhogy ez a kapcsolat éppen fordítottja a termelőszövetkezetek és a háztáji gazdaságok jellegzetes kapcsolatának. A közös gazdálkodás itt csupán az egyéni gazdálkodás „meghosszabbítása", noha a fejlődés e közös birtoklás erősítésének, a közösen folytatott termelési folyamatok kiterjesztésének az irányába mutat.

Önálló vállalkozási formák a szövetkezetekben és az ún. kisszövetkezetek

Egyre inkább terjedő forma a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, az ipari és a fogyasztási szövetkezetekben működő szakcsoport. Ennek tagjai nemcsak a szövetkezeti tagok közül kerülnek ki, hanem növekvő arányban kívülállókból is (kisegítő gazdaságokkal rendelkező nem mezőgazdasági foglalkozásúak, egyéni gazdálkodók stb.). A szakcsoportok megteremtésében a kezdeményező szerep a szövetkezeté. A szakcsoportot a közös gazdaság támogatja. A kettőjük közötti gazdasági kapcsolat részben a vállalati gazdasági munkaközösség és az állami vállalat kapcsolatához hasonlít (kvázi-piaci kapcsolat). A szövetkezet általában piaci áron látja el anyagokkal, szolgáltatásokkal a szakcsoportot, a szakcsoport pedig ugyancsak piaci áron adja el (ha erre sor kerül) termékeit a szövetkezetnek. *A szakcsoport tagjai — szemben a vállalati gazdasági munkaközösségekével — saját eszközeikkel gazdálkodnak.* A szakcsoport forma dinamikusan fejlődik. Érdekessége, hogy ezt az eredetileg szövetkezetekben kialakult vállalkozási-elsajátítási formát — a lényegi viszonyok érintetlenül hagyásával — „átvették" és sikerrel alkalmazzák az állami mezőgazdasági vállalatok (állami gazdaságok) is.

A szakcsoporton kívül a szövetkezetekben az elsajátítási formák számos változata alakult ki. Teret adtak a kisebb egységek, részlegek önálló vállalkozásainak, kezde-

ményezéseinek. Ide sorolhatók az ún. *átalánydíjas részlegek, a szövetkezeti gazdasági munkaközösségek vagy az önálló elszámolású brigádok.*

Virágzásnak indultak az ún. *kisszövetkezetek is.* Ezek — néhány vagy néhány tucat taggal — a lehető legnagyobb mértékben képesek kihasználni a szövetkezeti forma sajátos előnyeit. Korlátozás nélkül érvényesülhet bennük a klasszikus értelemben vett szövetkezeti tulajdon (tulajdonosoknak és dolgozóknak egymással összhangban levő, demokratikus szabályok szerint működő közössége). *A kisszövetkezetek voltaképpen félig-meddig már a komplementer gazdasághoz tartoznak,* és a vállalati struktúra egésze szempontjából oly fontos rugalmas kisvállalati típust testesítik meg.

A társadalmi tulajdon egyéb formái

A szocialista gazdaság alapjainak megteremtésekor az új tulajdonrendszer gyakorlati működésében és elméleti elemzésében egyaránt két forma dominált: az állami és a szövetkezeti tulajdon. A társadalmi és az állami tulajdon (hibás) fogalmi azonosítása csupán elméleti tükröződése volt a társadalmi tulajdon nem állami formáit háttérbe szorító gyakorlatnak. Az állami tulajdon elméleti abszolutizálása azután — sztereotípiaként megszilárdulva — ugyancsak e kóros gyakorlatot erősítette. Ha valahol a (nem állami) köztulajdon „csírái" létrejöttek, vagy a múltból megmaradtak, a „rendeleti úton" való eltörlés áldozataivá váltak. *A községek, a városok különféle társadalmi szervezetek gazdasági tevékenysége (noha mindez reális elsajátítás)* így *nem kapott önálló tulajdoni keretet,* vagyontárgyaik állami tulajdonnak minősültek.

A helyi önkormányzati szervezetek gazdasági tevékenységét az „államosítást" követően szükségképpen az állam finanszírozza. *Ezen a területen szilárdult meg a leginkább a pénzek központosításának, és a központból való visszajuttatásának* a direkt gazdaságirányítási rendszerből visszamaradt *paternalista gyakorlata,* annak összes negatív következményeivel együtt. A járda, a helyi vízmű, a tanácsi óvoda „össztársadalmi tulajdonként" funkcionál, noha azt jellege, működési folyamata szorosan „helyhez, kisközösségekhez köti".

Mindez azzal függött össze, hogy *elmaradt a tanácsi önkormányzat,* a helyi önigazgatás *politikailag is akadozó gyakorlatának elsajátítási-tulajdoni oldalról való alátámasztása, gazdasági megalapozása.* A következménye: alacsony hatékonyság, pazarlás, gondatlan bánásmód a közjavakkal, az érdekeltség kezdetleges, csökevényes formái és még számos kedvezőtlen jelenség.[194]

Az önkormányzat gazdasági megalapozásában előrehaladást jelent a többi között az, hogy hazánkban a tanácsok több mint egy évtizede öt évre szólóan előre megkap-

[194] A szakirodalom az utóbbi időben részletesen foglalkozik ezzel. Lásd például: *Vági Gábor:* Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

ják a működésükhöz és fejlesztési tevékenységükhöz szükséges állami támogatás tervszámait. Nemcsak ez, hanem saját bevételeik alakulása is „előre" biztosított. Az ilyenformán kialakított pénzügyi szabályozás némiképpen korlátozza az újraelosztási önkényt, illetve enyhíti a bizonytalanságot, az adok-kapok gesztusára épülő paternalista vonásokat. Ugyanebben az irányban hat az is, hogy növekszik az ún. tanácsi vállalatok száma — a nagyvállalatok, trösztök, kisebb, „tanácsi méretű" vállalatokká való felbontása révén — és a tanácsok tulajdonosi ellenőrzést valósíthatnak meg felettük. Mindez azonban még nagyon távol van attól, hogy szilárd alapot szolgáltasson a helyi önkormányzatok valódi gazdasági önállóságához.

Reálisnak tűnő javaslat, hogy megerősítsék (jogi formák révén is) a tanácsok — részben már ma is valós — helyi önkormányzati, tulajdonosi pozícióját.

A formális elismerést alátámasztó gazdasági önállóság növelné a tanácsok felelősségét az „illetékességi" körükbe tartozó társadalmi elsajátítási folyamat alakításában. Remélhetőleg megszűnne az ebben a körben oly jellemző „mindent felülről várás", a helyi hatalmi szervekhez és képviselőkhöz méltatlan kilincselés, állandó igénylés gyakorlata. Várhatólag előbb-utóbb kivesznek az ellenőrizhetetlen eredetű kedvezések és mellőzések, adományozások és adomány-visszavárások.

Az önkormányzati (kommunális) tulajdon alapot nyújthatna a társadalmi tulajdon „sine qua non"-jaként kezelt demokratikus ellenőrzésre olyan döntések felett, amelyek közvetlenül a helyi kollektív szükségletekkel függnek össze, és amelyek helyességét vagy helytelenségét leginkább az adott község, város stb. lakói tudják a legjobban megítélni.

A személyi tulajdon

A személyi tulajdon a társadalom rendelkezésére álló eszközök, javak, vagyontárgyak tetemes és egyre növekvő részét fogja át. A többi között ennek köszönhető, hogy *az eddig háttérben levő és a tulajdonelméletben „mellékesként" kezelt személyi tulajdon; illetve ennek az elsajátítási formának a bázisa (a háztartás) mindinkább a közgazdászok érdeklődésének homlokterébe kerül.* A személyi tulajdon tárgyai többségükben fogyasztási cikkek (tartós vagy nem tartós fogyasztási javak). A személyi tulajdon mögött meghúzódó elsajátítási folyamat mégsem azonosítható minden további nélkül a fogyasztással.

A személyi tulajdon körén belül a használat funkciója kerül előtérbe más tulajdoni funkciók rovására. Korábban éppen ezen az alapon húztunk éles határvonalat a személyi tulajdon és a magántulajdon között. Ha ugyanis valaki a személyi tulajdon szokásos tárgyait (például autót, lakást) nem közvetlenül maga használta, hanem jövedelemszerző forrásként aknázta ki (például a lakást bérbe adta, az autóval „taxizott"), akkor már magántulajdonról beszéltünk. Magántulajdonnak minősültek az egyének tulajdonában levő termelőeszközök (kisiparosok vagy önállóan gazdálkodó parasztok

termelőeszközei) is. A jogi szabályozás is különbséget tett a személyi tulajdon és a magántulajdon között. Ebben az a felfogás öltött testet, amely — a klasszikusok néhány kiragadott megállapítására támaszkodva[195] — a tőkés magántulajdonnal együtt a termelőeszközök tulajdonának minden nem társadalmi (nem állami) formáját megszüntetendőnek ítélte a szocializmusban.

A személyi tulajdon mindaddig, amíg a társadalomban nem képződtek jelentősebb vagyonok, „elvi alapon" viszonylag jól elhatárolható volt a kismagántulajdontól.

A szocialista gazdaság fejlődésének kezdeti szakaszában — a viszonylagos szegénység stádiumában — a személyi tulajdon tárgyainak túlnyomó többségét, csaknem egészét az egyén (család) legégetőbb szükségleteit kielégítő fogyasztási javak tették ki. Ehhez képest más társadalmi-gazdasági helyzetet fémjeleztek például a kisparasztok, a kisiparosok termelőeszközei. Ezek ugyanis módot adtak a nem bérjellegű jövedelmekre, s egyben a személyes szükségletek kielégítését meghaladó felhalmozásra utaltak. (Igaz, e felhalmozott eszközöknek is fontos társadalmi funkciójuk volt vagy lehetett volna az újratermelési folyamat egészében.) A szegény társadalom gazdagsággal kapcsolatos gyanakvását lehetett felébreszteni a kisiparos, a „maszek" vagyontárgyainak másodosztályúvá minősítésével egy olyan korszakban, amikor a „maszekok" többsége egyszerre volt valójában szegény (de semmiképpen sem gazdag), ugyánakkor pedig termékeik-szolgáltatásaik nélkülözhetetlenek voltak. Mostanra a helyzet alaposan megváltozott, ami felveti a személyi, illetve magántulajdon közötti megkülönböztetés felülvizsgálatát.

Az 1970-es évek folyamán ugyanis *megnőtt a jelentős vagyonnal rendelkezők száma gazdaságunkban* (a szocialista országok többségében is megfigyelhető ez a folyamat) „...a vagyonosodás tömegjelenséggé vált. *Egyidejűleg módosult a jelenség társadalmi megítélése is.* A vagyonszerzési törekvést — ha tisztességes munkán alapul és nem mértéktelen — a többség elfogadja."[196] A termelőeszközökben testet öltő vagyonfelhalmozás többé nem azonosítható magával a vagyonfelhalmozással, hiszen *ma már elsődlegesen fogyasztási célú javakból* (ház, ékszerek, telek stb.) *is nagy vagyonok halmozhatók fel.* A kisiparosok, kisvállalkozók termelőeszköz-vagyonával szemben nemcsak szerény személyi tulajdon áll, mint az ötvenes-hatvanas években.

Általánosságban nem kaphat kedvezőbb megítélést társadalmunkban a pazarló, az improduktív, illetve a — történelmileg meghatározott — alapszükségletet messze meghaladó személyi tulajdon, mint a társadalmilag hasznos kisvállalkozói, kistermelői tevékenység eszközéül szolgáló termelővagyon. Ellenkezőleg, azon kell gondolkodnunk, miként lehetne megvalósítani a kettő közötti „átváltást"? Miként lehetne az improduktív személyi vagyon bizonyos hányadát a társadalmi újratermelés körforgásába — intézményesen — visszavezérelni. „Az lenne a kívánatos, hogy a lakos-

[195] Például *Marxnak* A gothai program kritikájában tett megjegyzésére, amely szerint... „...egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át egyesek tulajdonába". Marx—Engels Művei 19. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 18. old.

[196] *Falusné Szikra Katalin:* A vagyonosodásról. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz. 1314. old.

sági megtakarítások minél nagyobb hányada nyerjen produktív felhasználást, áramoljon vissza a gazdaság vérkeringésébe."[197]

A jogi gyakorlatban nyilván zavarólag hat, hogy a személyi tulajdon és a magántulajdon között az idők során nagyon bizonytalanná vált a határvonal. Ezzel függ össze az a javaslat, hogy a két fogalmat „az állampolgári tulajdon" kategóriájában egyesítsék. A közgazdasági tartalom szempontjából mindenesetre *lényeges a háztartásokban levő vagyonok oly módon való megkülönböztetése, hogy a gazdasági vérkeringésbe bevont, gazdaságilag hasznosított vagy kizárólag háztartási fogyasztás célját szolgáló tulajdonról van-e szó.* Az előbbi, *a gazdaságilag „aktív" vagyonok esetében is értelmes megkülönböztetés a saját munka alapjául szolgáló vagyon elhatárolása, az idegen munka elsajátításának alapjául szolgálótól.*

A közgazdaságtan számára az izgalmas probléma ugyanis a kizsákmányolás lehetőségének a kizárása, illetve korlátozása.

A *felhalmozott vagyon jellemzője* — legyen az akár a kincsgyűjtő, akár a tőkés, akárcsak a „közönséges munkavállaló" vagyona —, *hogy önmaga megsokszorozására sarkall,* s a szocializmusban éppen emiatt igényli a társadalmi ellenőrzést. A személyi tulajdont, a jövedelmeket korlátozó intézkedéseknek azonban Szkülla és Kharübdisz között kell mozogniuk. A *társadalom* ugyanis *könnyen beleütközhet akár a bizonyos mértéket meghaladó tőkefelhalmozás, akár az érdektelenség, az ösztönzés hiányának a problémájába.* Ha túl szigorúak a vagyont korlátozó intézkedések, elvész az értelme a több vagy jobb munkának. Ez abból következik, hogy egy ponton túl a szerzett jövedelmet már nem lehet ténylegesen elsajátítani, személyi tulajdonra váltani. Ha túl engedékeny a vagyonfelhalmozás szabályozása, akkor a spekulációnak, a tőkeképződésnek, a munka nélküli jövedelemszerzésnek kedvez, s akadályozza a társadalmi esélyegyenlőség közelítését.

Mégsem látjuk helyesnek azt, ha a vagyonfelhalmozással összefüggésben kizárólag korlátozó intézkedésekben gondolkodunk: „...nemcsak a közvetlen anyagi szükségletek húzóerejére, de a »szerzési hajlamra« is építeni kell. Emögött igen gyakran nem valamiféle káros csökevény, hanem csupán az anyagi biztonságra és az utódokról való gondoskodásra törekvés munkál. A szerzési hajlamot nem »kinevelni« kell az emberekből — ezt amúgy sem lehet —, hanem megfelelő mederbe terelve, a szocialista társadalom céljaival összeegyeztethető módon hasznosítani."[198] Mindez nem mond ellent annak, hogy a társadalom egésze számára a jövőhöz fűződő érdekeltség alapvetően a társadalmi tulajdon fejlődéséhez-fejlesztéséhez kötődik.

[197] *Falusné Szikra Katalin:* I. m. 1328. old.
[198] *Falusné Szikra Katalin:* I. m. 1327. old.

A szocialista tulajdoni rendszer belső kohéziója és fejlődésének fő irányai

A különféle elsajátítási formák a szocialista tulajdoni rendszer egymást kölcsönösen feltételező, egymásra ható elemei. Jelentőségük, súlyuk természetesen eltérő. *A tulajdoni rendszer mégsem jellemezhető olyan hierarchizált rendszerként, amelyben első- és másodrendű, előnyben részesített, megtűrt és háttérbe szorított formák illeszkednek egymáshoz.* Pedig az effajta „hierarchizáló" szemlélet még ma is kísért gondolkodásunkban, maradványai a közgazdaságtudományban sem tűntek el teljesen.

A hierarchikus rangsorolás helyett *elméleti erőfeszítéseinket a különféle szocialista tulajdonformák együttlétezésének, s optimális „munkamegosztásának" a bemutatására kell összpontosítanunk.* Abból kell kiindulnunk, hogy a szocialista tulajdoni rendszer integráló eleme a társadalmi tulajdon.

A politikai és a gazdasági gyakorlat szempontjából ezért volt igen jelentős előrelépés, amikor a hetvenes évtizedben egyetértés jött létre a tekintetben, hogy viszonyaink mai fejlettségi szintjén a szövetkezeti tulajdon semmiképpen sem „kevésbé szocialista", mint az állami tulajdon. A társadalmi tulajdon jellegének értelmezése körül máig sem szűntek meg a félreértések. *Máig sem állt helyre, illetve nem konkretizálódott a marxi értelmezés: a társadalmi tulajdon az egyének és közösségeik uralma, hatalma saját viszonyaik felett.* Az egyének és csoportjaik nemcsak a gyakorlatban nem uralhatják megfelelően viszonyaikat, hanem még a közgazdasági elméletben is hat az a felfogás, amely a társadalmi tulajdon fejlődését az egyének és csoportok tulajdonosi pozíciói nélkül, a döntésekből való kirekesztettsége mellett is elképzelhetőnek tartja.

Bizonyára részben ebben leli magyarázatát az, hogy manapság sokszor az egyének tulajdonára (sőt az egyének kezdeményezéseire) háramlik az a gyanakvás, amely korábban a szövetkezeteket árnyékolta be. Az egyéni tulajdon egyes formái (például a háztáji gazdaság) húsz-harmincévnyi „bolyongás után" végre megtalálták a helyüket a szocializmus tulajdoni rendszerében, más formák csak most kezdik el járni az elismertetés kálváriáját.

Eme akadályok lényegesen meghosszabbíthatják az új formák előretörését és nagy gazdasági veszteségeket okozhatnak. Amint — jelentős késésekkel — valamennyi szocialista országban leküzdötték a félelmet attól, hogy a háztájiból előbb-utóbb kinő a kapitalizmus, rögtön feltorlódtak a gondok az egyéni kezdeményezésekre épülő többi forma elismertetése körül. Márpedig *a jelenleginél sokkal több lehetőségre, még több formára lesz szükség ahhoz, hogy az egyének és társulásaik szabadon fejlődhessenek, és a társadalom tagjainak mind nagyobb része találja meg tulajdonosi szerepét a szocialista tulajdoni rendszerben.* Ezen nemcsak a társadalom közérzete vagy a demokrácia fejlesztése múlik, hanem a politikai hatalom bázisának az erősítése is. Az állampolgárok tulajdonosi pozíciójának az erősítése ezen túlmenően a legszűkebben vett

termelési kérdés is. *E pozíció nélkül nem tudjuk javítani a termelés hatékonyságát, így nemzetközi versenypozíciónkat sem.*

A közgazdaságtudományra is jelentős feladat hárul ebben a folyamatban: a tulajdoni rendszer, a társadalmi tulajdon elméletének fejlesztésével és az elmélet gyakorlati alkalmazhatóságának az erősítésével hozzájárulhat a „milliárdos félreértések" elkerüléséhez.

A szocialista tulajdoni rendszer átfogó mozzanata és egyben meghatározó eleme a társadalmi tulajdon. Ebből következően a tulajdoni rendszer egyes elemei nem ítélhetők meg önmagukban és főként történelmi analógiák, látszólagos párhuzamok, formai hasonlóságok alapján nem. A korábban is létezett formák (például kis magántulajdon) sem azonosak korábbi önmagukkal, a társadalmi tulajdon által áthatottak, átszínezettek. *Amikor tehát a tulajdon társadalmiságát akarjuk megítélni, sohasem szabad elszigetelten elemezni a szocialista tulajdoni rendszer egyes összetevőit, hanem a tulajdoni rendszer egészét kell tanulmányozni.*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
A kiadásért felel Dalos Vilmos igazgató
Széchenyi Nyomda, Győr 86. K–519
Felelős nyomdavezető: Nagy Iván igazgató
K–5258/5375. Budapest, 1986
A szerkesztésért felel: dr. Földes Jánosné
Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna
Műszaki szerkesztő: Szabóné Bürger Judit
A táblaborító Czakó Katalin munkája
Az ábrákat készítette: Dobó Ferenc
Formátum: B/5. Terjedelem: 38,3 A/5 ív
Betűtípus: Times